

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

ЯРМОШИК Іван Іванович

УДК 930(477.4) ”18/19”

**ПОЛЬСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ 1800 – 1939 РР.
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО І КУЛЬТУРНО-ДУХОВНОГО
РОЗВИТКУ ВОЛИНІ**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні
історичні дисципліни

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

**Науковий консультант
Борисенко Володимир Йосипович
доктор історичних наук, професор**

Київ – 2011

ЗМІСТ

Перелік умовних позначень _____	4
Вступ _____	5
Розділ 1. Стан наукової розробки проблеми та джерельна база дослідження _____	17
1.1. Історіографія проблеми _____	17
1.2. Джерельна база дослідження _____	53
1.3. Методологічні основи та понятійний апарат та дослідження _	64
Розділ 2. Вивчення польськими істориками ХІХ - ХХ ст. минулого Волині _____	71
2.1. Становлення польської історіографії Волині у першій половині ХІХ ст. _____	71

2.2. Головні напрямки вивчення історії Волині в другій половині XIX ст. – початку XX ст. _____	115
2.3. Історіографія Волині в II Речі Посполитій (1918 – 1939 рр.) _	148

Розділ 3. Соціально-економічний розвиток Волині у польській історіографії XIX – першої половини XX ст. _____	181
3.1. Історія волинських населених пунктів _____	181
3.2. Проблеми економічного розвитку волинського регіону у працях польських дослідників _____	225
3.3. Соціальна структура Волині у дзеркалі польської історіографії _	231

Розділ 4. Військово-політична історія Волині у висвітленні польських істориків XIX – першої половини XX ст. _____	274
4.1. Оцінка польськими істориками українських визвольних змагань на Волині _____	274
4.2. Події польських визвольних змагань у дзеркалі польської історіографії _____	291

Розділ 5. Тракткування польських дослідників культурно-освітнього та релігійного життя Волині XIX ст. – 1939 р. _____	334
5.1. Внесок польських дослідників у вивчення релігійних стосунків на Волині XIX ст. – 1939 р. _____	334
5.2. Культурно-освітнє середовище на Волині у працях польських авторів XIX ст. – 1939 р. _____	357

Висновки _____	394
Додаток _____	405
Джерела і література _____	440

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

- АЮЗР – Архив Юго-Западной России
 Держархів Волинської обл. – Державний Архів Волинської області
 Держархів Житомирської обл. – Державний Архів Житомирської області
 Держархів Львівської обл. – Державний Архів Львівської області
 Держархів Рівенської обл. – Державний Архів Рівненської області
 Держархів Тернопільської обл. – Державний Архів Тернопільської області
- ЗНТШ – Записки Наукового Товариства імені Т.Шевченка
 ІР ЦНБ – Інститут рукописів Центральної Наукової бібліотеки НАН України ім. В.Вернадського
 ІР ЛНБ – Інститут рукописів Львівської наукової бібліотеки ім.В. Стефаника
- КС – Киевская старина
 УІЖ – Український історичний журнал
 BW – Biblioteka Warszawska
 PH – Przegląd Historyczny
 PL – Przyjaciół Ludu
 PSB – Polski Słownik Biograficzny
 PTH – Polskie Towarzystwo Historyczne
 PNiL – Przewodnik Naukowy i Literacki
 RW – Rocznik Wołyński
 TI – Tygodnik Ilustrowany
 WIN – Wołyński Instytut Naukowy
 WTPN – Wołyńskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk

ВСТУП

Важливу роль у державних стосунках України та Польщі відігравали регіони української держави. Особливе місце у них займала Волинь, як територія сусідня з етнічно-польськими землями, і де відбулося чимало яскравих господарсько-економічних, військово-політичних, культурно-освітніх подій, які є помітними в історії як українського, так і польського народів.

Після здобуття Україною незалежності, українсько-польські міждержавні стосунки стали прикладом добросусідства і партнерства у Європі. Запорукою їх розвитку має стати взаємне порозуміння в інтересах обох народів щодо тих негараздів, несправедливостей, які траплялися на їх історичному шляху упродовж століть. Політичною основою для розвитку добросусідських стосунків стало прийняття міждержавних документів – «Декларації про принципи та основні напрями розвитку українсько-польських відносин» (1992 р.), «

Договору про добросусідство, дружні відносини і співробітництво» (1992 р.), Спільної заяви Президентів України і Республіки Польща «До порозуміння і єднання» (1997 р.) та інші рішення.

Велике значення у розвитку міждержавних стосунків мають історичні дослідження спільних сторінок минулого польською та українською історичними науками з позицій об'єктивізму та неупередженості. Відомий український історик Ф. Шевченко у 1956 р. зазначав, що історики України провели значну роботу по дослідженню спільності історичної долі українського і російського народів. Але цього поки що не можна сказати про вивчення українсько-польських зв'язків [282, с.51]. Ситуація у цьому плані почала змінюватися лише в умовах незалежної України.

Л.Зашкільняк у статті «Історія Польщі в українській історіографії і суспільній свідомості українців початку ХХІ століття» зазначив, що «нині значна частина українських істориків налаштована на усунення застарілих і нових міфів з минулого і поглиблене наукове вивчення та інтерпретацію історичних подій. Непересічне значення при цьому мають активні наукові контакти українських і польських істориків, які розвинулися у 1990 – х роках і стимулювали обидві сторони до переосмислення багатьох гострих проблем минулого» [717].

Свідченням цього процесу є міжнародні наукові конференції «Польща і Україна: історична спадщина і суспільна свідомість» (Кам'янець-Подільський, травень 1992 р.; Львів, 1993 р.), «Польсько-українські зустрічі – *Studia Ucrainica*» (Варшава, 1994 р.), «Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки» (Хмельницький, 1999 р.); «Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття» (Київ, 1999 р.) «Поляки на Поділлі: історія і сучасність» (Кам'янець-Подільський, 2002 р.); «Польща – Україна: важкі питання: українсько-польський семінар» (Варшава – Луцьк, 1996 – 2000 рр.), «Козацькі війни ХVІІ ст. в історичній свідомості польського та українського народів», 1995 – 2002 рр. та інші.

На цих конференціях розглядаються проблеми так званих «білих плям» в історії України, ведуться дискусії з актуальних проблем історії обох народів, висвітлюються життя та діяльність їх визначних діячів. Багато хто із них були непересічними постатями в громадському, науковому і культурному житті України та Польщі упродовж останніх двох століть. Їх життя та творчість заслуговує на окремі дисертаційні і монографічні дослідження, вимагає сучасної їх історіографічної оцінки та переосмислення у світлі модерних процесів розвитку історичної науки. Подібні дискусії з польськими науковцями сприяють розвиткові вивчень проблем національної історіографії, її методологічних та джерелознавчих проблем.

Наукові збірники, опубліковані за матеріалами цих наукових конференцій, симпозіумів, у яких вміщено доповіді, статті істориків

та публіцистів, на сьогодні склали ґрунтовну інформаційну базу про українсько-польські відносини, засвідчили пошук консенсусу у вирішенні складних питань у стосунках обох народів.

Нині працює українсько–польська експертна комісія із питань удосконалення змісту підручників із історії та географії до складу якої входять відомі українські та польські історики [212, с. 13 – 14]. Однак на сьогодні ще далеко не всі стереотипи і штампи у висвітленні нашого минулого вдалося подолати. На неадекватність висвітлення образу Речі Посполитої в українських шкільних підручниках з історії України та в деяких працях вітчизняної історіографії звернули увагу українські історики [294, с. 73 – 82].

Актуальність комплексного вивчення польської історіографії Волині, посилюється ще й тим, що громадська позиція багатьох польських істориків ХІХ – ХХ ст. та їх творча спадщина, у тому числі й глибока і скрупульозна розробка проблем історії та культури України, варті творчого осмислення, розуміння і належного використання, запровадження до наукового обігу тих праць, які зберігають науково-пізнавальне значення. Свого часу В. Антонович у рецензії на праці польського дослідника Ю. Ролле про минуле Волині відмітив, що взаємне ознайомлення із науковою літературою з історії обох народів позитивно відобразиться в майбутньому для встановлення більш об'єктивних історичних поглядів [160, с. 154].

Як зазначив російський філософ Микола Розов [722], ізоляціонізм ніколи не виправдовував себе, фактором успіху завжди було засвоєння привнесених ідей місцевими традиціями й перетворення цього сплаву на власний інтелектуальний інструмент.

Отже, логіка розвитку історичної науки в Польщі та Україні на сучасному етапі визначає об'єктивну необхідність дослідження науково-культурної і громадської спадщини польських дослідників як із пізнавальної точки зору, так і з потреб наукового, неупередженого висвітлення їх внеску у вивчення історії волинського регіону в контексті українсько-польських взаємин ХІХ – ХХ ст., оскільки через ідеологічну заангажованість радянської історіографії спеціальні дослідження із цієї проблеми не здійснювалися. Як зазначив Л. Зашкільняк, сучасний «стан суспільної свідомості населення України та української історіографії спонукають швидше до песимістичних висновків, але з елементами оптимізму» [717]. Освоєння творчої спадщини польської історіографії, безперечно, сприятиме поступу української історичної науки.

Зв'язок роботи із науковими програмами, планами і темами. Робота виконувалася на кафедрі історії України інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова у відповідності до розробки планової теми «Актуальні проблеми історії України».

Мета дослідження даної дисертаційної праці полягає у тому, щоб на основі аналізу архівних і друкованих матеріалів та інших першоджерел, опублікованої творчої спадщини з'ясувати головні тенденції розвитку процесу наукового дослідження проблем історичного минулого Волині польською історіографією, дослідити невідомі і маловивчені сторінки життя, громадської, наукової, літературної і просвітницької діяльності польських авторів, які вивчали минуле волинського регіону, їх внесок у розвиток науково-дослідного процесу упродовж XIX – XX ст., у дослідження історії та культури України і зокрема волинського регіону, відійшовши від ідеологічної упередженості, науково проаналізувавши їх науковий доробок, оцінити його місце і значення в українсько-польських наукових і культурних стосунках зазначеного періоду та роль у сучасній українській історіографії. Внаслідок такого дослідження буде отримано нове історіографічне знання про історичні відомості про Волинь, як один із регіонів України, та способи досягнення цього знання і його сприйняття в польській історіографії та польському суспільстві упродовж XIX – першої половини XX ст.

Звідси випливають **головні завдання дослідження** :

- З'ясувати стан історіографічної розробки проблеми;
- Сформулювати та систематизувати репрезентативну джерельну базу зазначеного дослідження;
- Простежити зародження та етапи розвитку традицій історичного дослідження проблем минулого Волині в польській історіографії;
- Проаналізувати основні напрями та школи історичного вивчення Волині польськими авторами;
- Проаналізувати монографії, брошури, статті з історії Волині польських істориків, показати можливості їх використання для вивчення та популяризації минулого регіону;
- Дослідити існуючі у польській історичній науці погляди на історичний поступ волинського регіону та визначити чинники, які впливали на їх формування
- Простежити наукові контакти провідних польських та українських істориків в справі дослідження минулого регіону.
- Проаналізувати досягнення та здобутки польської історіографії та на цій основі визначити їх роль та місце в історіографічному опрацюванні проблематики історії Волині.

Об'єктом дослідження є історичні знання про волинський регіон, зафіксовані у працях польських дослідників, які формували образ історичного минулого Волині у складі Речі Посполитої на основі наукових принципів, поширених на відповідному етапі розвитку історичної науки. У першу чергу – наукові праці польських істориків, у всій багатоманітності їх форм (монографії, брошури, статті); діяльність наукових товариств, окремих осіб, які вивчали

минуле Волині, періодичні видання, у яких фіксувався стан історичних студій регіону.

Автор вважає необхідним визначитись також із колом науковців, праці яких аналізуватимуться у даній дисертації. Життя і творчість переважної більшості польських дослідників, які вивчали минуле волинського регіону пов'язане із цим краєм. Усі вони писали свої праці польською мовою, та відчували свою приналежність до польської нації, були патріотами польської держави навіть упродовж ХІХ ст., коли її територія була розділена між сусідніми державами. Саме ці критерії (відчуття своєї приналежності до польської нації і держави та обрання предметом історичних досліджень минулого Волині) будуть визначальними при виборі авторів та їх праць для аналізу у цьому дисертаційному дослідженні.

Предметом дослідження є процес та головні тенденції розвитку історичних досліджень Волині польськими істориками від початку ХІХ століття (власне після третього поділу Речі Посполитої) і до 1939 р., до початку Другої світової війни, наслідки якої суттєво змінили умови розвитку як польської держави, так й історичної науки в Польщі, аналіз етапів історичного пізнання істориками Польщі цього регіону України. Структуру предметної сфери даного дисертаційного дослідження можна окреслити наступним чином:

1) вивчення ідей та поглядів польських істориків, тих позицій, із яких вони сприймали і пояснювали події волинського минулого;

2) мета, принципи і методи здійснення процесу історичного пізнання польськими авторами, приналежність до певного наукового напрямку;

3) джерельний фактор, який впливає із використання дослідниками певного комплексу історичних джерел, розширення їх кола і реконструювання на їх основі минулої дійсності волинського регіону;

4) соціально-культурна складова, у якій простежуються впливи соціального оточення дослідника, його менталітет;

5) психологічний чинник, який віддзеркалює індивідуально-емоційні переживання, уподобання, симпатії та антипатії історика щодо досліджуваних ним проблем.

Подібна структура предмету дисертаційного дослідження дозволить реконструювати шляхи формування історичних знань про волинський регіон у польській історіографії ХІХ – першої половини ХХ ст., уявити їх значення для доповнення картини історичних знань про Україну загалом, сприятиме поглибленню пізнавальних можливостей українського суспільства.

Методи дослідження. Основою для дисертаційного дослідження стали теоретичні напрацювання історичної та суміжних гуманітарних наук, принципи історизму, об'єктивізму, системності, спадкоємності, історико-хронологічний, проблемно-хронологічний,

історико-порівняльний, біографічний, метод періодизації та інші методи історичного дослідження. Переважно використані основні методи історіографічного пізнання – конкретного історіографічного аналізу та метод історіографічного синтезу. Дисертант використав також загальнонаукові, спеціально-історичні та конкретно-наукові методи, які дали змогу максимально використати пізнавальні можливості запроваджених до наукового обігу архівних матеріалів та друківаних історіографічних джерел.

Хронологічними рамками даної дисертації є період від зламів XVIII – XIX ст., коли з'явилися перші праці польських істориків про Волинь: І. Потоцького, Т. Свенцького, Т. Чацького, Ю.-У. Немцевича, З. Доленги-Ходаківського, М. Балінського, представників «української школи» в літературі польського романтизму, до середини XX ст., власне до 1939 року, після якого в розвитку історичної науки у Польщі відбулися значні зміни викликані внутрішніми та зовнішніми політичними факторами. За цей період у польській історіографії підготовлено значну кількість волинезнавчої літератури, польські автори зробили помітний внесок у формування традицій історичних та краєзнавчих досліджень цього регіону.

Територіальні межі. Унаслідок політичного, господарського, культурного розвитку України, поряд із загальнонаціональними рисами, визначилися певні відмінності між окремими її частинами. Об'єднання українських земель в єдиній державі відбулося порівняно недавно. Етнографічні, географічні, політичні чинники призвели до утворення на території України ряду історико-культурних регіонів. Серед науковців єдиної думки про їх кількість та межі немає. Автор поділяє думку В. Горбика та П. Скрипника, які виділяють 11 історичних регіонів України: Волинь, Східна Галичина, Закарпаття, Донбас, Крим, Лівобережна Україна (Гетьманщина), Південна Україна, Поділля, Північна Буковина, Правобережна Україна, Слобідська Україна [189]. Вивчення їх історії на фоні загальноукраїнської дає можливість глибше дослідити своєрідності політичного та економічного розвитку, культури нашого народу. Поміж цих регіонів України важливе місце займає Волинь. Проблеми визначення її меж у вітчизняній історіографії у своїх працях приділяли увагу ряд українських дослідників XIX століття: О. Андріяшев [159], М.Петров та І.Малишевський [257], Л.Крушинський [240] та інші. Формуванню території Волині як політичної одиниці присвячені праці М.Котляра [235 – 236]. Важливе дослідження проблеми племінних та адміністративних меж Волині від кінця X до середини XIV століття здійснив М.Кучинко [241]. З'ясуванню поняття «Волинь» в різні періоди її історії присвятив ряд статей Г. Бондаренко [176 – 177].

Серед сучасних українських краєзнавців для визначення волинського регіону як об'єкту досліджень закріпився термін «Велика

Волинь» в просторових рамках колишньої (до 1917 р.) Волинської губернії, куди, окрім сучасних Волинської, Житомирської, Рівненської областей України, входили окремі райони Хмельницької (Ізяславський, Старокостянтинівський, Славутський, Шепетівський, Полонський) та Тернопільської (Кременецький, Шумський) областей. У таких територіальних межах розглядатиметься Волинь у цьому дисертаційному дослідженні. При цьому Волинський край вбачається автору в єдиному контексті історії України, як її невід’ємна частина, оскільки історична доля Волині, незважаючи на труднощі вітчизняної історії, завжди тісно була пов’язана з історією інших регіонів України

Окреслена вище територія була об’єктом волинського краєзнавства у ХІХ ст. В таких же територіальних рамках продовжується вивчення історичного розвитку волинського регіону на сучасному етапі. Для цього дослідницького процесу характерно залучення широкого загалу інтелігенції до вивчення «малої батьківщини» – села, району, області. Розробкою проблем регіональної історії займаються й відомі вітчизняні та зарубіжні історики, оскільки без таких конкретно-регіональних досліджень неможливий всебічний розвиток історичної науки. Ю. Мицик вважає, що на європейський рівень історичної науки в Україні ми вийдемо тоді, коли кожне наше село матиме по 2 – 3 ґрунтовні історичні розвідки, як, наприклад, у Німеччині [254].

Наукова новизна даного дисертаційного дослідження полягає у тому, що тут на основі комплексного вивчення різнопланових джерел уперше в українській історіографії системно досліджено процес вивчення польською історичною наукою упродовж ХІХ ст. і до 1939 року тематики волинського минулого у комплексі із українською історією.

Практичне значення отриманих результатів.

Історіографічний та джерельний матеріал, викладений у дисертації, та зроблені узагальнення можуть бути використані при дослідженні історії історичної думки в Центральній та Східній Європі, для підготовки навчальних посібників і навчально-методичних публікацій, спеціальних курсів і семінарів з української та польської історіографій для студентів історичних спеціальностей Вищих навчальних закладів. Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані і для вивчення історії волинського краю студентами і учнями вищих, середніх та загальноосвітніх навчальних закладів, працівниками краєзнавчих музеїв при підготовці нових історичних експозицій та тематичних виставок, дослідниками під час написання наукових праць з історії історичної науки та історичного краєзнавства

Апробація дослідження. Основні положення дисертації були виголошені автором на Міжнародних та Всеукраїнських

конференціях, які проходили в містах України та Польщі:
 Міжнародна наукова конференція «Konserwatyzm na Ukrainie i w Polsce: historia, polityka, ideologia», Краків, 15 травня 2009 р.;
 «Stosunki polsko – ukraińskie i mniejszości narodowe w kontekście koncepcji historyczno – politycznych Wacława Lipińskiego» Краків, 9 – 10 X 2010 р.; Міжнародна науково – краєзнавча конференція «Проблеми українського державотворення: історія і сучасність», присвячена 100 – річчю від дня народження О.Ольжича, Житомир, 5 – 8 червня 2007 р.; Міжнародна наукова конференція «Кременецький лицей у контексті розвитку освіти, науки та культури на Волині в першій третині ХХ ст., м. Кременець, 10 – 12 жовтня 2008 р.;
 Міжнародна науково- теоретична конференція «Доба гетьмана І. Мазепи в європейській історії: міфи і реалії», Київ – Батурин, 7 – 8 листопада 2008 р.; Всеукраїнська науково-теоретична конференція «Конотопська битва в східноєвропейській історії», м. Київ, 19 червня 2009 р.; «ІІ Волинська Міжнародна історико-краєзнавча конференція, 2 – 3 жовтня 2009 р, м. Житомир; Міжнародна наукова конференція «Польща та Україна на шляху демократичних перетворень: історія, сучасність, майбутнє», 9 – 10 листопада 2007 р. м. Житомир; V Міжнародна наукова конференція з нагоди 90-річчя незалежності Польщі «Шляхи становлення незалежності Польщі і України: минуле, сучасне, майбутнє», м.Житомир, 15 – 16 листопада 2008 р.; VI Міжнародна наукова конференція «Ідея національної державності в українському і польському визвольних рухах новітньої доби (кінець ХІХ – ХХ ст.) Історія – історіографія – політологія», Житомир, 11 – 13 грудня 2009 р.; Всеукраїнська науково-практична конференція «Болохівщина: осягнення історії», м.Старокостянтинів, 17 – 18 вересня 2009 р; V Міжнародна наукова конференція «Знаки питання в історії України: Україна на перехресті цивілізацій», 26 – 27 листопада 2009 р., Ніжин 2009; П'ята Всеукраїнська наукова конференція «Інтелігенція і влада», 24 – 25 грудня 2009 р., м.Одеса.; III Міжнародна науково-практична конференція молодих учених, присвяченої 65 – річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні (22 – 23 квітня 2010 року) "Дні науки історичного факультету – 2010, м. Київ; III Волинська Міжнародна історико-краєзнавча конференція, 12 – 13 листопада 2010 р м. Житомир; XVII і XVIII Всеукраїнські наукові конференції «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні», м Київ, відповідно 26 – 27 березня 2008 р та 25 – 26 березня 2009 р; та інших.

Публікації. Положення дисертації викладені у монографії «Польська історіографія 1800 – 1939 рр. суспільно-політичного і культурно-духовного розвитку Волині» –Житомир: Волинь, 2010; та 30 наукових статтях, 21 із них опублікована у фахових історичних виданнях, затверджених ВАК України.

Обсяг та структура роботи зумовлена метою та науковими завданнями дослідження. Дисертація побудована за хронологічно-проблемним принципом і складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (725 найменувань), біобібліографічного додатку. Загальний обсяг дисертації 410 сторінок (15,6 умовних друкованих аркушів), повний обсяг дисертації 525 сторінок.

РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми.

Дисертаційне дослідження присвячене аналізу процесів розвитку історичної думки, історичних знань польських дослідників про Волинь. У цьому розділі з'ясуємо надбання історіографії «другого рівня», тобто дослідження самого процесу вивчення історичною наукою історичних студій Волині та Правобережної України упродовж зазначених у вступній частині цієї праці хронологічних рамок. У польській, українській та російській історичних науках XIX – XX ст. помітним є зацікавлення польсько-

українськими взаєминами від часів раннього слов'янства до сучасності та їх віддзеркаленням у наукових дослідженнях істориків обох народів. У творчому доробку польської, української та російської історіографій є праці, присвячені осмисленню ролі історичних досліджень у процесах формування суспільної думки, їх впливові на розвиток громадської свідомості народів. Особливо важливим є період ХІХ – ХХ ст. як такий, що був позначений активним розвитком історичних студій як в Україні так і в Польщі. В цей час сформувалося чимало наукових концепцій спільного минулого українського та польського народів, у тому числі й певні стереотипи як нові, так і попередніх століть у ставленні поляків до України та її регіонів.

Наукові праці польських дослідників від першої половини ХІХ століття, як і наступних часів, викликали зацікавленість дослідників, вони частково вже ставали об'єктом історіографічного аналізу. Цей інтерес охоплює досить тривалий відтинок часу – від другої половини ХІХ до кінця ХХ століть, він ішов поруч із безпосереднім науково-дослідницьким процесом осмислення української історії та був тісно пов'язаний із політичними реаліями навколо становища польської державності.

З урахуванням дослідницького завдання, яке стоїть перед дисертантом, праці, які стосуються розвитку історичної науки в Польщі, можна поділити на кілька блоків. Застосувавши тематичний критерій, їх варто об'єднати в 4 групи.

До першої слід віднести ті, які висвітлюють загальні тенденції розвитку європейської, у тому числі польської та української історіографій. У них віддзеркалені проблеми теоретичного, методологічного характеру, з-поміж іншого у них проаналізовано й стан тогочасного польського суспільства, ті політичні реалії, у яких розвивалася історична думка.

До другої групи віднесемо дослідження, у яких вивчалися проблеми історії України у польській історіографії, в тому числі проаналізовані й польсько-українські взаємини, процеси творення міфів, концепцій, формування певних ідей.

Третю групу складають роботи, які стосуються наукової діяльності польських істориків, чиї творчі зацікавлення перебували у площині вивчення історичного минулого Волині.

У четверту групу об'єднано праці, які присвячені розвитку історіографічних досліджень безпосередньо на Волині.

Як і всякий інший поділ, таке розмежування праць є досить умовним, оскільки кожне історіографічне дослідження містить елементи кількох груп. У середині кожної із зазначених категорій праць, враховуючи національний критерій, тобто усвідомлення істориком своєї приналежності до тої чи іншої нації, можна віднайти праці, написані польськими, російськими, українськими авторами. Їх

дослідження певною мірою відрізняються підходами до висвітлюваних проблем.

Процес вивчення розвитку історичної думки йшов паралельно із поступом самої історичної науки, на нього впливали ті ж самі науково-методичні, світоглядні, суспільно-політичні чинники. Виходячи із цього, у розвитку історіографічного зацікавлення минулим волинського регіону можна виділити ряд хронологічних етапів: 1) 70 – ті роки XIX ст. – початок XX ст.; 2) 20 – 30 – ті роки XX ст.; 3) 60 – 80 – ті роки XX ст.; 4) 90 – ті роки XX ст.

Упродовж першого періоду були закладені основи історіографії проблеми, коли дослідники розвитку історичної науки у Польщі, Україні та Росії фіксували події, виступали з рецензіями та критикою творчих надбань істориків, наукових товариств, знайомили наукову громадськість зі своїм баченням процесів та явищ історичного вивчення минулого України та її регіонів польськими істориками. Складність цього осмислення у той час полягало ще й у тому, що історичне минуле Волині та інших регіонів Правобережної України перебувало на вістрі ідеологічних дискусій польської, російської та української історичної науки. У наступні періоди закладені традиції історіографічного осмислення розвитку дослідницького процесу, знайшли своє продовження відповідно до загальних закономірностей розвитку історичної науки.

Враховуючи вищезгаданий національний фактор та дотримуючись таких хронологічних етапів, розглянемо основні історіографічні праці відповідно до виділених чотирьох груп.

До першої групи можна віднести праці польських істориків: В. Смоленського, М. Бобжинського, Т. Корзона, Ю. Дуткевича К. Среньовської, А. Грабського, Є. Матерницького, А. Межви та інших. У Польщі уже в другій половині XIX століття зародилися традиції критичного огляду розвитку вітчизняного історіографічного процесу.

Одним із перших таких досліджень була монографія відомого польського історика другої половини XIX ст., представника Варшавської історичної школи Владислава Смоленського (1851 – 1926 рр.) «Szkoly historyczne w Polsce» [613], що вперше з'явилася друком у 1866 р. У цій книзі автор із позицій позитивістської історіографії проаналізував науковий доробок представників різних напрямків і шкіл польської історичної науки від початку XIX ст. У ній критикувалися історичні погляди краківських «станчиків» на минуле Речі Посполитої та сучасне становище польських земель. Сама праця В. Смоленського після її виходу викликала дискусії і гостру критику з боку представників краківської школи. У сучасній польській історіографії, на думку М. Серейського, вона отримала оцінку як «класичний твір на тему розвитку польської історіографії та перша спроба цільного аналізу автором її напрямків з існуючими ідеологічними течіями та політичними концепціями» [606, s. VIII] (

переклад тут і далі власний). У ній автор виклав інформацію про науковий доробок багатьох польських авторів від епохи Просвітництва до 1866 р., розглянув погляди польських істориків XVIII – XIX ст.ст. на світовий історичний процес, рушійні сили в історії та розвиток польської державності у зв'язку з іншими сусідніми державами зокрема. Автор проаналізував теорії найбільш відомих істориків (А. Нарушевича, Г. Коллонтая, Й. Лелевеля, С. Сташиця та багатьох інших), які мали вплив на подальший розвиток історичної думки в Польщі, що знайшли відображення і в поглядах на минуле Волині й України взагалі.

Представник краківської історичної школи Міхал Бобжинський у першому розділі своєї праці з історії Польщі «Dzieje Polski w zarysie» [330] проаналізував наукову літературу про минуле країни, виділив етапи розвитку історичної думки в Речі Посполитій. Він запропонував нову періодизацію польської історії, оскільки на його думку попереднє її ділення за королівськими династіями: п'ястівська, ягеллонська, елекційна не відповідає новітнім вимогам. Новий поділ на три хронологічні періоди (1 – від формування слов'янських держав до навали монголів; 2 – від нападу монголів до кінця XV ст.; 3 – до 1773 р.) він базував на закономірностях внутрішнього життя польського суспільства та зовнішніх факторах. У розділі II «O pauce historyj polskiej i jej umiejętnem badaniu» М. Бобжинський проаналізував розвиток історичної думки в Польщі у XIX ст. (власне від появи праць А. Нарушевича), опублікував список основних наукових праць з минулого Речі Посполитої, які з'явилися у першій половині XIX ст. З – поміж них зазначені і такі, що стосуються історії українських земель [333, s. 10 – 29].

Огляд проблем розвитку польської історичної науки здійснив у своїй розвідці Тадеуш Корзон «Błędy historiografii naszej w budowaniu dziejów Polski» [460], із якою він виступив на засіданнях II Загального з'їзду польських істориків у 1890 р. У цій статті автор, як представник варшавської історичної школи, гостро критикував позиції науковців, які творили краківську історичну школу.

Відновлення польської державності внаслідок визвольних змагань в ході Першої світової війни спонукало істориків переглянути свої підходи до висвітлення історичного минулого Речі Посполитої. Через це упродовж першої половини 1920 – х років провідні польські історики виступили зі своїми роздумами про подальші перспективи історичних досліджень. Разом із тим вони критично оглянули й розвиток польської історіографії у XIX ст., проаналізували погляди відомих істориків, наукових кіл на вітчизняне минуле. Для нас є важливими статті таких науковців цього періоду як Міхал Бобжинський [334], Владислав Смоленський [612], Станіслав Закшевський [680]. У публікаціях названих авторів дано оцінку попереднім поглядам на історію Речі Посполитої, намічені подальші

можливі напрямки поступу історичної науки та її завдання в умовах відродженої держави.

М. Бобжинський у брошурі «*Nasi historycy wobec wojny światowej*» [334] проаналізував суспільні погляди та громадянську позицію польських істориків у XIX ст. він наголосив, що важливий вплив на висвітленні ними минулого справляли повстання проти режиму царської Росії. Науковці намагалися показати народу правду його історії, внутрішні причини занепаду. Це було викликано намаганням відродити націю, зміцнити її сили. Вибух Першої світової війни відродив надії за відновлення держави, а в галузі історіописання викликав інтелектуальний рух з метою створення нової синтези вітчизняної історії. Все ж історик критично зауважив, що це не дало якісно нового результату, не було вироблено нових поглядів, а лише відроджено романтичні та до певної міри містичні ідеї. Історик відмітив той, на його думку, несприятливий факт, що до історичних вивчень долучилося чимало непрофесіоналів, публіцистів, через що новий погляд на історію Польщі так і не був на той час вироблений. Головним завданням науковців М. Бобжинський вважав і надалі розвивати джерельну базу історичних вивчень та на цій основі писати правду про минуле народу [334, s. 36].

Хоч у 1949 р. Станіслав Среньовський у статті «*O szkołach historycznych w Polsce*» зауважив, що історики іще мало цікавляться розробкою історіографічних проблем [646, s. 45], у працях Ю. Дуткевича К.Среньовської [371], Є. Матерницького [500 – 501] та інших авторів другої половини XX ст., проаналізований розвиток історичної науки в європейських країнах від античних часів до сьогодення, простежено формування нових методологічних концепцій в історичних європейських дослідженнях, відзначено їх вплив на розвиток польської історичної науки. Проблему схід – захід у польській історіографії, стосунків із сусідніми народами у тому числі й українсько-польські стосунки зокрема і навколо волинського регіону дослідив Анджей Вежицький у монографії «*Wschód – Zachód w konsepcjach dziejów Polski*» [665].

Важливі зауваги щодо розвитку польської історіографії на початку XIX ст. знаходимо у статті Анджея Поппе «*U źródeł postępowej historiografii szlacheckiego rewolucjonizmu: Zorian Dołęga Chodakowski (1784 – 1825)*» [534]. На думку історика, занепад держави викликав ґрунтовні зміни у всіх сферах суспільного життя, у тому числі й в історичній науці, де започаткувалися тенденції боротьби із занепадаючим феодальним устроєм та із космополітичними тенденціями в середовищі магнатерії, частини шляхти та костьольного духовенства. Показчиком цього інтелектуального руху у сфері літератури та історичних дослідженнях став романтизм із відтінком шляхетського революціонізму. Саме у цьому напрямі яскраво відобразилася ідеологія народного визволення

. А. Поппе вважає, що характерною рисою поступу наукової думки у цей час стало звернення до історичного минулого як до зброї у боротьбі із відживаючим суспільним устроєм. Названа стаття присвячена аналізу наукової діяльності З. Доленги-Ходаківського, який на думку автора торував нові шляхи у наукових дослідженнях слов'янщини [534, s. 14]. Автор висловив і цікаві ідеї щодо розвитку суспільно-політичного руху на Правобережній Україні у першій третині ХІХ ст. Його думки враховані у другому розділі нашого дисертаційного дослідження.

Помітним дослідженням етапів розвитку європейської історіографії є монографія Єжи Серчика «25 wieków historii. Historycy i ich dzieła» [603]. Ця книга написана з хронологічно-проблемним викладом матеріалу, відповідно до суспільних епох: античність, середньовіччя, ренесанс. У кожному з названих розділів праці виклад матеріалу зроблено відповідно до національних історіографій. Серед них увагу приділено й українській, яка на думку Є. Серчика почала розвиватися із ХV ст. і упродовж двох сторіч у ній постало чимало історичних праць. Автор наголосив, що приналежність України до польсько-литовської держави і входження її до Корони унаслідок Люблінської унії, визначило дещо відмінну спрямованість української історіографії порівняно із московсько-російською [603, s. 174.].

Важливим виданням з проблем польської історіографії ХІХ ст. є збірка наукових праць «Historycy o historii», яка вийшла у 1963 р. під редакцією Мар'яна Серейського [402]. Названа книга є зібранням наукових статей польських істориків, які віддзеркалюють їх візію на процеси історичних досліджень упродовж кінця ХVІІ – початку ХХ ст., та важливою працею у справі систематизації та усвідомлення процесу розвитку історичних досліджень у Польщі в зазначений хронологічний окрес. М. Серейський наголосив на тому факті, що незважаючи на відсутність власної державності, процес розвитку польської історичної науки перебігав рівномірно із такими ж процесами у інших європейських країнах, хоч інколи із деяким запізненням. Польським історикам доводилося виконувати дещо інші суспільні завдання ніж науковцям у інших державах. За твердженням М. Серейського, розвиток історичних досліджень у Польщі проходив у зовсім інших суспільно-політичних умовах, що безпосередньо впливали на дослідницькі рефлексії польських науковців [605, s. 7].

З-поміж сучасних досліджень історіографічних процесів у Польщі на фоні розвитку європейських історичних студій слід виділити монографії Анджея Грабського та Едварда Межви.

Фундаментальна праця Анджея Фелікса Грабського «Dzieje historiografii» [400] є новітньою синтезою історії європейського та північноамериканського історичного процесу. У ній проаналізовано процес розвитку історіографії від античних часів до сучасності, автор опирався на величезний масив світової наукової літератури та власні

джерельні дослідження. Він подав детальну картину еволюції ідей у європейській та північноамериканській історичній думці, присвятивши увагу як життєвому шляху дослідників, так і їх найважливішим історичним працям. Як вважають дослідники, праця А. Грабського «Dzieje historiografii» не має собі рівних в польській літературі і відноситься до найкращих досліджень у цій сфері світової історіографічної науки [634].

У згаданій монографії А. Грабського висловлені й думки про розвиток української історіографії та оцінки діяльності тих польських учених, які досліджували минуле України. Зокрема у розділі «Historiografia ruska i rosyjska», аналізуючи руське літописання, автор стверджує, що починаючи із XV ст. літописна творчість на руських землях, яка раніше розвивалася в багатьох осередках, що входили до складу польсько-литовської держави, заклала підвалини двох різних історіографічних традицій – української та білоруської. Українська – репрезентована Київським Коротким літописом та пізніше – Густинським; білоруська – зводами літописів Биховця, Рачинського, Румянцевського та інших [400, s. 264]. Дослідник не виділив розповідь про українську історіографію у окремий розділ. Думки про тенденції її розвитку можна віднайти у розділах, присвячених польській та російській історіографіям.

Більш детально розвиток історичної думки власне у Польщі А. Грабський проаналізував у іншій монографії «Zarys historii historiografii polskiej» [399]. На її сторінках згадано доробок тих дослідників історії, в полі творчих зацікавлень яких було минуле волинської землі – З. Доленги-Ходаківського, Ю.-У. Немцевича, К. Сенкевича, В. Томкевича, К. Шайнохи та інших.

Едвард Альфред Межва у монографії «Historia historiografii. – T.II. Renesans – Oświecenie» [505] висвітлив розвиток історіографічних процесів у країнах Європи від епохи Відродження до Просвітництва, власне від XV до середини XIX ст. З-поміж інших історіографій народів Центральної та Східної Європи (чеської, угорської, балканських країн, румунської, російської), автор окремо виділив й українську [505, s. 323 – 325, 622 – 625]. На його думку, вона почала розвиватися із XV ст., упродовж наступних двох століть склалися її основні осередки – Київ, Львів та волинський Острог (у книзі «Ostrorog» – примітка наша), де сформувалися традиції регіонального історіописання у формі літописів. Автор коротко охарактеризував історичні твори, які постали у цих осередках. Найбільш яскравим й талановитим написаним твором назвав «Літопис Самовидця», потенційним автором якого вважає полковника Федора Кандибу [505, s. 324]. Характерною рисою української історіографії у XVIII – початку XIX ст. Е. Межва вважає те, що вона внаслідок розриву із Річчю Посполитою була відмежована від західних наукових впливів, а її зв'язки із Петербургом та Москвою іще не були

визначальними. Цією обставиною автор пояснює недостатню кількість українських історичних праць, написаних із новітніх позицій. Найвидатнішим твором цього періоду вважає «Історію Русів». Її найбільше значення вбачає не в методичних новаціях, а в психологічній стороні, твір був написаний у вольтеріанському дусі, пропагував ті ж ідеї, що й «Декларація незалежності» у США, французька «Декларація прав людини й громадянина» [505, s. 623]. Вважаємо необхідним відмітити таку позитивну оцінку польським науковцем цього важливого для української історіографії історіософського твору, позаяк не лише у російській, але й у польській науці є інші досить негативні його оцінки, як то приміром у брошури Людвіка Яновського [422].

Для нашого дисертаційного дослідження становить інтерес аналіз А.Межвою історіографічних процесів у Польщі в зазначених хронологічних рамках, оцінка наукових досліджень тих істориків, які були причетні до вивчення історії волинських земель – Г. Коллонтая, С. Сташиця, Я. Потоцького, Ю.-У. Немцевича, Т. Чацького та інших.

Важливою для нашого дослідження є колективна монографія «Historyografia Polska w dobie pozytywizmu (1865 – 1900)», підготовлена колективом авторів під керівництвом Рішарда Пшеласковського [403]. Вона містить аналіз розвитку польської історіографії у другій половині XIX ст. Тут на ґрунтовній документальній основі подані відомості про діяльність істориків, університетських кафедр, наукових товариств, про періодичні видання, архівні установи, бібліотеки та інші сфери поступу історичної думки на обширах польських земель. З-поміж інших згадані й дослідники та наукові установи, у центрі уваги яких були дослідження минулого Волині та інших українських регіонів.

Із українських вчених до цієї групи історіографічних досліджень слід віднести праці Д. Дорошенка, М. Марченка, Л. Коваленка, Л. Зашкільняка, К. Кондратюка, І. Колесник, С. Стельмаха, Я. Калакури, В. Потульницького, Ф. Шевченка та інших.

Перу Дмитра Дорошенка належить один із перших підручників з української історіографії «Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право» [199], підготовлений ним для студентів Українського Вільного університету, який уперше був видрукуваний у Празі в 1923 р. У ньому, поруч із українськими істориками, згадано і доробок польських дослідників історії України як XIX століття так і раніших періодів – Я. Длугоша, М. Стрийковського, М. Грабовського, К. Свідзінського, Л. Кубалі, К. Шайнохи, Т. Чацького, О. Яблоновського, представників української школи у польській літературі романтизму С. Гоцинського, Б. Залеського. Д. Дорошенко в загальних рисах показав висвітлення польськими вченими історичного минулого Речі Посполитої та України, охарактеризував твердження польських та

російських істориків.

Помітною у розвитку історіографічних досліджень в Україні є праця Михайла Марченка «Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.)», у якій проаналізовані головні тенденції розвитку історичної думки в Україні від часів Київської Русі до середини ХІХ ст. Книга стала одною із небагатьох історіографічних праць, виданих в умовах Української РСР. З-поміж інших у ній проаналізовані і дослідження польських авторів про Україну. Хоч вони і не стосуються безпосередньо Волині, однак ця книга становить певний інтерес, зокрема як аналіз історіографічних процесів у Західній Україні (Галичині), які тісно пов'язані із Волинню [250].

Леонід Коваленко у другій половині ХХ ст. у навчальному посібнику «Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції» комплексно дослідив процес вивчення в історичній науці України минулого слов'янських народів, у тому числі й польського. Охарактеризував основні центри слов'янознавства в Україні у ХІХ ст. З-поміж інших він згадує і науковий доробок деяких польських істориків, які жили й творили на Волині [228].

Погляди Івана Франка на історію Польщі та на основні аспекти українсько-польських стосунків, їх відображення у польській історичній думці проаналізував Федір Шевченко у своїй статті «Іван Франко про польсько-українські відносини та історію Польщі» [282]. Автор критично розглянув погляди представників різних наукових напрямків польської історіографії на українське минуле. Поруч із цим він зазначив, що і серед українських науковців є такі, що принижуючи власний народ, вбачали у польській шляхті і магнатах «цивілізаторів» дикої і відсталой Русі, наприклад П.Куліш.

У монографії Сергія Стельмаха «Історична думка в Україні ХІХ – початку ХХ століття» досліджені проблеми становлення теорії та методології історичної науки в Україні у ХІХ – початку ХХ ст., а також проаналізовані теоретичні праці з розвитку історичної думки професорів Київського, Одеського, Харківського університетів у контексті розвитку європейських теоретичних історичних концепцій [274]. У цій роботі вивчені національно-орієнтована концепція світової історії М. Петрова, формування принципів методологічного плюралізму в українській історичній думці на фоні європейських історичних шкіл, простежені міжнародні зв'язки істориків України, розвиток методів історичного пізнання, розробка істориками теоретичних проблем історичного процесу тощо. Автор наголосив, що помітною тенденцією теоретичних досліджень в Україні був синтез, запозичення та переосмислення творчого доробку західноєвропейської думки в галузі філософії та методології історії, що обумовлювалося тісними контактами вітчизняних учених із європейськими, внеском іноземних вчених у становлення української

університетської освіти та формування наукових шкіл в тому числі і в історичній науці [274, с. 149]. У цій монографії С.Стельмах основну увагу приділив зв'язкам та впливам вчених західноєвропейських країн – Німеччини, Франції, до творчості польських дослідників він не звертався. Згадана монографія має певне значення для нашого дисертаційного дослідження.

У навчальному посібнику Ірини Колесник «Українська історіографія XVIII – початок XX століття» [229] проаналізовані основні напрямки розвитку історіографічного процесу в Україні упродовж XVIII – початку XX ст., висвітлені етапи формування вітчизняної історичної науки, розглянуті важливі методологічні проблеми історіографії. Окремий розділ цієї праці присвячений розгляду геополітичних відмінностей процесу національного відродження, який проаналізовано через призму розвитку історіографічних процесів, що проходили у окремих українських історичних землях – на Лівобережжі, Слобожанщині, Степовій (Південній) Україні та на Правобережжі [229, с. 230 – 243]. Автор наголосила, що Правобережжя в політичному та господарському плані було тісно пов'язане із Польщею і його важливою «історичною» індивідуальністю було те, що провідним у політичному та культурному житті краю був польський елемент. І. Колесник коротко згадує про помітні заслуги польських діячів (А. Чарторийського, Т. Чацького, представників «української школи» в польському романтизмі) для розвитку культури цього регіону та їх вплив на українське національне відродження, наголосила на тому факті, що частина представників польського руху (В. Антонович. Т. Рильський. В. Липинський, А. Шептицький) перейшли на позиції українства і стали його ідеологами [229, с. 233].

Осмисленню проблем інтеграції української історії у світову присвячено книгу Володимира Потульницького «Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII – XX століть» [259]. У ній досліджуються проблеми співвідношення української історії із всесвітньою, аналізуються причини їх відокремлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науках. Окремий розділ автор присвятив перспективам української історії з погляду домінуючих, споріднених і підкорених націй – польської, турецької, єврейської, російської, німецької. Автор коротко проаналізував основні проблеми української історії у польській історіографії так і проблеми польської людності в українській історичній науці. Основну увагу В.Потульницький приділив політичним питанням у стосунках двох націй і їх віддзеркалення в дослідницьких роботах. Ці ж аспекти знайшли висвітлення і в інших працях згаданого автора [260 – 261]. Аналіз проблем волинського минулого в польській історіографії не входив до кола його досліджень.

У монографії Володимира Кравченка «Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.)» [238] аналізується процес становлення української історичної науки на початковому етапі національного Відродження, у ній висвітлені гносеологічні та соціокультурні функції історичних знань, досліджено творчий доробок відомих істориків України в Російській імперії другої половини XVIII – середини XIX ст.. Автор проаналізував соціально-економічні та політичні умови розвитку історичних знань на українських землях у складі Російської держави, ідеологічні засади виникнення процесів українського Відродження. В.Кравченко розглянув основні історичні пам'ятки досліджуваного ним періоду – «Історію Русів», праці Д. Бантиш-Каменського, А. Скальковського, М. Марковича, інших представників історіографії романтизму. Проаналізувавши масив історичних праць того періоду, дослідник зробив висновок, що до української історіографії, зважаючи на специфічні обставини розвитку історичної думки в Україні, можна зарахувати й ті твори, що виникли на стику двох культур та історичних традицій й відіграли конструктивну роль у розвитку історичної самосвідомості українського суспільства. До таких він відносить праці деяких німецьких та російських авторів (Г. Міллера, О. Рігельмана, Д. Бантиш-Каменського, Ж. Б. Шерера), наголосивши що в даному випадку мова йде лише про окремі твори, а не про весь науковий доробок історика. На його думку без таких творів загальна картина української історіографії буде неповною [238, с. 293]. На нашу думку, таке твердження цілком можна застосувати і до дослідницьких праць польських істориків, однак вони були поза рамками дослідження В. Кравченка.

Становить інтерес і праця професора Київського Національного університету імені Тараса Шевченка Ярослава Калакури «Українська історіографія: курс лекцій», у якій охарактеризовані витoki і особливості розвитку української історичної науки, її розвиток від княжої доби до сучасності [215]. У праці простежено внесок в українську історичну науку і представників польської творчої інтелігенції, провідних польських істориків та наукових осередків, зокрема на західноукраїнських землях у межах Австро – Угорської імперії. У цьому підручнику автор запропонував принципово нову (порівняно із радянськими часами) концепцію курсу української історіографії, поклавши в основу державницьку ідею та принцип окремішності вітчизняної історії, її зв'язок із європейськими традиціями.

До цієї ж групи праць слід зарахувати монографію Сергія Копилова «Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початку XX с.)» [231], у якій автор з'ясував основні закономірності розвитку історичної думки в Україні

упродовж останньої третини XVII – початку XX ст.ст., її досягнення у дослідженні минулого слов'янських народів. Автор приділив увагу висвітленню гносеологічних та соціокультурних функцій історичних знань на цьому етапі розвитку слов'янських суспільств, проаналізував творчий доробок видатних істориків-славістів. З-поміж інших дослідників згадав і науковий доробок польських дослідників у вивченні Волині як у XIX так і в XX ст. – А. Нарушевича, Ю.-У. Немцевича, К. Шайнохи, К. Пуласького, О. Яблоновського, Т. Хинчевської-Геннель та інших.

Окремі аспекти польської історіографії України та Волині аналізуються у працях українських істориків, присвячених місцю України на світовій та європейській аренах. Зокрема у монографії Юрія Терещенка «Україна і європейський світ. Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст.: Навчальний посібник» [275]. Окремі її розділи дослідник присвятив аналізу поглядів іноземних авторів, у тому числі й польських, про Україну.

Праці польських істориків із різних проблем волинської історії, у першу чергу які стосуються періоду XVI – першої половини XVII ст. ст., розглядаються і в працях Наталі Яковенко «Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)» та «Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст.» [292 – 293]. Авторка проаналізувала дослідження польських учених із проблем соціальної ролі різних суспільних верств волинського суспільства, участь у релігійних рухах, у політичних процесах Речі Посполитої.

У монографії Надії Щербак «Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні» досліджені різні аспекти політики царського уряду щодо національних груп, які проживали на території Правобережної України. Одним із найчисельніших з поміж цих етносів був польський. Авторка дослідила його становище у XIX ст., всебічно висвітлила проблему «польського питання» на європейській арені, політичні дискусії навколо нього, показала боротьбу російських властей проти польського впливу та відповідну реакцію польської людності на наступ русифікації. Ці процеси ідеологічного протистояння на Правобережній Україні, знайшли відображення і в польській історіографії, її поглядах на минуле Київщини, Поділля та особливо Волині, де польський елемент був найбільш чисельним. У монографії знайшли місце й оцінки поглядів польських істориків (К. Шайнохи, С.Бущинського, Ю.Бартошевича, В.Даровського, О. Яблоновського та інших) на проблеми історії регіонів Правобережної України [284].

До другої групи праць слід віднести дослідження польських істориків Б. Барановського і З. Лібішевської, Є. Матерницького, А. Стенпніка та інших.

Б. Барановський та З. Лібішевська у статті «Problem narodowo – wyzwolenczej walki ludu Ukraińskiego w XVII w. w historiografii polskiej» дослідили проблеми висвітлення в польській історіографії проблематики визвольної боротьби українського народу у XVI – XVII ст.ст. [326]. Стаття з'явилася у 1954 р. і була приурочена до 300-річчя Переяславської ради. У ній вони критично, відповідно до вимог марксистсько-класових позицій, проаналізували погляди польських істориків на проблеми українського козацтва та Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, та дотичних до цих проблем, зокрема Берестейської унії та інших церковних справ. Вони відмітили, що давня польська історіографія не могла і не хотіла стати на позиції безстороннього і у відповідності з історичною правдою висвітлення даної проблеми і найчастіше показувала боротьбу українського народу як «дику сваволлю» і прояв анархізму. Разом із тим автори відмітили й інші версії у висвітленні національно-визвольної боротьби українського народу, які з'явилися у працях польських істориків на початку XIX ст. (Й. Лелевель, Т. Кренповецький) і які знайшли своє продовження у наступні періоди розвитку історичної науки в Польщі в XIX ст. (М. Дубецький, О. Яблоновський, Я.-Т. Любомирський, О. Гурка, О. Свентоховський).

А. Стенпнік у своїй монографії «Ukraina i stosunki Polsko – Ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczystych okresu porozbiorowego 1795 – 1918.» проаналізував загальні уявлення про Україну та польсько-українські стосунки у висвітленні польських істориків від кінця XVIII до початку XX ст., головні тенденції трактування ними української історії [632]. У іншій своїй статті «Problem kozacki 17 w. w podręcznikach historii okresu międzywojennego» він висвітлив віддзеркалення у підручниках з польської історії 1920 – 30-х років козацької проблематики, простежив еволюцію поглядів польських дослідників на проблеми історії українського козацтва та польсько-козацькі стосунки [631].

Польську історіографію новітньої історії проаналізував Еугеніуш Дурачинський у статті «Польская историография новейшей истории» [199]. У цій публікації він виділив найважливіші етапи розвитку історичних досліджень у XX ст., відмітив найбільш значні досягнення польської історіографії в новітній час. Точкою відліку він узяв 11 листопада 1918 р., коли почалася історія II Речі Посполитої. Саме від цієї дати він пропонує вести відлік новітньої історії Польщі, яка триває до сьогодні. Е. Дурачинський розглядає й інші думки польських дослідників щодо початку цього етапу розвитку історичної науки в Польщі: із 1944 – 1945 р., або ж навіть від 1989, а період 1918 – 1945 рр. віднести іще до нового часу. Все ж він наголошує на традиційності розвитку польської історичної науки, важливим фактором розвитку якої навіть після 1945 р. був методологічний плюралізм. Основну увагу у згаданій статті Е. Дурачинський

присвятив аналізу історичних праць другої половини ХХ ст., однак поруч висловив і думки про стан польської історіографії у другій половині ХІХ ст., зокрема визначив основні риси Краківської та Варшавської шкіл в історіографічному процесі.

Російська історична наука іще на початку ХІХ ст. готувала підґрунтя для русифікації українських земель і вбачала у багатьох творах польських авторів з історії Волині, Поділля, Київщини провідників польської експансії в цих регіонах. Наприкінці ХІХ ст. російські історики розглянули розвиток історичних досліджень в Польщі наприкінці ХVІІІ – ХІХ ст. Головну увагу вони приділяли проблемі занепаду польської держави у ХVІІІ ст.

Цьому присвячено ряд праць російського історика Миколи Карєєва. Він приділяв увагу багатьом історіографічним проблемам польської історії. У низці публікацій «Вопрос о религиозной реформации ХVІ века в Речи Посполитой в польской историографии. (Критико-библиографический очерк.)», «Очерк истории реформационного движения и католической реакции в Польше», «Реформация и католическая реакция в Польше» дослідив розвиток реформаційного руху в Речі Посполитій та реакцію католицької церкви на нього і їх відображення в історичній літературі [217 – 219]. Найбільшою працею М. Карєєва, у якій він проаналізував історичну літературу польських істориків, була його монографія «Падение Польши в исторической литературе» [216]. Вона викликала зацікавлення польської наукової громадськості, її було перекладено на польську мову та опубліковано в 1891 р. у Кракові, який відносився до австрійської зони поділу [430]. Для нас становить інтерес загальна характеристика російським істориком процесів розвитку історичної науки в польських землях у той час, з-поміж інших він згадує і ті дослідження, де розглядаються проблеми минулого Волинського регіону.

Помітним є дослідження В. Францева «Польское славяноведение конца ХVІІІ и первой четверти ХІХ ст.» [280], у якій вчений проаналізував розвиток процесу вивчення у Польщі історії слов'янства наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст., у тому числі й праці дослідників, у яких відображені певні сторінки історії України та Волині, зокрема істориків, об'єднаних навколо Варшавського Товариства приятелів наук: С. Сташиця, С. Сестринцевича, У.-Ю. Немцевича, Я. Потоцького, З. Доленги-Ходаковського.

Проблемам занепаду польської держави наприкінці ХVІІІ ст. та долям польської інтелігенції у той час присвячені статті В. Завітневича «Вопрос о падении Польши в польской историографии» [202] та В. Макушева «Станислав Трембецкий замечательнейший сторонник России в польской поэзии конца ХVІІІ века» [249]. У них проаналізовані процеси розвитку історичних досліджень та стан історичної науки у польських землях, основний акцент при цьому

зроблено на проблемах занепаду польської держави, поділу її території між Австрією, Прусією та Росією. Російські історики в першу чергу наголошували на позитивному впливі Росії на Польщу та слов'янський світ взагалі, які звучали в окремих працях деяких польських істориків (Адама Нарушевича, Станіслава Трембецького).

Приват-доцент Санкт-Петербурзького університету Олександр Яцимирський у своїй двохтомній праці проаналізував польську літературу від 30-х років ХІХ до початку ХХ ст. [307 – 308]. Аналіз, переважно художньої літератури, він зробив на фоні внутрішньої атмосфери у польському суспільстві у ХІХ ст. На сторінках своєї книги він згадує і художні твори окремих істориків, присвячених висвітленню минулого волинського регіону, зокрема Ю. Шуйського, Ю.-І. Крашевського. О. Яцимирський підкреслює значення історичних творів Й. Лелевеля та їх вплив на піднесення патріотичних настроїв напередодні повстання 1830 – 1831 рр. Згадуючи науковий доробок істориків Ю. Шуйського, Т. Моравського, К. Шайнохи, В. Калінки, він наголошує, що їх наукові праці спростували історичну концепцію Й. Лелевеля та його школи, але їх праці були маловідомі широкій громадськості, тому не могли «отрезвить общество и направитъ его деятельность на путь реальной, продуктивной работы».

У другій половині ХІХ ст. в українській історіографії зважено почав аналізувати праці польських істориків з історії України та Волині професор університету св. Володимира Володимир Антонович. Упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. він відслідковував доробок польської історіографії у дослідженні України та її регіонів. Уже у одній із перших своїх праць про джерела з історії України, яка була видана у вигляді студентських записів його університетських лекцій – «Лекції з джерелознавства» – В. Антонович дав коротку характеристику працям польських дослідників ХІХ ст. про минуле Волині та Правобережної України – Ю.-У. Немцевича, О. Яблоновського, М. Грабовського, мемуаристів Є. Кітовича, Я. Охотського, П. Младановича, В. Кребс-Младанович та інших. Поруч із цим він підкреслив значимість польських хронік та праць істориків попередніх віків – Я. Длугоша, М. Кромера, М. Стрийковського, Мартина та Йоахима Бельських для вивчення історії України [166].

Яскравим проявом інтересу В. Антоновича до польської історичної літератури може служити його ґрунтовна стаття «Польско-русские соотношения XVII в. в современной польской призме» [163], у якій він висловив критичні погляди на образ України у творах польських істориків та літераторів, зокрема у романі Г. Сенкевича «Вогнем і мечем». В. Антонович наголосив, що цей твір є виразником сучасного стану історичної свідомості польської інтелігенції, останнім словом її патріотичних і суспільних поглядів. Автор рецензії

переконливо доказав неправильне розуміння державної ідеї Г. Сенкевичем та зазначив, що у польському суспільстві іще наприкінці XVIII ст. зародилося інше її розуміння, про що було заявлено словом і ділом упродовж XIX ст. В. Антонович доказово спростував й інші погляди Г. Сенкевича на українську історію та на польсько-українські стосунки середини XVII ст. й зауважив, що серед сучасної польської інтелігенції є виразники інших думок про ці стосунки, про це вони заявили у своїх відгуках на роман на сторінках таких видань як «Kraj», «Atheneum», «Prawda», «Przegląd Tygodniowy». Автор рецензії висловив надію, що в свідомості сучасного польського суспільства будуть поширюватися інші думки, ніж ті, які були висловлені Г. Сенкевичем у романі «Вогнем і мечем».

В. Антонович критикував і погляди відомого історика Кароля Шайнохи, зокрема у своїй статті «Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие». Передовсім він піддав критиці колонізаторську теорію, яку польський вчений виводив із твердження про повне спустошення Русі після монголо-татарського нападу у XIII ст. На думку В. Антоновича, ця теорія з'явилася через недостатню кількість достовірних джерел, які могли бути у розпорядженні тогочасної історичної науки, що й знайшло відображення у творах польських істориків, таких як М. Грабовський, К. Шайноха [165].

Пильну увагу В. Антонович приділив і працям відомого дослідника Поділля та Волині Ю. Ролле (д-ра Антонія). На сторінках часопису «Киевская старина» він помістив рецензії на такі його дослідження з історії Волині, Поділля та Київщини як «Історичні оповідання», «Наречені кресів», «Українські жінки», «Жінки при Чигиринському дворі» [160 – 162].

В. Антонович дав високу оцінку дослідженням О. Яблоновського. У своїй доповіді на засіданні Історичного Товариства Нестора-Літописця він відмітив, що праці О. Яблоновського відрізняються безпристрасністю, яка рідко зустрічається в польській історичній літературі відніс його до видатних представників польської історичної науки [164, с. 42]

До речі, позитивний відгук про дослідження О. Яблоновського знаходимо й у замітці від редакції журналу «Киевская старина» (активним співробітником якої був В. Антонович), яка видрукувала переклад праці О. Яблоновського «Zadnieprze», підготовленої дослідником для XVI тому «Słownika geograficznego Królestwa Polskiego» [242].

У цілому В. Антонович дав високу оцінку доробку польських дослідників у вивченні історії Волині та інших регіонів України, наголосивши на тому, що їх праці базуються на ґрунтовному знайомстві із джерелами (і не лише польськими), підкреслив їх талант у групуванні та висвітленні фактів та детальну розробку побутових особливостей досліджуваного часу. Разом із тим він критикував

деяких авторів (у тому числі й Ю. Ролле) за довільне трактування окремих архівних джерел у світлі концепції цивілізаторської місії Речі Посполитої на українських землях, за перенасиченість праць епітетами, які не завжди узгоджуються із фактами [161]. В. Антонович відмітив і те, що Ю. Ролле тенденційно підбирає фактичний матеріал, забуваючи про документи, які не узгоджуються із його схемами, натомість автор часто апелює до почуттів читача, замість наукової доказовості. Все ж він висловив вдячність досліднику за те що той у своїх історичних нарисах знайомить публіку із доробком Київської археографічної комісії [160].

Критичні думки про праці окремих польських дослідників висловив Михайло Грушевський, зокрема про дослідження Ю. Вольффа [191], К. Пуласького [192].

З-поміж сучасних українських авторів до цієї групи досліджень слід віднести наукові праці В. Василенка, Д. Вирського, О. Рудої, Є. Сінкевича, Г. Бухало та інших.

У дисертаційному дослідженні Віталія Василенка проаналізовано процес вивчення східнослов'янськими історіографіями (білоруською, російською, українською) ХІХ – першої третини ХХ ст. політичної історії Великого Князівства Литовського від 1210 до 1569 року [685]. До складу цієї держави тривалий час входили волинські землі, тому такий аналіз є актуальним і для нашої дисертаційної праці. В. Василенко реконструював та всебічно осмислив ідейно – теоретичні методи і засоби вивчення зазначеної проблеми білоруськими, російськими та українськими вченими, виявив та узагальнив характерні особливості даного процесу. Основні результати цього дослідження викладені у монографії В. Василенка «Політична історія Великого князівства Литовського (до 1569 року) в східнослов'янських історіографіях ХІХ – першої третини ХХ ст.» [179]. Характеристика поглядів польських істориків не входила до завдань його дослідження, все ж на сторінках монографії знаходимо і певні думки про творчий доробок польських науковців.

Монографія Дмитра Вирського «Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (ХVІ – середина ХVІІ ст.)» [181 – 182] присвячена українським візіям польської історіографії ХVІ – середини ХVІІ ст. Цей період в історії Речі Посполитої автор характеризує як час розгортання шляхетської революції, від Радомської конституції 1505 р. до рокошу М. Зебжидовського 1606 – 1608 рр. Залучення Д. Вирським до наукового обігу раніше невідомих в українській історіографії праць польських авторів сприятиме подоланню надмірної «україноцентричності» (за висловом Д. Вирського) національної історіографічної традиції у відтворенні образу українського суспільства (зокрема козацтва) зазначеного періоду. Особливо враховуючи, що згадані автором праці

створювалися в розрахунку на «аудиторію співвітчизників».

Проаналізовані дослідником писемні пам'ятки, засвідчують високий рівень зацікавленості Річпосполитського суспільства XVI – XVII ст. життям на українських теренах. Робота Д.Вирського «Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.)» є помітним внеском у розвиток українознавчих студій, розуміння історіографічного процесу в ранньомодерній Україні у сучасній вітчизняній історіографії.

Проблемам польської історіографії присвячено ряд праць Євгена Сінкевича «Відображення діяльності чільних представників «краківської історичної школи» в польській історіографії та джерелах», «Місце краківської історичної школи в польській історіографії другої половини». У них досліджується роль та місце в польській історіографії краківської історичної школи, яка до сьогодні залишається предметом дискусій, автор з'ясував причини її зародження, еволюцію [271 – 272].

Українські науковці регулярно стежать за історіографічними новинками польської історичної науки. На сторінках вітчизняних наукових часописів постійно публікуються рецензії на дослідження з польської історії. Прикладом може слугувати рецензія І. Іллюшина на підручник Чеслава Бжози та Анджея –Леона Сови «Історія Польщі. 1918 – 1945» [214]. Актуальність її обумовлена тим, що рецензований підручник охоплює період II Речі Посполитої, до якої входили і землі Волині і до сьогодні цей період в історії Польщі містить чимало проблем, які неоднозначно інтерпретуються українською та польською історіографіями.

Проблеми висвітлення польською історіографією минулого України стали темами ряду дисертаційних досліджень як докторських так і на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Найбільш помітними тут є доробок доктора історичних наук, професора Леоніда Зашкільняка. Розвиток польської історіографії у XIX ст. він проаналізував у праці «Формирование и развитие исторической науки в Польше», у якій розглянуті загальні закономірності та особливості процесу розвитку історичних знань у Польщі упродовж IX – XX ст. [203]. У іншій своїй розвідці «Неоромантизм у польській історіографії початку XX ст. (До питання про соціальну функцію історію)» Л. Зашкільняк проаналізував тенденції розвитку польської історичної науки наприкінці XIX – початку XX ст. [205]. Із новітніх праць української історіографії важливим є і посібник цього ж автора «Сучасна світова історіографія: Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів» [209]. У ньому висвітлено розвиток історичних знань в другій половині XX і на початку XXI ст., охарактеризовані методологічні й тематичні проблеми сучасної науки в провідних країнах світу. Окремий розділ присвячений аналізу тенденцій розвитку історичної

науки в країнах Центральної та Східної Європи, серед них і польської історіографії.

Темою докторської дисертації Л.Зашкільняка стала «Польська історіографія 40 – 60 –х років ХХ століття (питання організації і методології)». Її положення викладені у монографії «Польська історіографія після Другої світової війни: проблеми національної історії (40 – 60 – ті роки)» [204]. У ній він висвітлив організаційні, методологічні і конкретно-наукові умови у яких відбувався розвиток історичної науки у Польщі. В іншій своїй публікації «Українське козацтво у висвітленні польської історіографії: 1944 – 1989 рр.» вчений проаналізував погляди істориків Польської Народної Республіки на проблеми українського козацтва [206].

Окрім того він підготував низку праць, у яких дослідив розвиток історичних досліджень у Польщі. В окремій статті «Українська історична польоністика у 90 – х роках» [207] Л. Зашкільняк висвітлив основні напрямки досліджень українських істориків польської тематики, показав їх здобутки та прогалини у цьому процесі, висловив думки щодо перспектив подальших наукових студій.

Варто відзначити і велику синтетичну працю «Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів», підготовлену в співавторстві Л. Зашкільняком та М. Крикуном [210], яка є помітним досягненням сучасної української полоністики. У ній автори комплексно проаналізували політичний, соціальний, економічний і культурний розвиток польського суспільства від давнини до сучасності, висвітлили взаємини поляків із іншими народами, у першу чергу українським.

Гурій Бухало у 1980 р. захистив кандидатську дисертацію «Визвольна війна українського народу 1648 – 1654 років у сучасній польській історіографії». У своїх дослідженнях він проаналізував рівень вивчення у польській історіографії основних проблем визвольної війни українського народу у середині XVII ст. [178; 683].

Короткий огляд польської літератури про волинські події Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького знаходимо у монографії Олега Ярошинського «Волинь у роки української національної революції середини XVII ст.» [306]. Автор цього дослідження не поділяє його думку про те, що польськими дослідниками не аналізувалися причинно-наслідкові зв'язки тих суспільних явищ і подій. Такий аналіз можна знайти хоча б у працях, згаданого О.Ярошинським, К.Шайнохи. Разом із тим слушною є думка про те, що вони утверджували погляд про руйнівний характер цього народного руху [306, с. 12].

І. Марушкіна у 1991 р. виконала дисертаційне дослідження «Українсько – польські наукові зв'язки останньої третини ХІХ – початку ХХ століття» [688]. Важливим у даному відношенні є

дисертаційна праця Оксани Рудої «Дослідження історії України в польській історіографії кінця ХІХ – початку ХХ століття» [691]. У ній авторка проаналізувала вивчення польськими істориками основних проблем історії України, розвитку польсько-українських взаємин, впливу Люблінської та Берестейської уній на подальшу долю українських земель, вивчення козацької проблематики тогочасними польськими дослідниками та інших політичних подій. О. Руда простежила вплив на польську історіографію методологічних новацій європейської історичної науки, а також тогочасних суспільно-політичних умов, які безпосередньо впливали на розвиток історичної думки. У своїй дисертації основну увагу автор приділила матеріалам Галичини.

У монографії Михайла Довбищенка «Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець ХVІ – першої половини ХVІІ ст.)» [197], яка містить положення його докторської дисертації, досліджено участь представників різних прошарків волинської шляхти у релігійній та інших сферах суспільної діяльності, висвітлено проблеми релігійних конфліктів, процеси націотворення українського народу. В одному з розділів монографії М. Довбищенко аналізує польську історичну літературу з проблем розвитку релігійних стосунків на Волині. Згадані праці М. Балінського і Т. Ліпінського, Т. Стецького, Я. Гіжицького, Ю. Бартошевича, Е. Ліковського, А. Прохаски та інших [197, с. 42 – 54]. Варто зазначити, що не всі вказані автори спеціально займалися дослідженнями релігійних процесів на Волині, у багатьох із них ці питання зачіпаються при розгляді інших сторінок волинського минулого. Думки, висловлені у монографії М. Довбищенка, враховані нами у 5 розділі цього дисертаційного дослідження.

Григорій Савчук у кандидатській дисертації «Польсько-литовсько-руські відносини пізнього середньовіччя у польській історіософії другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.» дослідив бачення польськими істориками проблем польсько-литовсько-руських відносин періоду пізнього середньовіччя (ХІІІ – ХVІ ст.) Головну увагу дисертант приділив аналізу наукових праць провідних істориків означеного періоду, реконструював бачення ними польської, литовської та руської складових у відносинах в межах Польського королівства та Великого Князівства Литовського перед Люблінською унією 1569 р, простежив відмінності у трактуванні цих проблем науковцями різних історичних шкіл (Краківської, Варшавської, Львівської) та місцевих регіональних осередків. Г. Савчук визначив і загальні закономірності висвітлення у польській історіографії другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. проблем польсько-руських стосунків в часи пізнього середньовіччя [692]. Дослідження Г. Савчука має важливу актуальність для сучасної української історичної науки.

У статті Г. Белякова та О. Белякової «Польська історична література про українське козацтво» [174] проаналізовані погляди польських істориків на проблеми генезису та еволюції козацької військово-політичної організації в Україні, та ролі козацтва в становленні української державності. Основну увагу дослідники приділили аналізу поглядів науковців, які творили у 60 – 80-х роках ХХ ст. Окрім них автори звернулися й до аналізу праць істориків, які з'явилися до 1939 р. З-поміж інших згадані наукові розвідки В. Томкевича, Ф. Равіти-Гавронського, Ю. Волінського, К. Ходиницького та інших. Г. Беляков та О. Белякова акцентували на тому, що на початку ХХ ст., після підписання Ризького договору у 1921 р., зріс інтерес до вивчення проблем української історії. За період існування Польської Народної Республіки (1952 – 1989 рр.) історія козацтва, як і інші сторінки нашого минулого, висвітлювалися головним чином у контексті розвитку Польщі [174, с. 73].

До третьої групи історіографічних праць слід зарахувати значну кількість публікацій, у яких аналізується творчість польських істориків, що досліджували минуле волинського регіону. З – поміж них у першу чергу виділимо ґрунтові праці Міхала Балінського про життєвий і творчий шлях Тадеуша Чацького [322]; Юліана Машлянки про Зоріана Доленгу-Ходаківського [499]; низка публікацій про Юзефа-Ігнація Крашевського [356], Олександра Яблоновського [461; 507], Людвіка Кубалі [584], Теодора Вежбовського та багатьох інших. Варто відмітити в цьому плані монографічне дослідження Євгеніуша Коко про історичні погляди на минуле України Ф. Равіти-Гавронського [446].

Статті про їх наукову творчість опубліковані на сторінках як польських так і українських періодичних видань. У цих роботах проаналізовані дослідницькі роботи, зацікавлення авторів, методологічні погляди, політичні симпатії польських учених, які вплинули на відображення ними у своїх працях волинського минулого. Зважаючи на значну кількість таких матеріалів вони будуть згадані у тексті дисертації.

Сучасні українські дослідники підготували низку публікацій про дослідження історії України польськими науковцями. Звернемо увагу на ґрунтовну статтю Олександра Кияна про науковий доробок із вивчення минулого нашої країни польським істориком Олександром Яблоновським «Олександр Яблоновський як дослідник історії України» [225]. Названа стаття присвячена аналізу науково-історичної творчості О. Яблоновського. Дослідницькі інтереси цього історика були досить широкими, він проявив себе у багатьох галузях історичної науки: археографії, етнографії, історичній географії, топоніміці та інших. Про його науковий доробок з повагою відгукувалися багато провідних українських істориків: В. Антонович, М. Грушевський, Д. Дорошенко, В. Липинський та інші.

О. Киян у своїй статті висвітлив життєвий шлях історика, проаналізував його погляди на українське минуле, які містяться у працях О. Яблоновського. Історик представив О. Яблоновського як продовжувача науково-дослідницьких польської історичної науки, які були закладені й розвинуті у першій половині ХІХ ст. працями Й. Лелевеля, А. Міцкевича та інших польських мислителів. З-поміж праць О. Яблоновського О. Киян приділив пильну увагу його волинезнавчим студіям: «*Rewizya zamków ziemi wołyńskiej w połowie XVI wieku*», «*Lustracja królewskiej ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy pierwszej połowie XVI wieku*».

Дисертант погоджується із твердженням О. Кияна про те що, в особі О. Яблоновського маємо допитливого, самобутнього дослідника, який проторював нові шляхи у сфері наукового пізнання історії України, хоч далеко не всі його узагальнення можуть сприйматися сучасними науковцями. Все ж без використання праць цього вченого неможливо серйозно вести мову про наукову розробку української історії ХVІ – першої половини ХVІІ ст. [225, с. 72]

До цієї ж групи можна віднести і рецензії на праці польських істориків, які присвячені минулому Волині. Традиції таких рецензій започаткувалися у другій половині ХІХ ст. і продовжуються й на сучасному етапі.

Із сучасних публікацій про польських дослідників минулого Волині необхідно згадати діяльність видавництва і двомісячника «*Wołania z Wołynia*» (головний редактор кс. Вітольд Юзеф Ковальов). Видавництво випустило у світ як нові дослідження про Волинь сучасних авторів (Т.Кемпа [444]), так і праці польських дослідників минулих періодів (Ю.Дунін-Карвіцький [442]). Помітним, без сумніву, виданням є книга «*Jan Fitzke. Archeolog, badacz przeszłości Wołynia, muzeolog. Z Wołynia 1936 – 1939*» [420]. Ця наукова збірка об'єднує статті про наукову творчість Яна Фітцке та публікації самого археолога про його дослідницькі роботи на Волині упродовж 1936 – 1939 років. Згаданий збірник доповнює дослідження про Я.Фітцке, представлені у науковій праці українських авторів «*Археологічна спадщина Яна Фітцке*», яка була підготовлена луцькими дослідниками Григорієм Охріменком, Валерієм Дмитриком, Олексієм Златогорським. У ній представлені в перекладі українською мовою 17 статей Я. Фітцке про археологічні пошуки на території Волинського воєводства ІІ Речі Посполитої [167].

До четвертої групи віднесемо праці, які присвячені вивченню розвитку історіографічного процесу на Волині. Варто зазначити, що проблемам регіональних історичних досліджень в українській історіографії радянського періоду приділялося недостатньо уваги, лише в умовах незалежності України вітчизняні історики розпочали активно на широкій джерельній базі досліджувати широкий спектр проблем місцевої історії. Помітна активізація дослідницької роботи в

Україні в галузі історіографічних досліджень краєзнавства відбулася саме після 1991 р. Свідченням цього може бути значна кількість наукових історико-краєзнавчих конференцій, які регулярно проходять в різних містах волинського регіону, у тому числі й за участю польських дослідників, та поява значної кількості монографій, брошур, збірників матеріалів конференцій.

Одними із перших у цій царині з'явилися монографії Лева Баженова. У одній із них – «Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. Історіографія. Бібліографія. Матеріали» – він систематизував доробок істориків, археологів, етнографів, фольклористів, філологів, географів, зоологів, ботаніків, котрі вивчали Поділля протягом XIX – XX століть [168]. У дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук – «Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія» – цей же автор проаналізував доробок науковців у вивченні історії Правобережної України в XIX – на початку XX століття [169]. У числі інших дослідників Л.Баженов звернув увагу і на праці польських істориків, які вивчали минуле Правобережної України. Він наголосив, що до сьогодні створено значний масив волинезнавчої літератури як вітчизняних, так і польських авторів, і тому виникає нагальна потреба систематизації, аналізу та оцінки її наукового рівня.

Кандидат географічних наук Микола Костиця у своїй монографії «Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті» [234] дослідив процес становлення та діяльність Товариства дослідників Волині, яке існувало у Житомирі упродовж 1900 – 1917 рр. З-поміж іншого М. Костиця висвітлив передісторію виникнення згаданого Товариства від початку XIX століття, згадав і праці окремих польських дослідників історичного минулого регіону. Однак, на наш погляд, у цій монографії доробок польських авторів не був належним чином проаналізований, не висвітлено проблематику їх досліджень, методологічні підходи, не показані їх трактування історичних подій волинського регіону, тощо.

Проблемам становлення історичного краєзнавства Волині в першій половині XIX ст. присвячена брошура Івана Ярмошика «Становлення історичного краєзнавства Волині в XIX ст.» [295] та його ж монографія «Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX – XX ст.» [296], однак у цих працях проаналізований науковий доробок лише російських та українських істориків про минуле регіону.

Із сучасних досліджень варто відмітити монографію доктора філологічних наук Володимира Єршова «Польська література Волині доби романтизму: генезис мемуаристичності» [213], у якій проаналізована польськомовна література Волині періоду романтизму (першої половини XIX ст.). На основі чисельних архівних матеріалів,

широкого кола науково-монографічної літератури автор висвітлив етапи розвитку волинської літератури, показав діяльність літературних та освітніх центрів (в основному Кременецької/Волинської гімназії/лицею), висвітлив соціальні, історичні фактори, які сприяли її розвитку як своєрідного та самодостатнього явища літератури й культури Правобережжя. У згаданій монографії висвітлено творчість багатьох відомих польських літераторів, які жили й творили на Волині, серед них і такі, у творах яких з романтичних позицій віддзеркалені сторінки історії волинського регіону, які були причетні до наукових досліджень старовини, залишили важливі з точки зору історичних пошуків мемуарні твори: Т. Падурра, Ю.-І. Крашевський, Я. Охотський, Т. Чацький, М. Грабовський, Г. Ржевуський, Г. Олізар, М. Чайковський.

Характерною рисою сучасної української історіографії є інтерес до історії сусідніх країн, з якими тісно пов'язані історичні долі українського народу. У першу чергу це стосується Польщі, доробок у вивченні минулого якої в сучасній українській історіографії вважається найбільшим порівняно з іншими славістичними студіями. Останнім часом з'явилося ряд праць про відомих польських дослідників Правобережної України. Помітними в цьому плані є дослідження Стефанії Баженової. Вона видрукувала монографії про Ю. Ролле, Ю. Словацького, ряд статей про українську школу в польській історичній літературі [170 – 173]. У них відображені ті сторінки творчості, згаданих авторів, які пов'язані, переважно, із подільським регіоном.

У дисертаційному дослідженні на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук Наталії Кінд-Войтюк «Історико-краєзнавчі дослідження і пам'яткоохоронна робота на Волині у 1920-х 1930-х роках» [686] комплексно вивчено процеси становлення та розвитку історико – краєзнавчих досліджень і пам'яткоохоронної роботи у Західній Волині в часи входження до Другої Речі Посполитої у міжвоєнний період. Авторка простежила умови, в яких здійснювалися історико-краєзнавчі дослідження та пам'яткоохоронні роботи, простежено основні форми краєзнавчих та пам'яткоохоронних заходів. Дисертанка особливу увагу звернула на внесок українських дослідників – А. Дублянського, М. Маслової, А. Тучемського, Ю. Шумовського та інших – у цю діяльність, оцінила обсяги реставраційних робіт, проаналізувала наукові та науково-популярні видання. У згаданій роботі належне місце відведено й історіографічному аналізу праць польських дослідників, які проживали і творили на Волині у той час. Основні положення і висновки Н. Кінд-Войтюк відображені й низці її статей, які теж є важливими і окремі із них враховані у 2 розділі нашого дисертаційного дослідження. У своїх публікаціях авторка особливо наголосила на тому, що історико-краєзнавчі дослідження і

пам'яткоохоронна робота у західній Волині міжвоєнного періоду є невід'ємною частиною і важливим явищем відчизняної історіографії та процесу дослідження минулого волинського краю та збереження його культурної спадщини. Н. Кінд-Войтюк прийшла до висновку, що нагромаджені у цей час матеріали збагатили українську й польську історичні науки, їх результати і нині успішно використовуються при вивченні минулого регіону.

Погоджуючись із такою оцінкою вважаємо необхідним зауважити, що, на нашу думку, дослідниця надмірно і здебільшого бездоказово наголошує на тій тезі, що ці роботи велися з метою «формування пропольського світогляду», «утвердження польської культури на Волині», та те, що місцеве краєзнавство мало стати знаряддям політики колонізації, полонізації та інтеграції українських земель до складу Речі Посполитої [226]. На наш погляд, сам факт ведення історико-краєзнавчих дослідницьких робіт про це іще не свідчить. Тим більше, що у роботах польських дослідників того часу ми не знаходимо ворожого чи просто недоброзивчливого ставлення до волинського минулого та українського населення, яке тут проживало.

На сьогодні цілісного дослідження, де було б комплексно проаналізовано доробок польських авторів у вивченні історії Волині іще немає. Напрями та погляди польської (так само як і російської) історіографії XIX – XX ст. на минуле Волині повинні бути темою окремого дослідження, враховуючи специфіку їх поглядів на минуле регіону.

Незважаючи на певну кількість публікацій польської, російської, української історіографій, присвячених розвитку історичної науки в Польщі, досі поза увагою дослідників лишається проблема комплексного вивчення волинської проблематики польськими істориками. У працях з історії розвитку польської історичної думки ця проблема майже не порушувалася. Спеціальні дослідження безпосередньо присвячені розвитку волинських студій становлять порівняно незначну групу, більшість із них це статті про окремих учених, охоплюють невеликий хронологічний період. Через це багато аспектів, порушеної у дисертації проблеми вивчено поверхово, потребують уточнення, або ж взагалі не з'ясовані.

Усі, вищеназвані, дослідження можуть прислужитися для створення такої синтезованої праці, потреба в якій диктується потребами дальшого поступу вітчизняної історичної науки, розвитком культурного співробітництва та взаєморозуміння й взаємопізнання між польським та українським народами на сучасному етапі. То ж дане дисертаційне дослідження певною мірою прислужиться у розв'язанні окресленої проблеми.

1.2. Джерельна база дослідження

У сучасній історіографічній науці під поняттям історіографічне джерело розуміють текст нарративного чи документального характеру, який містить інформацію про минулі події та явища і постає як результат свідомої пізнавальної діяльності суб'єкта у певних соціально-культурних обставинах [209, с. 14]. Дисертант розділяє думку Я. Калакури та І. Колесник, що під історіографічним джерелом слід розуміти специфічну групу джерел, які містять інформацію про історіографічний процес і водночас постають доробком цього процесу [215, с. 19; 229, с. 37]. У такому розумінні кожен історичний текст є одночасно й історіографічним, оскільки віддзеркалює світогляд його автора, його уявлення про минуле, способи і методи пізнання цього минулого.

Виходячи із цього джерельну базу дисертаційного дослідження склав комплекс опублікованих та неопублікованих матеріалів, які віддзеркалюють науково-дослідницький процес вивчення польською історичною наукою історичного минулого волинського регіону України. Поруч із тим дисертант усвідомлює, що іноді віднесення наукової праці, особливо друкованої, до категорії джерела чи історіографії проблеми, є досить умовним.

Особливий інтерес для нашого дослідження становлять матеріали рукописного відділу Львівської Національної Наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України. Тут зберігаються особисті фонди багатьох учених, в тому числі й польських авторів, які у своєму доробку мають дослідницькі роботи з історії Волині та інших регіонів України. Вони містять особисту кореспонденцію, неопубліковані рукописи, різнопланові нотатки.

Для нашої дослідницької роботи становлять інтерес рукописні матеріали історика, католицького єпископа, викладача Кременецької гімназії, ректора Віленської римо-католицької академії Алойзи Осінського, які зберігаються у фонді Баваровських (Ф.4.). Це його конспекти тих завдань, які він давав учням Волинської гімназії і які дозволяють уявити рівень навчального процесу у цьому закладі. Цікавими є, зібраний А. Осінським, матеріал про навчально-освітні та благодійно-медичні заклади, які були у містечку Олиці, волинському маєтку князя Альбрехта Радзивілла.

У відділі рукописів зберігаються матеріали одного із керівників військових дій в ході польського повстання 1830 – 1831 рр. на Волині Юзефа Дверницького (Ф. 43). Спогади про хід повстання 1863 р. на Волині є і у фонді редактора львівського часопису «Ognisko domowe» публіциста Броніслава Заморського (Ф. 9). Серед них – рукопис неопублікованих спогадів про військові події на Волині у 1863 р. Ф. Конопацького.

У фонді 5 цього ж відділу є чимало рукописного матеріалу, який висвітлює різносторонню науково-пошукову діяльність відомого

дослідника Київщини та Волині Едварда Руліковського. Цей автор переважно відомий нам за своїми дослідженнями Київщини. Однак як засвідчують матеріали фонду він цікавився та збирав матеріал з минулого України, зокрема про Богдана Хмельницького, Павла Тетерю, про історичні місцевості різних регіонів України в тому числі й Волині. У фонді О. Цинкаловського (ф.237) є чимало рукописних матеріалів, які дозволяють розширити уявлення про сферу наукових пошуків цього відомого дослідника волинських старожитностей.

Матеріали, які зберігаються у фондах Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського НАН України, Державних архівів Волинської, Житомирської та Рівненської областей дали змогу додатково висвітлити науковий шлях істориків, їх інтеграцію до наукового та суспільного життя України, Польщі та Волинського регіону зокрема. Матеріали Державних архівів Рівненської, Волинської, Тернопільської областей дають змогу дослідити розвиток процесу наукових досліджень історії Волині в умовах другої Речі Посполитої упродовж 1920 – 1930 – років.

Низка документів, які зберігаються у Державному Архіві Житомирської області дозволяє уточнити деталі життєвого й творчого шляху польських авторів, які народилися, проживали, творили на території Волині, досліджували минуле цього регіону. Важливі для нашого дисертаційного дослідження матеріали містить фонд 71 «Дирекція народних училищ Волинської губернії». Деякі із них відображають діяльність Кременецької гімназії на початку XIX ст. (Спр. 1, 2, 6, 78), долі польської інтелігенції навчально-дослідницьких установ краю після Листопадового повстання та інші проблеми, пов'язані із процесом історичного вивчення волинського регіону польськими авторами.

У Державному архіві Волинської області важливий інтерес для нашого дисертаційного дослідження має фонд 46 «Волинське воєводське управління, м.Луцьк Волинського воєводства». Він має комплексний характер, містить матеріали, які відображають увесь спектр діяльності польських урядових структур Волинського воєводства у різних сферах: політичній, економічно-господарській, культурно-освітній та інших галузях життя цієї адміністративно-територіальної одиниці II Речі Посполитої. Цей фонд нараховує кілька десятків тисяч справ. З-поміж них можна віднайти низку таких, що стосуються розвитку процесу історіографічного вивчення минулого волинського регіону. Деякі його аспекти відображенні у річних «Звітах Волинського воєводи про діяльність його адміністрації та загальний стан воєводства» (Оп.2. Спр. 208.; Оп.3. Спр.3.), конкретна інформація про вивчення історико-культурної, археологічної спадщини регіону є у звітах та повідомленнях «Волинського товариства краєзнавчого і опіки над пам'ятками давнини» (Оп.2. Спр. Спр. 1032, 1033, 1035, 1037; Оп.4. Спр. 662; Оп.

8. Спр.707.). У матеріалах комунікаційно-будівельного відділу воєводського правління збереглися списки пам'яток історії та культури регіону та документи, які віддзеркалюють діяльність відділку Опіки над пам'ятками минулого згаданого відділу в справі охорони, збереження, реставрації, дослідження та туристсько-екскурсійного використання археологічних та архітектурних пам'яток (Оп. 1. Спр. Спр. 3366, 3463; Оп.2. Спр.54; Оп.4. Спр. 675; Оп.5. Спр. 664.).

Як джерело для нашого дослідження мають значення і колекційні матеріали фонду 312 «Вольнское общество содействия наукам в городе Луцке» цього ж архіву. Фонд має 2 описи, які нараховують загалом 23 справи. У ньому зібрані копії архівних історичних документів, витяги з актових, гродських книг, статистичні матеріали про населені пункти Волині. Ці матеріали до певної міри відображають наукові зацікавлення та напрямки досліджень «Волинського Товариства Приятелів Наук», яке утворилося в Луцьку у 1935 р.

Важливе значення для цієї дисертаційної роботи становлять документи Державного архіву Рівненської області, зокрема ті, що зібрані у фонді 160 «Гофман Якуб, професор-історик, посол в сейм», який нараховує 94 справи. Я.Гоффман був одним із найактивніших дослідників та організаторів історичних досліджень у Волинському воєводстві 1920 – 1930-х років. Матеріали фонду відображають не лише його особисту діяльність як викладача гімназії, науковця, посла сейму, але й пошукову роботу тих дослідницьких установ, активним членом яких він був.

Суттєвий інтерес становлять і матеріали фонду 202 «Місцевий комітет Польського біографічного словника», який нараховує 4 справи. Вони віддзеркалюють активну діяльність інтелігенції Волинського воєводства у 1930 –х роках над підготовкою матеріалів про відомих діячів Волині, Поділля, Київщини до видання «Polskiego Słownika Biograficznego». Додаткові дані про розвиток історичних студій регіону дають і матеріали фонду 184 «Окружное Правление Союза польских учителей в Ровно». Правління із 1930 р видавало науковий збірник «Rocznik Wołyński», який сприяв розвитку історичних досліджень Волині, друкував результати історичних досліджень не лише місцевих дослідників, але й науковців Варшави, Кракова, Львова, які стосувалися Волині. Матеріали фонду дають уявлення про умови і обставини роботи редакції часопису, його цілеспрямовану діяльність по вивченню минулого регіону.

Документи названих фондів Держархіву Рівненської обл. дають змогу вивчити і деякі питання діяльності інших дослідницьких установ Волинського воєводства цього періоду – Волинського Товариства Приятелів Наук у Луцьку, заснування та становлення Волинського Наукового Інституту при Кременецькому ліцеї.

Додаткове світло на науково-дослідницьку діяльність викладачів, відновленого у 1922 р. Кременецького ліцею, проливає фонд 131 «Кременецький ліцей» у Державному Архіві Тернопільської області, який нараховує 755 справ, документи яких віддзеркалюють різноманітні аспекти історії цього навчального закладу упродовж 1922 – 1939 рр, у тому числі й науково-дослідну роботу його викладачів, ставлення керівництва ліцею до цього виду їх діяльності.

Матеріали і дослідження про товариства, які діяли у Польщі і в науковому доробку членів яких є дослідження з історії Волині містяться в багатьох монографічних дослідженнях, наукових збірниках, на сторінках часописів. Найбільший інтерес у цьому плані становить саме згадане Польське Товариство Історичне (Polskie Towarzystwo Historyczne – надалі «РТН»), що виникло у Львові у 1886 р і яке здійснювало помітний вплив на розвиток історичних студій. Через це варто звернути увагу, окрім архівних матеріалів, і на публікації про його діяльність. Це статті у періодичних виданнях, зокрема Фридерика Паппе на шпальтах часопису «Kwartalnik Historyczny» [521], збірка наукових статей «Polskie Towarzystwo Historyczne 1886 – 1956. Księga pamiątkowa z okazji zjazdu jubileuszowego РТН w Warszawie. 19 – 21 X. 1956», присвячених ювілею згаданого товариства у 1956 р [533], монографічні дослідження про діяльність Польського Товариства Історичного у різні періоди розвитку польської державності Тадеуша Кондрацького «Polskie Towarzystwo Historyczne w latach 1918 – 1939» [452] і Тадеуша Рутковського «Polskie Towarzystwo Historyczne w latach 1945 – 1958 Zarys dziejów» [598]. У монографії Т.Кондрацького досліджено діяльність «РТН» на фоні розвитку історичної науки в Польщі в умовах II Речі Посполитої, куди входили і землі Волині до 1939 р. Окрім того автор висловив думки і про функціонування цього товариства від його заснування до 1918 р.

З-поміж опублікованих матеріалів можна виділити низку монографій, статей сучасних польських та українських дослідників, які вивчали культурні та наукові процеси, що проходили на Волині у досліджуваній хронологічній окрес. Однією із найбільш помітних таких праць є монографія Володимира Менджецького «Inteligencja polska na Wołyńiu w okresie międzywojennym» [502]. У книзі наведені численні факти, які розкривають різносторонню діяльність представників польської інтелігенції у 1920 – 1930 – х роках на Волині. З-поміж іншого згадано і їх участь у культурному й освітньому житті воєводства. Автор не ставив завданням досліджувати їх науково-дослідницьку роботу, але для нас важливим є здійснений ним аналіз умов творчої праці в умовах тогочасного Волинського воєводства.

Зважаючи на історіографічний характер дослідження, його джерельну основу становить значний корпус опублікованих джерел.

Публікації документів М. Балінським, які стосуються наукової та навчально-організаційної діяльності Тадеуша Чацького [319], М. Грабовського, у його листах віддзеркалені стосунки між представниками творчої польської інтелігенції середини ХІХ ст.. Т. Вежбовський опублікував низку раніше невідомих документів про наукові зацікавлення викладачів Кременецької гімназії [106 – 107]. У цих публікаціях відображено чимало національних, політичних та культурних аспектів дослідницького процесу вивчення історії волинського регіону упродовж ХІХ ст.

Допоміжною групою джерел є бібліографічні довідники як польських авторів, так і українських, які сприяли систематизації історичних знань. Серед польських видань цього характеру у першу чергу слід назвати доробок Кароля Естрейхера [702 – 706] і його багатотомну працю «Bibliografia Polska», 26 томів якої вийшли у Кракові впродовж 1872 – 1915 рр. та чотири томи бібліографічного видання «Bibliografia Polska XIX stulecia. Lata 1881 – 1900». Важливими є й інші бібліографічні праці цього ж автора.

Окрім такого загальнопольського бібліографічного довідника, важливим для нашого дисертаційного дослідження є і тематичні бібліографічні огляди. З-поміж них слід назвати працю професора Львівського університету Людвіка Фінкеля «Bibliografia historii polskiej. Wspólnie z dr Henrykiem Samczyńskim i członkami Kółka historycznego uczniów Uniwersytetu Lwowskiego zebrał i ułożył Finkel L. profesor Uniwersytetu Lwowskiego» [707 – 709], у трьох томах якої зібрано інформацію про польську історичну літературу від ХV ст. Заслуговує на увагу бібліографічний довідник «Bibliografia słowianoznawstwa polskiego» підготовлений Едмундом Колодзейчиком про польську наукову літературу з проблем слов'язнавства [711]. Матеріал у ньому підібраний за національним критерієм, з-поміж інших окремо виділені дослідження з української історії. У розділі про українців є такі тематичні рубрики: Загальні праці, етнографія, обряди, географія, історія. Серед історичних творів згадані дослідження про русько-польські стосунки, козацтво, руські старожитності. Недоліком довідника, який дещо утруднює користування ним, є те що праці згруповані по хронологічному принципу, а не в алфавітному порядку авторів.

Для вивчення мемуарної літератури важливими є довідники Едварда Мінковецького «Spis bibliograficzny pamiętników, mających związek historją lub literaturą polską» [713] та більш ґрунтовний покажчик мемуарної літератури Едварда Малішевського «Bibliografia pamiętników polskich i Polski dotyczących (druki i rękopisy)» [712]. Останній містить перелік із коротенькими анотаціями друкованих і рукописних творів мемуарного характеру за період від ХV ст. до 1928 року. На її сторінках згадано чимало видань і рукописів як добре відомих, так і малознаних, які стосуються історії Волинського регіону

. Зібраний у цьому виданні матеріал поділений на 2 групи – опубліковані твори і рукописи. Перша група охоплює 4465 основних позицій та 12 додаткових. До них автор відніс як ті, що вийшли окремими книгами, так і ті, що публікувалися на сторінках періодичних видань. Друга група нараховує 966 позицій. Весь матеріал розбитий на розділи за хронологічним принципом і поданий у алфавітному порядку.

Орієнтиром у дослідницькій роботі дисертанта служили й бібліографічні довідники, підготовлені та видані в Україні. Важливою є праця Ф. Максименка «Матеріали до краєзнавчої бібліографії України, 1847 – 1929. Список бібліографічних праць, що стосуються до окремих місцевостей УРСР, Бесарабії, Дону й Криму», яка містить перелік краєзнавчої літератури по регіонах України, що була опублікована в Україні та за її межами упродовж 1847 – 1929 рр [698]. Назвемо й фундаментальну роботу «Бібліографія старої України 1240 – 1800 рр.» М. Жарких [697], у якій окрім вітчизняних авторів згадано і доробок польських дослідників.

В Україні видруковано й ряд тематичних бібліографічних довідників, які містять огляд наукової історичної літератури про Волинь. Так бібліографію історичного краєзнавства Волині вміщено у «Науковому віснику Волинського державного університету імені Лесі Українки» за 2001 рік, випуск 5. Бібліографію видань про Берестецьку битву підготував О. Власюк «Карби пам'яті. Сторінки історії Берестецької битви: Бібліографічний довідник» [696].

Найважливішу групу джерел зайняли публікації праць і джерельних матеріалів дослідників кінця ХІХ – ХХ століть, які віддзеркалюють вузлові проблеми розвитку науково-дослідницького процесу вивчення минулого волинського регіону польськими вченими, дають можливість простежити розвиток історичної науки, тощо. Ці праці забезпечили відтворення визначальних напрямів і моделей розвитку польської історичної думки та відображення у ній історії Волині.

Важливий джерельний матеріал з даної теми міститься на сторінках польських періодичних наукових видань, які друкували результати наукових історичних досліджень, інформацію про наукову діяльність товариств та окремих науковців, хроніку їх творчої діяльності та життєвого шляху. Особливе значення в даному випадку мають такі видання як «Ateneum», «Tygodnik Ilustrowany», «Kwartalnik Historyczny», «Przegląd Historuczny», «Przegląd Powszechny», «Biblioteka Warszawska», «Przewodnik Naukowy i Literacki», «Przyjaciel Ludu» та інші.

Видання науково-літературного часопису «Ateneum» було започатковано відомим культурно-освітнім діячем Волині, письменником Юзефом-Ігнацієм Крашевським. Часопис друкувався у Вільно з 1841 р. (з назвою «Athenaeum»), хоч вся редакційна робота

виконувалася у маєтку Ю.-І. Крашевського – волинському селі Городок. Після 1876 р. часопис виходив у Варшаві («Ateneum»). На його сторінках поміщено багато матеріалів як загально історичного характеру, так і з минулого регіонів України. «Kwartalnik Historyczny» почав видаватися із 1887 р. у Львові як орган Польського Товариства Історичного і від часу його появи став у повній мірі органом усього польського історичного світу [533, s 7; 253]. На його сторінках друкувалися історичні праці польських істориків, рецензії на їх твори, бібліографічна інформація з польської історіографії. Серед його матеріалів чисельну групу займають публікації, які стосуються історії земель, котрі раніше входили до складу Речі Посполитої, у тому числі й українських і стосуються вони різних хронологічних періодів – від найдавніших часів до сучасності.

Документи особистого походження, які публікувалися на сторінках згаданих періодичних видань, відтворюють умови формування наукового світогляду істориків (їх автобіографії, рецензії на праці, спомини колег дослідників, некрологи).

Різноманітну довідкову інформацію про польських дослідників Волині можна почерпнути на сторінках польських видань енциклопедичного характеру. Першорядне значення тут мають статті які містять «Encyklopedia powszechna», «Wielka encyklopedia powszechna», «Polski Słownik Biograficzny», «Słownik historyków polskich». На особливу увагу українських дослідників заслуговує сучасна «Encyklopedia Kresów» (рік видання у книзі не зазначений). На її сторінках знаходимо чимало статей присвячених різним проблемам української історії від часів Київської Русі до сучасності. Серед них можна виділити групу статей, у яких висвітлюється життя та творча діяльність видатних культурних діячів, науковців, дослідників волинського краю.

Термін «креси» від середини XIX ст. у польській історіографії пов'язували зі східним пограниччям давньої Речі Посполитої. Сюди відносили українські (ukrainne) землі приєднані (przyłączone) до Польщі після експансії на Русь у XIV ст., внаслідок унії із Литвою, між Бугом та Німаном на заході і Дніпром та Двіною на Сході, які були втрачені після поділів Польщі. Після другої світової війни до поняття „креси” були віднесені Східна Галичина і Львів [701, s. 5]. Такими є територіальні межі, згідно яких віддзеркалює історичні проблеми згадана «Encyklopedia Kresów» .

Важливими є і матеріали «Słownika historyków polskich» [715], який досить широко презентує творців польської історіографії, різних форм есеїстики, історіософії та історичної публіцистики, наводить факти їх життєвого та творчого шляху, бібліографічні матеріали.

Повну інформацію про використані джерела містить список використаних джерел і літератури даної дисертаційної праці.

1.3. Методологічні основи та понятійний апарат дослідження

Сучасна українська історіографічна наука сформувала понятійний апарат та методологічні засади досліджень на основі тривалого розвитку вітчизняної історичної науки, та і суміжних галузей гуманітарних знань, засвоїла досягнення сучасної культури, політичної науки та практики. Українська історіографічна наука постає нині як розвинута структура із властивими їй інституціями, схемами історіографічного процесу, напрацьованим дослідницьким інструментарієм.

Історіографічне осмислення досліджуваної проблеми можливе на основі новітніх теоретичних та методологічних засад науки, використання принципів та методів історіографічного дослідження, використання широкого кола дослідницьких прийомів історичного пізнання, котрі в кінцевому результаті дадуть змогу отримати нове наукове знання. Теоретико-методологічні засади історіографічних досліджень та положення понятійного апарату ґрунтовно розроблені у працях Л. Зашкільняка [209, с. 7 – 16], Я. Калакури [215, с. 23 – 48], І. Колесник [229, с. 31 – 43].

Важливим чинником історіографічного аналізу є характеристика методологічних принципів історичного дослідження, які реалізуються через стиль історичного мислення (чи навпаки). І. Колесник вважає, що зміна стилів історичного мислення є рушійною силою процесу історичного пізнання [229, с. 32]. Засоби і прийоми історіографічного аналізу дають можливість відстежити історичні концепції, схеми та теорії минулого Волинського регіону в дослідницьких працях польських авторів, які змінювалися упродовж ХІХ – першої половини ХХ ст. під впливом соціально-економічних та політичних подій, як у Європі так і в Польщі.

У даному дисертаційному дослідженні застосовано основні принципи історіографічного дослідження: історизму, об'єктивності, системності, всебічності, спадкоємності. *Принцип історизму* вважається універсальним правилом наукового пізнання. В історіографії він вимагає від дослідника дотримуватись конкретно-історичного підходу до аналізу зародження та розвитку історичної думки, враховувати умови у яких жив і творив історик та формувалися його погляди [215, с. 27]. Цей метод дозволив з'ясувати обставини виникнення та етапи розвитку історичних знань про Волинь у польській історіографії.

Принцип об'єктивності вимагав максимальної виваженості й толерантності в оцінках творчого доробку кожного історика, врахування й співставлення різних точок зору на його наукові дослідження.

Використання *принципу системності* зумовлено тим фактом, що сама історична наука має системний характер, на розвиток

історичних досліджень впливає чимало факторів: політологічних, економічних, філософських. Часто приріст нових знань відбувається на межі з іншими науками. Принцип системності орієнтував на комплексне розуміння історичних знань, врахування здобутків не лише істориків, але й дослідників інших гуманітарних галузей. Із принципом системності тісно пов'язаний і *принцип всебічності*, який зобов'язував підходити до історіографічного процесу всебічно, аналізувати усі його сторони, враховувати вплив на процес формування нових знань комплексу внутрішніх та зовнішніх чинників.

Необхідною умовою при здійсненні цього дисертаційного дослідження було дотримання *принципу наступності* (спадкоємності) наукового знання. Він забезпечив можливість наблизити історіографічний процес вивчення Волині до тенденцій розвитку історичної науки, він дав змогу відобразити логіку розвитку знань, згідно якої нове знання або розвиває, або замінює попереднє.

Дисертант дотримувався цих наукових принципів у своєму дослідженні, оскільки, на думку Я. Калакури, ігнорування чи порушення навіть одного із них неминуче негативно позначиться на повноті й достовірності історіографічного дослідження [215, с. 29].

У цьому дисертаційному дослідженні використані основні методи історіографічного пізнання – метод історіографічного аналізу, метод історіографічного синтезу, культурологічний підхід, метод вивчення ментальних структур, біографічний метод, метод періодизації, історико-хронологічний, історико-ситуаційний, порівняльний методи.

Метод *історіографічного аналізу* враховує політичні, соціальні, культурні, психологічні, мовні та інші складові історичного знання, у тому числі й характер проблематики досліджень та рівень її джерельної бази. Він же передбачає з'ясування автентичності і достовірності історіографічних джерел, встановлення авторства, обставин створення історичного твору. Метод аналізу дозволив висвітлити вплив таких політичних факторів, як визвольні змагання польського народу у 1793 р., 1830 – 1831 рр., 1863 – 1864 рр. на розвиток історичних знань.

Метод *історіографічного синтезу* орієнтований на узагальнення, здобутих, на основі аналізу історіографічних джерел, знань та покликаний систематизувати різнобічний історіографічний матеріал, виявити причини, обставини, фактори творення та поширення історичних знань у суспільстві. Цей метод дозволив сформулювати цілісне знання про польську історичну науку. Вивчення нею проблем історії Волині.

Культурологічний підхід забезпечив сприйняття історичних студій як складової частини історії культури, особливо при аналізі історичних ідей першої половини ХІХ ст. У полі зору дисертанта

перебували різноманітні твори польських авторів, які у тій чи іншій мірі відображають історичне минуле Волинського регіону, не лише наукові дослідження, але й твори мемуарного характеру, публіцистичні матеріали, історичні повісті, різнопланові замітки. Такий підхід застосовано при розгляді творів польських авторів періоду романтизму, зокрема тих, хто відносився до так званої «української школи». Це дало змогу глибше зрозуміти антропологічні проблеми досліджень – особистісні характеристики суб'єкта пізнавальної діяльності, постать історика.

Для здійснення даного дисертаційного дослідження важливим було *вивчення ментальних структур* свідомості та діяльності історика, принципи якого обґрунтував П. Магочий у статті «Українське національне відродження. Нова аналітична структура» [246]. Польські автори, які вивчали історичне минуле Волині належали до поліетнічних державних утворень, їх діяльність не обмежувалася кордонами Австрійської та Російської імперій, куди входили українські землі, у тому числі й Волинь. Неоднорідний характер свідомості культурних верств тутешнього соціуму теж наклав певний відбиток на характер історичних студій при висвітленні політичних, культурних економічних аспектів вивчення минулого волинського регіону. Це знайшло застосування у відповідних розділах цього дисертаційного дослідження. Історіографія волинського регіону значно мірою є історією співіснування, іноді конфронтації, еволюції різних типів свідомості представників історичної науки.

Зважаючи на те, що історіографія – це насамперед наука про людей, мислителів, учених, і сама ж твориться людьми [215, с. 30], важливе місце серед дослідницьких методів посідає *біографічний метод*. Він дозволив персоніфікувати процес розвитку історичного вивчення минулого Волині польською історіографією, висвітлити життєвий і творчий шлях кожного історика, визначити його внесок у примноження знань про Волинь.

Метод *періодизації* передбачає систему прийомів і способів спрямованих на виділення в історіографічному процесі найбільш важливих етапів, періодів за спільними ознаками та певними критеріями. Це дозволило виділити в розвитку історіографічного процесу на Волині три основних етапи, про що йдеться у другому розділі цієї праці.

Історико–хронологічний та *історико–ситуаційний* методи дозволили з'ясувати особливості кожного етапу розвитку історичного вивчення волинського регіону польськими дослідниками, виявити вплив конкретних історичних ситуацій на розвиток історіографічного процесу. Метод *порівняльного аналізу* дав змогу співставлення поглядів різних істориків, наукових напрямів, монографічних досліджень з метою виявити новизну та оригінальність у висвітленні дослідниками тих чи інших проблем історичного розвитку Волині,

встановити широкий спектр трактування польськими науковцями подій минулого регіону.

У дисертаційному дослідженні використовуються основні традиційні поняття, вироблені українською історіографічною наукою. Найбільш вживаними з-поміж них є такі як «історіографічний процес», «історіографічна ситуація», «історіографічний факт», «історіографічна концепція», «тип історика», «стиль історичного мислення» та інші. Під «історіографічним процесом» дисертант розуміє послідовний розвиток історичної думки, накопичення історичних знань польською історіографією, у нашому випадку про минуле волинського регіону. Стан, або певний фрагмент у розвитку історіографічного процесу на тому чи іншому етапі є «історіографічною ситуацією». Із нею тісно пов'язано поняття «історіографічного факту», під яким розуміли появу нової праці з історії Волині, створення нової дослідницької інституції а інші події, які містять знання про розвиток історичної думки. Важливе значення для розуміння історіографічного процесу має поняття «історіографічної концепції», під якою ми вбачали систему поглядів у висвітленні чи оцінці певних процесів, сформовану на основі історіографічних фактів. У дисертації використовувалися також такі поширені в історіографії терміни як «напрямок», «наукова школа», «історичне мислення», значення яких з'ясовано у працях українських науковців Я. Калакури, І. Колесник [215, с. 33 – 35; 229, с. 35 – 43].

Серед дефініцій понятійного апарату історіографічної науки використовується таке поняття як *тип історика*, під яким розуміють певну розумову конструкцію, яка характеризує зміст, спрямованість, мотиви творчої діяльності історика [229, с. 42]. Російський дослідник М. Богословський виділяє три типи істориків: 1) історик-мислитель, який філософськи осмислює історичні події і факти, з'ясовує причини, значення подій в історії; 2) історик-художник із розвинутою фантазією та інтуїцією, який яскраво відображає події та постаті минулого; 3) історик-дослідник, який вишукує, нагромаджує факти, історичні документи, має потяг до пошуку та опису історичних джерел. Згадані «типи істориків» рідко зустрічаються у чистому вигляді, здебільшого вони поєднуються в одній особі [173, с. 98]. Приклади цьому можна віднайти і поміж польськими авторами – дослідниками Волині (О. Пшездзецький, О. Яблоновський, Т. Вежбовський, Т. Стецький та інші). Польська історіографія волинського регіону представлена різними «типами істориків»: істориками-бібліографами, істориками-збирачами, істориками-дослідниками, істориками-археографами, істориками-систематиками, джерелознавцями, тощо. Про це йтиметься у наступних розділах цього дослідження.

* * *

Отже, аналіз стану наукової розробки теми дає підстави стверджувати, що на сьогодні узагальнене дослідження зазначеної дисертаційної теми відсутнє. У спеціальній літературі лише фрагментарно висвітлювався процес вивчення польськими істориками історичного минулого Волині. Аналіз літератури дав підставу виокремити ті проблеми, які досі не знайшли належного висвітлення в історіографічній науці. Джерельна база дисертаційної роботи є репрезентативною для виконання поставлених завдань і дозволяє розкрити проблематику, основні напрямки досліджень XIX – першої половини XX століття з історії Волині як важливого історіографічного феномену.

Дослідницький інструментарій та наявна джерельна база дали можливість здійснити аналіз напрацювань польської історіографії 1800 – 1939 рр. проблем суспільно-політичного та культурно-духовного розвитку Волині.

РОЗДІЛ 2. ВИВЧЕННЯ ПОЛЬСЬКИМИ ІСТОРИКАМИ 1800 – 1939 РР. МИНУЛОГО ВОЛИНІ

2.1. Становлення польської історіографії Волині у першій половині XIX ст.

Історико-краєзнавчі традиції вивчення волинського регіону нараховують вже більше двох століть. Започаткувалися вони на зламі XVIII – XIX ст. Це був складний час в історії Волині, коли відбулися значні зміни в суспільному, економічному, культурному житті регіону. Після другого поділу Речі Посполитої (1792 р.) Східна Волинь разом із Київщиною та Брацлавщиною увійшли до складу Російської імперії. У травні 1793 р. було утворене Ізяславське намісництво, яке включало Мінську, Брацлавську та Ізяславську губернії. До складу останньої увійшла і Східна Волинь. Головним містом в планах російського уряду мало стати або Заслав або Старокостянтинів.

Через відсутність там, потрібних для розміщення управлінських структур, будинків губернський уряд тимчасово зупинився у Житомирі. Польське повстання під проводом Тадеуша Костюшка (1794 р.) затримало формування адміністративно-територіальних структур губернії. Незабаром, у 1795 р. відбувся третій поділ Речі Посполитої і до Російської імперії було приєднано і західну частину Волині. Внаслідок цього Ізяславська губернія змінила межі, а пізніше і назву. Іменним Указом російської імператриці Катерини II від 1 травня 1795 р. на новоприєднаних землях Правобережної України планувалося утворити три губернії – Брацлавську, Волинську та Подільську [86, с. 691]. Дещо пізніше, Іменним Указом від 5 липня того ж року замість трьох постановлено було створити дві губернії – Волинську та Подільську, першу із 13 повітів, другу – із 12 [86, с. 727]. У подальшому тринадцятий, Радомишльський, повіт із Волинської був віднесений до Київської губернії. Губернським містом первісно призначався Звягель, який був переіменований на Новоград-Волинський. У зв'язку із нестачею там приміщень для розташування адміністративних структур, губернська влада тимчасово перебувала у Житомирі, який у 1804 р. остаточно був затверджений центром губернії.

Саме в цей період починають формуватися наукові засади історико-краєзнавчого вивчення Волині, як одного з регіонів України. До цього пізнавального процесу були причетні польські, російські та українські дослідники.

Вивчення історії Волині у першій половині XIX ст. мало ту специфіку, що його здійснювали переважно польські та російські автори. У новоутвореній Волинській губернії на найважливіші адміністративні посади були призначені російські чиновники. Для цих службовців Волинь була невідомим краєм і вони не могли не зацікавитись її історією. Свідченням цього може служити праця російського дослідника Степана Руссова «Волынские записки» [267], який на початку XIX ст. обіймав посаду губернського прокурора.

Після входження до складу Російської імперії, на Волині залишилися сильними позиції польської шляхти. Цьому сприяв той факт, що царський уряд зберіг на Правобережній Україні за польською мовою її попередній статус [46], у регіоні продовжували функціонувати польські освітні заклади, засновувались нові (наприклад, Кременецька гімназія у 1805 р.), не було обмежень і в релігійному житті.

На розвитку польської історіографії того часу позначилася криза держави, зокрема її поділи між Прусією, Австрією та Росією. Це загострило в наукових колах інтерес до минулого, спричинилося до пошуку глибинних причин національної трагедії. На замовлення урядових кіл Австрії (до якої відійшли землі Галичини) та Прусії публіцисти намагалися оправдати поділи Польщі. Проти цих

претензій виступили польські автори, близькі до двору Станіслава Августа. Почалася літературна полеміка, яка отримала назву «війна історичних пер» [203, с. 10]. Поряд із проблемами польської історії, у працях її учасників зачіпалися і питання історії волинського регіону.

Процес наукового вивчення волинського регіону польськими авторами слід розглядати на фоні поступу наукової історичної думки в Польщі. Її розвиток можна поділити на ряд етапів, відповідно до проблематики, яка була в центрі уваги дослідників, методологічних прийомів. Відповідно, і у процесі історичного вивчення польськими дослідниками минулого волинського регіону та Правобережної України взагалі можна виділити такі етапи:

- 1 . Перша половина ХІХ ст. – становлення традицій історичного вивчення волинського минулого польськими авторами у новоутвореній після поділів Речі Посполитої Волинській губернії. У цей час пануючим напрямком досліджень був романтизм.
- 2 . Друга половина ХІХ– початок ХХ ст. – дальший розвиток процесу історичного вивчення Волині в умовах приналежності її до Російської імперії, становлення його нових науково-методичних засад, розвиток джерельної бази, розширення проблематики, в дусі позитивістської історіографії.
- 3 . Міжвоєнний (1920 – 1939 рр.) період польської історіографії про Волинь в умовах існування Волинського воєводства ІІ Речі Посполитої, для якого характерно еволюція позитивізму із елементами неоромантизму.
- 4 . Історіографія Польської Народної республіки про минуле Волині (1945 – 1991 рр).
- 5 . Висвітлення проблем волинської історії на сучасному етапі розвитку історичної науки в Республіці Польща.

Хронологічні рамки нашого дослідження охоплюють перші три із зазначених періодів. Два останніх можуть бути об'єктом окремої наукової роботи, враховуючи, що в той час у польському суспільстві відбулися значні ідеологічні зміни, пов'язані із утворенням Польської Народної Республіки та поширенням в історичній науці марксистсько-ленінської методології.

У середині кожного із зазначених етапів можна виділити окремі підетапи, обумовлені суспільно-політичними подіями, які відбувалися в житті польської людності упродовж ХІХ ст. та накладали свій відбиток на трактування істориками подій як польської так і української історії, з'являлися нові наукові підходи в історіографічному процесі.

У першому періоді виокремлюють час від кінця ХVІІІ ст. до Листопадового повстання 1830 – 1831 рр. Тоді багато авторів задумувалися над причинами занепаду польської держави, в історичній думці намітилося два головних напрямки: 1) монархічний, репрезентований працями Адама Нарушевича та його

послідовниками [613, s. 11]; 2) республіканський, основні положення якого викладені у працях Міхала Вельгорського [400, s. 406] і які пізніше знайшли своє продовження у дослідженнях Й. Лелевеля.

Переважаючим був перший монархічний напрям, представники якого ратували за посилення влади короля, критикуючи існуючі державні порядки (так, Г. Коллонтай вважав Річ Посполиту незграбною немічною машиною, якою ніхто не може управляти, але зупинити може кожен [613, s. 25]). Більшість представників цього напрямку були видними державними, громадськими діячами і в арсеналі історії шукали підтвердження своїм поглядам. Серед істориків цієї школи можна назвати Юліана-Урсина Немцевича, Тадеуша Чацького, Міхала Балінського, Кароля Сенкевича, Олександра Пшездзецького та інших.

Важливу роль у організації та розвитку польської науки на початку XIX ст. відіграло «Towarzystwo Przyjaciół Nauk», яке виникло у Варшаві у 1800 р. за ініціативою провідних польських учених. Товариство підтримувало розвиток науки і літератури, покликане було служити збереженню польської національної ідентичності. Воно організовувало виконання актуальних наукових досліджень, проводило наукові сесії, формувало бібліотечні та музейні колекції. Першим головою «Товариства...» став відомий польський історик Ян Альбертранді (до 1808 р.), а головним його ідеологом на перших порах існування вважається учений, письменник та політичний діяч Станіслав Сташиць. Після Я. Альбертранді він став другим головою Товариства і виконував ці обов'язки до 1826 р. Товариство було закрито указом Миколи I у квітні 1832 р. [710, s. 364]. Все ж воно започаткувало традицію заснування подібних наукових об'єднань у інших польських містах (Познань, Лодзь), які мали навіть ідентичні найменування. У 1935 р. товариство із такою ж назвою було засноване у Луцьку.

Історичний напрямок досліджень був одним із головних у діяльності Варшавського товариства. На сторінках його часопису «Pamiętnik Warszawski» регулярно друкувалися матеріали із історії Польщі, слов'янства, у тому числі й України. У листопаді 1809 р. у «Pamiętniku...» було опубліковану спеціальну програму історичних досліджень, авторами якої були Станіслав Потоцький та Адам Пражмовський. У ній ставилося завдання дослідження польської історії та пов'язаних із нею земель від найдавніших часів до втрати державності наприкінці XVIII ст.

Дійсними членами «Товариства...» були й історики, які проживали й творили на Волині та вивчали її минуле – Т. Чацький, Г. Коллонтай, З. Доленга-Ходаківський, Т. Свенцький та інші. На його засіданнях зачитувалися та обговорювалися їх наукові реферати, які після того публікувалися на сторінках згаданого періодичного видання.

До монархічного напрямку в польській історіографії цього періоду належали видні історики, життя і діяльність яких пов'язана із Волиню. До таких слід віднести Гуго Коллонтая. Після звільнення із австрійського ув'язнення він проживав у маєтку Стовпець на Волині і на запрошення Т. Чацького взяв діяльну участь у заснуванні Волинської гімназії. Йому належить головна заслуга із вироблення її навчально-педагогічних засад. М. Ролле вважає Г. Коллонтая, поруч із Т. Чацьким, правомірним засновником Кременецької гімназії [588, s. 33 – 49]. У його листуванні із Т. Чацьким та іншими польським науковцями можна знайти багато цінних відомостей про культурно-освітні процеси тогочасної Польщі та Волині, зокрема про ті що стосується заснування та перших етапів існування Волинської гімназії та пов'язаних із нею навчальних закладів [447 – 450].

На цей період припадає і творча діяльність графа Тадеуша Чацького. Щонайперше він відомий як засновник уже згаданої Волинської гімназії. Окрім того у його науковому доробку є ряд важливих досліджень із історії, права, про розвиток освітніх процесів на Волині та в Україні. Погляди Т. Чацького на стан та перспективи розвитку освітньої справи на Волині, у тому числі і в історичному аспекті, відображені у його працях «O gimnazium w Wołyńskiej gubernii i innych dla obojej płci ustanowieniach uczynione..» [345] та «Mowa jasnie Wielmożnego Tadeusza Czackiego... dnia 1 Oktobra 1805 r. przy otwarciu Gimnazium Wołyńskiego w Krzemieńcu miana» [346].

Зібрання творів Т. Чацького було видано у трьох томах Едвардом Рачинським у Познані упродовж 1843 – 1845 pp. [347 – 349]. Основним та найбільшим його історико-правовими твором є дослідження «O Litewskich i Polskich prawach, o ich duchu, źródłach, i o rzeczach zawartych w pierwszym Statucie dla Litwy 1529 roku wydanym». Це велика за обсягом праця написана патріотом своєї Батьківщини, яка втратила незалежність. У книзі відчувається гордість за її минулу історію, біль за сьогодення. Твір досить великий за обсягом, займає більшу частину двох перших томів трьохтомника його творів.

У першому та третьому томах вміщено кілька його праць історичного характеру. Серед них «Czy prawo Rzymskie było zasadą prawa Polskiego», ряд нарисів про народності, які проживали на території Польщі – «O Tatarach», «O Żydach», «O Karaitach», «O Syganach» (саме Т. Чацького вважають засновником польського циганознавства).

У працях Т. Чацького зачіпаються й проблеми історії волинських земель. Одною із них була проблема літочислення й календаря, який використовувався у Речі Посполитій та на тих землях, що входили до складу цієї держави. Цьому присвячена його стаття «O datach w przywilejach i zapisach» [347, s. 96 – 109], у якій він розглянув застосування різних систем літочислення, ери від

створення світу та від Різдва Христового у актових документах волинських земель. Т. Чацький пов'язує ці календарні питання із релігійними процесами. Він зауважив, що у Польщі не знали іншої ери лише від Різдва Христового. Натомість у Литві і на руських землях справи календаря виглядали складніше. Тільки із другої половини XVI ст. все частіше в Україні стало застосовуватися датування, за західним зразком, від Різдва Христового. Серед видних представників української еліти першими нове датування почали застосовувати князі Острозькі. Особливу роль у поширенні нової ери та григоріанського календаря відіграла Берестейська унія. Уніати почали використовувати літочислення за зразком католицької церкви, православні певний час вживали паралельно дві дати. Це дослідження Т. Чацького, незважаючи на значну кількість праць із вітчизняної хронології, заслуговує на увагу як одне із перших такого характеру.

Т. Чацького вважають і батьком польської нумізматики [718]. У статті «О монетіе польскіей і литевскіей» [347, s. 129 – 201] він проаналізував розвиток монетної справи у Речі Посполитій, пов'язавши його із розвитком монет у країнах Європи. Для вітчизняних дослідників цікавими будуть його роздуми про побутування шкіряних грошей. Як відомо, деякі нумізмати вважають, що у Київській Русі у так званій «безмонетний період» XII – XIII ст. могли перебувати в обігу шкірки хутрових звірів як замітники дзвінкої монети. Т. Чацький зробив аналіз подібних повідомлень у різних авторів від античних часів (Сенеки, Плутарха), вказав на сумнівний характер таких свідчень і наголосив, що з точки зору політичної економії такий вид грошей неможливий у ті часи [347, s. 140]. Версії про використання таких грошей знаходимо у багатьох країнах – давній Спарті, у Франції часів Людовіка IX, Священній Римській імперії часів Фрідріха II, у давній Польщі. Т. Чацький впевнено називає такі свідчення неправдивими.

Зупинився він і на проблемі походження назви «гривня». Учений зазначає, що це слово, яким позначали зливки вагового срібла, здавна відоме у польській, чеській, руській мовах. Рахункову гривню знає і магдебурзьке право у німецьких землях, її вживали усі слов'янські народи. Німці використовували різновагові гривні, у Польщі – лише празькі та колонські. Празька прирівнювалася до 5280 ассів; колонська містила 4864 асси. Зрештою у Польщі лічильна гривня була прирівнена до 48 грошів і проіснувала до 1788 р. Згадав Т. Чацький і побутування у Польщі такої грошової одиниці як «рубель», що прирівнювався у цій державі до 96 празьких грошів, у Литві в рублі рахували 100 литовських грошів. Лічба рублями застосовувалася у Речі Посполитій у XV – XVI ст. і зникла за часів правління Яна Казимира [347, s. 196]. Т. Чацький навів і співвідношення інших грошових одиниць, які перебували в обігу на

польських і українських землях. Це дослідження стане в нагоді при вивченні розвитку торгових стосунків на Волині та в Україні.

До минулого України має відношення невеликий нарис «О назві України і початку козацтва» [349, s. 320 – 326]. Цю працю згадує в переліку історичної літератури, яка стосується проблеми походження українського козацтва М. Грушевський у VII томі «Історії України-Руси» [193, с. 565]. Російський її переклад о публікований у часописі «Улей» у 1811 р. Згадана стаття Т. Чацького є першим спеціальним дослідженням даної проблеми не лише у польській, але й в українській історіографії.

Завданням першої частини цієї розвідки, як виразився сам автор, було подати «образ України у шістнадцятому столітті». Друга частина трактату присвячена проблемі походження назви і діянь козаків у XIV ст. Автор наголошує, що в попередні часи про такого роду людей не чули. У історіографічних працях XVII – XVIII ст. траплялися думки про походження козаків від хазарів, касогів, черкесів, тощо. Т. Чацький рішуче відкинув такі версії. Він вважає, що немає жодних підстав виводити козацтво від хазарів. Так же само не слід виводити цю назву від слова «коза», маючи на увазі «легкість в бігу». Т. Чацький схиляється до версії про походження назви козацтва від перекрученої назви «Карсзаку» (очевидно він має на увазі половців-кипчаки), частина яких після розгрому їх монголами, оселилася на Дніпровських островах, частина на Дону та Яїку. Дослідник говорить, що спочатку це був «lud bez obyczajów i religii» і первісна назва «Карсзакów» у монгольських устах переінакшилася на «kozaki» і звідти уже перейшла у польську мову. Спочатку ця назва була символом всякого розбою, так називали волоцюг, злочинців, здирників. Однак із часом те, що означало ганьбу «zamieniło się w gatunek żołnierki, a dalej i w nazwisko niejako narodowie ...w ludność i pamiątki pomnożony, obcych nawet przybyszów do jednego nazwiska i wspólnej korzyści pociągnął» [349, s. 325 – 326].

Т. Чацький не задавався вирішенням проблеми етнічної основи походження та формування українського козацтва і не уточнює кого він вважає тими прийшлими чужоземцями, яких козацтво об'єднало в одну людність для спільної користі, під якою він розуміє боротьбу із татарами.

У цій праці Т. Чацького ми бачимо досить позитивний погляд польського графа українське козацтво. Він підкреслює, що хоч початкова їх історія не заслуговує схвалення, все ж у XVI і на початку XVII ст. їм належить віддати належне. Т. Чацький наголошує на таких демократичних традиціях, що панували у середовищі козаків, як самоврядування, вибори старшини, вміння поєднувати честь із відданістю. Очевидно, такий демократизм імпонував Т. Чацькому, бо він і в Кременецькій гімназії запровадив основи учнівського самоврядування, учнівські суди, заміну тілесних

покарань на моральні, «присоромлюючі.

Проявом інтересу до минулого Волині серед польських дослідників цього першого періоду був вихід у 1829 р. в Санкт – Петербурзі книги графа Іоанна (Яна) Потоцького «Древняя история Волынской губернии, служащая продолжением первобытной истории народов российских» [258]. Це було російськомовне перевидання цього дослідження. Перший раз же воно з'явилося у 1805 р. французькою мовою. Автор праці – Ян Потоцький (1761 – 1815) – польський мандрівник, археолог, географ і етнограф, уродженець с. Пикове Подільської губернії (нині Вінницька обл.).

Я. Потоцький загалом планував написати велику працю із загальноєвропейської історії, частину якої обіймала б історія Сарматії. Під її територією він розумів землі між Балтикою, Одером, Карпатами, Дністром, Чорним та Азовським морями, Волгою. Цей план він виклав у першій книзі своєї праці «Essai sur l'histoire universelle et recherches sur celle de la Sarmatie» (Варшава, 1789 – 1792 р) [499, s. 15]. Частиною цього задуму покликана була стати праця про давню історію Волині.

Згаданий твір присвячений вивченню минулого регіону від скіфських часів і до його входження у склад Київської Русі. Автор використав писемні свідчення античних авторів: Геродота, Страбона, Таціта, Птоломея, а також Нестора. Він згадав чимало племен дійсних та міфічних, які в давнину населяли територію України – скіфів, сарматів, неврів, андрофагів, рифеїв, гіпербореїв, зенгорів, «курносих або плосконосих», «кособоких або чистообоких», бастардів. Більше уваги Я. Потоцький приділив венедам, які оселилися на правому березі Вісли. Від частини венедів пішло плем'я вуланів або буланів, які пізніше переселилися на Волинь і, на його думку, дали назву цій місцевості. Вулани або волинці залишили береги Вісли і Вепра захопили лісову і болотисту провінцію, яка від них і отримала назву Волинія. Я. Потоцький не вказує час, коли це відбулося, лише зазначає що трапилося це до нашестя готів.

Праця Я. Потоцького була першим монографічним дослідженням, яке спеціально присвячене історії Волині. Схематичність викладу матеріалу не дозволяє уявити ні територіальні межі ані хронологічні рамки, тих процесів, про які пише автор. Така схематичність може бути пояснена обмеженістю джерельної бази, яка була у розпорядженні тогочасних дослідників давнього минулого. Все ж праця становить історіографічну цінність.

Серед піонерів польської етнографії, які присвятили своє життя вивченню українського фольклору слід назвати Зоріана Доленгу-Ходаковського (справжнє ім'я Адам Чарноцький) (1784 – 1825 рр.), творчість якого припадає на першу чверть XIX ст. Він був уродженцем Білорусі, а наукову діяльність пов'язав із Волинною.

Його постать привертала увагу польських та російських історіографів уже в ХІХ ст. Біографічні нариси про нього опублікували Ф. Равіта-Гавронський [578] та О. Пипін [263, с. 38 – 87]. Аналіз його наукової діяльності здійснив В. Францев [280, s. 332 – 375]. З українських науковців на творчий доробок З.Доленги-Ходаковського звернув увагу Василь Доманицький [198]. З-поміж польських досліджень новітнього часу найбільш помітною є монографія Юліана Машлянки [499].

У цій частині нашої роботи буде наголошено саме на волинських сторінках наукових пошуків З. Доленги-Ходаківського. Починаючи із 1813 р. започатковуються творчі стосунки З.Доленги-Ходаковського із науковцями Кременецької гімназії. Важливу підтримку у наукових починаннях молодого етнографа надав князь Адам Єжи Чарторийський, який опікувався Кременецькою гімназією, підтримував її талановитих викладачів та учнів, у тому числі й З. Доленгу-Ходаківського. Ознайомившись із його науковими проектами, А. Чарторийський повністю їх схвалив, дозволив користуватись своєю бібліотекою у Пулавах. Упродовж 1814 – 1820 рр. З. Доленга-Ходаковський багато мандрував волинськими та іншими українськими землями з метою збору етнографічного матеріалу, зокрема історичних пісень, переказів. Зібрані матеріали послужили основою для написання ґрунтовного дослідження «Про слов'янщину дохристиянську» (*O sławiańszczyznie przed chrześcijaństwem*), яка була видрукувана у 1818 р. у часописі «*Cwiczenia naukowe*» [367], який виходив у Варшаві під редакцією Тимона Заборовського. Окремим виданням праця вийшла у Кракові в 1835 р. із доповненнями автора. Книга була написана за порадою князя А. Чарторийського та генерала Л. Кропінського і покликана була служити рекомендацією молодому вченому перед науковцями Віленського університету, які мали б, передовсім, матеріально підтримати дальші його наукові пошуки у цьому напрямку.

Сам З. Доленга-Ходаковський у листі до Єжи Бандтке від 13 липня 1818 р. відгукувався про цю розвідку як про «...загальний нарис до того ж грубим стилем викладеним, оскільки не мав часу удосконалити стиль. Тому що швидше йшлося не про стиль викладу, а про саму працю, яка могла б бути втраченою» [280, с.335]. Автор не вважав цей твір завершеним. Він усвідомлював труднощі вирішення, поставлених наукових завдань, наголошував на недостатності писемних даних про дохристиянський період в історії слов'ян. Тому для його вивчення слід залучати археологічний матеріал.

Цей реферат З. Доленги-Ходаковського був зачитаний на засіданні Варшавського Товариства Приятелів Наук 22 лютого 1819 р. і отримав загальне схвалення, у тому числі й таких відомих польських істориків того часу як Т. Свенцький, Й. Лелевель, Ш. Маєвський та інші, які висловили свої пропозиції щодо подальших досліджень

слов'янської давнини. З. Доленгу-Ходаковського обрали членом цієї поважної наукової інституції, але матеріальних засобів для продовження своїх наукових досліджень він все ж не отримав.

Основною історичною працею, опублікованою ним, так і залишилася згадана «O sławiańszczyznie przed chrześcijaństwem», написана на основі реальних археологічних обстежень, переважно на Україні, та відомих на той час письмових джерел із давньої слов'янської історії. Сучасні дослідники вважають, що працю «Про слов'янщину дохристиянську» етнограф значною мірою творив саме у Кременці, як зазначив український дослідник Р. Кирчів, «... на вершині Дівочої гори у Кременці» [224].

Керівництво Кременецької гімназії із розумінням ставилося до наукових пошуків фольклориста. Зокрема у 1814 р. її директор Міхал Сціборський звернувся до підпорядкованих гімназії шкіл Волинської губернії із закликом збирати серед місцевого населення казки, пісні, обряди та інший фольклорний матеріал й надсилати його до Кременця. Про це сам З.Доленга-Ходаковський згадує у своїх працях.

З.Доленга-Ходаковській першим в історіографії звернув увагу на археологічні пам'ятки слов'янської давнини – на гради і городища. На думку З.Доленги-Ходаківського, християнство допомогло слов'янам входженню до європейської культури. З.Доленга-Ходаківський наголосив на важливості для русинів–українців того факту, що після прийняття християнства «вони мали Святе письмо перекладене старослов'янською мовою... і що богослужбні книги теж були зрозумілою українцям старослов'янською мовою, на відміну від поляків-римокатоликів, які здебільшого не розуміли латиномовної Біблії і літургії». На думку З.Ходаковського, запровадження латини почало нівелювати характерні для етнічних поляків риси, а це перешкоджало розвитку польської культури, тоді як рідна мова на Русі сприяла взаємовпливам слов'янських мов і культур.

Деякі, записані ним, історичні пісні видрукував М. Максимович у збірці «Песни малороссийского народа». Свідченням визнання наукових заслуг З. Доленги-Ходаківського може служити і видання у Києві у 1974 р. збірки «Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаківського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся)».

Внесок З.Доленги-Ходаковського у вивчення історії волинського регіону не можна назвати значним. Його головна заслуга у тому, що він одним із перших в історіографії переніс дослідницький інтерес до археологічної старовини із простого книжництва на реальний ґрунт вивчення конкретних археологічних пам'яток – городищ, могильників, курганів, топонімічного матеріалу. На важливість археологічного матеріалу у вивченні давньої історії слов'янства іще до З. Ходаковського звернув увагу член Варшавського Товариства Приятелів Наук Кшиштоф Веселовський,

який 2 січня 1812 р. виступив на його засіданні із рефератом «O starożytnościach religijnych Słowian, pierwszych mieszkańców Polski» [669]. У ньому він прийшов висновку, що у історичних дослідженнях не варто ігнорувати такими старожитностями як могили, керамічні вироби та інші залишки старовини, які випадково знаходять в землі. Роботи ж З. Ходаковського мали більш системний характер. Він звертав увагу не на випадкові знахідки, а на місця поселень та захоронень, як на джерела для вивчення давньої історії.

Його можна вважати зачинателем панславістичного напрямку в історіографії слов'янства. Його праці, зокрема «Порівняльний словник» високо цінував відомий чеський дослідник слов'янства Й. Шафарик. Високу оцінку його дослідження отримали і на засіданні Московського Товариства історії і старожитностей російських на засіданні 29 лютого 1824 р. На ньому І. Орлай ознайомив присутніх із дослідженнями З.Доленги-Ходаківського, із «любопытными сведениями о наших однородцах карпатороссах, говорящих киевским русским наречием» [280, с. 335]. А.Поппе звернув увагу на те, що погляди З. Ходаковського носили антифеодальний та антиклерикальний характер і протистояли панівній тоді норманській теорії походження Русі [534].

Напрямок конкретних археологічних досліджень слов'янської старовини, започаткований З.Доленгою-Ходаківським, знайшов відгук серед інших польських вчених сучасників етнографа, зокрема у праці іншого вихованця Кременецької гімназії Кароля Сенкевича «Słowiańszczyzna» [608, s. 469 – 558]. У ній автор, перегукуючись із думками З. Доленги-Ходаківського, зазначив, що слов'янщина є «przydomek wielu bratnich narodów, miłem jest dla nas imieniem, miłem przypomnieniem spólności szepu różnorodnych plemion» і відповіді на проблеми її первісної історії слід шукати не в бібліотечних кабінетах, а в українських степах із лопатою в руках.

Хоч погляди З.Доленги-Ходаківського на етногенез слов'ян і його «теорію городищ» сучасні дослідники не поділяють (варто пам'ятати що ці думки були висловлені на початку ХІХ століття, коли археологія як наука іще не зформувалася), все ж слід зазначити, що це було нове слово в методиці і способах вивчення цих проблем. В. Смоленський відмітив, що саме З. Ходаковському належить заслуга впровадження до історичних досліджень археологічних методів [613, s. 48]. Важливість, піднятих З. Доленгою-Ходаківським проблем тим більша, що в той час у польській історіографії лунали думки про недоцільність досліджень дохристиянського періоду в історії слов'янства (К. Гофман) [613, s. 64]. З. Доленгу-Ходаківського вважають одним із піонерів слов'янського народознавства і археології, а в літературі за провозвісника романтизму [499, s. 5].

Дослідження З.Доленги-Ходаківського пробудили зацікавленість українською культурою в літературі польського

романтизму, зокрема вони мали вплив на формування світогляду одного із представників «української школи» в польській поезії Томаша Падурри, життя і творчість якого теж пов'язані із Волинню та Кременецькою гімназією. З. Доленга-Ходаківський поділився із Т. Падуррою текстом української народної думи про Остафія Дашкевича, яку він чув із уст мандрівного українського лірника на Волині. Дума лягла в основу поетичного твору Т. Падурри про цього історичного діяча [519, s. 163].

До історичних досліджень у першій половині XIX ст. прилучилися видні політичні діячі Речі Посполитої (а можливо навпаки національно свідомі історики ставали політиками, приклади чого знаходимо і в українській історіографії XIX – XX ст. та інших європейських країн). Серед них чільне місце займає постать Юліана-Урсина Немцевича (1758 – 1841 рр.) – історика, письменника, видавця історичних джерел. Йому судилося стати останнім, третім, головою Варшавського Товариства Приятелів Наук (упродовж 1826– 1832 рр.).

Ю.-У. Немцевич походив із шляхетської родини Урсинів, виховувався у Варшавській рицарській школі. Від 1777 р. був ад'ютантом у князя Адама Казимира Чарторийського, подорожував із ним по Європі, брав участь у розробці Конституції 3 травня. Він був і серед творців та редакторів польського періодичного видання «Gazeta Narodowa i Obsca», ад'ютантом і секретарем Тадеуша Костюшко, брав участь у повстанні під його проводом. У битві під Мацейовицями його поранили. Після того він потрапив у полон та був ув'язнений у Петропавлівській фортеці. З приходом до влади нового царя Павла I його звільнили. Разом із Т.Костюшком виїхав до США, де перебував до 1807 року. Повернувшись на Батьківщину, Ю.-У.Немцевич обіймав високі посади у Князівстві Варшавському і Царстві Польському. Паралельно із політичною та урядовою діяльністю він займався дослідницькою роботою, вивчав джерела польської історії. Результатом цього стали його наукові праці та публікації історичних джерел [666].

Перед повстанням 1830 – 1831 рр. Ю.-У. Немцевич був противником насильницького виступу, але після «листопадової ночі» повністю його підтримав. Після поразки осів у Парижі, брав активну участь в громадському та науковому житті польської еміграції разом із іншими прихильниками князя А. Чарторийського, який був лідером польської еміграції. Поруч із К. Сенкевичем став організатором Польської Бібліотеки в Парижі, очолював історичний відділ Історико-Літературного Товариства польських емігрантів.

У його науковому доробку є низка праць з історії Польщі. Однією з найпомітніших називають «Dzieje panowania Zygmunta III» у трьох томах, опубліковану упродовж 1818 – 1819 рр.. Вона вважається одним із найвидатніших історичних творів польського просвітництва. Ряд історичних досліджень не були завершені автором

, деякі опубліковані уже після його смерті – «Dzieje współczesne», «Żywoty znacznych w XVIII w ludzi» та інші. Перелік його історичних праць нараховує 92 позиції [505, s. 660 – 662].

На сторінках деяких його історичних досліджень висвітлюються і питання пов'язані із минулим Волині. У першу чергу це його збірка «Śpiewy historyczne» [508], перше видання якої з'явилося у 1816 р. Книга користувалася значною популярністю, тож перевидавалася у 1818, 1819 рр., четверте видання у 1835 р. було доповнене науковим коментарем Й. Лелевеля. Музику до «Śpiewów ...» написав польський композитор Лессель.

Книга об'єднує 33 пісенно-поетичних твори про важливі події в історії Польщі та її видних діячів, написаних самим Ю.-У. Немцевичем. До кожного твору він додав коментар з поясненнями тих історичних подій, які лягли в його основу. Сам автор розглядав свою працю як один з пунктів реалізації згаданого вище проекту «Товариства Приятелів Наук» щодо написання історії Польщі, над чим працювало багато польських письменників. У передмові до своєї праці Ю.-У. Немцевич щиро жаліє, що поляки, на відміну від інших європейських народів, не мають пісень на історичні теми. Він припускає, що поляки повинні були б мати й інші військово-патріотичні пісні, але вони втрачені через недбалість, або загублені в часі, адже хроніст Ян Длугош зазначав, що польські воїни перед боєм співали пісень. На противагу цьому автор зазначає, що український народ і до сьогодні співає про козацьких ватажків – Нечая, Дорошенка та інших [508, s. V].

Для волинезнавців та тих, хто вивчає історію України XVI ст. цікавим буде спів (пісня) «Konstanty książę Ostrogski» [508, s. 59 – 63, 215 – 219]. Цей твір в емоційній поетичній формі розповідає про військові заслуги одного з найяскравіших представників відомого волинського княжого роду Костянтина Івановича Острозького, який обіймав посаду великого гетьмана Литовського. Серед численних його звитяг у пісні розповідається лише про три найбільш відомі битви – супроти московського війська під Ведрошою, під Оршею і проти татар під Вишневецем на Волині, окрім того є сюжет про перебування князя у московському полоні та втечу.

Цікавим є коментар Ю.-У. Немцевича про життя та військову діяльність Костянтина Івановича. У ньому він підкреслює, що той походить із руських (галицьких) князів, не уточнюючи більш детально із якої саме генеалогічної гілки. Автор вказує, що рід Острозьких завжди був відомий славними рицарями, але саме Костянтин Іванович досяг найвищої слави. І це незважаючи на те, що він належав до схизматиків, сповідував грецьку (православну) віру аж до фанатизму. Твір Ю.-У. Немцевича про К. І. Острозького є малознаним в історіографії і становить історіографічний інтерес.

Можна стверджувати, що сюжет про князя Костянтина Івановича Острозького не випадково був вибраний Ю.-У.Немцевичем для поетичної обробки. У заспіві твору згадується Ревера, очевидно йдеться про коронного гетьмана Станіслава Потоцького Реверу, який разом із військами польного гетьмана Єжи Любомирського розгромив російську армію під командуванням В. Шереметьєва під Чудновим на Волині у вересні–жовтні 1660 р. Оспівування перемоги литовсько-польського війська під командуванням волинського князя К.І. Острозького над московською армією під Оршею у 1514 р. на думку учасника повстання 1794 року Ю.-У.Немцевича, незважаючи на його поразку від російських військ, мало б вселяти надії на майбутнє відродження польської держави.

Згадки про події, пов'язані із українською землею та Волиню є в інших творах згаданої книги. Це «Дума про князя Михайла Глинського. Ця дума має повчальний характер, у ній герой широко розкаюється за свої необдумані виступи проти польського короля і застерігає інших не повторювати його помилок. Думки про козацько-польські стосунки знаходимо і в думі про короля Яна Казимира. У ній автор високо оцінює військові та політичні здібності цього короля. Ю.-У.Немцевич в загальних рисах оповідає перебіг Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, про ті труднощі, які спіткали Річ Посполиту у зв'язку із цим виступом, відчувається жаль автора, що королю не вдалося мирним шляхом залагодити цей конфлікт. Разом із тим він висловив думку, що Б.Хмельницький пізнавши суворості московського панування, вирішив відмовитися від підданства цареві і повернутися до Речі Посполитої [508, s. 377], але це твердження автор не підтвердив джерельним матеріалом.

Книга «Śpiewy historyczne» користувалася популярністю серед польської громадськості і зробила ім'я автора популярним у наукових та літературних колах. Це був поетично-пісенний виклад польської історії і упродовж наступних десятиліть виконував роль своєрідного підручника історії, був засобом патріотичного виховання [666, s. 374].

Історіографічні погляди Ю.-У. Немцевича продовжували монархічну традицію, започатковану у польській історичній науці працями Адама Нарушевича. Одночасно у його творах, особливо у «Śpiewach historycznych», відчувається вплив нових ідей історіографії періоду романтизму, переконання про важливу роль історії та національної традиції у пробудженні народної свідомості та відчувається віра в майбутнє відродження національної державності. Волинські епізоди у його історичних працях засвідчують, що він, як і інші польські історики, не відділяв минуле цього регіону від історії Речі Посполитої в кордонах 1772 р.

У першій половині XIX ст. в польській історіографії започаткувалася робота з публікації джерельного матеріалу, який стосується різних періодів минулого польської держави. Першим, хто

розпочав цю роботу був Ю.-У. Немцевич. Він видав 6 томів документальних матеріалів під назвою «Zbiór pamiątek historycznych o dawniej Polsce z rękopismów, tudzież dzieł w różnych językach o Polsce wydanych oraz z listami oryginalnemi królów i znakomitych ludzi w kraju naszym». До першого тому він додав ґрунтовну передмову, де зробив короткий огляд історіографічних пам'яток про минуле Речі Посполитої, у тому числі згадав і праці, які стосуються України. Ю.-У. Немцевич наголосив, що окрім того, що вже видрукуване про минуле Польщі іще залишається чимало рукописів, діаріюшів сеймових засідань, військових виправ, подорожей, оригінальних листів та іншого матеріалу, який становить історичний інтерес. Своїм завданням він вбачав все те зібрати, впорядкувати, перекласти, видрукувати і зробити доступним суспільству.

Він вважав, що це повинно бути багатотомне видання і він зробить лише те, що встигне, а започаткована ним робота стане основою для послідовників. Події, пов'язані із Волинню представлені мало, все ж є ряд матеріалів, які стосуються історії України. Це видрук тексту Городельської унії 1413 р. та опис України Боплана під назвою «Ciekawe opisanie Ukrainy Polskiej i rzeki Dniepru od Kijowa aż do wżzusa się w morze» [99]. До цього опису додана карта українських земель. Ю.-У. Немцевич наголосив, що у цій карті є багато неточностей, до речі, вона є дещо іншим варіантом ніж той, який нині видрукувано в Україні. На ній зображено менше української території, набагато менше позначено населених пунктів, серед інших випущено із виду і волинські землі. Як відомо, Г. де Боплан створив кілька карт українських земель, не всі вони дійшли до наших днів, тому опублікований Ю.-У. Немцевичем варіант становитиме інтерес для фахівців з української картографії та історичної географії. Варто зазначити, що в перекладі російською мовою твір Г. де Боплана був виданий пізніше, у 1832 р.

Традиції публікації документального матеріалу, започатковані Ю.-У. Немцевичем, були продовжені польськими істориками у 30 – 40-х рр.. ХІХ ст. Цікавим у цьому плані є видрукувана у Парижі у 1839 – 1842 рр. праця К. Сенкевича «Skarbiec historii Polskiej».

Кароль Сенкевич (1793–1860 рр.) – шляхтич гербу Сенюта, уродженець містечка Калинівка на Поділлі (нині Вінницька область). Перш за все він відомий як гуманітарій, бібліотекар, бібліограф, видавець, культурний діяч, займає помітне місце серед грона вихованців Кременецької гімназії. Він був щирим патріотом Польщі, репрезентував найкращі гуманістичні цінності, які асоціювалися в його особі із Волинською (Кременецькою) гімназією.

Безперечно, його діяльність та науковий доробок заслуговує на увагу дослідників. Однак до сьогодні окремої публікації, присвяченої цій постаті у нашій історіографії іще немає. Свідчення

про К. Сенкевича можна знайти на сторінках монографії М.Ролле про Кременецьку гімназію [588]. З-поміж сучасних дослідників назвемо публікацію О. Крисовського про видатних вихованців Кременецького навчального закладу, серед яких згаданий і К.Сенкевич [239].

Нещодавно у Польщі у серії «Skarby Biblioteki Narodowej» видрукувано щоденник його подорожі по Англії у 1820 – 1821 рр зі вступною статтею Б. Городиського про К.Сенкевича [609].

У Волинську гімназію Кароль Сенкевич вступив у 1810 р. Діяльність цього навчального закладу перебувала під пильним наглядом куратора Віленського навчального округу князя Адама Єжи Чарторийського. Він особисто кілька разів відвідував Кременець, інспектував гімназію, екзаменував гімназистів. Очевидно, під час цих відвідин він і помітив здібного юнака К. Сенкевича. Можливо це сталося за рекомендацією тодішнього візитатора шкіл Волинської губернії графа Філіпа Плятера, у якого К.Сенкевич до 1816 р був особистим секретарем. Князь запропонував йому бути гувернером своїх племінників з боку сестри, молодих Замойських. Із своїми підопічними Кароль провів кілька років у Женеві, під час їхнього навчання у тамтешньому університеті. Завдяки цьому він мав змогу відвідувати лекції, подорожувати під час вакацій по Європі, поглибити свої знання із європейських мов та літератури.

Варто згадати його відгук про рівень викладання у Женевському університеті, що науки тут даються не на вищому рівні ніж у Кременці (*nauki nie idą wyżej niż w Krzemieńcu*) [414, s. X]. Наприкінці 1818 р. К. Сенкевич повернувся з-за кордону і за пропозицією А.Чарториського почав працювати у його бібліотеці у Пулавах, впорядковував каталог, рукописний фонд, стародруки. Від 1823 р. він став повноправним керівником Пулавської бібліотеки князя А. Чарторийського (після Лукаша Голенбовського) і цю посаду Кароль обіймав упродовж 1823 – 1830 років (до Листопадового повстання) [700, s. 9]. У часи повстання 1830 – 31 рр. К.Сенкевич багато зробив для врятування книгозбірні у Пулавах, переправивши значну частину книг до Малопольщі (у Краків, Красичине, Курнік, Сеняву).

Після переселення князя А.Чарторийського у Париж, туди ж було перевезено і бібліотеку, значна частина її була все ж пограбована російськими військами і повернута до Варшави за умовами Ризького договору 1921 р. [700, s. 7].

Після поразки повстання, К.Сенкевич змушений був емігрувати і надалі його діяльність пов'язана із французькою столицею. Тут, за підтримки А. Чарторийського та Ю.-У. Немцевича він заснував Польську бібліотеку, упродовж 1836 – 1838 рр. був редактором часопису «Kronika Emigracji Polskiej», секретарем історичного відділення Історико-літературного товариства. У 1838 р. організував у Парижі історичне товариство, яке мало завданням

збирати в зарубіжних архівах матеріали із польської історії. К. Сенкевич був його секретарем і бібліотекарем. Незавершеним залишився його підручник з польської історії.

К. Сенкевича вважають одним із натхненників та організаторів «Кременецьких зустрічей» – зібрань польських емігрантів у Парижі, доля яких була пов'язана із Кременцем. Під час цих зустрічей зародилася ідея видавати спеціальний історико-літературний альманах «Besiady Krzemienieckie», яких з'явилося чотири випуски, провідну роль у їх появі відігравав саме К. Сенкевич.

Згадана двохтомна праця К. Сенкевича «Skarbiec historii Polskiej» [607 – 608] є маловідомою в українській та й польській історіографії, тому не зайвим буде коротко нагадати її зміст. У ній опубліковано переважно актовий матеріал. Перший том відкривається передмовою К.Сенкевича, де він висловлює стурбованість тим, що поляки не мають своєї історії, що для народу не має узагальненого викладу вітчизняного минулого, а те, що написано, є фрагментарним, та вимагає знання латинської та інших мов. К. Сенкевич наголошує, що історія це наука не лише для королів та міністрів, а її сила у свідомості кожної людини: «Розуміння Вітчизни є знання її минулого» [607, s. IV].

У двохтомнику видрукувані фрагменти історичних документів, які стосуються минулого Польщі, деякі мають відношення до України та Волині. Розпочинається перший том витягами із «Подорожі Амброзія Контаріні через Польщу до Персії». К. Сенкевич помістив довідку про обставини цієї подорожі, яка була викликана турецькою небезпекою, що нависла над Європою. Уривок про подорож 1574 р. невеликий за обсягом, і має кілька згадок, які стосуються Волині та Київщини.

К.Сенкевич видрукував і «Pamiętniki X. Jędrzeja Kitowicza». На той час ім'я цього автора було мало відоме у Польщі, він був учасником Барської конфедерації, пізніше перебував на господарських службах. У жовтні 1771 р. став монахом і зайнявся літературною творчістю. Найбільшим його твором було «Opisanie zwyczajów i obyczajów Polskich za Augusta III», де виведено галерею образів з життя суспільства того часу – духовенства, адвокатів, військових, згадано козаків та гайдамаків, описано побут поляків.

Другим твором А. Кітовича, видрук фрагментів якого і зробив К.Сенкевич, були «Pamiętniki...». К.Сенкевич характеризує А. Кітовича як доброго солдата, називає його політиком старої закваски, для якого свобода без *liberum veto*, неможлива [607, s. 18]. А.Кітович був переконаним членом Барської конфедерації і своїх симпатій у майбутньому не змінив. З-поміж інших подій він коротко згадує і перебіг повстання Коліївщини: «Схизматики на слободах Московських збунтувалися, через Квасневського, полковника надвірних козаків князя Любомирського, воєводи Брацлавського, в

Україні Польській великі безчинства творили». Його симпатії на стороні тих, хто стояв за непорушність порядків у Речі Посполитій, проти будь-яких перемін.

Істориків, які досліджують минуле Волині, зацікавить, видрукуваний у першому томі, список біскупів та воєвод українських земель, які входили до складу Речі Посполитої. Список взятий автором із праць К.Несецького і доведений до 1795 року. Зокрема це перелік біскупів: Львівських від 1364 року ; Київських від 1321; Кам'янецьких від 1375 року; Луцьких від 1380 року [607, s. 239 – 250]; воєвод: Київських від 1471 року до 1791; Руських від 437 до 1791 р; Волинських від 1570 до 1776 р; Подільських від 1437 до 1791 р; Брацлавських 1571 – 1790 р; Чернігівських 1635 – 1784 р [607, s. 490 – 509]; каштелянів: Київських з 1569 р до 1785; Львівських з 1438 до 1786; Волинських з 1569 до 1784 року; Кам'янецьких з 1436 до 1791 [608, s. 222 – 224]. Згадуються два Житомирських каштеляни – Онуфрій Бежинський 1775 – 1783 роки та Станіслав Прушинський 1784 – 1793 р та три Овруцьких – Станіслав Прушинський 1775 – 1783 р; Юзеф (Антоній) Рибінський 1790 р [608, s. 240].

У дусі, пануючого на той час у суспільній думці, романтизму, К. Сенкевич опублікував, поряд з документальним матеріалом, і твори народної творчості на історичну тематику. Серед них привертає увагу «Дума гетьмана Мазепи», передрукована із збірки «Пісні малоросійського народу» М.Максимовича. К. Сенкевич робить цікаву заувагу, що ця політична козацька дума має характер близький до польського твору і якби він не знав, що це малоросійська народна пісня зі збірки, а друкував її із рукопису, то міг би під нею замість імені Мазепи поставити авторство князя А. Чарторийського з його Листопадовою промовою 1831 р., а під Листопадовою промовою князя, яка ідейно близька до запорозької думи, – ім'я І.Мазепи.

Окрім публікацій джерельного матеріалу, К.Сенкевич помістив у другому томі власне дослідження «Słowiańszczyzna», присвячене витокам слов'янської історії. Як зазначив автор, приводом до написання цієї розвідки став циркуляр Міністра освіти Росії графа С. Уварова від 9 січня 1836 р., у якому оголошувався конкурс на написання підручника з історії Росії у відповідності із, обґрунтованою ним, теорією «офіційної народності». У циркулярі Міністр детально роз'яснював урядові вимоги щодо майбутнього підручника. Деякі з них стосувалися минулого Польщі. Зокрема С. Уваров наголошував, що ряд істориків у тому числі й російських, йдучи слідом за польськими, поділяють давню історію Росії на історію Східної Русі та Західної і таким «фальшивим» поділом порушують цілісність і єдність держави. Тому новий підручник не повинен розпочинатися подіями XIV століття, а слід долучити до нього події Західної Русі. А після приєднання до Росії Королівства Польського, додати і загальний нарис того краю. При цьому слід було наголосити, що у той час коли

у Росії Східній все удосконалювалося під пануванням дому Романових, то в Русі Західній все занепадало на фоні анархії та фанатизму.

Дослідження К. Сенкевича «Słowiańszczyzna» стало своєрідною відповіддю на подібні завдання міністра російським історикам. У передмові автор висловлює жаль, що до цього часу такі авторитетні осередки польської освіти та науки як університет у Вільно та Кременецький лицей так і не спромоглися підготувати підручник польської історії, який був би доступним широким читачам. І лише група польських науковців-емігрантів у Парижі, згуртованих навколо князя Адама Чарторийського, у 1841 р. поставили завдання підготувати історичну працю про минуле Польщі.

Полемізуючи із російськими істориками, К.Сенкевич зазначає, що занепад Польщі не є смертю гладіатора чи руїнами фортеці [608, s. 475], що минуле Польщі, є для неї потужним арсеналом, що тут під оком губернаторів, посеред білого дня, посеред загального страху кується зброя для нових виступів.

У центрі уваги К.Сенкевича була проблема походження слов'янства, початкові етапи його історії. Він зупиняється на походженні російського та польського народів, однак у міру необхідності звертається і до історичної долі українського та до подій, які відбувалися на українській землі.

Своє дослідження він будує на свідченнях трьох головних авторів: Геродота, Йордана та Нестора; використовує і новітні дослідження Й. Шафарика, Я. Потоцького та інших. Історію слов'янства розпочинає зі скіфських часів, ґрунтуючись на свідченнях Геродота. Він чітко розмежовує скіфів і слов'ян, зазначає, що скіфи не були корінним населенням, ці войовничі племена прийшли із Азії, а місцевий люд займався землеробством і саме них він вважає предками слов'ян. За підтвердженнями своїх висновків він часто звертається до української мови, українського фольклору, зокрема до народних казок, українських топонімів. Він досить часто вживає назву «Україна», «український», однак вважає цю територію польською, а Україну називає «нашою» [608, s. 484, 497].

К.Сенкевич згадує Геродотові назви племен та місцевостей і розміщує їх, переважно, на території України, підкреслюючи, що ці назви мають слов'янське походження і підтвердження цьому знаходить у сучасній українській мові. К.Сенкевич полемізує із твердженнями Я. Потоцького, дорікає що той, захопившись французькою мовою, заглушив у собі інстинкт рідної мови і намагався знайти пояснення назви Борисфен у грецькій мові, а в дійсності це слов'янська назва і аналогів їй треба шукати на українській землі.

К.Сенкевич стверджує, що будини жили там, де зараз Білорусь, Полісся і Волинь, там де болота Пінські і Рокитнянські. Будини були

венедами, їх назва походить від води, від моря, боліт (bagien), де вони проживали. У землях будинів Геродот згадує місто Гелон. К.Сенкевич стверджує, що гелоняни то є волиняни а їх столицею могло бути давнє місто Волинь, яке й дало назву всій провінції [608, s. 507]. К. Сенкевич схильний думати, що це град Волинь, назва якого писалася і як Велинь, тому нелегка для греків буква «В» могла перетворитися на «Г». Доказ цьому дослідник вбачає у Птоломея, у якого є булани, вулани, які згідно Я.Потоцького, відносяться до Волинської землі [608, s. 508; 258, с. 13 – 14].

К.Сенкевич наводить розповідь Йордана про переселення готів із берегів Балтійського моря, під час якого вони пройшли через країну «Owim», під якою на його думку слід вбачати Волинь. Подібної думки про походження назви регіону, запозиченої у Я. Длугоша, пізніше дотримувався і дослідник Волині Т. Стецький (тільки у нього назва місцевості наведена як «Olum», яка згодом трансформувалася у «Wolium lub Wolin») [621, s. 4 – 5].

Цікавими є думки К. Сенкевича про давньоруського літописця Нестора та його твір «Повість минулих літ». Він вважає, що Нестор народився, проживав і творив на тій землі, яку сам називав Польською – «Polskoju ziemleju» – у Києві. К. Сенкевич переконаний, що слов'яни, котрі проживали над Віслою та над Дніпром були одним і тим же племенем, існувала спільність між Вісло-Дніпровськими племенами, це були «bratnie plemiona», які через ворожі напади довго не могли об'єднатися в одну державу. Літопис, який написав Нестор, на думку К. Сенкевича, має два розділи: це хроніка народу слов'янського і хроніка «najezdców Russów». Нестор, сам слов'янин, відшуковує початки роду слов'янського, але ж він народився під пануванням русів, які принесли до слов'янського краю велику потугу, християнську релігію, і разом із цим незгоди між братами [608, s. 532]. Нестор був істориком династії, уряду, церкви, у своєму творі згадує племена Полян, Волинян, Древлян, Дреговичів та інших, але ніде не згадує назву Вітчизна. К. Сенкевич вважає, що первісний літопис Нестора пізніше був доповнений численними неправильними твердженнями, а первісний її варіант загинув. Через це у початковій історії слов'ян, на думку К. Сенкевича, є багато неточностей і недомовок.

Отже, у науковому доробку К. Сенкевича знайшли відображення ряд важливих проблем історії України та Волині. Вони віддзеркалюють стан наукової вивченості згаданих проблем у польській історіографії першої половини ХІХ ст., вказують на наукові зацікавлення польських авторів. Деякі з цих поглядів були підтвержені наступними науковими дослідженнями, деякі становлять історіографічний інтерес як пам'ятки інтелектуальної, культурної думки вихованців Кременецької гімназії.

Серед частини польських авторів романтичного напрямку у 20-40-х роках ХІХ ст. сформувалася своєрідна за своїми поглядами на минуле України та її регіонів «**українська школа**». Її представники (С. Гоцинський, М. Гославський, Т. Падурра, Ю. Словацький) критично ставилися до становища польського населення в Україні, визнавали право на існування українського народу, вивчали його культуру, шукали шляхів примирення між українцями і поляками. Водночас вони не мислили Правобережну Україну без Польщі.

Уперше термін «українська школа» увів у польську історіографію в 1837 р. Олександр Тишинський в епістолярному романі «*Amerykanka w Polsce*», який визнають першим зразком психологічної прози у польській літературі [658]. За освітою його автор був юристом, упродовж 1825–1828 рр. навчався в університеті у Вільно, у 1841 р. заснував і очолив відділ літературної критики у науково-літературному щомісячнику «*Biblioteka Warszawska*». У текст названого роману він додав наукову літературну розвідку «*O szkołach poezji polskiej*». Бажаючи підкреслити регіональні своєрідності національної поезії, він запропонував виділити в ній певні школи. За найважливіші серед них письменник визнав литовську, українську, пулавську та краківську. О. Тишинський наголосив на тому, що у творах поетів української школи переважали моделі рідної культури, які були глибоко вкорінені в даному регіоні. Дух і стиль цих поетів цілком відрізняється від інших напрямків польської поезії. Найбільш поширеною темою у їх творах були понурість, дикість, криваві образи. Сюжети української школи творили новий світ у польській поезії – отамани, козаки, татари, степи, українські містечка й українські ріки. Стиль представників цієї школи А. Тишинський називає нерівним, темним, рими важкими, або й такими що цілком не витримуються. Він дорікає поетам, що у їх творах зустрічається чимало місцевих слів волинської та подільської говірок, що вони саме українські слова використовують для римування, а не польські. Зрештою письменник зазначає, що українська школа є наймолодшою з поміж інших у польській поезії і молоді поети, які її утворили, іще не мали часу її розвинути. Найпомітнішими поетами Мальчевського, С. Гоцинського, М. Гославського, Б. Залеського, Т. Заборовського [658, s. 46 – 78].

Запропонований О. Тишинським, термін пізніше був спопуляризований у польській літературі відомим літературознавцем, критиком, та істориком, який довгий час жив і творив в Україні, М. Грабовським. Сучасна дослідниця Моніка Станкевич-Копец називає цю школу «українська чи волинська» [724]. Варто зазначити, що саме романтична література запровадила і термін «східні креси» в розумінні східних рубежів Речі Посполитої – Віленщини, Волині, Поділля, України (Київщини). Уперше його ввів до літературного обігу Вінцентій Поль, який у своїх творах створив шляхетний образ

рицаря – оборонця східних кордонів Речі Посполитої.

У пізніші роки проблемам формування та творчої специфіки «української школи» присвятили свої дослідження як українські так і російські й польські автори. Перші такі публікації з'явилися наприкінці XIX ст.. [285]. Український етнограф та філолог В. Гнатюк уточнив значення терміну «українська школа». Він вважав, що це власне є не школа, а літературно-ідеологічна течія, яка упродовж першої половини XIX ст.. охопила всі галузі культурного мислення [186, с. 145]. У наш час до проблематики «української школи» зверталися дослідники-філологи, присвятивши висвітленню творчого доробку її представників дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук [684; 687]. Цим же проблемам присвячено ряд монографій та збірок наукових статей [221 – 222].

Думки дослідників про творчість представників «української школи» у польській літературі загалом та оцінки її окремих діячів були різними. Проте в одному більшість із них були однаковими: це явище належить Польщі, поезія є суто польською. Все ж її представники є вихідцями з України, звідки власне і пішла назва «українська школа». Їх творчість формувалася під впливом історичних реалій України, її фольклору, природи. «Українська школа» в польській літературі була на думку І. Франка, не монолітною школою, «а групою талантів зовсім різнорідних», і судити про неї виключно за творами якогось окремого поета недоцільно.

Близьке стоновиче до Волині з-поміж представників «української школи» займає поет Ю. Словацький. Народжений у Кременці в родині викладача Волинської гімназії Евсебіуша Словацького, він з молодих літ зріднився з українськими краєвидами, з українською історією. Доля поета склалася важко, рано помер батько, сам він за участь у революційних подіях був змушений більшу частину життя провести в еміграції. Тема України, і не лише описи природи, але й її історичне минуле, політичні долі, перспективи майбутнього часто знаходимо у творах Ю. Словацького. Україна стала для нього важливим пунктом роздумів хоч він знав її відносно мало, за ранньої молодості більше перебував у Вільно, а в Кременець приїжджав лише на канікули. Зрідка навідувався в інші міста Волині й Поділля, здійснив подорожі до Умані та Одеси. У розумінні Ю.Словацького Україна це не лише козацький край Подніпров'я (Київщина), як це розуміли переважна більшість польських авторів XIX ст., це також і Волинь та Поділля. На відміну від своїх сучасників поляків, які називали жителів Волині та Галичини русинами і тим самим намагались утвердити штучний поділ цих територій, Ю.Словацький усвідомлював нерозривність українського Заходу та Сходу [171].

Ю.Словацький все життя негласно змагався з А. Міцкевичем за лідерство у польській поезії. Для нас цікавим моментом є різні підходи в розумінні образу України між цим польськими культурними діячами. Для А. Міцкевича (уродженця Литви) Україна була лише землею між Польщею та Росією, а народ, що населяв її «ніколи не мав окремого політичного буття: отже історія її належить до двох історій [503, s. 7], до історії Польщі та Росії. Ю.Словацький в своїй творчості трактував Україну не як польські «креси», а як окрему країну із власною історією. Він частіше вживає вираз «в Україні», аніж «на Україні», підкреслюючи що мова йде про окрему національну територію з власними традиціями і окремим народом.

Українські історичні мотиви звучать в багатьох творах поета – «Беньовський», «Змій», «Мазепа» і, особливо, у драматичній поемі «Срібний сон Саломеї». Важливе місце у нього займає проблема польсько–українських стосунків в минулому. Період безконфліктного життя належав до минулого, його затьмарили темні тіні пізніших подій.

Помітним твором у творчості Ю. Словацького є його «драматичний романс», як назвав його сам автор, «Срібний сон Саломеї». Цей твір є важливим для розуміння українських мотивів у творчості Ю.Словацького, його ставлення до соціальних та національних рухів українського народу. Розповідь у ньому ведеться про ті ж події, які стали основою для поеми Т.Шевченка «Гайдамаки». Це оповідь про жорстокі діяння українських гайдамаків та ще жорстокіші дії польських магнатів. Сюжет драми спирається на реальні історичні факти. Образ регіментаря Стемповського виписаний з реальної особи – київського воєводи Юзефа Стемпковського (головний осередок його та головні маєтності розміщувалися на Волині – містечко Лабунь знаходиться недалеко від Кременця), що очолював польські війська, які при допомозі російської армії придушили «Коліївщину». В поемі показано жорстоку страту поляками гайдамаків у Кодні на Житомирщині, але й гайдамаки не поступаються їм у жорстокості. Ю.Словацький осуджує як одних так і других, він добре знає, що безглузда різанина не принесе добра ні тій ні іншій стороні.

Не з усіма думками польського поета першої половини XIX століття ми сьогодні можемо погодитися, але його слова про пов'язаність історичних доль польського та українського народів, необхідність порозуміння, а не ворожнечі, залишаються актуальними й сьогодні. Незважаючи на наявність окремих досліджень про творчість Ю.Словацького [171], залишається потреба проаналізувати історичні мотиви в його творчості в хронологічному плані становлення та еволюції його поетичної творчості.

Яскравою постаттю радикального крила польських поетів-романтиків 20-40-х рр. XIX ст. є С. Гоцинський. На Волині і Поділлі

він збирав народні пісні, епос, вивчав історію і побут населення. У 1828 р. С. Гоцинський видав поему «Канівський замок». В центрі сюжету цього твору – один із епізодів подій 1768 р. – повстання у м. Каневі під керівництвом Бондаренка, яке закінчилося зруйнуванням замку. До поеми автор додав передмову, яка є його власним коротким викладом історії Коліївщини. У ній він висловив свої думки про хід повстання (в такій же послідовності, до речі, як це зроблено в «Гайдамаках» Тараса Шевченка) – від освячення ножів біля Мотронівського монастиря і до подій в Умані. У творі відчувається повага, а не лише співчуття до українського народу, який на думку С. Гоцинського, має власний погляд на світ і прагне незалежно від намагань культуртрегерства інших народів влаштувати свою долю самостійно.

Найбільш помітне місце серед волинських представників «української школи» належить Тимошу Падуррі, поету і композитору із шляхетської родини гербу Сас (Sas) руського походження. Праці про нього з'явилися уже в другій половині XIX ст. [264; 554; 651].

З-поміж українських учених помітним дослідником поетичної творчості Т. Падурри був В. Гнатюк, у творчому доробку якого є кілька праць присвячених йому як поету та громадському діячу [186]. Аналіз поетичної творчості Т. Падурри із сучасних позицій поданий у монографічному дослідженні доктора філологічних наук В. Єршова [213, с. 432 – 450].

Томаш Падурра у багатьох своїх творах проявив себе не лише як поет, але й до певної міри і як історик-дослідник, інтерпретатор українського та волинського минулого. Взагалі романтизм породив такий своєрідний жанр літератури як історичний роман, де у прозовій чи в поетичній формах емоційно відображені історичні події. Аналіз таких творів Т. Падурри на історичну тематику буде завданням даної частини дисертаційного дослідження.

Т. Падурра народився на Київщині у селі Іллінці (нині територія Вінницької обл.), гімназійну освіту здобував у Вінниці, упродовж 1820 – 1825 рр. навчався у Волинському ліцеї в Кременці, де познайомився із З. Доленгою-Ходаківським та Т. Заборовським. Від першого він отримав записи українських народних пісень, зібраних під час його етнографічних подорожей, серед них і кілька фрагментів думи про Остафія Дашкевича [651]. Поляк за переконанням і світоглядом, Т. Падурра свої твори писав українською мовою, окрім того зробив переклад на українську мову поеми А. Міцкевича «Конрад Валленрод». Т. Падурра був прихильником спільної боротьби за незалежність поляків та українців.

Після закінчення навчання у Кременецькому ліцеї (червень 1825 р.) він зблизився із волинським поміщиком Вацлавом Ржевуським (їх знайомство сталося на декабристському зібранні у Житомирі в серпні 1825 р.), проживав у його маєтку. У загонах під

його ж командуванням Т. Падурра брав участь у повстанні 1831 – 1832 рр., після поразки цього виступу поет проживав у своєму маєтку в м. Махнівка. Учасники Листопадового повстання співали його бойову пісню «Ruchawka», написану ним іще у 1825 р. Дослідники вважають, що цей твір у першому його варіанті був написаний на замовлення російських революціонерів-декабристів. У ньому звучав заклик до боротьби проти царизму взагалі. У другому варіанті твору звучать уже чітко виражені антиросійські мотиви. Третій варіант пісні, мабуть, з огляду на вимоги цензури, був перероблений автором у 1827 р і там звучить заклик до козаків боротися проти татар. Цей третій варіант був видрукуваний Т. Падуррою у збірнику «Ukrainku. Z putoju Tymka Padurry» під назвою «Piśń kozacka» [519, s. 99 – 105], а перших два варіанти у посмертному виданні його творів у 1874 р. [520, s. 10 – 13, 337 – 338].

Т. Падурра цікавився українською історією, вивчав архівні матеріали з історії Київської православної дієцезії, історію козаччини, що потім знайшло відображення у його творчості. У своїх творах він використовував образ Вернигори – українського ворожбита і приятеля поляків. Пісні Т. Падурри були популярними серед народу, тому їх зібрав і видав на власний розсуд у Львові Каетан Яблоновський у 1842 р. під назвою «Pienia Tomasza Padurry» [518]. До цієї збірки увійшла дума на історичну тему «Kniaz Roman Sanguszko, starosta Winnickij i Żytomirskij 1565 hoda» [518, s. 36 – 39].

Недоліком згаданого зібрання творів Т. Падурри було те, що до нього видавець включив кілька чужих віршів [554, s. 249 – 250]. Тому автор пізніше сам зібрав та підготував до друку збірку своїх пісень на історичні теми, де переважає проблематика українського козацтва. Вона вийшла у 1844 р. у Варшаві [519] і містить ряд його поетичних творів з нотами на теми українського минулого. До них доданий науковий коментар (Przypisy) про ті події, які лягли в основу творів. Ці «Приписи» він підготував на основі історичних праць Я. Бельського Т. Нарбута, архівних та фольклорних матеріалів. Серед пісень нової збірки була «Duma Łycarska», центральною постаттю якої є діяч козаччини, доля якого пов'язана також і з Волинню, Остафій Дашкевич, а основою розповіді – героїчна оборона Черкас від татарських військ Саадет Гірея у 1532 р. [519, s. 55 – 59].

Окрім того в поезіях Т. Падурри оспівуються події повстання під проводом К. Косинського, С. Наливайка, якого Т. Падурра називає Павлом (в українській історіографії прийнято іменувати Наливайка Северином. Хоча є й інші версії про те як його звали – Павло, Шимон, Семен, Северин, Семерій. (Про це див. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів: Сіверянська думка, 1996. – С. 132 – 133). Автор вірша вважає, що С. Наливайко брав участь у повстанні К. Косинського на боці останнього, розповідає про їх стосунки із волинським князем К. Острозьким. У «Приписах» він помістив

невеликі історичні розвідки про цих персонажів, які він підготував на основі архівних рукописних матеріалів. Так, він зазначає, що в одному з монастирів бачив документ, у якому було зазначено, що О. Дашкевич міг походити із відомого волинського княжого роду Вишневецьких. У тому ж рукописі йшлося про гетьманів від О. Дашкевича до П. Дорошенка, у ньому вказувалося на походження Івана Виговського із князів Глинських [519, s. 158]. Т. Падурра зазначив, що в дитинстві чув народну думу про Остафія Дашкевича, яка окрім історичних фактів мала ще й естетичну приємність. Уривки із неї надіслав йому З. Доленга-Ходаківський, який слухав її у виконанні лірника у волинських краях, але смерть етнографа не дала змоги Т. Падуррі дізнатися про цей твір [519, s. 163].

Образ козацтва займав важливе місце у творчості Т. Падурри. Поет був прихильником тих часів, коли козаки жили в мирі з поляками. Політичною основою його бачення історії була ягеллонська ідея про давню Річ Посполиту як братній зв'язок трьох народів: польського, литовського та українського. Мотиви ягеллонської ідеї відчуваються у поемі «Kniaz Roman Sanguszko, starosta winnickij i zytomirskij 1565 hoda» [519, s. 39].

Разом із тим дослідники підкреслюють антимонархічні настрої Т. Падурри і не лише проти російського монархізму, але й проти польського. У роздумах про історію Польщі, в усіх нещастях, які спіткали польський народ наприкінці XVIII ст. він звинувачує короля Станіслава-Августа, магнатів і придворну партію. Це він висловив у незакінченому історичному нарисі «Rzez humańska» [186, s. 149], яку видавець збірки «Pisma Tymka Padurty» Вільд у 1874 р. не видрукував. За своїми поглядами Т. Падурра був швидше республіканцем, але він ратував за встановлення республіки еволюційним шляхом. Зразком для нього слугувала політика короля Стефана Баторія, який уклав реєстр козаків і сподівався, що вони утворять республіку мирним шляхом [520, s. 275].

Томаш Падурра був одним із найвпливовіших поетів тогочасної польської та української поезії, вважався першою зіркою на тогочасному літературному горизонті [554, s. 250], його твори високо цінував Б. Залеський, який підкреслював, що той був письменником одного духу (польського), але іншої мови (української). У своїх творах Т. Падурра називає Україну матір'ю [520, s. 117], одночасно Польщу вважає своєю батьківщиною [520, s. 357]. Поруч із цим він виступає на захист української мови у своїх двох відозвах «До земляків», якими він вважав українців. Одна з цих відозв написана у 1847 р., друга – у 1850 р., у них він докоряє українцям за забуття рідної мови [186, s. 151]. Відомий діяч українського громадівського руху Кость Михальчук згадував, що Т. Падурра розповідав про з'їзд декабристів, який проходив у 1825 р. у Житомирі, в будинку губернського маршалка Петра Мошинського. На цьому

з'їзді саме Т. Падурра звернув увагу організаторів, що ті зовсім забули про необхідність представництва на з'їзді українців і визвався представляти на ньому і польський і український народи [118, с. 238]. Інші дослідники цього моменту в житті Т.Падурри, підкреслюють, що виступ молодого поета, був дуже емоційним і сподобався присутнім. Один із організаторів з'їзду С.Муравйов-Апостол подарував йому залізний перстень. Промова Т. Падурри привернула увагу і графа Вацлава Ржевуського, саме після цього розпочалося їх знайомство і граф в подальшому сприяв Т. Падуррі у його творчості, що пізніше дало можливість деяким дослідникам його творчості називати його «придворним поетом».

Сучасний український дослідник С. Павленко, базуючись на аналізі нарису Т. Падурри «Іван Мазепа» та на тому факті, що він усе своє життя присвятив написанню творів про Україну та її історію [721], вважає, що поет був прихильником ідеї вільної України. Автор цього дослідження вважає, що це не була ідея вільної України з окремішньою державністю, а в складі вільної Речі Посполитої.

Аналіз творчої спадщини Т.Падурри не дає підстав вважати, що він відносив себе до професійних істориків-дослідників. Однак у його історичних розвідках, коментарях до пісенних сюжетів, бачимо виважені, оперті на писемні джерела оцінки проблем української історії. Зокрема це помітно на прикладі біографічного нарису «Іван Мазепа», у якому автор рішуче відкидає романтичні версії його життєвого шляху і зображує життя та політичну діяльність гетьмана на основі доступних йому джерел скоріше з позитивістських позицій, аніж із романтичних. Це відрізняє його від інших польських істориків, зокрема О. Пшездзецького, який базував свій нарис про Мазепу лише на праці Д.Бантиш-Каменського «Історія Малої Росії» [548].

В. Пшиборовський, наголошуючи на українських мотивах в творчості Т.Падурри, вважав що його творчість можна віднести до літератури усієї Слов'янщини [554, s. 250]. Поруч із позитивними оцінками діяльності Т. Падурри у ХІХ ст. висловлювалося чимало негативних відгуків про його творчість. Ф. Равіта-Гавронський назвав його «придворним поетом», який лише грає роль поета, а популярність пояснює тією обставиною, що писав він «на малорусском языке» [264, с. 739, 742, 736]. Відома і взаємна негативна оцінка, яку дали один одному Т. Падурра і Т. Шевченко. У своєму щоденнику український поет назвав того «мізерним Падуррою» [281]. За словами Т. Рильського Т. Падурра у свою чергу сказав, що «Шевченко воняет хлопским дегтем и за 20 копеек и за чарку водки он готов бы резать встречного и поперечного шляхтича» [265, с. 97]. В. Гнатюк пояснює такі взаємнообразливі оцінки різницею в соціальному походженні обох поетів, Т.Падурра – шляхтич, Т.Шевченко – селянин-кріпак [186, с. 154].

Варто згадати іще одного уродженця Волині (село Шуляйки на Житомирщині) поета та мемуариста Шимона Конопацького. У середині XIX ст. його вірші та пісні були дуже популярні у домах волинської шляхти. Найбільш відомою була його балада «Trzy krzyrze pod Brykowem», написана на основі народного переказу [630, s. 185 – 186]. Окрім віршів та балад, він опублікував і ряд статей, які становлять історичний інтерес. З-поміж них повідомлення про діяльність Волинської судово-едукативної комісії, у якій певний час працював Ш. Конопацький. У іншій розвідці він простежив долю Острожської ординації [454]. У своїх мемуарах мальовничо описав звичаї та побут тогочасної волинської шляхти [455 – 456]. Ш. Конопацький співробітничав із редакцією «Encyklopedii powszechnej Orgelbranta», для якої він на основі матеріалів приватних архівів підготував ряд нарисів про родовід відомих волинських сімейств (графів Іллінських) та про містечка Волині.

«Українська школа» в літературі польського романтизму започаткувала і розвинула толерантні традиції висвітлення історії та культури України у польській історіографії того часу. Як вважає сучасний польський дослідник Станіслав Уляш «лише романтизм вповні відкрив Україну, надаючи цій території окрему від інших земель Речі Посполитої просторово-культурну цінність» [725], пов'язуючи це із діяльністю репрезентантів «української школи». У їх творах українські землі були віднесені до найкращих у Польщі і не лише у значенні екзотики природних краєвидів.

Романтики були перші серед тих, хто у польській літературі наголосили на трагізмі історії України. Їх твори мали важливе значення для формування народної свідомості і культурно-освітньої традиції. Як зазначила Марія Яніон «Україна стала великим відкриттям польського романтизму» [421, s. 135].

У науковому доробку польських дослідників першої половини XIX ст. є ряд праць з історико-статистичним описом населених пунктів Польської держави, куди включені й губернії Правобережної України, у тому числі й Волинська. У цих дослідженнях волинський край України розглядається як «східні креси» колишньої Речі Посполитої. Праці насичені фактичним матеріалом про події минулого, містять відомості про населені пункти, господарство, побут і культуру жителів регіону. Першим таким твором стала монографія Томаша Свенцького «Opis starożytnej Polski», яка вперше з'явилася у 1816 р. і упродовж короткого часу витримала кілька видань. Особливе значення серед таких досліджень має велика трьохтомна у чотирьох книгах праця «Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana», написана у співавторстві Міхалом Балінським і Тимотеушем Ліпінським і була опублікована упродовж 1843 – 1849 рр. Згадані праці детальніше аналізуватимуться у третьому розділі цього дослідження.

Важливим чинником, який суттєво вплинув на характер історичних праць польських істориків стала поразка Листопадового повстання 1830–1831 рр. Вона внесла нові акценти в характер думок дослідників польської історії. Сформувалися, опозиційні до монархічних, республікансько-демократичні ідеї. Вони знайшли відображення у працях з історії Польщі Йоахима Лелевеля, зокрема у його дослідженні «Uwagi nad dziejami Polski i ludu jej», яка була написана у 1844 р. а для польського читача стала доступною у 1855 р. [485]. Демократичні погляди Й.Лелевеля були розвинуті у творах Єнджея Морачевського, зокрема у його дев'ятитомній роботі «Dzieje Rzeczypospolitej polskiej» [506], що з'явилася протягом 1842 – 1855 рр. До речі, праці Є. Морачевського високо цінував Й. Лелевель. У своєму листі до нього від 15. X. 1853 р. він зазначив, що його дослідження є новим баченням ряду важливих проблем польського минулого, що вони не обтяжені чужим поглядом, а містять власну авторську думку [506, s. XXX, XXXII].

Після Листопадового повстання у польській історіографії з'явилася і думка про тотожність давньоруського племені полян, що проживало на берегах Дніпра з поляками. Таку версію ми знаходимо у дослідженні К. Сенкевича [608, s. 541] та М. Балінського [321, s. V, 180]. Плем'я волинян при цьому визнавалося окремишим, хоч і спорідненим із іншими сусідніми східнослов'янськими племенами.

У середині XIX ст. в польській історіографії з'являються ідеї польського «культуртрегерства» на схід. Такі думки відчуваються у творах Адама Міцкевича, зокрема у його «Księgach Narodu Polskiego i Pielgrzymstwa Polskiego», де наголошено, що ніколи королі і мужні польські рицарі не привласнювали насильно чужих земель, а приймали інші народи по братньому, прив'язуючи їх до себе добродійністю віри і вольності [504].

Серед праць польських авторів початку XIX ст., які становлять безперечний інтерес для дослідників минулого Волині, помітне місце займає група мемуарних творів. До сьогодні вони іще не були об'єктом історіографічного аналізу. Польська література як раніших так і пізніших періодів взагалі багата мемуарами. На жаль вони до сьогодні залишаються маловідомими для широкого загалу науковців. Це в першу чергу стосується мемуарів Яна Дуклана Охотського, Северина Букара, Аноніма Подолянина та інших.

Мемуари Я. Охотського вперше були видрукувані в середині XIX ст. у Вільно за ініціативою відомого на Волині польського громадського та культурного діяча, письменника Ю.-І. Крашевського [147 – 150]. В багатьох сучасних бібліографічних посиланнях останній зазначається і автором цієї праці, хоч був лише її видавцем. Ю.-І. Крашевський в передмові наголошує, що спогади Я. Охотського протягом 30 – 40-х років XIX ст. були відомими і популярними на Волині, їх рукопис передавався від родини до родини, ходив по руках

викликаючи інтерес серед обивателів. Зрештою рукопис потрапив до видавця і після певного опрацювання був видрукуваний. Як зазначив Ю.-І. Крашевський в передмові, він намагався «*Nic w nich dodac, nie zmienic nie maty odwagi, dajemi je jak sa...*» все ж видання пройшло офіційну цензуру. Видрукувані мемуари викликали зацікавлення у читачів, тому що через кілька років було здійснено їх видрук російською мовою [122 – 123]. Порівняно із Віленським виданням російськомовне дещо скорочене, воно вийшло у двох томах замість чотирьох. Російські видавці вважали зайвою інформацію про дворянські вибори у Волинській губернії та у Житомирі й інші конкретні події з історії міста. На їх думку «они могут быть дороги разве только для житомирской публики и то не нынешней, а для той прежней, периода 1801 – 1830 годов». На наш погляд саме така конкретна інформація становитиме інтерес для сучасних дослідників.

У своїх мемуарах Я. Охотський виступає добросовісним описувачем, правдивим і до певної міри наївним. Його мемуари це власне сімейна хроніка, вони віддзеркалюють побутове життя тогочасного суспільства. Свої спогади писав він уже на схилі літ (у віці 76 років), користуючись замітками та власною пам'яттю. При цьому з самого початку він застерігає читача, що пише не історію, а лише спогади зі свого бурхливого життя. Мемуари Я.Охотського змальовують яскраву картину домашнього і частково суспільного життя вищих суспільних класів Польщі наприкінці XVIII – початку XIX ст., дають уявлення про ту епоху, людей, які оточували Я. Охотського, їх звичаї, характер виховання у навчальних закладах та в домашній обстановці. Мемуари доносять до нас дух того віку. І саме ці особливості становлять їх найбільшу цінність. Крім побутових деталей, вони комплексно змальовують тип людини, спосіб життя минулих віків. При цьому слід пам'ятати, що мемуари розповідають про складну епоху в історії Польщі, тут є інформація про прийняття Травневої Конституції 1791 р., автор описує яке враження на жителів Варшави мало її проголошення. Для нас є цікавою інформація про участь волинської шляхти у повстанні Тадеуша Костюшка, опис тих військових подій, які відбувались на території Волині, дисципліна у польських військах, їх ставлення до місцевого населення.

На наш погляд, важливими для сучасного краєзнавства є описи традицій господарського та торгового життя тодішньої Волині. Так він багато уваги приділяє опису контрактних ярмарків у містах Львові та в Дубно, характер і порядок укладання угод, ціни на основні товари, в тому числі й на предмети розкоші. На прикладі мемуарів Яна Дуклана Охотського добре помітно широкі можливості мемуарних творів польських авторів для вивчення різних проблем минулого нашого краю.

Військово-політичні події у регіоні відображені у мемуарах Юзефа Понятовського [152], Казимира Філіпа Обуховича [117; 151];

сцени побутового життя віддзеркалені у пам'ятці Вацлава Борейко [128]; сторінкам історії Кременецької гімназії/лицею та освітніх процесів на Волині взагалі присвячені спогади вихованців цього навчального Кароля Качковського [138 – 140], Антонія Анджейовського [124 – 127], Кароля Вітте (псевдонім Спектатор Валенти) [156]. Переважна більшість мемуарних творів має комплексний характер і відображає через призму автора як представника певної соціальної верстви з властивим йому менталітетом, широкий спектр подій, суспільних відносин, господарської специфіки, звичаїв Волинського регіону. Особливо це стосується рамієтніków Юзефа Джевецького [133 – 134], Густава Олізара [144], Северина Букара [129 – 130] та інших.

2.2. Головні тенденції вивчення історії Волині польськими істориками середини та другої половини XIX ст. – початку XX ст.

У середині XIX ст. умови розвитку історичного вивчення Волині суттєво змінюються. Характерною рисою першої половини XIX ст. було те, що дослідженнями займалися переважно польські (Я. Потоцький Т. Свенцький, Ю.-У. Немцевич, З. Доленга-Ходаківський, Т. Чацький, М. Балінський, Т. Ліпінський та інші), меншою мірою російські (С. Руссов) автори. Ці дослідження волинського регіону проводилися ними в рамках романтичної історіографії, яка була панівною у європейській історичній науці першої половини XIX ст., та на обмеженій джерельній базі. Публікації актового історичного матеріалу на основі обстежень державних та приватних архівосховищ у той час лише започатковувалися.

У середині XIX ст. до наукового вивчення Волині долучаються вітчизняні дослідники, у першу чергу це відомі українські історики члени Київської Тимчасової комісії по розгляду давніх актів М. Максимович, М. Іванішев, В. Домбровський, В. Антонович. Історичними дослідженнями починають займатися і представники місцевої інтелігенції, православне духовенство. Серед них Аким Перлштейн, Леонід Крушинський, Василь Переговський, Аполоній Сендульський, Микола Трипольський, Микола Теодорович, Тіт Вержбицький та інші. Науковий доробок українських дослідників у вивченні минулого волинського регіону був проаналізований автором цього дослідження у монографії [296].

Одночасно значно активізували свої наукові пошуки й польські науковці, які упродовж другої половини XIX ст. створили чимало ґрунтовних монографій, брошур, статей із різних проблем волинського минулого. У цей же період польськими науковцями (О. Пшездзецького, Ю.-І. Крашевського, О. Яблоновського, Т. Вежбовського) було підготовлено та видано значну кількість документального матеріалу, що, поруч із виданнями Київської

Тимчасової комісії по розгляду давніх актів, суттєво розширило джерельну базу волинського історичного краєзнавства. Праці польських науковців цього періоду іще не знайшли належного висвітлення в українській історіографії. Історіографічний аналіз наукового внеску польських науковців другої половини ХІХ ст. у вивчення населених пунктів Волині і буде завданням цієї частини роботи.

Характерною рисою розвитку історико-краєзнавчих досліджень Волині у той час була відсутність в губернії наукових та навчальних закладів, які б виконували роль осередків та каталізаторів науково-дослідницької роботи. У першій половині ХІХ ст. таке покликання до певної міри виконувала Кременецька гімназія, перетворена у 1818 р. на Волинський ліцей. Дослідницький процес у другій половині ХІХ ст. розвивався в середовищі місцевої інтелігенції – письменників, журналістів, священиків, адвокатів, працівників наукових закладів Польщі (Кракова, Варшави), Києва, Львова.

На середину ХІХ ст. романтичний напрям в історіографії вичерпав свої творчі можливості, у наукових дослідженнях утверджується новий метод – позитивізм, наукові пошуки в якому базувалися у першу чергу на документальному актовому матеріалі. Це зумовило пошук і публікацію нових матеріалів, у тому числі й таких, які стосувалися минулого волинського регіону. Польські історики відносять початок позитивістського етапу у вітчизняній історіографії до 1865 р., пов'язуючи його із поразкою Січневого повстання 1863 – 1864 рр, утримуючись від визначення кінцевої дати цього етапу [403, s. 12]. На нашу думку чітке визначення хронологічних меж творчого періоду є умовним. Позитивістські тенденції в польській історіографії помітні у 40 – 50 –х рр. ХІХ ст..

Перехідний етап від романтичного до позитивістського методу в науковому вивченні Волині репрезентує творчість відомих дослідників минулого волинського регіону та Польщі Юзефа-Ігнація Крашевського та Олександра Кароля Пшездзєцького. Їх праці започатковують нові тенденції в дослідженнях – на основі безпосередніх обстежень історичних місць та вивчення місцевих родових архівів й приватних бібліотек із різних куточків Волині.

Поява їх творів припадає на період після Листопадового повстання 1830 – 1831 рр. Перші роки після поразки цього повстання у польському письменстві та історіографії спостерігалась певна апатія та застій. Найвідоміші письменники та науковці змушені були емігрувати з країни. Через брак здібних нових авторів на ниві літератури та науки історична думка розвивалася повільно. Новий розквіт починається лише наприкінці 30-х років, засновуються часописи – «Tygodnik Petersburgski», «Biblioteka Warszawska», «Przyjacieł ludu», «Athenaeum. У перших рядах цього творчого відродження були й дослідники Волині Ю.-І. Крашевський, О.

Пшездзецький, М. Грабовський та інші.

У 30 – 40 рр. у польській історіографії більше уваги почали приділяти вивченню проблем різних верств польського суспільства, не лише магнатських, але й середньої шляхти та селян. Це й зумовило інтерес дослідників до реальних картин народного життя. Свідченням цього стали дослідження, виконані на основі реальних подорожей по регіонах країни. Першими з-поміж таких і з'явилися книги Юзефа-Ігнація Крашевського «Wspomnienia Polesia, Wołyńia i Litwy» [465 - 466], перше видання якої вийшло у 1840 р. та «Wieczory Wołyńskie» [468]. Його погляди на минуле Волині будуть проаналізовані у наступних розділах цього дослідження.

З-поміж польських дослідників Волині, які розпочали свою науково-дослідницьку діяльність у середині XIX ст. помітне місце належить графу Олександру Нарцизу Кароліу Пшездзецькому (1814 – 1871 рр.).

Постать О. Пшездзецького – історика, археографа, письменника, драматурга, видавця привертала увагу як польських так і українських дослідників у XIX та XX ст. Статті з аналізом життєвого та творчого шляху ученого з'явилися зразу ж після його смерті. Одною з перших таких публікацій стала стаття В. Гроховського [401]. Часопис «Biblioteka Warszawska» у 1872 р. видрукував бібліографію його праць, підготовлену К. Вуйцицьким [674]. Літературній творчості О. Пшездзецького присвятив монографію дипломат та історик на еміграції середини XX ст. Райнольд Пшездзецький [553]. Нарис про життєвий шлях Олександра Пшездзецького опублікував Анджей Бернацький [331], йому ж належить ґрунтовна стаття про цього дослідника у «Polskiemu Słowniku Biograficznemu» [332]. В українській історіографії постаті О. Пшездзецького присвятили публікації Л. Баженов [168, с. 324 – 325] та С. Баженова [716]. Однак до сьогодні його праці з історії Волині та внесок у вивчення історії України не можна вважати належно проаналізованими з сучасних наукових позицій, а його постать залишається недостатньо висвітлена в українській історіографії.

О. Пшездзецький народився у селі Чорний Острів Проскурівського повіту Подільської губернії (нині село поблизу м. Хмельницького) в сім'ї графа Костянтина Пшездзецького гербу Перхала (Perzchała), яка належала до знатних магнатських родів Польщі й володіла значними земельними маєтками в Україні іще у XV ст. Його мати, Аделаїда, походила із, відомого на Волині, графського роду Олізарів. Початкову освіту О. Пшездзецький здобував у Кременецькому ліцеї із 1828 р. Тут він познайомився із талановитими представниками творчої інтелігенції – поетами, художниками, вченими, що позначилось на формуванні його світогляду, життєвих планів. Навчання у Кременці було перерване подіями Листопадового повстання 1831 – 1832 рр. О.Пшездзецький

продовжив здобувати вищу освіту упродовж 1832 – 1834 років у Берлінському університеті, де студював історію, філологію, право. Тут він слухав лекції німецького історика та правника Карла Савінї, засновника історико-юридичної школи в німецькій історіографії.

Під час канікул подорожував до Швеції, знайомився з її історією та культурою. Наслідком поїздки до Швеції став перший його твір «Szwecya. Wspomnienia jesiennie z roku 1833», який вийшов друком у Варшаві у 1836 р. Книга була написана яскравою літературною мовою, користувалася успіхом у читачів, через що була перевидана у Вільно 1845 р. та іще раз у Вільно у 1851 р. вийшло нове виправлене видання [545].

По суті це була перша проба пера молодого дослідника, у якій проявилися його історичні зацікавлення. У 1839 р. О. Пшездзецького перевели на службу до канцелярії Київського генерал-губернатора Д. Бібікова. За дорученням останнього він почав збирати статистичні відомості у Подільській та Волинській губерніях, для цього молодий учений об'їхав багато сіл та містечок регіону. Під час таких мандрівок О. Пшездзецький оглянув публічні та козельні архіви, приватні бібліотеки, зібрання історичних актів. Здебільшого це були архіви й бібліотеки його кривних – Любомирських, Радзивілів, Сангушків, Вишневецьких, Мнішків, Ходкевичів, Олізарів, Потоцьких, Яблоновських, які сприяли у пошукових роботах молодого дослідника. Під час подорожей по Волині О.Пшездзецький познайомився та потоваришував із відомим уже на той час письменником, культурним діячем Ю.-І. Крашевським.

Результатом цих поїздок Волиню та Поділлям стала друга історична праця Олександра Пшездзецького «Podole, Wolyń, Ukraina. Obraz miejsc i czasów» [546 – 547], яка вперше вийшла друком у двох томах у Вільно у 1841 р. Цей твір отримав високу оцінку сучасників, які відмічали, що незважаючи на те, що він не має витонченої літературної обробки і часто страдає мовними огріхами все ж становить глибокий історичний інтерес [401, s. 82]. У ньому автор не лише висвітлив сторінки давньої історії, але й помітив та слушно порушив важливі проблеми тогочасної польської спільноти на Волині. Серед них – велика кількість розлучень, надмірності у будівництві сільських панських палаців, у яких господарі не займаються господарством, а, довірившись управителям, більше захоплюються полюванням та грою в карти. О. Пшездзецький детально описав населені пункти тогочасної Волині – Шпанів, Невірків, Кривін, Корець та інші. Він також зібрав матеріали до історії відомих волинських родин, зокрема Вишневецьких.

Відомо, що О. Пшездзецький працював і над третім томом цієї праці, але він не був завершений, уривок із нього опублікований на сторінках часопису «Athenaeum» Ю.-І. Крашевського [549]. Очевидно, молодого дослідника захопили інші теми – опис зібрань творів

малярства у палацах і садибах, які він відвідав. Свідченням цього може бути стаття про зібрання картин у маєтку Марцелія Журовського в селі Іванківці поблизу Бердичева [550]. Пізніше разом із Едвардом Раствоєцьким він підготував і видав серію публікацій «Wzory sztuki sredniowiecznej i z epoki odrodzenia po koniec wieku XVII w dawniej Polsce», упродовж 1853 по 1858 рік вийшло дві серії по 24 випуски і третя серія 16 випусків цього видання.

На основі оригінальних документів за 1385 – 1417 рр. О. Пшездзецький видав у 1854 р. дослідження «Zycie domowe Jadwigi i Jagiełły». На такій же документальній базі він написав і свій найважливіший та найбільший за обсягом твір «Jagiellonki Polskie w XVI wieku», автор встиг видати 4 томи цієї праці (Краків, 1868), п'ятий том вийшов уже після його смерті.

З-поміж біографічних нарисів про представниць ягеллонської династії, О. Пшездзецький один присвятив, відомій своєю трагічною долею, представниці волинського княжого роду Острозьких дочці князя Іллі Острозького Гальшці (Ельжбеті). Історик опублікував про її життя дві розвідки. Перша – це невелика стаття у часопису «Biblioteka Warszawska» [373] – коментар до реферату професора історії та географії Чеської реальної школи у Празі К.Запа, який той прочитав на засіданні Чеського Королівського Товариства Наук, а пізніше видрукував у «Czasopismie Muzeum Czeskiego» за 1852 р. Стаття К. Запа привернула увагу О.Пшездзецького через те, що вона містила нові документи чеського походження про обставини загибелі чоловіка Гальшки князя Дмитра Сангушка. У своїй статті О. Пшездзецький, на основі відомих йому джерел, уточнив факти із життя Іллі Острозького, особливо акцентувавши на тому, що молодий князь був православного віросповідання, як і його предки, і про його можливий перехід у римо-католицьку віру, як це говориться у статті К.Запа, немає ніяких свідчень. Історик уточнив подробиці з генеалогії князів Сангушків, наголосивши, що це був один з наймогутніших княжих родів Волині.

Більш ґрунтовний нарис про життя Гальшки Острозької О. Пшездзецький помістив у другому томі своєї праці «Jagiellonki Polskie w XVI wieku» [552]. Життєвий шлях княжни історик висвітлив на фоні політичного життя тогочасної Волині та Польщі. У цьому ж нарисі він подав генеалогічний нарис про рід князів Острозьких, їх участь в політичному житті Польщі та Великого Князівства Литовського, дав характеристику княжого роду Сангушків.

Працею «Jagiellonki Polskie w XVI wieku» О. Пшездзецький започаткував розробку жіночих образів та їх місця в суспільстві Речі Посполитої на прикладах жінок королівського двору. Пізніше це знайшло продовження в дослідженнях Юзефа Ролле (псевдонім д-р Антоній Ю.), який у серії досліджень «Opowiadania historyczne» представив галерею портретів жінок шляхетських родин Волині та

Правобережної України [314].

О. Пшездзецький був помітним представником польської історіографії середини XIX ст. Його погляди на історію та культуру українських земель, які входили до складу Речі Посполитої, перебували у руслі існуючих тоді у ній методологічних та ідеологічних теорій. Як уродженець Правобережної України, він у своїх працях звертався до опису минулого України. Проте описував не стільки історію України, існування, якої він не визнавав, скільки на її фоні історію місцевого польського народу. Недоброзичливе ставлення до України та її історії помітне у його розвідці «Мазепа» [548], де ми бачимо поверховий підхід до висвітлення життєвого шляху та політичної діяльності гетьмана. Все ж, відкинувши ідеологічну упередженість його праць, слід визнати їх наукове та пізнавальне значення з огляду на важливість залученого джерельного матеріалу, який зберігає цінність для сучасних дослідників історії Польщі та України.

У середні 1840-х рр. у О.Пшездзецького з'явився задум написати хроніку польської історії. Для цього він вирішив детально обстежити закордонні архіви на предмет пошуку матеріалів, які стосуються польського минулого. До архівних пошуків О. Пшездзецького заохочував і Ю.-І. Крашевський.

Важливе значення для розширення джерельної бази історичних досліджень у Польщі, у тому числі й сторінок минулого волинського регіону мало видання «Zródła do dziejów polskich». Одним із ініціаторів його заснування був саме О. Пшездзецький. У 1843 р. за його участю з'явився перший том видання «Zródła do dziejów polskich. Wydawane przez Michala Grabowskiego i Alexandra Przedzieckiego», у 1844 р. вийшов другий том за участю Миколая Маліновського, оскільки М.Грабовський відмовився від подальшої участі у цьому проекті [109 – 110]. До томів увійшли раритетні середньовічні документи як з державних архівів та бібліотек, так і з приватних книжкових зібрань і архівів Польщі, Поділля, Волині.

Упорядники цього видання ставили метою уберегти від втрати ті історичні джерела, що були розкидані по різних місцях і яким загрожувало знищення. Вони надали виданню системного характеру, матеріал згрупували у п'ять відділів: 1. Pamiętniki – уже опрацьовані сучасниками оповідання, які стосуються загальної або побутової історії; 2. Akta – урядові та дипломатичні акти, урядова і дипломатична кореспонденція, різні інструкції та універсали; 3 відділ – Listy – містив приватне листування відомих історичних діячів Речі Посполитої; 4 відділ мав назву Diplomata, у ньому друкувалися історичні документи за часовим критерієм: документи до XV ст. – усі без винятку, XV і XVI ст.ст. – найбільш важливі латинські, польські та руські мовні пам'ятки, а з XVII та XVIII ст.ст. – тільки найважливіші з точки зору історії та звичаїв; у 5 відділ під назвою

Mieszanina поміщали все, що не увійшло в попередні чотири. У кожному із названих розділів матеріал розташовувався в хронологічному порядку. Такий підхід до підбору матеріалу визначив публікацію у томах видання багатьох важливих історичних документів, які відображають досить широкий спектр проблем історії речі Посполитої, у тому числі й українських земель.

У обох томах згаданого видання є матеріали, які стосуються історії України та Волині. Кілька із них відображають події минулого міста Києва та Київщини. Це, зокрема, доповідна королю Зигмунту I про стан Київського замку у 1520 р. [Т.2. S. 119 – 122], матеріали про ревізію Київського замку у 1545 р. [Т.2. S. 123 – 140]. Кілька документів стосуються міста Києва – «Привілей Зигмунта для міста Києва, наданий 1516 року, підтверджений Зигмунтом Августом у 1545 і 1569, Стефаном Баторієм 1576 і нарешті Зигмунтом III 1588 р.» [Т.2 S. 404 – 418], де підтверджується право міста уживати німецького, магдебурзького права, самостійно вирішувати справи, які стосуються міщан. Іще раз цей привілей був підтверджений королем Владиславом IV у 1633 р. [Т.2. S. 419 – 420].

Особливий інтерес дослідників української історії має викликати «Діаріуш подорожі до війська запорізького» делегації польського сейму на чолі із Брацлавським воєводою (пізніше став Київським воєводою) Адамом Кисілем на початку 1649 р., в якому з уст безпосереднього учасника цієї депутації львівського підкоморія Войцеха Мясковського розповідається про подорож та хід переговорів із Богданом Хмельницьким. Тут же знаходимо й опис шляху, який подолали учасники делегації. Він був досить небезпечним, через бурхливі події в краю, пролягав через волинські землі і тут можна знайти короткі нотатки і про тутешні міста (Гощу, Корець, Звягель) та події, які там відбувалися взимку 1648 – 1649 рр. [Т.1. S. 3 – 20]. Варто зазначити, що згаданий «Діаріуш...» раніше публікувався Ю.-У. Немцевичем у згаданому вище виданні «Zbiór pamietników historycznych o dawniej Polsce...» [Т.IV. S. 261 – 276]. Але, як зазначили упорядники «Zróżel do dziejów polskich...» це було зроблено із такою кількістю помилок, що користуватися тою публікацією неможливо. Для свого видання О. Пшездзецький та М. Грабовський використали ряд списків цього документу – копію, передану Р. Подберезьким, рукопис наданий М. Маліновським та інші списки, що дало змогу відтворити цей важливий документ, максимально подібним до оригіналу [Т.1. S.18].

Щодо волинських матеріалів, то інтерес становить інструкція послам Волинського воєводства на сейм 1595 р. [S. 154 – 160]. Вона висвітлює ті основні проблеми, які тоді хвилювали волинську шляхту. Як відомо це був складний час, коли велася підготовча робота по об'єднанню православної та католицької церкви, завершилося повстання К. Косинського, тривав виступ під проводом С. Наливайка.

Інструкція дана на сеймику, який проходив у Луцьку 10 січня 1595 р. Його учасники в першу чергу наказували послам піклуватися про безпеку в країні як з боку бусурман (татар і турків), так і всередині від всякого свавільства. Тому шляхта просила короля спрямувати доходи від волинських мит упродовж наступних восьми років на зміцнення Луцького, Володимирського та Кременецького замків. Піднімалася і проблема необхідності прискорити роботи по розмежуванню кордонів Руського, Волинського, Белзького та Подільського воєводств. Інший блок проблем стосувався становища шляхетського стану, зокрема наказували піклуватися перед королем про скасування різних «прикормок» із їхніх маєтків, впорядкувати виплати (чопові, ланові) та інші господарські питання. Є ряд прохань до короля, які стосуються княжих родів. Це прохання нагородити князів Вишневецьких, які багато зробили для Вітчизни, зокрема розбудували замки у Корсуні, Чигирині, Ілієву-гору, тому шляхтичі просили надати цьому князівському роду додатково маєтки на Київщині.

На сторінках цього тому є й кілька матеріалів, які мають відношення до історії роду Острозьких, здебільшого вони стосуються Костянтина Івановича, кілька документів – раніших поколінь цього роду. Це привілей короля Владислава Ягайла 1386 р., яким князю Федору Даниловичу Острозькому надавалося місто Острог із околицями за умови, що той і надалі вірно служитиме польській короні, як колись служив князю Любарту князю Володимирському [Т. 1. S. 145 – 146]. Очевидно одного королівського привілею було замало, тому що у 1393 р. королева Ядвіга своїм універсалом на таких же умовах підтвердила передачу Теодорові (Федору) Даниловичу Острога із околицями [Т.1. S. 151 – 152]. Поруч є грамота Великого Князя Литовського Вітовта, датована 1430 р. за яким княгині Ганці Васильовій Острозькій (Hance Wasilowej Ostrogskiej), яку видали заміж за князя Василя Острозького, були надані села Новоставці, Іллін, Коблин, Ослівці, Слушно.

Важливою є публікація привілею Зигмунта I від 1508 р. про надання Костянтину Івановичу Острозькому за вірну службу села Поворське (Т.2. S. 387 – 388). Більший інтерес становлять документи, які стосуються сімейного життя цього князя. Це лист від 8 квітня 1814 р. (тобто напередодні битви під Оршею), у якому він, турбуючись про долю своєї сім'ї, зазначивши, що в цьому світі немає нічого певнішого за смерть, відписує своїй дружині Тетяні Семенівні тисячу кіп грошей довічно на Турові і на всіх дворах і селах, які належать цьому замку, яким володів іще дід його князь Василь. Після смерті княгині, замок повинен був відійти їх спільним дітям.

Костянтин Іванович пережив свою першу дружину і вдруге одружився із княжною Олександрою Слуцькою. У другому томі опубліковано шлюбну угоду від 26 липня 1522 р. між К.І.Острозьким і княгинею Анастасією Слуцькою та її сином Єжи про це одруження [

T.2 S. 425 – 429]. У ній особливо наголошено про матеріальні інтереси майбутніх дітей, «синів чи дочок... так само любити (miłowac) і турбуватися (baczenie miéc) як про першого сина Іллю». Ще один документ стосується старшого сина Костянтина Івановича Іллі. Це справа про розрив шлюбної угоди, укладеної між К.І. Острозьким та і Єжи Радзивіллою, про одруження Іллі Острозького та Анни Радзивілівни. Ініціатором розриву тут виступає сам Ілля, хоч А. Пшездзецький у нарисі про княгиню Гальшку дещо інакше висвітлює цю справу [552, s. 48 – 50]. Король після довгого розгляду та зволікання, задовольнив його прохання і у грудні 1537 р. дозволив розірвати шлюбну угоду [T.2. S. 145 – 146].

Ці матеріали дозволяють краще пізнати родинні стосунки у князівському середовищі XVI ст. та вивчити певні подробиці родинного життя та маєтково-господарських стосунків у родині Острозьких. Після смерті Костянтина Івановича у 1530 р. і досягнення повноліття Костянтином-Василем Острозьким (сином Костянтина Івановича у другому шлюбі) та після передчасної смерті Іллі Костянтиновича (1540 р.) маєткові спори у їхній родині були досить гострими упродовж кількох десятиліть.

Протягом 1846 – 1849 рр. О. Пшездзецький зробив спеціальну поїздку по країнах Західної Європи. Він поставив перед собою завдання обстежити найвідоміші бібліотеки, зібрання рукописів для виявлення там історичних матеріалів, які стосуються польської історії. Дослідник оглянув рукописи бібліотек у Берліні, Дрездені, Монако, Парижі, інших європейських містах. Особливу увагу приділив зібранням у Римі, зокрема Ватиканським, доступ до яких був надзвичайно утруднений. Ватиканську бібліотеку дослідник називав першою серед світових бібліотек щодо рукописних колекцій. Лише сто днів на рік по три години на день вона була відкрита для громадськості і то за спеціальним дозволом. Дослідник подолав труднощі, пов'язані з доступом до цих архівних зібрань, за дозволом папи спочатку Григорія XVI, у якого він мав аудієнцію 22 січня 1846 р., і нового папи Пія IX, він отримав доступ навіть до секретних матеріалів – листування пап із польськими королями, інструкцій, донесень папських нунціїв, тощо.

Результатом цієї закордонної поїздки стала науково-довідкова бібліографічна праця «Wiadomość bibliograficzna o rękopismach...» [551]. У вступній частині цього видання автор зазначив, що проводячи пошуки в бібліотеках й архівосховищах, завжди відчував брак довідкової книги, яка б полегшувала наукові роботи. Для того щоб якось зарадити цьому недоліку О. Пшездзецький і вирішив скласти такий довідник на основі зібраних ним даних під час роботи в закордонних бібліотеках. Він був свідомий того, що ця його праця не є вичерпною, оскільки вона є першою у цій царині, але сподівається що принесе користь дослідникам, а в майбутньому з'являться нові

праці подібного роду [551, s. I - II].

У згаданій книзі О. Пшездзецький коротко описав процес своїх архівних пошуків у європейських архівах та бібліотеках, дав перелік і коротенькі нотатки про ті пам'ятки, які він оглянув. Як видно із їх переліку, у європейських книгозібраннях він знайшов чимало рукописів та стародруків, які стосуються історії Речі Посполитої XV – XVIII ст. Із такого короткого опису важко встановити, чи мають вони відношення до Волині та, зважаючи на важливість подій, які тут відбувалися, вони мали б знайти в них своє віддзеркалення. З-поміж згаданих рукописів він називає рукопис праці «Klimakter IV» В. Коховського, твір Географа Баварського про історію слов'ян у VIII ст., у яких як відомо є опис подій що відбувалися на території Волині. Автор описав і багато документів, присвячених історії єзуїтів у Польщі та Литві від 1616 до 1648 року.

Книга О.Пшездзецького «Wiadomość bibliograficzna o rękopismach...» була добрим довідником для дослідників історії Речі Посполитої, які на той час мали змогу здійснювати закордонні наукові подорожі. Започаткована ним традиція підготовки довідкових видань про архівні сховища історичних документів була продовжена польськими науковцями, зокрема працями Т. Вежбовського.

У середині XIX ст. помітною є наукова діяльність Кароля Шайнохи. Свою першу наукову працю – «Pogląd na ogół dziejów polskich» – він опублікував у 1847 р. у часописі «Biblioteka zakładu Ossolińskich». Його погляди формувалися під впливом тогочасної філософії Г. Гегеля, Ф. Шеллінга та відомих європейських істориків – А. Тьєрі, Я. Мюллера. У творах К. Шайнохи намітився відхід від романтичної історіографії. Він перейняв від істориків-романтиків манеру писання, методи праці. Однак він звернув увагу на те, щоб праця історика більшою мірою спиралася на джерела, щоб історична книга творилася як мозаїка пов'язаних між собою джерельних цитат.

Більшу частину свого життя К. Шайноха прожив у Львові. Історію Волині він спеціально не досліджував, у першу чергу був істориком Польщі, ідеї закладені у його працях мали вплив на дальший розвиток польської історіографії, у тому числі відбилися й на волинезнавчих студіях. Його візія історії українських земель віддзеркалені у працях «Jak Ruś polszczała», «Rozbior dzieła Kostomarowa «Bohdan Chmielnicki».

Новий імпульс розвитку польської історичної науки був даний у зв'язку із відкриттям Варшавської Головної Школи (1862 р.), заснуванням кафедри польської історії у Ягеллонському (1869 р.) та Львівському (1882 р.) університетах, суттєву роль відіграло і перетворення у 1872 р. Краківського наукового товариства в Академію Знань (Akademia Umiejętności). Ця академія згуртувала навколо себе багатьох видатних істориків, переважно вихованців німецьких університетів і упродовж відносно короткого терміну

досягла помітних результатів у першу чергу на ниві публікації документальних матеріалів з історії Польщі.

Видавалися такі серії історичних матеріалів як «Пам'ятки історії середніх віків» («*Monumenta medii aevi*»), «Письменники польської історії» («*Scriptores rerum Polonicarum*»), «Пам'ятки воєнних виправ» («*Acta expeditum bellicium*»), «Акти польської історії» («*Acta Poloniae historica*»), «Архів до історії літератури і освіти в Польщі» («*Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce*») та інші видання. На їх сторінках було видрукувані давні хроніки (зокрема Бернарда Ваповського), особливу цінність становлять діаріуші сеймових засідань XVI, XVII ст., де міститься і чимало матеріалу, який має відношення до історії України та її регіонів, у тому числі й Волині.

Важливою підбіркою джерельного матеріалу стало серійне видання «*Zródła dziejowe*». Воно видавалося за ініціативою Адольфа Павінського та Олександра Яблоновського. Видання складається із двох тематичних частин. Перша більша за обсягом «*Polska w XVI w pod względem geograficzno-statystycznym*», яка охоплювала XII – XXIV томи. Вони містили поборові відомості із підскарбових книг, укладені відповідно до воєводств. Друга частина містить матеріали правління Стефана Баторія, про фінансовий стан того часу, матеріали люстрацій (томи III, IV, VIII, IX, XI). Томи V, VI, XIX, XX, XXI, XXII безпосередньо присвячені минулому Волині та Правобережної України [111 – 116]. Волинські матеріали поміщені у V, VI та XIX томах. У п'ятому томі описуються королівські надання магнатам та шляхті на теренах Волині. У шостому містяться дані люстрацій волинських замків (Володимирського, Луцького, Кременецького), волино-подільських (Вінницького, Брацлавського) та Житомирського у 1545 р. Дев'ятнадцятий том містить статистичні дані про господарський розвиток Волинського та Подільського воєводств у другій половині XVI ст. Кожному із цих томів передують глибоке монографічне дослідження відповідних проблем, яким присвячений даний том, автором пердмов до волинських та українських томів був О.Яблоновський.

Вихід такого фундаментального видання документів показав високий рівень соціально-економічного розвитку волинського регіону у складі тогочасної Речі Посполитої, що відмітили рецензенти у своїх відгуках на вихід згаданих томів [324; 571].

У другій половині XIX – початку XX ст. польські науковці підготували до друку та здійснили семитомне видання князівського архіву Сангушків у Слауті (нині райцентр Хмельницької області). Упорядковувати цей архів почав у 1860 р. Леон Романовський (1800 – 1880 рр.), який був правовим радником князів Сангушків. Він же першим почав досліджувати родовід цієї княжої родини, але не встиг завершити працю. Родовий архів спочатку зберігався у м. Заславі, а у

1867 р. був перевезений до Славути. Це містечко стало центром новоутвореної ординації, або за російською юридичною термінологією «заказної спадкової маєтності» [87].

Ініціатором опублікування архіву був тодішній його власник князь Роман Даміан Сангушко. Він же висловив і побажання щодо структури видання, у першу чергу це стосувалося хронологічного порядку розміщення актових матеріалів у томах та деяких інших питань [392, s.VIII]. Власником архіву Романом Сангушком було й профінансовано це видання, яке із самого початку не могло мати комерційного успіху, з огляду на публікований у ньому джерельний, а не белетристичний матеріал.

Керівником творчої групи з підготовки видання спочатку був відомий дослідник історії Волині Зигмунт Люба-Радзимінський, він же виробив структуру майбутніх томів. Однак основну роботу з опрацювання актів та безпосередньої їх підготовки до публікації провів реставратор Славутського архіву Броніслав Горчак. Готувати перший том йому допомагав вчитель Львівської гімназії Петро Скобельський. Другий, третій, четвертий та п'ятий томи були підготовлені зусиллями Б. Горчака, З.Л.Радзимінський лише написав передмову до другого тому. Можливо це було викликано тою обставиною, що у рецензії на перший том Сатурнін Квятковський відмітив значну кількість неточностей при відтворенні давніх текстів, особливо руською мовою, і висловив думку що якби підготовкою актів до видання займався один працівник, то такого не сталося б [483]. А у рецензії на випуск другого тому, який готував до друку Б. Горчак, той же рецензент відмітив суттєві поліпшення у науково-методичних засадах та структурі видання [484]. У своїй рецензії С. Квятковський відмітив і те, що деякі документи тематично не вписуються в опубліковані томи, і пояснював це бажанням упорядників зберегти ці акти для історії. У зв'язку із цим він запропонував, щоб запобігти втраті подібних документів, надсилати їх до Akademii Umiejętności та публікувати довідники про ці архівосховища [484, s. 318]. Можливо саме у плані реалізації цього побажання Б. Горчак підготував два ґрунтовних описи матеріалів Славутського зібрання [97 – 98].

Архів Сангушків у Славути містив у собі кілька складових: 1) частину архіву князів Острозьких; 2) Заславський архів, який перейшов до Сангушків разом із частиною Заславщини, переданою останнім острозьким ординатом князем Янушем-Олександром Сангушком на користь свого батька Великого Литовського Маршалка Павла-Кароля; 3) найдавніша частина Тарновського архіву (польське місто Тарнов належало до володінь князя Костянтина Острозького); 4) документи двох ліній князів Сангушків, які вже згасли: Несухойжсько-Локацької, Коширської та третьої лінії – Ковельської, яка іще існувала у XIX ст. Матеріали охоплювали період від XIII до

кінця ХІХ ст. і становили цінний історичний матеріал. За виключенням Тарновських документів, які стосуються суто польських справ, усі інші написані руською мовою півуставом або скорописом, деякі латинським алфавітом по руськи. Лише 5 % документів ХVІ ст., окрім Тарновських, виконані польською та латинською мовами [88, s. VI].

Славутський архів був одним із найбагатших зібрань такого типу. Його документи проливають світло на русько-польські стосунки ХІІІ – ХVІ ст. Переважна більшість їх висвітлює події навколо Луцька, Острога, Заславля, Житомира та інших відомих волинських місцевостей, які на думку З.Люба-Радзимінського найдовше зберігали у себе риси руської релігійної та мовної окремішності й литовсько-руського феодального устрою [88, s. II]. Оpubліковані акти стосуються усього волинського регіону, бо власник архіву був далекий від думки, щоб видати лише приватні документи однієї родини. Через це упорядники, з однієї сторони намагалися розширити територіальні рамки видання, і разом з тим змушені були обмежитися документами, які стосуються Сангушків та споріднених до них родів. В іншому випадку видання розрослося б до надто великих розмірів. Все ж видавцям вдалося підібрати документи таким чином, що через історію роду Сангушків вони висвітлюють різноманіття стосунків на Волині, особливо у ХVІ ст.

При виданні Славутського архіву науковці порівнювали та уточнювали його матеріали із аналогічними документами, які зберігалися в інших архівосховищах України та Польщі – у закладі імені Оссолінських у Львові, архіві князів Радзивілів у Несвіжі, музеї Чарторийських у Кракові та інших. З метою доукомплектування славутських зібрань, відшукання документів, які б більш повно віддзеркалювали історію родини, Б. Горчак на кошти власника архіву здійснив відрядження до архівів Кракова, Несвіжа, особливо цінною була його поїздка до Москви, де зберігалися книги Литовської Метрики. Упорядники завдячували також Ю. Вольффу, який надіслав їм ряд копій документів із Литовської метрики, що стосувалися роду Сангушків [94, s. X].

Видані томи містять акти різного характеру – надання маєтків, підтвердження володінь, привілеї приватним особам та кляшторам і монастирям, королівські та судові вироки, купчі, дарування, застави, поділи маєтностей тощо. У останніх двох томах опубліковані документи, які відносяться до Несухойжської галузі роду Сангушків, представником якої був Роман Федорович (1537 – 1671). Ці два томи були підготовлені З. Люба-Радзимінським і планувалися як додаток до другого тому «Monografii XX. Sanguszków», однак зважаючи на побажання власника архіву вчений відступив від такого свого наміру [93, s. VII]. По суті вони є хронологічним продовженням ІV тому і генеалогічно обіймають потомків князя Федора Андрійовича,

Маршалка землі Волинської та Володимирського старости. У цих двох томах дотримано генеалогічного порядку, кожній особі присвячений окремих розділ. У шостому томі містяться документи, які стосуються Федора за Загоровським (за 1549 – 1577 pp), Андрія (за 1558 p), Дмитра (за 1548 – 1558 pp), Ярослава (за 1558 – 1556 pp) [93]. Сьомий том об'єднує документи, які висвітлюють життя та діяльність князя Романа Федоровича [94], це іще раз підтверджує, що він був найбільш помітним представником цього княжого роду. Видання Славутського архіву князів Сангушків до сьогодні є цінним зібранням джерел з історії України та Волині XIII – XVI ст.

Низку документальних матеріалів, які стосуються розвитку культурно-освітніх процесів на Волині, зокрема Кременецької (Волинської) гімназії, оприлюднив професор Варшавського університету Теодор Вежбовський, досвідчений видавець історичних джерел, учень Адольфа Павінського. Він ґрунтовно опрацював давні польські історичні джерела – Коронну метрику, канцелярські книги, архіви урядових установ, матеріали із бібліотеки Варшавського університету, з архіву Віленського навчального округу, приватні колекції. Над цим зібранням документів автор працював понад двадцять років. Обіймаючи посаду професора Варшавського університету, у 1894 p він здійснив піврічну подорож для обстеження закордонних архівів. Це наукове відрядження мало на меті в першу чергу пошук архівних документів про життя та творчість відомого польського письменника кінця XVI – початку XVII століття Шимона Ставровського. Окрім того, Т.Вежбовський ставив перед собою завдання «собрать изследования в области польской литературы вообще, в особенности в области литературы XVI – XVII ст.» [180, с. 1]. Під час цього наукового відрядження він обстежив як державні, так і приватні зібрання: Королівську бібліотеку в Берліні, Ягеллонську (м. Краків), Віденський державний архів, бібліотеки: Оссолінських у Львові, князів Чарторийських у Кракові, графині Браницької в Сухі, графа Чернецького в Русці, графа Замойського в Курнику. У центрі його уваги були як давні друковані видання, так і колекції рукописів. Особливу увагу науковець звертав на автографи саме польських письменників – листи, замітки, записки навіть випадкового характеру, які, на його думку, становили історичний та літературний інтерес. Дослідник не обмежував себе якимись хронологічними рамками і брав до уваги всі автографи, які йому траплялися і заслуговували на увагу з точки зору історії чи літератури.

У своєму звіті про закордонне відрядження він звернув увагу дослідників російської історії на цінний, з його погляду, щоденник подорожі з Польщі до Москви Марії Мнішек, який він виявив у бібліотеці Оссолінських у Львові під назвою «*Diariusz drogi spisanej i różnych przypadków pociesznych i żałosnych, prowadząc córke JWIMci*

Pana Jerzego Mniszka z Wielkich Kończyć, wojewody Sandomirskiego, Lwowskiego, Samborskiego Mendenickiego etc. etc. starosty administratora żup Ruskich, Jej Mość zacie urodzoną pannę Marinę, poslubioną małżonkę Wielkiemu Księdzu Moskiewskiemu Dimitrowi Iwanowiczowi, od przejechania granice Wielkiego Księstwa Litewskiego dnia XVII kwitnia w roku MDCVI do ziemie Wielkiego Kniazia Moskiewskiego przez rzekę Iwatkę, na której połowicę tylko swoje mostu Moskwa naprawiła». Цей діаріуш був доведений до 2 жовтня 1608 р., написаний давньою польською мовою і, як зазначив Т. Вежбовський, мав багато граматичних помилок. Він висловив припущення, що його автором міг бути хтось із оточення сім'ї Стадницьких.

Крім того, Т. Вежбовський повідомив, що йому стало відомо про цінний рукопис, який зберігається у бібліотеці графа Віктора Баворського у Львові, невідомий російським історикам «Dyaryusz legacyi od Dumitra o przyjaźń Mniszkowej», який йому не вдалося обстежити [180, с. 5]. Очевидно, під час цього відрядження професором Т. Вежбовським було виявлено значну кількість документальних матеріалів, які стосувалися життя та творчості польських літераторів.

Т. Вежбовський до того вже мав значний досвід пошукової та археографічної роботи. Він провів детальне обстеження фондів бібліотеки Варшавського університету і опублікував покажчик давньопольської літератури, яка була видрукувана у Польщі протягом 1488 – 1600 рр. [108]. Ця книга поділяється на дві частини, перша з них це порічний перелік друкованих видань різного характеру – грамоти, акти, привілеї, тестаменти та літературні твори. Переважно вони були написані латинською мовою, але зустрічаються і польською. Серед згаданих видань є і твори авторів, яких вітчизняна історіографія зараховує до давньоукраїнських: Станіслава Оріховського, Себастьяна Кленовича, Мартина Броневського (Христофора Філарета), поета Яна Кохановського, історика Бартоша Папроцького. Друга частина згаданої книги Т. Вежбовського містить систематизовану інформацію першої, алфавітний перелік авторів та місць видань їх творів, покажчики по репрезентованих галузях знань – енциклопедії, філологія, історія, естетика, політика, філософія, теологія, що полегшує користування каталогом і свідчить про широкий діапазон згадуваної літератури.

Представники польської інтелігенції брали участь в налагодженні наукової діяльності українських наукових установ, які займалися й волинезнавчими студіями, зокрема Київської Тимчасової комісії по розгляду давніх актів. Вже згадувалося про дослідницьку роботу за завданням Д. Бібікова на теренах Поділля та Волині О. Пшездзецького. Одним з перших членів Київської археографічної комісії був волинський поміщик Каетан Свідзинський Він передав до комісії чимало копій з документів власного зібрання, які пізніше

використовувались у її виданнях. Численні матеріали, подані цим колекціонером, увійшли до третього відділу 2, 3, 4 томів «Памятников, изданных Временной комиссией для разбора древних актов, височайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе». За таку збиральницьку діяльність К. Свідзінський був обраний почесним членом комісії.

Активну участь в роботі Київської тимчасової комісії по розгляду давніх актів у 40-х роках ХІХ ст. брав іще один представник польської інтелігенції – Петро Прушинський, чиновник канцелярії Київського генерал-губернатора. У лютому 1844 р. він одержав розпорядження Д. Бібікова виїхати в Новоград-Волинський, Острозький, Ровенський, Ковельський, Дубнівський повіти Волинської губернії для архівних розшуків. За підсумками його експедиції до комісії було передано декілька книг та окремих документів. У 1846 р. П. Прушинського було обрано членом співробітником комісії, він брав участь в археологічних розкопках біля Фастова, де М. Іванішев проводив дослідження кургану Перепахтиха. П. Прушинський вів щоденник цих розкопок, записував народні перекази, а деякий час, з 11 вересня до 12 жовтня 1847 р., керував розкопками цього кургану [185, с. 48]. І в наступні роки він обстежував пам'ятки Волині, зокрема восени 1846 р відряджався Д. Бібіковим у Володимир-Волинський повіт із завданням «...обозреть все замечательные места и церковь села Зимна» [43].

Таким чином, у другій половині ХІХ ст. відбулося помітне нагромадження джерельного матеріалу з минулого Речі Посполитої, значна частина опублікованих документів стосувалася України взагалі та Волині зокрема. Таке розширення джерельної бази історичних досліджень, до якого прилучилися й польські науковці, дало змогу підготувати значну кількість ґрунтовних досліджень із різних проблем історичного минулого Волині.

У цей період знайшли своє продовження ті тенденції у дослідженнях Волині, які започаткувалися у першій половині століття. Важливим фактором, який помітно впливав на дослідницький процес вивчення історії краю стало польське повстання 1863 – 1864 рр. Його події не обійшли стороною й волинські землі. Майже усі відомі польські дослідники історії регіону були активними його учасниками та зазнали репресій царського режиму. З поміж них можна назвати істориків М. Дубецького, Т. Стецького, Я. Гіжицького, К. Пуласького, Ф. Равіту-Гавронського та інших.

Це повстання взагалі суттєво відобразилося на розвитку історіографічного процесу. Під його впливом відбувся остаточний відхід від романтизму. Якщо раніше історіописання розглядали як одну із галузей письменництва, пов'язану із збиранням пам'яток старовини, то у другій половині ХІХ ст. збільшується кількість фахових істориків, зростає їх науково-методичний рівень. Цьому

сприяло відкриття спеціалізованих кафедр історії при університетах (Краківському, Львівському). Характерною рисою розвитку польської історичної науки стало утворення наукових історичних товариств у різних куточках Польщі. Найбільш активними з-поміжних були Akademia Umiejętności у Кракові (1872 р.), Товариство Приятелів Наук у Познані (1857 р.), Товариство Наукове у Торуню (1875 р.), та особливо Польське Товариство Історичне у Львові (1886 р.). Важливим осередком бала і Головна Школа, яка існувала у Варшаві упродовж 1862 – 1869 рр., а опісля перетворена на університет.

Помітною акцією у розвитку історичної науки стало проведення з'їздів польських істориків. Перший із них відбувся у Кракові за ініціативою Akademii Umiejętności у 1880 р. та був присвячений проблемам джерелознавства. Наступний, другий, проходив у Львові у 1890 р. Така традиція серед польських істориків збереглася до сьогодні. До речі, останній XVIII з'їзд у 2009 р. відбувся у м.Ольштин під гаслом «Повернення до джерел».

Розвиток науки проходив в непростих умовах, викликаних у першу чергу відсутністю державної підтримки. На чільний план у цей час вийшли гуманістичні науки і в першу чергу історія, у якій хотіли почерпнути віру у майбутнє [403, s. 12]. Деякі історики переглянули ставлення до властей країн, які здійснили поділи Польщі наприкінці XVIII ст. Лунали заклики до органічної економічної співпраці, що зменшувало актуальність політичних акції, у тому числі й історичних знань. Разом із тим чисельною була кількість істориків, які продовжували репрезентувати ідеї національно-визвольного руху. До них відносилось й чимало дослідників Волині (М. Дубецький, Ф. Равіта-Гавронський).

Умови розвитку історичних досліджень у трьох заборах були неоднаковими. Найсприятливішими вони вважаються в Галичині, хоч і вона підпала під певний вплив германізації. Саме тут діяли два найбільших університети – Краківський та Львівський. Галичина користувалася й певною політичною автономією в умовах Австро-Угорської імперії.

Складніші умови для розвитку польської історичної думки були в умовах Російської держави, до якої увійшли й землі Волині. Репресії царського режиму були набагато важчими ніж австрійських чи пруських властей, до цього додалися й утиски цензури. До того ж тут розгорілося ідеологічне протистояння між польськими та російськими істориками щодо руських (українських) земель, їх місця у східноєвропейській історії. Зародження цих дискусій відноситься іще до початку XIX ст., вони помітні у траткуванні волинського минулого у працях таких російських авторів як М. Карамзін, С. Руссов, вони дивилися на землі Правобережної України як на «исконно русские», які після тривалого часу повертаються до Росії. Польські ж дослідники наголошували на нерозривному їх зв'язку із

Річчю Посполитою, акцентуючи на відмінностях і своєрідності української історії, особливо щодо Волині. У другій половині XIX ст. це ідеологічне протистояння, зумовлене політичними факторами, стало іще гарячішим.

Російські історики у трактуванні подій минулого Речі Посполитої та українських земель, які до неї належали, виходили із офіційних ідеологічних позицій, які диктувала царська влада. У 80-х роках Московський університет оголосив конкурс на написання підручника російської історії із умовою довести на основі історичних фактів що західні окраїни імперії ніколи не мали нічого спільного із Польщею і її католицьким пануванням [355, s. 178]. Подібне завдання у 30-х роках ставив перед істориками і Міністр освіти Росії С. Уваров (див. попередній параграф). У такому дусі російськими істориками було написано низку досліджень із політичної історії Речі Посполитої XVI – XVIII ст. Минуле волинських земель безпосередньо перебувало в центрі цих ідейних спорів. Польські історики закидали своїм російським колегам упередженість у трактуванні історичних джерел [415, s. 135 – 136; 355, s. 173 – 178.], недостатню толерантність у висвітленні релігійних питань та відсутність об'єктивності [660, s. 135].

Особливо гострим був відгук Т. Корзона на згадану у першому розділі цього дослідження монографію Миколи Карєєва «Падение Польши в исторической литературе» [459]. Т. Корзон не погодився із категоричними негативними оцінками російського історика творчого доробку польських науковців – Ю. Крашевського. В. Калінки, його власних та інших, які висвітлювали історію Польщі з відмінних від російських позицій, особливо історію Литви та Русі. Зокрема, М. Карєєв не погоджувався із думкою Ю.-І. Крашевського, що об'єднана Польща – Литва – Русь несла передову західноєвропейську цивілізацію на схід слов'яно-монгольським племенам. М. Карєєв висловлювався і про те, що Річ Посполита не створила сильного уряду, і тому не могла існувати поруч з такими могутніми державами як Прусія та Росія. Через це поділи Речі Посполитої стали неминучими, третього варіанту розвитку подій не існувало.

Т. Корзон зробив цікаві висновки, що політична ситуація в Росії не давала змоги російським історикам вияснити дійсні причини занепаду Польщі, для цього їм не вистачало критичного підходу, заважала упередженість, яка здавна тяжіла над російською історичною наукою. Російські історики, на його думку, не добачають того факту, що Російське царство існує лише від Петра 1. А перший цар Іван IV був лише князем Москви і не володів ні Києвом, ні Україною, ні Білоруссю, ані Литвою. Москва збирала те, чого не втрачала і до того ж не лише руські землі (Казань, Астрахань).

Т. Корзон звернув увагу і на релігійний аспект трактування історії України російськими істориками, на пануюче серед них переконання, що слов'янським народам є властивою лише візантійська візія християнства, а римська призводить до смертельної боротьби. Т. Корзон висловлює думку, що у XVI ст. відомі діячі католицької церкви Поссевіно та П. Скарга у своїх творах говорили про східну церкву як про правдиву (істинну), відрізняли її від протестантських ересей і закликали лише до усунення спірних пунктів з метою звільнення її від неосвіченості, у якій вона перебувала.

Т. Корзон дійшов висновку, що російські історики проживали у суспільстві із всеохоплюючою і всесильною владою, яка домінувала над усіма, і вони лише при надзвичайному таланті можуть зрозуміти інше суспільство, де побутували ідеали свободи та вільної думки [459, s. 702].

Серед ідейних мотивів, які започаткувалися у першій половині XIX ст. та знайшли продовження у його другій половині стала ідея польського месіанства, чи то «культуртрегерства» на схід. Сучасні дослідники відмічають відхід польських авторів періоду позитивізму від цієї думки [403, s. 14]. Все ж такі позиції помітні у роботах польських дослідників історії Волині та України (М. Дубецький, К. Пуласький, Ф. Равіта-Гавронський). Прикладом цього може служити стаття М. Дубецького «Dwie chwylki z dziejów polskiej kolonizacji na Niżu (1638 i 1648 r.)» [369]. У ній він розповідає два епізоди із історії фортеці Кодак. Один із них це умови, на яких гарнізон фортеці здався козакам Нестеренка у 1648 р. Другий – це розповідь про заснування в Кодакі домініканського кляштору у 1638 р. Автор високо оцінює релігійну та цивілізаторську діяльність домінікан на цих теренах. Однак не наводить жодних прикладів їх реальних діянь, зате повідомляє про їх мученицьку смерть від козацьких шабель.

Положення цієї статті піддав сумніву інший відомий польський історик Віктор Чермак. У своїй рецензії на працю М. Дубецького [354] він відмітив, що в дійсності про діяльність домінікан на Кодакі нічого не відомо, жодні джерела про це не розповідають. Сумнівним є й повідомлення М. Дубецького про те, що вони понесли мученицьку смерть від рук козаків. В. Чермак зазначає, що в історичних джерелах немає жодних згадок про винищення козаками домінікан та вважає, що М. Дубецький побудував свою розповідь на домислах. А головним недоліком рецензованої роботи В. Чермак вважає те, що її автор нечисленні факти супроводжує гучними фразами про «цивілізаційну місію» (слова взяті в лапки В. Чермаком), та впадає в патетичний тон. Так М. Дубецький говорить, що «myśl Polska» підносила козаків від низин здичавіння до вищих християнських рицарських ідеалів. В. Чермак вважає, що ті відомості, які були в розпорядженні історичної науки у той час не дають підстав

для таких тверджень. Навпаки новітні дослідження відкрили у ставленні Польщі до козаччини, особливо у десятиліття 1638 – 1648, дуже багато сумних і темних сторін, які не дають підстав для оптимістичних узагальнень. В.Чермак вважає, що відповідальність за трагічні події 1648 р не можна класти лише на плечі Б.Хмельницького та на московські інтриги. Частину вини слід взяти й полякам, але перед тим як про це говорити, слід усе ґрунтовно дослідити, а потім уже говорити про провини та заслуги.

Необхідно констатувати, що поруч із ідеями культурного месіанства в працях одних авторів, інші неодноразово відмічали своєрідність політичного, соціально-економічного та культурно-релігійного розвитку Волині. У їх творах зазначалося, що Волинь була окремою державною територією, яку єднали духовні узи із Руською державою, вона не була ані Польщею, ані Литвою [475], Волинь була своєрідним регіоном можновладства, тут не зникала історична пам'ять про давню державну самостійність, що Волинь в адміністративному відношенні займала окреме становище в складі Великого Князівства Литовського, маючи свого начальника в особі Маршалка землі та власні сеймики і право (Литовські статuti). Волинь, як руська провінція, найдовше зберігала свої первісні державні риси [90, s. VIII]. На думку З. Люба-Радзимінського Волинь характеризувалася оригінальними рисами руської релігійної та мовної окремішності й феодального устрою [90, s. II].

Натомість таких висновків ми не знайдемо у працях російських дослідників, які писали про Волинь. Вони трактували волинські землі як споконвічно російські, що через багато віків зрештою повернулися до складу Росії [267, с.5]. Варто зазначити, що і з-поміж українських авторів другої половини ХІХ ст. можна віднайти низьку оцінку політичного, господарського та культурного розвитку Волині. Так відомий етнограф, випускник Петербурзького університету, один із ініціаторів заснування Товариства дослідників Волині у Житомирі, Микола Коробка на основі власних досить поверхових досліджень, говорить про те, що цей край не був пов'язаний із козацтвом, автор не помітив тут суттєвих народних звичаїв, поверхово вивітлив світогляд місцевих жителів, господарські заняття, міжнаціональні стосунки. З-поміж національних мешин краю згадав лише німців та замітив, що «подибуються ще й типи малоруські» [233]. Інший автор, С.Каретников у своїй популярній брошурі «Волынская губерния» ставив завданням спростувати «...ложное уверение украинофилов сепаратистов, что население юго-западной Руси и Галиции будто бы составляют особый народ украинский, имеющий якобы самостоятельную от общерусского отечества историю» [220]. Розповівши про минуле волинського регіону він так і не помітив своєрідності її політичного та господарського розвитку.

Наприкінці ХІХ ст. до цих ідеологічних дискусій приєднується й українська історична наука. Українські історики на сторінках тогочасних періодичних видань («Киевская старина», «Записки НТШ») висловлюють власні думки про історичне минуло регіонів України, спростовують необґрунтовані твердження польських та російських істориків. У цьому плані варто назвати уже згадану рецензію В. Антоновича на роман Г. Сенкевича «Вогнем і мечем», рецензії М. Грушевського, В. Гнатюка, І. Франка, І. Крип'якевича та інших.

Як уже зазначалося, розвиток історичних досліджень у цей період проходив під знаком Січневого повстання 1863 – 1864 рр. Це зумовило появу численних праць із його проблематики. Початково у цих дослідженнях переважав мемуарний характер, вони мали яскраво виражену публіцистично – політичну спрямованість. Наукове висвітлення цих подій на основі джерел розпочалося після 1900 р у працях Ш. Ашкеназі та його учнів. У другій половині ХІХ ст. зменшилася кількість праць із давньої історії слов'янства, які були помітними у дослідників першої половини ХІХ ст. (Я. Потоцький, З. Доленга-Ходаківський, К. Сенкевич, М. Балінський). Зменшення зацікавленості давньослов'янською тематикою пояснюють наслідками конфлікту з Росією 1863 р. Через це історики все частіше стали акцентувати на приналежності поляків до Західної Європи [403, s. 29].

Відхід від романтичних тенденцій спричинив і відхід від поетичних викладів минулого до прозових. Чільну позицію у цьому процесі відводять Ю.І. Крашевському [318, s. 4]. Жанр історичних романів, художніх викладів історії, в тому числі й пов'язаної з українською проблематикою, набув у цей час значної популярності (романи Г. Сенкевича, про які йшлося у першому розділі цього дослідження, Ю. Крашевського, В. Пшиборовського, Ф. Равіти-Гавронського).

Поруч із фаховими істориками науковими дослідженнями минулого займалися й аматори (до категорії яких сучасні дослідники польського історіографічного процесу відносять і волинських краєзнавців), у доробку яких є помітні досягнення. Для них дослідницька праця не мала заробіткового характеру. Багато дослідників будували свій побут на власних джерелах доходів, зокрема на основі господарювання у власних маєтках (прикладом цього можуть бути Т. Стецький, Я. Гіжицький, К. Пуласький). Серед них і Ю.-І. Крашевський, який у 1840-х рр., окрім наукової історико-дослідницької та літературної праці, активно господарював у куплених на Волині маєтках, які давали йому головні засоби для прожиття родини [195]. Як видно із його листів до родичів, науковець був добрим господарем, щиро переживав за стан господарства: «Падіж овець, худоби, коней і неврожай ... тяжко то переносити» [

472, s. 195]. Більш вдалим було його господарювання у маєтку Киселі Старокостянтинівського повіту, який йому дістався у спадок після Ельжбети Урбановської, яка була тіткою його дружини. В одному із листів він так описував своє тутешнє господарство: «У двох селах маю душ 530, ланів без малого 400 моргів, а земля ця урожайна, як рідко де. П'ять корчем, шість ставків, три млини, гуральня з міді, добрий пивний бровар, цегельня, фабрика черепиці, й інших багато вигод... Взяв овець непоганих, без малого тисячу голів, коней кільканадцять. Дрібниць не рахую... якби де купити ще землі десь близько: бо селяни просять осадити нових з 30 хат. Стараюсь купити цей кавал землі, бо спати не люблю, і до таких речей маю одвагу, а як Бог дасть землі купити, то нове село осаджу...» [256, с. 53 – 54]. Подібні свідчення дають нам уявлення про матеріальні умови науково-дослідницької праці волинських краєзнавців, які значною мірою із власних коштів забезпечували собі можливості науково-пошукової праці.

У дослідженнях польських істориків – дослідників Волині можна виділити кілька основних проблемних груп, яким присвячені їх дослідження: 1) вивчення історії конкретних населених пунктів регіону. У цьому найбільш помітними є дослідження Т. Стецького, до цієї ж проблематики долучилися Ю.-І. Крашевський, Я. Гіжицький, С. Кардашевич та інші; 2) у працях цих же авторів розглядалися й проблеми соціального, економічного розвитку; 3) помітними стають спеціалізовані генеалогічні дослідження, у першу чергу княжих родів Волині та інших складових частин Великого Князівства Литовського (у працях К.Стадницького, Ю. Вольфа, К. Пуласького). Окрім історії княжих родин, з'явилися дослідження простих шляхетських родин, найбільш помітною у цьому плані є дослідницька робота К. Пуласького; 4) Як уже зазначалося важливим об'єктом досліджень польської історіографії у цей час стало Січневе 1863 – 1864 рр. повстання проти царського режиму, хоч і праці про нього у цей період носили переважно характер *ramiętników*. Найбільшим тут є доробок Ф. Равіти-Гавронського, М. Дубецького; 5) дослідження релігійних процесів, які проходили на теренах Волині. Помітними в цьому плані є праці Я.Гіжицького. Ці дослідження тісно пов'язані із вивченням освітніх процесів на Волині, оскільки до кінця XVIII ст. на Волині, як і в інших краях Речі Посполитої, переважали релігійна освіта. Становлення світської системи виховання та освіти на Волині започатковується на початку XIX ст.ст. із відкриттям у 1805 р. Кременецької гімназії та формуванням пов'язаної із нею системи повітових шкіл.

2.3. Історіографія Волині в II Речі Посполитій (1918 – 1939 рр.)

Після політичних подій 1917 – 1920 рр. умови розвитку волинського історичного краєзнавства порівняно із ситуацією XIX – початку XX ст. змінилися. Територія колишньої Волинської губернії, у рамках котрої відбувався цей дослідницький процес у попередні часи, була розділена між різними державами. Західна її частина відійшла до Польщі (II Річ Посполита), східна у складі УРСР – до Радянського Союзу. Такий поділ визначив специфіку розвитку дослідницького процесу вивчення історичного минулого волинського регіону у 1920 – 1930-х рр. В умовах УРСР такі дослідження здійснювалися українськими науковцями, співробітниками Української Академії Наук, Коростенського окружного краєзнавчого музею, Волинського Науково-Дослідного музею в Житомирі. Їх наукові пошуки проаналізовані автором цього дисертаційного дослідження у монографії [296].

В умовах II Речі Посполитої історію Волині продовжили досліджувати польські науковці як ті, що проживали на території Волинського воєводства польської держави, так й історики із Варшави, Кракова, Львова. У 1921 р. внаслідок проведення адміністративного поділу відновленої польської держави було утворене Волинське воєводство із центром в м. Луцьк, сформовані воєводські урядові структури [96]. З-поміж інших сфер суспільного життя Польщі в країні активізувалися й історичні дослідження. Нові перспективи відкрилися перед університетами, науковими товариствами, загалом дослідників.

Здобуття Польщею державної незалежності змінило умови розвитку історичної науки, поставило перед вченими нові завдання. Перед істориками постало завдання вироблення нової концепції вивчення та популяризації історичного минулого Польщі. Так Владислав Смоленський у 1920 р. завданням науковців вважав пошук правди заради самої правди, без огляду на практичну користь як на даний момент, так і для майбутнього, зникла потреба відшуковувати причини занепаду та шляхи національного порятунку [612]. Міхал Бобжинський, у зв'язку із відродженням державності, закликав до перегляду історичних поглядів на історію Польщі на ширшій джерельній базі і така ревізія має поширювати у суспільстві почуття твердого духу праці, обов'язку, самопожертви [334]. Історик вважав, що тепер головною проблемою для дослідника має стати, не вияснення причин занепаду, а показ засобів, моральних та фізичних сил, які призвели до відновлення держави.

Станіслав Закшевський вважав, що дослідники мають основну увагу звернути на державні структури, історія повинна стати політичною історією, наголошувати на тому факті, що польський народ був і є народом державним. Історична наука покликана показати належне місце держави у реальному житті нації, її турботу про майбутнє, про що поляки відвикли думати за останні півтора

століття [680].

Все ж, як вважає А. Грабський, тогочасні польські історики небагато зробили для переоцінки своїх поглядів на минуле Польщі [399, s. 171]. М. Серейський зазначив, що в поглядах на давню історію Речі Посполитої і далі продовжували дискутуватися давні погляди лише з дещо іншим політичним забарвленням [399, s. 171].

Представники народно-демократичної візії історії закликали переглянути бачення певних сторінок польського минулого. Так Ольгерд Гурка у 1934 р. виступив із ревізією поглядів Г. Сенкевича. Історик пропонував переглянути оцінку князя Яреми Вишневецького та Я. Скшетуського [394].

Нові акценти отримала й дискусія про цивілізаційну місію на схід. Польська історіографія того періоду зіткнулася із подібними ж теоріями німецьких істориків про культуртрегерство німців у тому ж напрямку. Польські історики (В. Собеський, А. Шелянговський, Ю. Фельдман) доказували, що польська державність постала на рідному слов'янському підґрунті і розвинулася як державний організм незалежно від німецьких племен, які навпаки постійно загрожували її існуванню. Дослідник п'ястівської епохи в історії Польщі Зигмунт Войцеховський (уродженець м.Стрий Львівської обл.) сформулював теорію материнських польських земель як обширів першого періоду існування польської держави, які сягали до р. Одер. Дослідник дуже критично оцінював, пропаговану іншими польськими істориками, експансію на схід, вважаючи, що вона нанесла велику шкоду Польщі.

У цей час були сформульовані дві концепції польської присутності на сході – унітарна та федералістична, які виходили із різних оцінок суті Люблінської унії 1569 р. На думку істориків, які дотримувалися Ягеллонської ідеї, унія полягала у добровільному союзі народів та була свідченням мирної цивілізаційної експансії, яка одночасно протистояла як вузькому націоналізмові так і політиці завоювання за московським зразком. Представники федералістичної ідеї в даній унії вбачали реалізацію загального релігійно-культурного покликання Польщі як підмурівка християнства у протистоянні перед натиском Сходу. Очевидно, що обидві теорії виходили перш за все із політичних міркувань. Деякі історики слушно зауважили, що такі твердження подібні до ідей німецької історіографії щодо Польщі (М. Серейський) [399, s. 179 – 180].

У 20-х роках відбулися й організаційні зміни в розвитку історичної науки. У 1925 р. Польське Товариство Історичне перетворилося на загальнодержавне, з часом охопило відділеннями усю Польщу [399, s. 166], та координувало діяльність інших науково-дослідних історичних установ.

Історіографічна ситуація тогочасному Волинському воєводстві склалася таким чином, що тут, як і раніше у Волинській губернії, були відсутні крупні наукові осередки університетського

рівня, які могли б задавати тон у наукових дослідженнях. Історико-краєзнавчими дослідженнями в рамках Волинського воєводства займалися представники польської інтелігенції – вчителі, працівники музею, журналісти, урядники, які направлялися на роботу у Волинському воєводстві. Як зазначив В.Менджецький більшість урядників та службовців, які отримували направлення тут працювати, розглядали це як тимчасове призначення. При найменшій нагоді вони намагалися перевестися в західні регіони польської держави [502, s. 54]. Це стосувалося й науковців та освітян. Така плінність працівників впливала й на розвиток історичного вивчення краю.

Головними організаторами наукового дослідження Волині стали в цей період Волинське товариство краєзнавче та опіки над пам'ятками старовини; музеї; Товариство приятелів наук у Луцьку, створене у 1935 р; Кременецький ліцей, відроджений згідно розпорядження Ю.Пілсудського 27 травня 1920 р.; Волинський регіональний комітет «Польського Словника Біографічного» та Правління спілки польських учителів у Рівному. Загалом слід відмітити, що на їх діяльність безпосередньо впливав загальний стан історичних досліджень у тогочасній Польщі. Місцеві дослідники, які проживали у межах Волині, підтримували тісні творчі стосунки із дослідниками та науковими установами Варшави, Кракова, Львова, Любліна, Познані, Вільно та інших міст II Речі Посполитої.

У діяльності згаданих творчих об'єднань можна виділити ряд напрямків, які пов'язані із історико-краєзнавчим вивченням регіону. У першу чергу це пам'яткоохоронна робота, яка була пов'язана із конкретним дослідженням на основі натурних обстежень історичних об'єктів. Така робота проводилася працівниками Волинського Товариства краєзнавчого та опіки над пам'ятками старовини, основний осередок якого знаходився у Луцьку. Воно тісно співпрацювало із комунікаційно-будівельним відділом воєводського правління. Луцьке краєзнавче товариство було досить чисельним, у 1931 р. воно нараховувало 313 членів [29, арк. 7], у 1935 р. – 93 члени [36, арк. 2] та мало свої відділи у багатьох містечках воєводства. При ньому діяло 7 секцій: охорони історичної спадщини, природнича, пропаганди, туристична та інші [36, арк. 3].

У його архівному фонді в Держархіві Волинської обл. зберігається кілька списків історико-архітектурних пам'яток. Один із них має назву «Списки древних объектов, пригодных для посещения экскурсантов» [24]. Він містить перелік 115 релігійних споруд із різних куточків воєводства. Даний список не має заголовку (вищенаведена назва дана працівниками архіву при упорядкуванні фонду), дати складання і ніким не підписаний. Він містить такі відомості про пам'ятки: назва, місцезнаходження, дані про фундатора, у чиєму розпорядженні був до поділів Польщі, кому був переданий російською владою і в чиєму користуванні перебуває зараз.

Враховуючи, що цей список не містить жодної світської споруди і в окремій його графі зазначено про те, як би місцеве населення віднеслося б до його ревіндикації (повернення, зміни власника), можна судити, що ця інформація готувалася для вирішення якихось релігійних проблем, зокрема подальшого використання цих храмів за прямим призначенням, а не як екскурсійних об'єктів.

Упродовж 1929 – 1930 рр. інженер-архітектор Єжи Сенніцький провів обстеження архітектурних пам'яток воєводства – садибних будинків, замкових споруд, костьолів, церков, будинків міщан, які становили історичну цінність [25]. Волинський воєвода Генрік Юзевський 8 січня 1931 р. направив лист до духовенства, у якому наголосив, що Волинь має власне неповторне культурне обличчя і незважаючи на всі складнощі долі і нищення, все іще зберігає на своїх обширах значну кількість історичних пам'яток. Воєвода звернувся до віруючих різних обрядів із проханням виявляти і зберігати картини, ікони, портрети заслужених на релігійній, освітній, політичній діячів. У листі повідомлялося про намір видати пам'ятний альбом, у якому були б поміщені фотографії давніх портретів та ікон і звертається із проханням повідомляти таку інформацію, надсилати фотографії цінних картин [26].

Ініціатором видання такого альбому у 1931 р. виступило Товариство Краєзнавче і опіки над пам'ятками старовини [29, арк. 8]. Перелік зібраних давніх портретів із теренів Волині опублікував Ю. Слешинський на сторінках Х річника часопису «Miesięcznik Heraldyczny» [645].

Товариство співпрацювало у справі охорони і вивчення пам'яток із державними структурами, зокрема із відділом мистецтва та туристичною комісією при комунікаційно-будівельному відділі воєводського правління. Завданням відділу було обстеження, вивчення, консервація історичних об'єктів. У 1933 р. такі роботи були проведені на 26 пам'ятках волинських міст – у Дубно, Кременці, Луцьку, Вишневці, Боремлі, Клевані, Корці [33, арк. 52 – 53]. Ця діяльність краєзнавчого товариства мала практичну спрямованість на створення спеціальних туристично-екскурсійних осередків (*schroniska żeglarskie*), базою яких мали служити історико-архітектурні пам'ятки. Вони створювалися на водних шляхах найбільших рік – Стиру, Горині, Случі, Турії – на відстані 25 км один від одного. У 1934 р. було утворено 30 таких осередків [36, арк. 44].

Прикладом такої праці можуть бути турботи про збереження та консервацію руїн замку Семашків XV ст. у с. Губків Костопільського повіту. Після проведення досліджень залишків цього замку, було встановлено історичну цінність споруди. Його територію було вилучено із приватної власності Миколая Муравйова (оформлено як дарування) [37, арк. 20] і оголошено історичною пам'яткою [37, арк. 9] як таку, що разом із навколишнім середовищем

творить мальовничий комплекс першорядного значення. За ініціативою Я. Гоффмана у 1935 р. волинський воєводський уряд оголосив історико-археологічною пам'яткою палеолітичне місцезнаходження у селі Городок Рівненської гміни [39, арк. 11]. У 1920–х рр. тут велися археологічні розкопки працівниками Варшавського археологічного музею і планувалося створити археологічний резерват [39, арк. 7].

На засіданнях товариства заслуховувалися доповіді на теми волинської історії. Із такими повідомленнями виступали не лише місцеві дослідники, але й відомі наковці із польських університетів. Так у 1931 р. із рефератом «Волинська земля на зорі історії» («Ziemia Wołyńska w zaraniu dziejów») виступив професор Варшавського університету Мирон Кордуба, із рефератом «Програма регіонально-господарських досліджень на Волині» («Program badań regionalno-gospodarczych na Wołyniu») – професор Ягеллонського університету Орміцький. Викладач Кременецького ліцею Францішек Мончак представив повідомлення «Геологічні проблеми Волині» («Zagadnienie Geologiczne Wołynia»), Якуб Гоффман – «Гальшка із Острога» («Halszka iz Ostroga») [29, арк. 8; 36, арк. 3].

Важливими науково-організаційними осередками дослідження минулого Волині покликані були стату музеї. Їх поява у Волинському воєводстві припадає на кінець 1920 – початок 1930-х років. У 1928 р. Людвік Савицький на шпальтах газети «Ziemia» висловив стурбованість, що Волинь дотепер іще не має жодного наукового закладу чи музею, які були б вогнищами дослідницької роботи. Автор нагадав про діяльність житомирського «Товариства дослідників Волині», музею Т. Штейнгеля у Городку, які на початку ХХ ст. активно вивчали історію Волинської губернії. Зважаючи на актуальну потребу таких осередків, Л.Савицький навіть пропонував запровадити на державному рівні загальний податок на музейну справу в «розмірі десяти або хоча б п'яти грошів». У такий спосіб щорічно можна було б отримувати суму в 100 000 злотих для розвитку музеїв [601].

На початку 1930-х років серед інтелігенції Волині відбулася жвава дискусія про перспективи розвитку музейної справи у воєводстві. Практичний план заснування та розвитку Волинського музею виклав у своїй статті на сторінках газети «Ziemia» Якуб Гоффман [409]. Автор зазначив, що було б доцільним щоби держава всіляково підтримувала такий музей, у тому числі й коштами. Продовженням дискусії стала стаття Казимежа Пшемиського, у якій він пропонував створити музеї у кожному повітовому місті. Автор стверджував, що музеї для провінційних центрів мають бути не стільки установами науково-дослідницької діяльності, для ведення якої вони не матимуть потрібних можливостей і сил, а більше культурно-просвітницькими закладами, які б зберігали речові пам'ятки минулого і виховували б у місцевих жителів бажання до

цивілізаційного життя на вищому культурному щаблі [540].

Із ним знову ж полемізував Я. Гоффман, який стверджував, що музеї повинні стати головними науковими осередками Волині, без ґрунтового вивчення терену воєводства вони не зможуть дати суспільству ніякої користі. На думку Я.Гоффмана, такі музеї слід намагатися створити не в усіх повітових містах, а лише у 3 – 4-х: у Кременці, Луцьку, Ковелі, Володимирі чи у Рівному, де для цього є найбільш потрібні умови. [408].

На сторінках тогочасної волинської періодики були опубліковані й інші статті на тему розвитку музейництва. Зокрема К. Пшемиський [541 – 542], Л.Савицький [602] у своїх наступних публікаціях висвітлили процес становлення Волинського музею в Луцьку, детально розповіли про його експозицію у 1930 р.

У наступних роках волинські музеї стали помітними центрами науково-дослідницької роботи. Важливі дослідження проводив Волинський музей у Луцьку, завдяки роботам Яна Фітцке [420; 167] та Волинський музей при Кременецькому ліцеї, який із 1936 р очолював Олександр Цинкаловський.

Ян Фітцке – історик, археолог, організатор музейної справи на Волині. Народився він у м. Гдова Краківського воєводства, вищу освіту здобув у Ягеллонському університеті, де студіював давню історію. У серпні 1936 р. Я. Фітцке розпочав працювати археологом у Волинському музеї у Луцьку, а у 1937 р. став його головним хранителем, був членом гуманітарної комісії Товариства приятелів наук у Луцьку. Упродовж 1936 – 1939 рр. проводив археологічні розкопки у різних частинах Волинського воєводства. Географія його наукових пошуків сягала від західних до східних кордонів воєводства. Крайньою точкою його досліджень на сході стали археологічні роботи в с.Устя Костопільського повіту (нині Корецький р-н, Рівненської обл.), яке знаходилося на тодішньому кордоні із СРСР (УРСР). Тут він розкопував кургани XI – XII ст., виявив зразки неолітичних знарядь праці, обстежив давньоруські городища у сусідніх селах Більчаки та Маринин, руїни замку в с. Губків. До речі, вартість цих наукових робіт оплатив власним коштом власник маєтку села Устя Станіслав Заленський [51, арк. 7], про їх результати вчений коротко проінформував у статті «Над Случчю» [167, с. 104 – 106].

Найбільш відомими є дослідження Я. Фітцке на території Луцького повіту (сс. Красне, Гнідава, Яровиця), де він розкопував поселення лінійно-стрічкової кераміки; у с. Торчин – могильник Стжижовської культури часів бронзового віку; давньоруське городище у Любомлі; давньоруські кургани у с. Берестяни та в інших місцевостях. Ян Фітцке брав участь в роботі Волинського відділу Польського краєзнавчого Товариства у Луцьку, у редакційному комітеті щомісячника «Ziemia Wołyńska». У цьому часописі він опублікував низку статей з історичного минулого Волині – «Важливі

відкриття у замку Любарта в Луцьку», «Над Случчю», «Праісторичний Любомль» та інші. Я.Фітцке упорядковував колекції музею князів Острозьких, збирав матеріали про перебування на Волині Ю.-І.Крашевського, упорядкував нумізматичну колекцію Волинського музею [420].

Дослідницьку роботу вченого перервала Друга світова війна. Як підпоруччик запасу він був призваний до лав Польської армії. Піхотна частина, у якій служив Ян Фітцке потрапила у полон до підрозділів Червоної Армії. Разом із іншими польськими офіцерами він опинився у таборі для військовополонених у Ковельську на Смоленщині, наприкінці квітня 1940 р. був розстріляний органами НКВС у Катинському лісі.

Олександр Цинкаловський, який розпочинав свою наукову роботу працівником Державного Археологічного музею у Варшаві, був делегований цим музеєм на Волинь, Полісся та Підляшшя для вивчення археологічних та історичних пам'яток. На початку 1936 р. його призначили директором Волинського музею при Кременецькому лицейі і на цій посаді працював до початку Другої світової війни. У цей період він і розпочав свої дослідження волинського регіону, вивчав археологію краю, давні пам'ятки дерев'яної архітектури Волині [288], збирав матеріал з топоніміки Волині. Дослідники спадщини О. Цинкаловського вважають саме довоєнні роки праці у Кременеці найбільш плідними у його науковій діяльності [283, с.599].

Результати цих робіт пізніше, уже в післявоєнний час, знайшли відображення у наукових публікаціях О.Цинкаловського, коли він був секретарем Польського Археологічного Товариства у Кракові. Учений співпрацював із видавництвами української волинської діаспори у Канаді та США. На сторінках видання «Літопис Волині», який виходив у Вінніпегу, опубліковано низку його розвідок про минуле Волинського регіону в межах колишньої Волинської губернії. Головною працею О. Цинкаловського став «Історико-географічний словник Волині і волинського Полісся», який побачив світ уже після смерті автора [289; 290].

Як засвідчує аналіз матеріалів фонду О. Цинкаловського у відділі рукописів Львівської Національної Наукової бібліотеки імені В. Стефаника, він був різностороннім дослідником. Учений цікавився не лише археологією та архітектурою, але й етнографією [20], нумізматиною [18], генеалогією княжих родів [19]. З – поміж народних казок прислів'їв, приказок, інтерес дослідників можуть становити легенди на історичну тематику, записані О.Цинкаловським на Волині [22 – 23].

Найбільший внесок в організацію дослідницьких робіт та у вивчення історії Волині у другій половині 1930-х рр. зробило «Волинське товариство приятелів наук» («Wołyńskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk» – надалі WTPN), створення якого стало важливим

історіографічним фактом на Волині. Його виникнення було підготовлене розвитком дослідницької історико-краєзнавчої, пам'яткоохоронної, туристичної роботи на теренах воєводства у першій половині 1930-х рр.

Ідея утворення такого товариства, яке об'єднало б дослідників історії регіону, виникла наприкінці 1933 р. Було проведено організаційне засідання, де ухвалили його статут і бюджет. Однак в силу різних обставин – зміни в складі організаційного комітету, виїзд із Луцька кількох постійних членів, проект тоді не вдалося втілити у життя [35, арк. 1]. Упродовж 1934 р. визрів новий план створення «WTPN» на інших науково-організаційних засадах. Організаційне засідання нового товариства було проведене 13 грудня 1934 р. На ньому прийняли новий статут «WTPN», який був затверджений воєводою 2 січня 1935 р. [105] Основні напрямки його науково-дослідної і видавничої роботи достатньо повно віддзеркалюють матеріали фонду 160 Держархіву Рівненської обл.

Створення WTPN не залишилося непоміченим у польському науковому житті. У січні 1935 р. редакція часопису «Nauka Polska» звернулася із проханням надіслати їм короткі нотатки про заснування, мету, напрями діяльності товариства, положення Статуту для видруку належного повідомлення у «Хроніці» XX тому цього журналу [50, арк. 3]. Секретар Товариства Я. Гоффман відповів на це звернення, що конкретні напрями діяльності остаточно іще не визначені, до статуту будуть вноситися поправки, але належна інформація буде надіслана до часопису [50, арк. 6]. Така інформація про заснування товариства та основні напрями його діяльності була опублікована на сторінках цього річника [673].

У структурі WTPN було утворено ряд секцій, серед них гуманістична комісія, яка й проводила історичні дослідження та займалася видавничою діяльністю [50, арк. 19]. Основними напрямками її роботи були археологічні, етнографічні та архівні пошуки [51, арк. 1].

Товариство планувало видати Млинівський архів. Справу його видруку Я. Гоффман обговорював із головою Польського Товариства Історичного професором Ф. Буяком [50, арк. арк. 43, 62]. 11 травня 1935 р. було проведено засідання Наукової Ради WTPN, на якому обговорили проблему видання цього архіву. Спочатку планували упорядкувати ту його частину, яка знаходилася у м. Млинові, а потім опрацьовувати іншу частину, яка зберігалася у Кракові [50, арк. 62]. Однак через брак коштів справа видання Млинівського архіву повисла в повітрі. У березні 1939 р. товариство розпочало роботу над видруком Волинської Метрики, для цієї мети було в ділено субвенцію у сумі 1000 злотих [65, арк. 68].

Товариство готувало до друку й міські книги Рівного, які зберігалися у Польській Академії Знань (Akademji Umiejętności) [50,

арк. арк.73]. До підготовки їх видання було залучено краківського професора Семковського, який на замовлення WTPN переписував ці книги та готував їх до друку. Наприкінці червня 1939 р. він повідомляв Товариство, що вже половину книг переписав і планує працювати й надалі, для цього просив вислати йому 200 злотих на виконання цієї роботи [65, арк. арк. 7, 68].

Важливою була ініціатива товариства видати трьохтомну працю Казимежа Пуласького «Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołyńia i Ukrainy». Із цього приводу Товариство вело переписку із сином автора Францішком Пулаським. Той висловив згоду безкоштовно передати, підготовлений до друку, машинопис праці свого батька [50, арк. 15]. Він же запропонував, що оскільки перший том був видрукований у Бродах у 1911 р., розійшовся і став рідкістю, то слід опублікувати його одночасно із 2 та 3. У 1938 р. усі три томи праці К. Пуласького були підготовлені до друку і Товариство вивчало матеріально-фінансові умови їх видруку. Переговори з цієї проблеми велися із державною друкарнею у Луцьку, друкарнею В. Цвіка у Кременці та друкарнею Анчиця і Спупкі в Кракові [68, арк. арк. 1,2, 3]. Однак війна завадила втіленню цієї важливою ініціативи товариства, як зрештою й багатьох інших.

Волинське Товариство приятелів наук працювало й в царині популяризації знань про волинський регіон. Так у 1935 р. було складено план лекцій про Волинь, який охоплював виклади з історії, географії, природи краю. Доповіді з історії висвітлювали різні проблеми волинського минулого від часів Рюриковичів до кінця ХІХ ст. тут передбачалися виступи про політичний і господарський розвиток регіону, зокрема про Люблінську унію, війну з Росією 1792 р., повстання 1831 та 1863 рр. Планувалися лекції про господарські проблеми, розвиток осадництва та про селянську проблему на Волині. Передбачено було й цикл повідомлень про видатні постаті регіону, зокрема із жіночих персонажів – про королеву Бону, Беату Лаську, Гальшку Острозьку, княгинь Любомирських; із чоловічих – про Самуеля Корецького, Костянтина та Василя Острозьких, Андрія Курбського, Адама Кисіля, Тадеуша Чацького та інших. Окремі лекції присвячувалися історії релігійних стосунків в регіоні, планувалося висвітлення історії усіх існуючих на Волині конфесій – католицької, православної, протестантської, єврейської, караїмської [64].

Варто звернути увагу і на дослідницьку діяльність «Комісії наукових досліджень східних земель» («Komisja naukowych badań ziem wschódnich»). Її робота започаткувалася у 1934 р., коли 20 листопада у Варшаві було скликано конференцію фахівців з мовних, етнографічних і етносоціальних проблем. Предметом обговорення конференції стало вироблення характеру і форм наукової співпраці у цих напрямках з вивчення східних регіонів II Речі Посполитої. Конференція заснувала спеціальні комісії для досліджень і

систематизації відомостей, для проведення конкретних робіт на місцях. Тоді ж були створені й регіональні дослідницькі групи: Віленська, Поліська, Гуцульська, Львівська, Лемківська [38, арк. 3].

Дана «Комісія...» була створена на державному рівні, її очолював Міністр військових справ генерал Тадеуш Каспшицький. Заступником у нього був Міністр релігійних визнань і громадянської освіти професор Войцех Свентославський [40, арк. 1,7].

Як засвідчує звіт про роботу «Комісії...» за період 1934 – 1935 рр., її осередку у Волинському воєводстві у цей час не було. Роботи у сфері господарського вивчення міст воєводства проводилися членами Поліської групи. Ними були обстежені волинські містечка – Ратне, Рокитне, Дубровиця, Костопіль, Березно, Клевань, Олика, Здолбунів, Гоща, Мізоч, Острог, Корець, загалом 30 місцевостей [38, арк. 24]. Протягом цього ж періоду було зібрано матеріал для підготовки мапи проживання православних поляків на східних кресах – у Поліському, Віленському і Волинському воєводствах [38, арк. 26]. Із постановам у Луцьку «WTPN» та налагодженням його наукових контактів, воно стало головною опорою «Комісії...» у воєводстві.

У 1937 р., в доповнення до існуючих, «Комісія...» утворила окрему Хелмсько-Волинську дослідну групу із центром у Любліні під керівництвом професора Люблінського Католицького університету Вітольда Кжижановського [40, арк. 7]. Головними напрямками досліджень були: економічний – вивчення структури землеволодіння, торгівлі, господарського становища міської людності; демографічний – поширення релігійних віровизнань, мовні стосунки, етнічні проблеми, соціальні відносини. Картографічні роботи мали на меті підготовку різноманітних мап. Ці роботи проводилися в тісному контакті із місцевими науково-освітніми закладами, переважно університетами. На Волині, через відсутність такого, головною опорою діяльності комісії, як уже зазначалося, стало Волинське товариство приятелів наук. У 1937 р. під керівництвом інженера Борисовича було обстежено 24 міста Волинського воєводства [40, арк. 13]. Демографічні дослідження Волині проводилися під керівництвом Самуеля Фогельсона. Були проаналізовані кількість народжень, смертей, визначено природний приріст населення у Рівненському, Луцькому, Володимирському, Здолбунівському, Дубнівському повітах [40, арк. 19].

Такі роботи, активно розпочаті у 1937 р., були продовжені наступного року. Тоді були підготовлені монографії про господарський стан міст Березно, Костополя, Любомля, Людвіполя (автор – Доманський), Рожище (Стефан Вітковський), Володимир, Горохів, Ковель (автор Бжезіцький), Кременець (Едвард Венцко), Луцьк (Борисович), містечка Кременецького повіту (Завейський). Монографії про них були передані для наукового опрацювання до Господарчого інституту східних земель. У 1938 р. до друку були

передані монографії про м. Рівне інженера Бжезіцького, Луцьк Борисовича, Янову Долину Доманьського [41, арк. 10].

У воєводстві проводилися й інші дослідницькі роботи. Збігнєв Рашул здійснював дослідження загородової шляхти, вивчалися еміграційні процеси зі східних воєводств, перспективи польського сільського осадництва у цих місцевостях, свідомість тутешнього люду. Виконано другу редакцію мовно-релігійної мапи Волинського, Віленського та Поліського воєводств, завершено коректуру національно-релігійно-мовної мапи Волинського воєводства у масштабі 1:100 000 [41, арк. 14]. Адам Стебельський досліджував демографічну структуру населення Кременецького повіту. Це дало змогу вияснити структуру населення тогочасного повіту з точки зору поширення віросповідань – римо-католицького, греко-католицького, єврейського. Опрацювання цих матеріалів мало бути завершено до кінця 1939 року [41, арк. 17].

Дослідження «Комісії...» носили прикладний характер, вивчалися різні аспекти тогочасного становища Волинського та інших східних воєводств. Хоча ніде у звітах не зазначено їх мету, очевидно, вони мали послужити визначенню перспектив розвитку цього регіону II Речі Посполитої. Дальшому розгортанню робіт і доведенню їх до логічного завершення завадила Друга світова війна.

Важливим осередком історико-краєзнавчого вивчення Волині стало місто Рівне, де найбільш активним організатором дослідницького процесу був учитель місцевої гімназії, голова Рівненського Правління спілки польських учителів Якуб Гоффман.

Він народився у Коломиї, був істориком самоуком, не мав університетської освіти, у 1925 – 1926 рр. закінчив у Кракові Вищі учительські курси. В часи Першої світової війни воював у рядах I бригади польських легіонів, був учасником польсько-радянської війни 1919 – 1920 рр., брав участь у бойових діях на території Волині й Поділля [47]. Таке бойове минуле визначило і наукові зацікавлення Я. Гоффмана як дослідника і редактора. Він підтримував стосунки із ветеранами польських легіонів, зокрема із Краківським його відділенням, співпрацював і з Науково-видавничим військовим інститутом у Варшаві у виданні «Albumu Legionów Polskich» [48, арк. 28]. Особисто підготував для видавництва «Польського Словника Біографічного» низку статей про життєвий шлях учасників повстання 1863 р та залучав інших дослідників Волині до вивчення їх біографій та заохочував писати про них статті до згаданого Словника. Я. Гоффман склав списки осіб, які брали участь у повстанні 1863 – 1864 рр. на Волині [59]. Тобто робота по вивченню волинських подій польських повстань велася ним планомірно і тривалий час.

На початку Другої світової війни Я. Гоффман був арештований та засланий радянськими органами на територію Горьківської області. Після звільнення у 1942 р., воював у рядах

польської армії генерала Андерса. Після війни – в еміграції, проживав у Лондоні, брав участь у науковому житті польської еміграції, продовжував досліджувати історію Волині, публікував статті на сторінках таких періодичних видань як «TeKu Historyczne», «Rocznik TRN na Obszczyźnie», «Niepodległość», співпрацював в Інституті Ю. Пілсудського [647, s. 185].

Під час проживання та праці у Рівному у 1920 – 30-х рр.. він особисто підтримував контакти із науковцями Волинського воєводства, Львова, де на той час перебувало Головне Правління Польського Товариства Історичного, членом якого Я.Гоффман був особисто та він же організував у Рівному осередок цього товариства, який нараховував 4 члени [452, s. 281].

Головним напрямком діяльності Якуба Гоффмана була педагогічна нива, зокрема налагодження діяльності місцевого відділення Спілки польських учителів. З-поміж тих проблем, які хвилювали цього діяча, як він зазначив у одному із своїх листів до правління Польського Товариства Історичного, був низький рівень освіченості тутешніх педагогів, які дуже мало читають [48, арк. 51]. Серед комплексу заходів, спрямованих на те, щоб зарадити такому стану речей (лекторії, зібрання) найбільш важливим стало видання часопису «Rocznik Wołyński», який виходив у Рівному упродовж 1930 – 1939 рр. Приступаючи до видання цього щорічника, редколегія зазначала, що Правління округу учителів вирішило, що для роботи в школі учитель мусить мати широкі знання про ту землю, де він працює [104, s. 12]. Усього з'явилося 8 випусків цього часопису, дев'ятий планувалося видати у травні 1940 р. Він приурочувався до VII Загального з'їзду польських істориків [65, арк. 18], який мав саме на той час відбутися у Львові. Для співробітництва у «Roczniku...» Я. Гоффман залучав відомих польських істориків зі Львова, Кракова, Варшави. Головною (навіть єдиною) темою історичних, геологічних, етнографічних, бібліографічних публікацій була Волинь в кордонах колишньої Волинської губернії.

Авторами історичних статей, які друкувалися на його сторінках були відомі у Польщі історики: Казимеж Ходиницький (Познанський університет), Марія Данілевичова (із Варшави), Броніслав Павловський (працівник Центрального військового архіву у Варшаві), Кароль Бучек (працівник бібліотеки Чарториських у Кракові, медієвіст, історик картографії), Адам Бар (працівник Ягеллонської бібліотеки у Кракові, пізніше професор Ягеллонського університету), Владислав Томкевич (Варшавський університет), Станіслав Малаховський-Лемпільський (суддя окружного суду у Варшаві, історик права), Броніслав Володарський (учитель Львівської гімназії) та інші автори. Вихід часопису «Rocznik Wołyński» та науково-організаційна діяльність Я.Гоффмана були помітними у науковому світі II Речі Посполитої. Про це свідчить участь Я.

Гоффмана в нараді, яку проводило у Львові 6 грудня 1937 р. Правління Польського Товариства Історичного з метою координації наукової діяльності часописів, які спеціалізуються на публікаціях з історичної тематики. Окрім Я.Гоффмана в нараді брали участь редактори таких помітних тогочасних польських наукових видань як «Kwartalnik Historyczny», «Przegląd Historyczny», «Przegląd Historyczno-Wojskowy», «Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych», «Rocznik Oddziału Łódzkiego Polskiego Towarzystwa Historycznego», «Ziemia Czerwieńska», «Niepodległość» [452, s. 164].

На сторінках «Rocznika...» переважали публікації на історичну тематику Волині, хронологічні рамки їх були досить широкими – від часів Київської Русі до ХХ століття. До сьогоденішнього дня внесок цього наукового видання іще не знайшов належного висвітлення у вітчизняній історіографії. Можливо, одною із причин такого стану є те, що часопис був орієнтований лише на учительство Рівненського повіту, виходив обмеженим тиражем. Намагаючись розширити аудиторію своїх читачів, редакція надсилала примірники випусків у наукові бібліотеки різних наукових установ. Окрім наукових закладів Польщі, його томи мали б отримувати в УРСР Коростенський музей краєзнавства, Волинський науково-дослідний музей у Житомирі, бібліотека Академії Наук УРСР [73]. Однак його примірників у бібліотеках згаданих закладів не виявлено. Нині екземпляри часопису збереглися у бібліотеці Рівненського обласного краєзнавчого музею та в бібліотеці Державного архіву Рівненської області.

Зважаючи, що на сторінках «Rocznika Wołyńskiego» опубліковано чимало ґрунтовних розвідок про важливі сторінки історії волинського регіону історіографічний аналіз цього видання вбачається надзвичайно актуальним для волинського історичного краєзнавства. Його публікації та ті проблеми волинського минулого, які піднімалися в статтях згаданих науковців будуть проаналізовані в наступних розділах цього дисертаційного дослідження.

У цьому місці слід зазначити, що на сторінках часопису «Rocznik Wołyński» знайшли віддзеркалення чимало важливих подій волинського минулого від часів Київської Русі до ХХ ст. Участь відомих польських дослідників із провідних наукових осередків тогочасної Речі Посполитої забезпечила високий науковий рівень часопису та зробила його помітним явищем у дослідному процесі вивчення історії Волині польськими авторами. «Rocznik Wołyński» став важливим науковим органом, який за рівнем, публікованих на його сторінках, матеріалів та науковою структурою, не поступався кращим академічним виданням тогочасної Польщі. Варто відмітити, що на його випуски друкувалися схвальні відгуки на сторінках польської преси, зокрема відомих польських науковців професорів Адама Чартковського [353], Здіслава Денбіцького.

Важливим епізодом дослідницької діяльності науковців Волині у 1930-х рр. стала їх участь у підготовці статей до «Polskiego Słownika biograficznego» (надалі – PSB). Головна редколегія «PSB» розглядала свою працю як продовження давніх традицій польської історіографії з підготовки історичних біографій, які були започатковані ще за часів давньої Речі Посполитої творами Шимона Старовольського та інших авторів. Подібну працю прагнули підготувати і польські емігранти – члени Літературного Товариства в Парижі. Після Листопадового повстання вони почали збирати матеріали до біографічного словника. Він мав би охопити усі періоди минулого польської держави. Однак така праця тоді не була завершена. Все ж ідея подібного наукового видання не зникла із поля зору науковців. У 1920-х рр. за її реалізацію висловлювалися Владислав Конопчинський та Людвік Фінкель. Зрештою на початку 30-х років організатором видання «PSB» стала Краківська Akademia Umiejętności (AU). Ініціатором цієї праці і першим його головним редактором упродовж 1931 – 1949 рр. був професор Ягеллонського університету Владислав Конопчинський (1880 – 1952 рр.), дослідник польської історії XVI – XVIII ст. Саме ним були вироблені наукові засади цього фундаментального видання польської біографістики. У 1931 р. у Кракові були створені головні науково-організаційні установи, які готували цю велику працю: видавнича комісія, видавничий і редакційний комітети, редакційне бюро.

До робіт із підготовки словника Академія та редакційний комітет залучали широкий загальний польських науковців із провідних наукових закладів Польщі, створюючи регіональні комітети в адміністративних частинах держави. Спочатку було створено 6 таких комітетів – у Львові, Вільно, Познані, Кракові, Катовіце, Варшаві. На засіданні головної редакції «PSB» 25 жовтня 1931 р. вирішили додатково заснувати регіональні осередки у Торуню, Гданську, Лодзі, Любліні і на Волині [81, арк. 21].

На ці комітети покладалася підготовка пропозицій кандидатур осіб для включення до «PSB». Прийняття ж остаточного рішення залишалося за редакційним комітетом у Кракові [81, арк. 21]. Завданням було відкрити щонайбільше заслужених у різних галузях суспільного життя Польщі осіб, які залишалися маловідомими для загалу громадськості. Територіальні рамки словника охоплювали терени польської держави як до поділів, так і після них. До нього мали увійти всі відомі поляки, які не піддалися денаціоналізації у чужих землях [81, арк. 4].

Словник був орієнтований на широкий загальний читачів і мав на меті лише поширювати інформацію про видатних осіб без будь-яких ідеологічних висновків, нікого не прославляти і не осуджувати. Вважалося що це видання має бути в кожній бібліотеці у всіх куточках польської держави [539, s. VII, X].

Діяльність Волинського регіонального комітету «PSB» висвітлюють матеріали фонду 202 (Волинский комитет Польского Биографического Словаря) Державного архіву Рівненської області та окремі справи фонду 46 (Волинское воеводское управление г.Луцк Волинского воеводства) Державного архіву Волинської області.

Волинський регіональний комітет для підготовки Polskiego Słownika biograficznego постав у 1932 р. Його організаційне засідання пройшло у Луцьку 13 лютого під головуванням віце-воєводи Юзефа Слешинського. На ньому були присутні 18 осіб, серед яких науковці, освітяни, урядовці, військові із різних міст Волинського воеводства – Луцька, Кременця, Рівного, Корця [79, арк. 6]. За дорученням Польської АУ на це засідання прибув професор Люблінського університету Леон Бялковський, який ознайомив присутніх із головними засадами видання словника та рішенням Ради «PSB» від 24.X.1931 р. заснувати, з-поміж інших осередків, і регіональний комітет на Волині. На цьому засіданні було обрано Президію Волинського регіонального комітету «PSB» у складі 5 чоловік: віце-воєводи Ю.Слешинського (голова), секретаря Я.Гоффмана, ксьондза Єловицького, бібліотекаря із Рівного пані Фельцівної, полковника Савчинського із Дубно. Уже на першому своєму засіданні 20 лютого 1932 р. Президія звернулася до АУ із пропозицією розширити компетенцію діяльності Волинського комітету на колишню Херсонську губернію [79, арк. 12]. Тоді ж було прийнято і відозву до жителів воєводства, проект якої запропонував Я.Гоффман, і яку слід було опублікувати у місцевій пресі. Згідно таких рішень Президії, комітет вважав своїм завданням збір матеріалів про тих діячів, які працювали на теренах колишніх Волинської, Подільської, Київської та Херсонської губерній. Члени комітету намагалися зібрати відомості про усіх діячів без огляду на національність, віросповідання та сферу діяльності [30, арк. 3].

Комітет звернувся із відозвою до обивателів воєводства надсилати до комітету біографічні відомості про кожного, бодай найскромнішого, діяча та його працю. Поляки, діяльність яких проходила в чужоземних осередках, мали бути включені до «PSB» у тому разі, якщо вони не піддалися денационалізації. В разі, якщо вони внесені до енциклопедичних словників інших народів, то вони пропонувалися до публікації в «PSB» у частині їх діяльності на благо польського народу. Комітет оголосив і пункти необхідної інформації про персоналії для підготовки статей: рік і місце народження, освіта, сфера діяльності, які факти життя свідчать про необхідність його включення до «PSB», інші можливі дані про особу. Обов'язковим було зазначити джерела, звідки автор черпав інформацію про діяча (друковані видання, рукописи, спогади). Такі положення коротко повторювали вимоги головної редакційної колегії [539, s. IX].

На наступному засіданні 23 квітня Президія Волинського комітету запропонувала організувати спеціальний Комітет Кресов'яків, які проживають у Варшаві та інших містах (Львові, Познані, Бидгощі), щоб вони допомагали збирати матеріали про відомих волинян для «PSB» [79, арк. 26]. Щоправда, на такий заклик жодного відгуку не надійшло.

Президія Волинського комітету висловлювала стурбованість, що до «Словника...» увійдуть переважно широковідомі діячі, малознані ж, але не менш заслужені, будуть недостатнім чином представлені. Як приклад наводили поета Адама Міцкевича, про якого написано чимало різних публікацій, та не менш цікавого для волинян поета Тимоша Падурру, про якого у науковій літературі є менше відомостей. Через це члени Президії Волинського комітету вважали, що необхідно намагатися подати більше статей про осіб менш відомих, через що просили редакцію «PSB» надсилати перед публікацією у словнику, матеріали про осіб, пов'язаних із волинським краєм, щоб у статтях не трапилося неточностей [79, арк. 25].

Кореспонденція, яку вів Волинський комітет «PSB», засвідчує активну діяльність, у першу чергу, секретаря Президії Я. Гоффмана, у справі підготовки матеріалів до словника. Він мав власну принципову позицію та послідовно переконував інших у тому числі й головну редакцію «PSB» у Кракові у своїй правоті. Як видно із листа голови редакційного комітету В. Конопчинського від 12.III. 1932 р., він не зовсім підтримував енергійні заходи волинян, радив звузити коло осіб, про яких слід писати статті, та надсилати до редакційного комітету лише їх прізвища, а не розгорнуті життєписи [80, арк. 15]. Я. Гоффман у свою чергу наголошував на принциповій різниці роботи Волинського комітету, оскільки на Волині через відсутність університету, не вистачає потрібних фахівців [80, арк. 17 – 18]. Він просив не підганяти їх із роботою, бо вони іще не до кінця вияснили хто і про кого конкретно писатиме у їх комітеті [80, арк. 29].

У червні 1932 р. до головної редакції «PSB» у Кракові надіслали список осіб, які регіональний комітет вважав необхідним внести до біографічного словника [80, арк. 73]. Більшість із них були включені до його загальної картотеки. Краківський редакційний комітет лише просив надалі розділяти персоналії на важливі, чия присутність у «PSB» вбачається комітетом обов'язковою, і на менш важливі, оскільки їм у Кракові важко зорієнтуватися кого включати до «PSB», а кого можна й пропустити [80, арк. 101]. Волинський регіональний комітет зібрав загалом близько 1500 прізвищ діячів із теренів довіреного регіону без огляду на національність і віросповідання, які певною мірою працювали на благо Польщі та її культури. Перелік цих прізвищ був надісланий головному редакційному комітетові, а той у свою чергу після належного опрацювання розіслав його в інші регіональні комітети для

ознайомлення та узгодження, щоб уникнути повторів [80, арк. 110].

Варто зазначити, що до словника планувалося включати лише тих осіб, яких уже немає в живих. Із Волині вносили до списків і тих, які ще були живими на час його підготовки. Для таких персоналій головна редколегія складала окрему картотеку, ці особистості мали увійти до додаткових томів, видавати які планувалося у міру появи нового біографічного матеріалу, якщо інформація про діяча не увійшла до тому на відповідну літеру [539, s. V, IX].

Опрацьований список осіб на літеру «А» був опублікований у пресі для додаткового обговорення громадськістю і остаточного вирішення. Серед пропонованих персоналій відомі дослідники Волині Антоні Анджейовський, Володимир Антонович, Мар'ян Дубецький, учасники повстання 1863 р. [80, арк. 120]. Разом із тим Я. Гоффман зауважив, що у списку надто багато духовних осіб, які нічим особливим в історії не відзначилися [80, арк. 114], пропонував збільшити у «PSB» кількість учасників повстання 1863 – 1864 рр., які загинули на теренах Волині та подав конкретні прізвища [61, арк. 12].

Після цього у діяльності Волинського регіонального комітету наступив новий етап – формування авторського колективу для написання біографічних нарисів. 22 березня 1934 р. головна редакція «PSB» просила надіслати їм перелік можливих авторів [80, арк. 117]. Із цим на Волині виникли певні труднощі. Президія регіонального комітету на своєму засіданні 22 березня 1934 р. не змогла визначитися по цьому питанню. Через це Я. Гоффман 24 березня 1934 р. на власний розсуд повідомив редакційній колегії у Кракові свої пропозиції щодо авторів. Він зазначив труднощі у вирішенні цієї проблеми, що із терену Волині їх буде небагато через брак потрібних бібліотек, архівів, які сприяли б у цій праці. Серед можливих дописувачів він вказав полковника Л. Савчинського із Дубно, бібліотекаря Фельцівну із Рівного, ксьондза Єловицького із Луцька, але вони іще не визначились про кого могли б написати. Особисто Я. Гоффман зголошувався взятися за підготовку біографічних нарисів про історика та учасника повстання 1863 – 1864 рр. Мар'яна Дубецького, активних учасників визвольної боротьби польського народу у ХІХ ст. Кароля та Едмунда Ружицьких, Станіслава Ворцеля та про княгиню Гальшку Острозьку [80, арк. 123]. Такі персоналії були близькі по духу цьому досліднику. Він сам активно боровся в рядах польських легіонів упродовж 1914 – 1920 рр., збирав інформацію про польські антицарські повстання на Волині у ХІХ ст. та опублікував ряд дослідницьких статей на ці теми на сторінках «Rocznika Wołyńskiego» [412], систематизовував біографічні дані про учасників повстань. Цікавився він і родоводом князів Острозьких, зібрав чимало інформації про цей княжий рід. На жаль вона до сьогодні не опублікована, зберігається в Держархіві Рівненської обл. [52]. А про життєвий шлях Гальшки Острозької Я. Гоффман виступав

із доповіддю на зібранні Товариства Краєзнавчого у Луцьку [29, арк. 8]. Про історика М.Дубецького Я.Гоффман видрукував невелику брошуру [411], у якій він опублікував та прокоментував фрагменти листів цього науковця, учасника Січневого повстання.

Із авторів за межами Волині, які могли б написати про її діячів Я. Гоффман рекомендував: окружного суддю із Влоцлавка Яна Мьодушевського, який міг би підготувати нариси про Т. Рильського та В. Антоновича (він і став автором статті про історика Володимира Антоновича); працівника Варшавської Національної бібліотеки Марію Данілевичову, яка погодилася написати про А. Анджейовського, З. Доленгу-Ходаківського, А. Осінського, М. Гославського, П. Хлебівського, М. Фричинського, Т. Заборовського та інших осіб, життя та діяльність яких була пов'язана із Кременецькою гімназією/лицеєм; працівник бібліотеки Варшавського університету Ксаверій Свідерський згоджувався написати про бібліотекаря Кременецької гімназії Павла Янковського [80, арк. 123].

Редакційний комітет у Кракові частково дослухався пропозицій Я. Гоффмана. Полковника Л. Савчинського, ксьондза Єловицького та бібліотекаря Фельцівної ми не знаходимо серед авторів «PSB», але зустрічаємо інших запропонованих ним. Значну кількість статей написала М. Данілевичова. Окрім запропонованих самим Я. Гоффманом, редакція звернулася до нього із проханням підготувати нариси й про інші персоналії, зокрема про поета Францішка Баранського, Адама Арцімовича [61, арк. 13, 14], про Андраулта Антоновича, Бежевичего (повстанець 1831 р.), Теофіла Бентковського (повстанець 1863 р.). Частина цих замовлень Я. Гоффман виконав, зокрема підготував нариси про Адама Арцімовича й Бентковського. Разом із тим він не зміг виконати статті про Бежевичего і Будзінського через брак відомостей [80, арк. 134], радив звернутись з проханням написати статтю про Андраулта Антоновича до працівника Центральної бібліотеки Товариства військових знань у Варшаві С. Зелінського [80, арк. 132]. Нарис про поета Ф. Баранського написала М. Данілевичова, як і низку інших статей.

Прізвище Я. Гоффмана ми зустрічаємо у списку авторів 1 та 2 тому «PSB», але не знаходимо статей ним підписаних. У томах «PSB», які вийшли до Другої світової війни, немає і статей про тих персоналій, про написання яких повідомив цей дослідник. Очевидно, редакція відмовилася включати до словника нариси про рядових учасників Листопадового та Січневого повстань. Статтю про відомого історика, дослідника минулого Волині, Мар'яна Дубецького підготував науковець із Кракова Міхал Янік. Під статтею про куратора Одеського навчального округу Адама Арцімовича зазначено авторство редакції «PSB». Після 40-х років матеріали до «Polskiego Słownika biograficznego» готувалися вже іншим авторським колективом, без участі волинських краєзнавців.

Окрім тих дослідників, які згадуються в кореспонденції Я. Гоффмана як секретаря та в протоколах засідань Волинського регіонального комітету, відомо про участь й інших авторів із Волині у цій роботі. Зокрема статті до Польського Словника Біографічного готував Юліан Неч. Він був автором статей про Хіларі та Юзефа Хоецьких, кількох представників княжого роду Четвертинських та інших діячів.

Справу видання «PSB» спіткала непроста доля. До початку Другої світової війни встигли видрукувати чотири його томи (до гасла Dańbrowski Ignacy). Війна призупинила цю творчу діяльність польських істориків. По її завершенні, під редакцією В. Конопчинського упродовж 1946 – 1949 рр. вийшли два наступні томи та підготовлено до друку 4 зошити VII тому. Але під тиском тодішніх владних структур В. Конопчинський змушений був залишити свої наукові посади, в тому числі й функції головного редактора «PSB». Видання словника поновили у 1958 р., коли вийшов у світ VII том, підготовлений під керівництвом В. Конопчинського. Його наступником на посаді головного редактора став Казимір Лепши (1958 – 1964 рр.); у подальшому цю посаду обіймали Емануель Ростворовський (1964 – 1989 рр.), Генрік Маркевич (1989 – 2002 рр.), Анджей Романовський (від січня 2003 р.). Згідно прогнозів, видання планується завершити до 2030 року і воно охоплюватиме 62 томи. На сьогодні видано 45 томів, які містять понад 25 гасел, над якими працювали близько 8 тисяч авторів.

Таким чином, ми можемо зробити висновок про ґрунтовний та відповідальний підхід науковців Волині, у першу чергу Я. Гоффмана, до роботи над підготовкою матеріалів до «Polskiego Słownika Biograficznego», та про їх достойну участь упродовж 1930-х років у підготовці цього енциклопедичного видання польської біографістики відповідно до завдань та методичних рекомендацій головної редколегії. Їх діяльність стала продовженням дослідницьких традицій історико-краєзнавчого вивчення Волинського регіону, закладених у XIX ст. польськими та вітчизняними науковцями та які продовжуються на сучасному етапі розвитку української історичної науки. Вивчення їх творчого доробку дає можливість глибше уявити картину історичного минулого, основні тенденції історіографічного вивчення його польськими та вітчизняними науковцями.

Важливою ініціативою волинської інтелігенції у 1930-х рр. стало заснування Волинського Інституту Наукового (Wołyński Instytut Naukowy – надалі WIN) при Кременецькому ліцеї. Загалом варто зазначити, що у 30-х роках ліцей мав тенденцію щодо перетворення на помітний науково-дослідницький осередок. У Кременці у той час проводили важливі заходи загальнопольського масштабу, як то «Dzień polaka z Zagranicy», які проходили регулярно упродовж 1935 – 1939 рр. [84, арк. 3] Міністерство релігійних визнань й освіти II Речі

Посполитої намагалося заохочувати викладачів навчальних закладів до занять науково-методичною, виховною та іншими формами позанавчальної діяльності. У «Okólniku» № 47 від 19 травня 1937 р. вказувалося кураторам навчальних округів надавати підтримку вчителям, які займаються науковою роботою, особливу увагу звертати на викладачів, які займаються дослідницькою роботою, мають наукові праці і працюють під керівництвом професорів академічних закладів [83, арк. 71]. У ліцеї діяв краєзнавчий гурток імені Вілібальда Бессера, зусиллями членів якого у 1932 році було видано «Mały ilustrowany przewodnik po Krzemieńcu i okolicy» [497]. У ньому описані природні та історичні пам'ятки Кременця та деякі інші населені пункти – Білокриниця, Стожок, Антонівці. Почаїв, Вишневець.

Дирекція Кременецького ліцею залучала до роботи учених із інших польських наукових закладів. Зокрема для його рільничої школи у Білокриниці проводив дослідження співробітник Державного дослідницького інституту лісів у Варшаві Едвард Венцко [82, арк. 14]. Він же виконав і монографічний соціально-економічний опис Кременця для «Комісії дослідження східних земель»

Заснування згаданого Інституту стало логічним наслідком розвитку наукової краєзнавчої роботи у воєводстві та підтримки такої роботи державними структурами тогочасної Польщі. Інститут засновувався як науково-дослідна установа з метою координації та проведення досліджень Волині в усіх галузях знань [63, арк. 1]. Окрім організування нових досліджень, WIN мав займатися збиранням уже наявної інформації про Волинь, проведенням наукових з'їздів, конференцій, виставок, організацією подорожей із дослідницькою метою. Головним напрямком його діяльності, на якому WIN встиг досягнути найпомітніших досягнень, стала підготовка бібліографії Волині, яка охоплювала різні сфери знань про регіон: археологію, історію, етнографію, природничі науки [65, арк. 37].

WIN планував займатися й видавничою діяльністю. У березні 1939 р. його гуманістична секція готувала до видруку праці Яна Фіялека (про його дослідження з історії православної церкви на Волині йтиметься у 5 розділі цієї дисертації [65, арк. 38, 69].

Одним із наукових заходів, проведених WIN, мав стати з'їзд, присвячений життю й творчості Юліуша Словацького, організований Кременецьким ліцеєм у серпні-вересні 1939 р. Міністр релігійних визнань й освіти В.Свентославський своїм листом від 6 липня 1939 р. погодився із проханням куратора Кременецького ліцею перенести початок навчального року в школах, які йому підпорядковувалися, на 6 вересня, з оглядку на урочистості, пов'язані із святкуванням днів Юліуша Словацького, завершення яких планувалося 5 вересня 1939 р. [84, арк. 73].

Дослідженнями волинської історії у цей час займалися й польські історики. Які проживали за межами Волинського воєводства. Вони вивчали різні аспекти волинського минулого – військово-політичні, культурно-освітні, економічні. Сторінки військової історії Волині були в полі уваги Броніслава Павловського, на той працівника Центрального військового архіву у Варшаві, пізніше професора університету Миколая Коперніка у Торуню. Важливою проблемою, над якою працював цей вчений були визвольні змагання польського народу проти російської та австрійської влади упродовж кінця XVIII – першої половини XIX ст.. Одною з тем цієї боротьби, яка знайшла висвітлення у низці праць Б.Павловського стала постать генерала Юзефа Дверницького та його випада на Волинь та інші регіони Правобережної України у 1831 році [523; 525]. Для «*Rocznika Wołyńskiego*» Б.Павловський підготував статтю про події російсько-польської війни 1792 року на теренах Волині [526]. Проблеми польських визвольних змагань Б.Павловський досліджував упродовж усього свого життя. Найбільш активним у нього був саме період 20 – 30 – х років. Помітною стала його чотирьохтомна праця «Джерела до історії війни польсько-російської 1830 – 1831», видана упродовж 1931 – 1935 рр. [527 – 530]. На її сторінках представлені й події, які відбувалися на Волині. Після 1945 р. в умовах Польської Народної Республіки, вчений, очевидно, не мав змоги активно працювати в руслі попередньої проблематики своїх досліджень. Через це кількість його наукових публікацій у 40 – 50 –х роках невелика. Помітною у цей період є його монографія «*Od konfederacji Barskiej do powstania Styczniowego. Studia z historii wojskowości*» [531], яка є підсумком його студій над визвольними змаганнями поляків наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.

* * *

Проаналізувавши етапи розвитку процесу історичного вивчення Волині польськими авторами слід констатувати наступне.

У першій половині XIX ст. польськими авторами у дусі романтичної історіографії підготовлено ряд важливих досліджень, у яких поруч із загальнопольськими проблемами історичного минулого, віддзеркалені і сторінки історії Волині та інших реіонів України. У цей же час започаткувалися публікації джерельного матеріалу, на сторінках цих збірок вміщені й акти, які мають відношення до волинської історії. Польські науковці започаткували розгляд історії Волині як невідомої частини Польської держави. Упродовж XIX ст. польськими науковцями було опубліковано велику кількість джерельного матеріалу з минулого Речі Посполитої, значна частина опублікованих документів стосувалася України взагалі та Волині зокрема. Це було зроблено у таких серійних багатотомних виданнях як «*Zbior pamiątek historycznych o dawniej Polsce z rękopismów...*» «*Zródła do dziejów polskich*», «*Zródła dziejowe*»

«Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie», в окремих виданнях К. Сенкевича, О.Пшездзецького, Т.Вежбовського, А.Грабовського та інших. Таке значне розширення джерельної бази історичних досліджень, до якого прилучилися й польські науковці дало змогу підготувати значну кількість ґрунтовних досліджень із різних проблем історичного минулого Волині.

Визначальною рисою польського позитивізму у другій половині ХІХ ст. був консерватизм, при якому історичний розвиток нації розглядався через призму державницького фактору. Відшуковуючи причини державної катастрофи ХVІІІ ст., у працях польських істориків ніколи не зникала віра у майбутнє відродження Польщі, разом із тим їх праці формували й суспільну думку, підтримували віру народу у краще майбутнє. Помітне місце у їх роздумах займали й українські землі, які вбачалися цими дослідниками як складова частина Польської держави. В умовах відсутності окремої української держави та невизначеності української суспільної думки із державницької проблеми інакше бути не могло.

Дослідницькі традиції вивчення минулого волинського регіону знайшли продовження у працях польських істориків у 20 – 30 –х рр. ХХ ст. В умовах відродженої державності польські історики намагалися переглянути завдання історичної науки, виробити нову синтезу польського минулого. У цей період історична творчість проводилася добре підготовленими фаховими істориками, які виконували свої дослідження на рівні тогочасних стандартів європейської історичної науки [399, s. 184]. Вивченням Волині, окрім науковців із академічних установ, займалися й місцеві дослідники, які проживали на теренах Волинського воєводства, за державної підтримки функціонували й певні об'єднання краєзнавців. Помітним явищем цього періоду став вихід часопису «Rocznik Wołyński».

РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ВОЛИНИ У ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ 1800 – 1939 рр.

3.1. Історія волинських населених пунктів у працях польських авторів 1800 – 1939 рр.

Польська історіографія XIX – XX ст. у своєму творчому доробку має значну кількість дослідницьких праць, які присвячені вивченню минулого населених пунктів як Речі Посполитої взагалі так і тих земель, які входили до її складу. Традиція написання історично-статистичних нарисів про населені пункти Речі Посполитої започаткувалася у польській історіографії ще у XVI ст.

Першою у цій царині була книга Яна Красінського «Polska, czyli opisanie topograficzno-polityczne Polski w wieku XVI oraz materiały do panowania Henryka Walezyusza» [464]. Уперше вона з'явилася в Італії у 1574 р. латинською мовою і була досить рідкісним виданням. Для польського читача вона стала доступною після її публікації у Варшаві у 1852 р. Ця монографія присвячена опису складових частин території польської держави другої половини XVI ст. із екскурсом у минулі їх часи. Відповідно до такого завдання автор поділив описання на три частини. У першій із них розповідається про власне польські землі, у другій приділена увага Литві. Четвертий та п'ятий її розділи присвячені опису Русі, у п'ятому автор зосередився на висвітленні проблеми входження руських земель під владу польських королів. Руссю автор вважає обширну територію між Балтикою, Карпатами, Дністром, Чорним та Азовськими морями, рікою Волга, Льодовитим океаном. Він поділяє її на дві частини: Одна із них – між Карпатами, Дністром до Волощини по берегах Бугу та Дніпра належить до польської держави, називає її Русь королівська. Друга, яка починається за Дніпром, тягнеться до Дону і Волги, перебуває під владою Московського князя.

У центрі уваги Я. Красінського була королівська Русь, яка належала до Польщі. Він наголошує, що ця земля населена русинами, які звичаями, одягом мовою подібні до інших слов'ян. Поляки ж пізніше почали оселятися на цій землі [464, s. 110]. Найвідомішим містом Русі він називає Львів, з-поміж інших описав Кам'янець, Перемишль, Люблін. Про Київ відгукнувся як про славу столицю колишньої Русі, який зберігає своє значення як центр воєводства. Волинь автор назвав найбільш залюдненою частиною руських земель, найбільшим містом вважав Луцьк. Про інші згадав, що вони є менш відомими [464, s. 112]. Праця Я. Красінського дає уявлення про розуміння польськими авторами територіальних меж та особливостей Волині та інших руських земель у XVI ст.

Майже одночасно із книгою Я. Красінського була написана праця Станіслава Сарницького «Опис давньої та нової Польщі» (*Descriptio veteris et novae Poloniae cum divisione eiusdem veteris et novae*), видрукувана латинською мовою [600]. У ній автор поєднав описи не лише польських земель, але й сусідніх держав – Лівонії, Прусії, Литви, Русі. Населені пункти українських територій сконцентровані в алфавітному порядку у розділі «*Polo, Lithva, Rus, Prus*». Основу розповіді про українські населені пункти склали матеріали люстрації

земель 1576 р. Серед них згадані Житомир, Кременець, Олика, Степань, децю більша за обсягом стаття присвячена Острогу як садибі князів Острозьких.

Проблемам матеріальної та духовної культури населених пунктів Правобережної України присвячені дослідницькі праці та твори мемуарного характеру авторів п.п. ХІХ ст. М. Балінського, Т. Ліпінського Я. Гіжицького, Ю.-І. Крашевського, О. Пшездзєцького та інших. У цьому ряду слід згадати й роботи пізніших польських науковців Т. Стецького, О. Цинкаловського.

Такі дослідження польських авторів першої половини ХІХ ст., як і наступних часів, викликали зацікавленість науковців, частково вони вже були об'єктом історіографічного аналізу українських істориків та краєзнавців [169; 234]. Однак, цей інтерес носив фрагментарний характер, і науковий доробок більшості польських істориків як першої половини ХІХ ст. так і наступних років, зокрема у вивченні минулого населених пунктів Волині, до сьогодні залишається поза увагою українських дослідників. У цьому розділі будуть проаналізовані дослідження польських авторів ХІХ – першої половини ХХ ст., у яких вивчалася історія населених пунктів волинського регіону.

Для розгляду проблем висвітлення історії конкретних населених пунктів Волині необхідно проаналізувати трактування польськими дослідниками ХІХ – початку ХХ ст. понять «Україна», «Волинь», в адміністративно-територіальному та етнічному відношеннях, простежити еволюцію їх поглядів на цю проблему впродовж ХІХ ст.

Одною із перших публікацій у польській історіографії (та й в українській), яка безпосередньо присвячена проблемі пояснення назви «Україна» є нарис Т. Чацького «O nazwisku Ukrainy i początku kozaków» [349, s. 320 – 326]. У ньому розглядається походження назви «Україна», українського народу, відповідно до наявної у розпорядженні автора джерельної бази. Це польські документи ХV – ХVІ ст., твори М. Стрийковського, Я. Длугоша.

Т. Чацький наводить один із переказів, у якому говориться, що Україну, чи землю, яка лежить по обидві сторони Дніпра, слід вважати батьківщиною укрів. То була, нібито, варварська орда слов'ян, яка прийшла із Заволжя. Ці племена оселилися частково у давній Сарматії, частково по берегах Вісли, Одеру та Ельби і опанували пустуючі землі германців. Свідчення про цих укрів можна знайти у німецьких хроністів ІХ – Х ст. (Відукінда та інших). Однак, Т. Чацький рішуче відкидає версію про походження українців як і назви «Україна» від згаданих укрів і твердить, що немає жодних підстав вважати, що ці Ukranie дали назву Україні, або самі взяли від неї власне наймення, оскільки науці невідомо жодного поселення цього племені.

Т. Чацький дотримується думки, що назва України є новою і не переходить за межі XV ст. За часів Олександра (з тексту статті важко встановити якого саме, можливо Короля Польського та Великого князя Литовського Олександра I Ягелончика 1461 – 1506 рр.) ця територія називалася «*pusta kraina, potem Ukraina*». Король Стефан [Баторій] теж називав прикордонні з татарами землі Україною. З цього Т. Чацький робить висновок, що назва Україна має походження від «*okrajka ziemi, czyli ostatecznej krainy, stykającej się z krajem sąsiedzkim*» [349, s. 321].

Т. Чацький порівнює у цьому відношенні Наддніпрянську Україну із частиною Велико-Польщі, яка належить до Бранденбургії. На його думку, Україна за пізніших часів поділялася на дві частини – перша *Rossyjska* і друга Польська. Польська Україна згідно адміністративного поділу 1580 р. об'єднувала Київське, Брацлавське воєводства, частково Волинь і Поділля, тобто ту частину землі, яка розпочинається від Києва та Дніпра і тягнеться аж до Кам'янця та Дністра, межуючи з пустинними ділянками де хазяйнують татари, з турецькими осадами, і східною частиною Волощини тобто Молдавськими землями. Т. Чацький коротко розповідає про залюднення цієї частини України, згадує найбільші міста: Черкаси, Білу Церкву, Корсунь, Трахтемирів, Чигирин та інші. Разом з тим дослідник не роз'яснює що він розуміє під Україною «*Rossyjska*».

Для вивчення регіональних особливостей української історії важливе значення мають праці історика першої половини XIX ст. М. Балінського, зокрема «*Historia Polski*» [321]. «*Historia Polski*» - це короткий нарис польської історії від появи на історичній арені слов'янських племен і до кінця XVIII ст. У ній він не вдавався до спеціального розгляду проблеми походження назв Україна і Волинь. Автор зазначає, що територія України була заселена русами, які взяли собі назву від прибулих зі Скандинавії під зверхністю Рюрика варягів -русинів. Привертає увагу його твердження про плем'я полян, частина яких залишилася жити над Дніпром, а частина переселилася на береги Вісли і дали початок польському народові [321, s. V, 180]. Термін «Україна» М.Балінський застосовує у розповіді про повстання Б.Хмельницького та зазначає, що після битви на Жовтих Водах та під Корсунем гетьман оволодів усією Україною, а Андрусівське перемир'я розділило Україну на польську та російську [321, s. 196].

Проблемам давньої історії України присвячена монографія Міхала Грабовського «*Ukraina dawna i terazniejsza*» [397]. Слід відмітити, що це перша в історіографії, як польській так і українській, дослідницька праця у назві якої вжито термін «Україна». Її автор польський історик та повістяр, уродженець Волині, вихований в Україні, належав до групи письменників і поетів, які творили «українську школу» в польській культурі. Згадана праця присвячена розгляду давніх археологічних пам'яток і була задумана автором як

перший том праці про Україну. У вступній частині ми знаходимо пояснення його розуміння поняття України. На його думку, ця назва застосовувалася до країв давньої Польщі, які тягнулися аж до Чорного моря, обіймала й Новоросію та Бессарабію. А в своїй праці він розглядає Україну в межах Київської губернії, яку він і розуміє під назвою України [397, s. 8].

Подібне розуміння України зустрічаємо у всіх історичних дослідженнях польських авторів та в творах мемуаристів. У деяких працях, зокрема у статті Міхала Гліщинського «Hetmani Małorosyjscy i kozacy do czasów unii» [391] землі між Росією, Польщею і Туреччиною названі Малоросією. Поряд із цією назвою він вживає до цієї ж території і термін «Русь». Починаючи від подій XVI ст., М. Гліщинський починає застосовувати назву «Ukraina», «kozacy ukraínsy», поряд він послуговується і терміном «Малоросія». Розповідаючи про Люблінську унію 1569 р., він зазначає, що на сеймі в Любліні «nazawsze połączono Małorossyą z Polską» [391, s. 491]. Очевидно, М. Гліщинський не переймався виясненням та уточненням значення цих термінів, тому що скрізь вживає як рівноцінні назви «малоросійський», «український», «руський».

Серед польських істориків другої половини XIX ст. найбільше уваги виясненню значення поняття «Україна» приділив О. Яблоновський у статті «Ukraina», яку він підготував до «Słownika geograficznego Królestwa Polskiego» [416] та у вступній частині до XX тому випуску «Zródła dziejowe» [114]. Україну він відносить до найбільш віддалених руських земель Речі Посполитої, яку впродовж XVI і першої половини XVII ст. складали два пізніших воєводства – Київське та Брацлавське і крім них ще й Чернігівщина, яка була втрачена Литвою на початку XVI ст. та, на згаданий час, іще не увійшла до складу Речі Посполитої. О. Яблоновський розрізняє поняття «Україна» у XVI ст. у вузькому та широкому значенні і твердить, що саме у цей час з «ukrainy» постала «Ukraina» [114, s. 11]. Спочатку ця назва не мала офіційного вживання і після скасування Київського князівства у 1471 р. під поняттям «ukraina» розуміли пограниччя литовських земель з ординцями. Лише після унії 1569 р. вона поступово починає набирати свого пізнішого значення. На урядовому рівні вперше була вжита у назві відомої постанови польського сейму за 1589 р. «Porządek z strony Nizowców i Ukrainy», хоча теж як звичайна назва. У такому ж значенні її вживав і тодішній київський біскуп Й. Верещинський. Лише подальші безперервні заворушення на південному пограниччі Речі Посполитої дали цим краям широкий розголос і закріпили для них назву «ukrainy», перетворивши її з простої назви на власну. І відтоді під «Україною» в широкому значенні того виразу у Короні, як і в Литві, почали розуміти весь обшир землі, який розпочинався за Случем і Мурахвою і тягнувся понад Дніпром і Бугом аж до Муравського шляху та

очаківських степів. Пізніше цей обшир обійняв не лише степовий простір, але й частину Полісся південніше нових литовських рубежів [114, s. 14 – 15]. Ці землі в адміністративному відношенні були поділені на Київське та Брацлавське воєводства.

У статті до «Słownika geograficznego Królestwa Polskiego» О. Яблоновський дещо детальніше висвітлює цю проблема, яку схематично виклав у вступній частині до XX тому «Zróżdziejowuch». У новій праці він наголошує, що ця назва не стільки історична, скільки традиційна («zwyczajowa») і в староруську, домонгольську пору ніде не зустрічається. У її основі лежить вираз «kraj», який є загальнослов'янським і означав, що та земля була «krańcowa, graniczna», тут же автор детальніше вказує межі України у середині XVII ст., які обіймали степовий простір від Дністра нижче устя Мурахви, через нижнє Побужжя і Подніпров'я до Муравського шляху по вододілу між Дніпром та Дінцем. На півночі – південніше лінії Житомир – Київ по правому березі Тетерева та Ірпіня і до Бугу та Росі; на лівому березі Дніпра – між річками Десна та Сейм і верхів'ями Трубежу і Сули до Муравського шляху і Дніпрових порогів [416, s. 772 – 773]. О. Яблоновський згадує і назву «Малоросія». Вважає, що вона офіційно почала вживатися після Андрусівського перемир'я до земель київських та чернігівських, які перебували під зверхністю українських гетьманів, тобто стосовно Лівобережжя та Слобожанщини. Поступово ця назва витіснила звідси термін «Україна», але народ у своїх піснях зберіг назву «Україна» до всього простору південних руських земель [416, s. 778].

О. Яблоновський підкреслює, що досить важливою є проблема етнічної приналежності місцевого населення. Тутешня людність, на його думку, становить окремий південно-руський тип, який за зовнішніми рисами та за характером відрізняється від подільського, поліського, сіверського типів. Таку відмінність він пояснює домішкою крові інших народностей, які тут проживали, у першу чергу степовиків (чорних клобуків).

Проблему поняття «Волинь» намагалися в'яснити у своїй праці «Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana» М. Балінський і Т. Ліпінський [320, s. 816 – 933]. На їх думку назва регіону походить від замку Волиня, який знаходився недалеко від Рубешова на березі Бугу і висловлюють припущення, що ця назва могла піти від слов'янської орди, яка переселилася сюди із Заволжя у IV – V ст.н.е. Від річки Волга пішла й назва племені волинян [320, s. 816]. Територію воєводства автори розглядають у межах трьох повітів: Луцького, Володимирського і Кременецького.

Найбільш ґрунтовним дослідженням про минуле Волині серед польських авторів XIX ст. є трьохтомна праця Т. Стецького «Wołyń pód względem statystycznym, historycznym i archeologicznym» [621; 622

], третій її том має назву «Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki» [623].

З-поміж інших проблем, Т. Стецький розглянув і походження назви «Волинь». Він критично проаналізував версії своїх попередників, рішуче відкинув неправдоподібні домисли як то від слів «воли гонити», тлумачення Я. Длугоша (від городка Волинь), М. Стрийковського (від ріки Волги, звідки на Волинь переселилися племена «волгарів»). Т. Стецький категорично стверджує, що подібні домисли не мають жодних історичних підтверджень. Він поділяє думку В. Сестринцевича про прихід готів на цю територію у 30 р. до н.е.. І прийшли вони до околиці «рієкней і żyзнней Olium». Пізніше назва «Olium» трансформувалася у «Wolium lub Wolin». Однак Т. Стецький на задавався виясненням чи цей «Olium» був заснований готами, чи вже існував до їхнього приходу як поселення місцевого люду, яке хронологічно відповідає археологічній зарубинецькій ранньослов'янській культурі. Він лише підкреслює давність цієї назви, оскільки назва волинян зустрічається у Птоломея у II ст. н.е., який свідчить, що на лівому березі Бугу мешкали племена під назвою «Bulensy, raczej Wulensy lub Wolincy» [621, s. 4 – 5].

Таким чином, Т. Стецький першим поставив проблему з'ясування назви «Волинь» на наукову основу і наголосив, що цей регіон для історика, археолога іще надовго залишиться цікавим краєм. Дослідник поділяє Волинь на дві окремі провінції – власне Волинь і Волинське Полісся. До останнього він відносить Ковельський, Овруцький і Житомирський повіти тогочасної (XIX ст.) Волинської губернії, решту повітів – до власне Волині.

Досить ґрунтовну статтю про Волинь знаходимо на сторінках «Słownika geograficznego Królestwa Polskiego» [475]. Автором її був один із активних працівників цього видання Юзеф Кшивіцький. Дана стаття є підсумком уявлень про Волинь та здобутків польської та української історіографії у її вивченні в XIX ст. Автор наголошує, що межі Волині в різні часи не були постійними, кожна історична епоха вносила до них свої корективи. Географічні її межі розкинулися між ріками Вепр на заході, Случ на сході, на півдні до верхів'їв Бугу і Сяну і до болотистих просторів верхньої течії Прип'яті. Політичні кордони змінювалися залежно від історичних обставин і були то більшими то меншими, іноді поширювалися до Бреста на півночі і поза Брацлав на півдні.

Ю. Кшивіцький стверджує, що походження назви Волинь є невідомим хоча тут і не бракує різних тлумачень. Він взагалі сумнівається чи ця назва має слов'янське походження. Автор подає короткий нарис історії Волині, який цікавий для нас тими оцінками, які польський історик дає давній історії регіону. Першими мешканцями Волині він називає волинян, яких ототожнює з дулібами та бужанами, які проживали в тісному сусідстві з іншими спорідненими східнослов'янськими племенами – дреговичами,

хорватами, тиверцями, древлянами. Автор наголошує, що були вагомими історичні причини тому, що назва «Волинь» переважила інші і дожила до наших днів. Ще до приходу в Київ «русів варязьких» волиняни із згаданими сусідніми племенами творили єдиний тісний політичний зв'язок, відомий під загальною назвою «Червеньських градів», який певний час був під зверхністю ляхів. А можливо і входив до їх слов'янського об'єднання. Але через 100 років після оволодіння Києвом, руси у 981 р. відвоювали у ляхів Червеньський край разом із Волинню. Після того Волинь із її найближчими спорідненими сусідами вже не виходили із об'єднання, утвореного русами із племен старої Слов'янщини та разом з іншими територіями із часом стало «руським» [475, s. 915]. Автор наголошує, що не сила пов'язувала Волинь із рештою Русі а передовсім духовна спільність з племенами, які її творили. Після того Волинь стала триматися ближчої спорідненості із східними полянами ніж із західними (поляками). У цьому руському об'єднанні Волинь не втратила своєї індивідуальності, адже Русь Рюриковичів не була власне державою, єдиним народом, а лише пов'язувалася єдністю пануючого роду і релігійною культурою, а кожне плем'я зберігало своє самостійне життя, яскравим проявом чого стало утворення окремого князівства Волинського і Галицького (*księstwa Galicyi i Lodomerji*), які після монгольської навали стали і самі по собі і в очах заходу «*Rusia*», «*ziemią ruską*», чим раніше була Київська земля. Ця Русь мала тісні стосунки із Заходом, для самозбереження вона увійшла до спілки західних католицьких держав, отримавши від Папи Римського королівську корону, стала поруч із Польщею, Чехією, Угорщиною. І хоч не вдалося втілити в життя задуману церковну унію та утворити політичний союз держав проти монголів, ця нова Русь розвивалася у тісних стосунках із Заходом.

Автор зазначає, що саме в умовах культурного, політичного життя Галицько-Волинського князівства слід шукати глибинні причини того, що і під Литовським пануванням і в складі польської Речі Посполитої Волинь виступала окремим осередком можновладства. Зокрема у середині XVI ст. вона у складі ВКЛ становила особливий суспільно-політичний організм, який щораз більше виділявся із литовського державного об'єднання. Таке становище волинської землі обумовлювалося її територіальною протяжністю, куди входила частина Поділля з його дикими полями, а подеколи і київський Житомир. Це призвело до того, що Волинь була чимось середнім, ані польською, ані литовською, тут не зникла пам'ять про давню державно-політичну, волинську чи галицько-володимирську самостійність. У XVI ст. Волинь становила єдине велике гніздо можновладства, яке творили місцеві князі.

Однак ситуація змінилася після Люблінської унії, хоч автор підкреслює добровільний характер входження Волині до Коронних

земель. Однак поступово змінилася мовна ситуація. Давня руська мова, якої раніше дотримувалася шляхта, поступово перестала використовуватися в урядових, господарських документах. Поступово згасли давні князівські роди, з'явилися нові землевласники із числа польських, литовських, українських родин. Образ Волині особливо змінився після подій другої половини XVII, що зрештою призвело до того, що Волинське воєводство у XVIII ст. нічим не відрізнялося від сусідніх Подільського і Руського.

Багато думок польських авторів із розглядуваної проблеми є дискусійними, із якими важко погодитись, деякі є далекими від наукової істини. Це можна пояснити як недослідженістю цих проблем у польській та в українській історіографії у XIX ст., так і певною упередженістю деяких авторів. Однак їх доробок з цієї проблеми слід враховувати у сучасних історичних дослідженнях. Варто зазначити, що перше спеціальне дослідження цієї проблеми в українській історіографії належить перу українського історика В. Липинського, з'явилося воно на сторінках збірника «Z dziejów Ukrainy» [495].

З–поміж досліджень про історію населених пунктів Волині, які першими появилися в польській історіографії на початку XIX ст., звернемо увагу на двохтомну працю Томаша Свенцького (1774 – 1837 рр.) «Opis starożytnej Polski» [648; 649]. Її автор – правник, історик, географ, походив із заможної шляхетської родини із Підляшшя. Освіту здобув у Львівському університеті, працював суддею у Кракові, адвокатом апеляційного суду у Варшаві. Окрім основної роботи він цікавився історичною наукою і підготував ряд досліджень про минуле польської держави. У них він ідеалізував давній слов'янський лад, а причини занепаду Речі Посполитої вбачав у іноземних впливах, які, на його думку, започаткувалися за часів Зигмунта III (німецькі впливи) та Яна Казимира (французькі впливи). За свої дослідження з історії країни у 1818 р. Т. Свенцький був обраний дійсним членом Варшавського Товариства Приятелів Наук.

Найбільше відношення до українських земель, у тому числі й Волині має згадана праця «Opis starożytnej Polski», перше видання якої з'явилося у 1816 р., у 1828 р., вийшло друге доповнене, у 1861 р. – третє. Це вочевидь свідчить про популярність цього наукового історичного твору серед польського читача. Автор ставив своїм завданням описати давні пам'ятки вітчизни, нагадати про минулу славу народу, який колись належав до найбільш потужних у Європі, а зараз, на початку XIX ст., зазнає таких нещасть. Для цього Т. Свенцький використав широке коло історичних джерел – середньовічні хроніки, твори авторів XVI – XIX ст., документальні матеріали із приватних та державних архівів. Автор намагався висвітлити минуле населених пунктів Речі Посполитої в кордонах 1772 р. Матеріал охоплює усі історичні регіони польської держави, виклад його розділений по воєводствах. Відомості про міста і села

Волині містяться у другому томі [649, s. 44 – 66]. Тут же поміщені і дані про Київщину (під назвою Україна), Поділля, Червону Русь, Чернігівське та Брацлавське воєводства. Окремий розділ Т. Свенцький присвятив українському козацтву.

Опису населених пунктів передуює невеликий історичний нарис про Волинь, де згадані основні події з її минулого. Автор наголосив, що ця територія з часів Володимира Святославича пов'язана із Руссю, потім була підкорена Гедиміном, після чого точилася боротьба за неї між Польською та Литовською державами і лише внаслідок Люблінської унії вона остаточно приєднана до Корони. На наступних сторінках своєї праці Т. Свенцький висвітлив минуле найбільших населених пунктів Волинського воєводства – Луцька, Володимира, Кременця, Острога, Вишневеця (у двох останніх гаслах основну увагу приділив княжим родам Острозьких та Вишневецьких), Пилявець, Збараж, Берестечко (тут переважає розповідь про битви з козацькими військами 1648 та 1651 рр.).

Згадана праця Т. Свенцького підтримала традиції польської історіографії з написання праць про історію населених пунктів держави, куди автори відносили й українські терени. Відомий дослідник Волині Т. Стецький у 1862 р. зазначив, що Т. Свенцький своєю працею показав перший приклад історико-статистичного опису нашого краю, що його книга і надалі залишається дуже популярною серед читачів [622, s. VI – VII]. Вона відображає стан вивчення минулого цих населених пунктів на початку XIX ст. Разом із тим вона дала імпульс подальшій пошуковій роботі із вивчення історії місцевостей давньої Польщі.

Продовженням цієї дослідницької тенденції стала праця Міхала Балінського й Тимотеуша Ліпінського «*Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*», яка вийшла друком у 40-х роках XIX ст. і є важливим внеском у дослідження минулого Київщини, Волині, Поділля.

М. Балінський – історик, публіцист, був одним із відомих діячів освіти та культури у Литві в першій половині XIX ст. Він народився у родинному маєтку Тересполь поблизу Полоцька. Освіту здобував у гімназії та університеті у Вільно, у 1815 р. отримав ступінь магістра філософії математично-природничого відділу. Надалі студіював давню літературу, англійську, італійську мови, історію під керівництвом Йоахима Лелевеля. Така різнобічна освіта дозволила йому в подальшому займатися багатосторонньою літературною діяльністю. Він був членом Віленської Судової Едукаційної комісії. Працював у періодичних виданнях «*Dziennik Wileński*», із 1816 р. керував виданням «*Tygodnika Wileńskiego*», заснованого Й. Лелевелем. Певний час М. Балінський був учасником патріотичного «Товариства шубравців», у редактованому ним «*Tygodniku Wileńskim*» запровадив рубрику «Шубравська література». Окрім того

він був членом багатьох наукових товариств, зокрема віце-головою Археологічної Комісії при музеї старожитностей у Вільно та редактором її «Pamiętnika». Під час проживання у Варшаві став співзасновником періодичного наукового видання «Biblioteka Warszawska», який видавався упродовж 1841 – 1914 рр. У 1831 р. був учасником повстання проти царизму, за що його ув'язнили на певний час. У 1836 р., щоб дати краще виховання синам, М. Балінський переселився у Варшаву, де прожив 11 років, займаючи різні посади в урядових та освітніх установах. Повернувшись у 1847 р. до Литви, проживав у своєму маєтку Яшуни недалеко від Вільно, займався господарством та науковою працею. Двічі обирався куратором гімназії та шляхетського інституту у Вільно, був членом Наукового Товариства у Кракові та Петербурзького Географічного товариства та інших наукових об'єднань [656].

Серед багатой наукової спадщини М. Балінського є ряд важливих досліджень із світової історії («Obraz państwa W. Brytanji» // *Dziennik Wileński*. – 1816.), історії Польщі («Spytko z Melsztyna»; «Zgon Żółkiewskiego w Secorskiej wyprawie...» та інших). Помітне місце у його науковому доробку займає праця з історії Віленського університету та історії міста Вільно. Деякі з його досліджень публікувались на сторінках періодичних видань, зокрема «Dziennika Wileńskiego», інші вийшли окремими книгами, ряд розвідок були об'єднані у збірник «Studia historyczne» [322].

Особливе значення для українських дослідників має велика праця «Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana» [319 – 320] написана у співавторстві з Тимотеушем Ліпінським, опублікована упродовж 1843 – 1849 рр.. Дана праця є досить відомою волинським краєзнавцям, згадки про неї часто зустрічаються в історіографічних оглядах та посиланнях. Однак вона іще не стала об'єктом окремого історіографічного аналізу.

Метою написання праці М. Балінським та Т. Ліпінським було бажання авторів задовольнити потребу читачів у історичних відомостях про регіони, у яких вони проживали. Учені були свідомі такої нагальної потреби тогочасного польського суспільства. За взірцем їм служив вищезгаданий двохтомний твір Т. Свенцького «Opis starożytnej Polski». У передмові до своєї праці автори наголосили що твір їхнього попередника уже не задовольняє польського читача. Окрім того дослідження Т. Свенцького на той час стало рідкісним, витримавши два видання, його праця була написана на недостатній джерельній базі. Після її появи стався значний поступ у історичних дослідженнях, розширилася джерельна база, тому не варто обмежуватися лише цим твором. Опрацювавши нові джерела, користуючись багатьма новими монографічними дослідженнями, архівними матеріалами, автори намагалися дати новий історично-статистичний образ давньої Польщі.

Вони поділили її територію на три великих провінції – Великопольщу, Малопольщу і Литву. Згідно такого поділу розташували матеріал, розділивши його на три окремих томи. Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від ранньослов'янських часів і до 1794 р., коли на їх думку скінчилася епоха стародавньої Польщі. Автори не вважали свою дослідницьку роботу остаточною, останнім словом у цьому напрямку досліджень. Наголосили, що зробили лише те, на що їм вистачило сил і наявних джерел, висловили надію, що майбутні дослідники зроблять більше.

Історично-статистичні описи українських земель по воєводствах (Київське, Волинське, Подільське, Руське) містяться у другому томі. Автором переважної більшості статей про населені пункти українських земель (у тому числі Волині) був Тимотеуш Ліпінський (1797 – 1856 рр.). Мати його Маріанна з Олесницьких–Гловач була родом із Волині. Сам Т. Ліпінський часто здійснював подорожі по Волині, Київщині, Поділля, під час яких збирав етнографічний матеріал, історичні відомості [657]. Історик народився в шляхетській родині, освіту здобув у Варшавському університеті. Брав участь у повстанні 1830 – 1831 рр., вів щоденник, який був видрукований у 1883 р. під назвою «Zapiski z lat 1825 – 1831» [493] і вважається цінним історичним джерелом. Упродовж 1833 – 1851 рр. Т. Ліпінський викладав історію, географію, польську мову в навчальних закладах Варшави, публікувався в періодичних виданнях, зокрема у «Bibliotece Warszawskiej».

При написанні згаданої праці М. Балінський та Т. Ліпінський використали давні польські хроніки М. Бельського, М. Стрийковського, дослідження А. Нарушевича, К. Несецького, «Pamiętniki» В. Борейка, А. Радзивілла, мемуарні твори Ю.-І. Крашевського, О. Пшездзецького, видання «Zródła do dziejów polskich», матеріали із Archiwu Głównego у Варшаві та інші джерела.

Історичному опису населених пунктів передують короткий нарис про минуле відповідного воєводства – Волинського, Київського, Подільського. Привертає увагу, що на початку нарису автори роблять зауваження, що Київський повіт позбавлений своєї столиці і жителі змушені вирішувати свої справи у Житомирі. Нарис про місто Київ у книзі теж відсутній.

На нашу думку, матеріали про населені пункти Волинських земель так само як і інших не є завершеними історико-статистичними нарисами про минуле відповідних населених пунктів. Скоріше це зібрання фрагментів із історичних джерел, які відображають певні моменти із їх минулого, без висновків та узагальнень. Вони можуть послужитись, поруч з іншими джерелами, для підготовки більш ґрунтовних дослідницьких творів про місцевості Волині та регіонів України. У цьому і вбачається на сьогодні найбільше значення праці «*Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i*

statystycznym opisana» М. Балінського і Т. Ліпінського.

Середина ХІХ ст., як уже зазначалося у 2 розділі цього дослідження, стала у польській історіографії перехідним етапом від романтичного до позитивістського методу дослідження. Цей перехід у науковому вивченні міст і сіл Волині репрезентує творчість Юзефа-Ігнація Крашевського та Олександра Кароля Пшездзецького. Їх праці започатковують нові тенденції в дослідженнях міст і сіл волинського регіону – на основі безпосередніх обстежень та вивчення місцевих родових архівів й приватних бібліотек.

Першими з-поміж таких з'явилася книга Ю.-І. Крашевського «Wspomnienia Wołynia, Polesia, i Litwy», перше видання якої вийшло у 1840 р. [465 – 466]. Після того вона кілька разів перевидавалася, у тому числі й за межами Польщі, у Парижі [467]. Паризьке видання вийшло меншим за обсягом (у ньому немає найбільш цікавих, на нашу думку, історичних нарисів про Славути, Межиріч Корецький, Олику, Луцьк, Остріг), до того ж і назва дещо інакше зазначена, переставлені місцями Волинь і Полісся. Але це видання містить деякі поправки, дещо інші думки, зокрема про причини селянсько-козацьких повстань на Волині та Україні, та щодо селянської проблеми. На титульній обкладинці, на жаль не зазначено рік його видання і його не можна визначити з інших місць книжки. У бібліографічних оглядах зазначається як рік його появи 1860. Але у вступній частині до книги зазначено, що автора, на жаль, уже немає серед живих. Тобто видання могло з'явитися після 1887 р. Наступною, не враховуючи статей, його монографією, у якій він виклав свої враження про волинський край стала книга «Wieczory Wołyńskie» [468]. Вона була написана уже на завершальному етапі його проживання на Волині. Тобто ці дві книги є певними віхами, які репрезентують початкові та остаточні враження письменника від регіону, його жителів, пам'яток давнини та сьогодення.

Ю.-І. Крашевський був уродженцем Варшави, але його життя упродовж певного часу було тісно пов'язане із волинським краєм. Після одруження із Софією Воронич у 1838 р., він оселився на Волині та господарював у своїх тутешніх маєтках, спочатку у селі Омельно, потім у 1840 р. купив село Городок біля Луцька, пізніше село Губин у Луцькому повіті. Необхідність дати освіту чотирьом дітям змусили його у 1853 р. переселитися до губернського міста Житомира, де він проживав до 1860 р. Тут письменник брав активну участь у громадському житті міста, був куратором шкіл, директором місцевого театру та шляхетського клубу, головою товариства добродійності. Одночасно Ю.-І. Крашевський співпрацював із багатьма тогочасними польськими часописами. Із 1837 р. він був співробітником часопису «Tygodnik Peterburgski», від 1851 р. – «Gazety Warszawskiej», публікуючи на їх сторінках як літературні так і науково-історичні твори. Проживаючи у Городку на Волині, він заснував часопис

«Athenaeum», який досить швидко об'єднав навколо себе талановитих літераторів, та став чільним польським літературним виданням [325, s. 40 – 41]. Сам Ю.-І. Крашевський у 1852 р. згадував, що приходилося редагувати часопис за 70 миль від місця його друкування, про те що доводилося самому бути і редактором, і секретарем, і кур'єром, а іноді й оплачувати наклад. Лише від 4 випуску 1841 р. «Athenaeum» почав видаватися накладом Т. Глюксберга [615, s. 447]. На сторінках його опубліковано чимало статей про історію Волинського регіону, одним із авторів їх був О. Пшездзецкий. Він опублікував на його шпальтах уривки із незавершеного III тому «Podole, Wołyń, Ukraina. Obraz miejsc i czasów» [549].

На початку 1863 р. Ю.-І. Крашевський виїхав до Дрездена, де заснував власну друкарню, опублікувавши там серію мемуарних творів з історії Польщі XVII – XIX ст., багато із них стосуються Волині. Це мемуари польського шляхтича, який проживав на Волині на зламі XVIII – XIX ст., Яна Дуклана Охотського, Северина Букара учасника визвольних змагань польського народу у 90-х рр. XVIII ст., Юзефа Понятовського та інших діячів.

Найбільше відношення до висвітлення історії населених пунктів Волині мали «Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy». У переважній частині твір має характер дорожніх нотаток, у яких відображений тогочасний стан тих містечок та сіл Волині, які відвідав автор під час своїх поїздок по волинській губернії наприкінці 30 – початку 40-х років XIX ст. Це стосується ярмарку у Янівцях, опису села Оссова, де раніше проживав відомий польський літератор Алойзи Фелінський, містечка Степань, Серніцького поселення. Разом із тим у багатьох нарисах він виступає й серйозним істориком дослідником. На основі історичних праць (Я. Длугоша. М. Стрийковського, М. Бельського, М. Кромера, К. Несецького, Ш. Старовольського, А. Нарушевича, публікацій джерельного матеріалу) він висвітлює важливі сторінки в історії описуваних населених пунктів. Це помітно на прикладі статей про Чарторийськ, Млинів, Дубно, Межиріч Корецький, Острог, Славуту, в розділі про замки та городища Волинської землі. Найбільшим за обсягом та насиченістю інформацією є розділ про історію Луцька. Інформація викладена у цих нарисах до сьогодні зберігає науково-пізнавальне значення як джерело для вивчення соціально-економічних та культурних проблем минулого волинського регіону.

Упродовж 1853 – 1860 рр. Ю.-І. Крашевський проживав у губернському Житомирі. Допитливий письменник не залишився байдужим і до історії міста. Його перу належить низка статей як про історичне минуле Житомира, так і про поточний стан справ у Житомирі середини XIX ст. Власне він став автором одної з перших наукових розвідок про історію міста Житомира, яку від опублікував на сторінках часопису «Tygodnik Ilustrowany» [469]. У цій невеликій

замітці фрагментарно висвітлюється багатовікова історія міста від його заснування в часи Київської Русі і до середини ХІХ. Ю.-І. Крашевський критично розглядає давню історію міста Житомира, зокрема не погоджується з думкою походження його назви – Житомир, як місто жита. Ця версія пізніше стала досить популярною серед волинських краєзнавців, які не утрудняли себе завданням піддати її науковому аналізу. Письменник наголошує на тому факті, що Житомир довгий час залишався тихим провінційним містечком. Переломною подією у його історії став 1667 р., коли сюди були перенесені (після укладення Андрусівського перемир'я) із Києва земські суди, що створило умови для його бурхливого розвитку. Ю.-І. Крашевський більше захоплюється описом Житомира першої половини ХІХ ст., вважає що місто має прекрасну перспективу. Стаття виглядає як науково-популярний нарис і покликана ознайомити польську громадськість із сторінками історії Волині та одного із її міст.

Ю.-І. Крашевський регулярно дописував до польських часописів, у першу чергу до «Gazety Warszawskiej», чим сприяв ознайомленню із Житомиром та Волиню широких кіл читачів. Варто зазначити, що проживаючи у Житомирі, Ю.-І. Крашевський проявив себе щирим патріотом міста, незважаючи на те, що перше враження про Житомир у нього було несприятливим. У листі до брата Каєтана він писав: «Житомир – пустка велика для літератури і мистецтва вигнання» [472, s. 251]. А у листі до матері у перші дні перебування у місті він зазначив, що «Житомир мені здається на самому краю світа» [472, s. 149]. Однак пізніше він змінив думку на ліпшу. У книзі «Wieczory Wołyńskie» він дав позитивну характеристику жителям, відмітивши, що хоч їх і не можна назвати вихованими за європейським зразком, все ж вони мають чимало цнот і добрих помислів, у їх думках більше доброго, ніж злого, вони мають щирю релігійність та скромність звичаїв [468, s. 98]. А Житомир назвав помешканням шляхти, які живуть тут як добрі сусіди, без показухи, по господарському [468, s. 72]. Зрештою він підкреслив і той факт, що Житомир розвивається власною працею і своїми силами, розташований в глибині провінції, не маючи добре розвинутих комунікацій, не підлягає жодним впливам, і може сподіватися лише на власні можливості поступу [468, s. 99].

На нашу думку, така позитивна оцінка житомирян дещо контрастує із тими гострими закидами, які Ю.-І. Крашевський перед цим робив на адресу місцевої шляхти з приводу їх байдужості до культурного розвитку краю. Це призвело до гострого конфлікту між ним та обивателями Волинської губернії наприкінці 1850-х рр.. та послужило, можливо, однією із причин виїзду письменника з Волині (про цей конфлікт йтиметься далі). Позитивна характеристика у книзі «Wieczory Wołyńskie» могла бути просто ввічливим компліментом, з

метою загладити гостроту протистояння. А можливо письменник своєю гострою критикою намагався мобілізувати громадськість регіону до інтенсивнішої культурної праці. Якби там не було, Ю.-І. Крашевський і пізніше, уже після виїзду із Житомира, не змінив доброї думки про його мешканців. Це помітно у згаданій вище статті про Житомир на шпальтах «Tygodnika Ilustrowanego».

Ю.-І. Крашевський чимало зробив для розвитку місцевого театру (відмітимо, що він мав польський характер). Очевидці оцінювали театральну трупу як посередню. Однак Ю.-І. Крашевський вважав, що вона не поступається ні Львівській, ні Краківській, ні Вільнюській, а можливо й перевершує їх [471]. Із від'їздом Ю.-І. Крашевського із Житомира театр поступово, у 1863 р., припинив свою діяльність. Культурно-освітницьку діяльність Ю.-І. Крашевського у Житомирі високо оцінювали сучасники. М. Дубецький зазначив, що завдяки його ініціативам Житомир із глухої місцини перетворився на осередок вищої культури [368, s. 159].

Для науковців цікавою буде участь Ю.-І. Крашевського у підготовці проекту Енциклопедії Польських старожитностей. У 1874 р. Краківська *Academia Umiejętności* виступила з ініціативою підготувати й видати Словник старожитностей польських. Проект його видання запропонували підготувати Ю.-І. Крашевському. За короткий час він склав програму, яку Археологічна комісія АУ прийняла одногolosно і видрукувала її у «*Sprawozdaniach Akademii*», пізніше цей проект вийшов окремим виданням [473]. Програма Словника засвідчує Ю.-І. Крашевського як поважного знавця старожитностей. У ній він зазначив наскільки важливим є вивчення давньої історії, підкреслив потребу знати не лише дальні країни, але й рідну. Науковець вказав на потребу вивчати не лише власне польські а й східні, греко-руські та західні германські пам'ятки давнини, оскільки поляки мають чимало як спільного так і відмінного із цими культурними світами. Він наголосив що Польща відчувала вплив Сходу від XIV ст., після занепаду Константинополя, а західний – раніше, від початків християнства. Ю.-І. Крашевський відмітив, що праці попередніх дослідників грішили тим, що картини польського життя досліджувалися окремим феноменом, поза зв'язками із сусідніми цивілізаціями.

На пропозицію Ю.-І. Крашевського АУ вирішила надати Словнику форму Енциклопедії, яка міститиме ширшу інформацію про пам'ятки старовини. Хронологічно вона мала б охоплювати окрес від первісного побуту передісторичних часів, верхня хронологічна межа не зазначалася. Все ж, незважаючи на загальне схвалення та розуміння актуальності такого видання, воно не було втілене у життя

Помітне місце у розвитку процесу вивчення минулого населених пунктів Волині належить уродженцю Подільської губернії

графу Олександру Пшездзецькому (1814 – 1871 рр.). Він, поруч із Ю.-І. Крашевським, належить до тих науковців, для яких характерні помірковані позиції у ставленні до українського народу. Однією із перших його наукових історичних праць був твір «Podole, Wołyń, Ukraina. Obraz miejsc i czasów» [546 – 547], що вийшов у двох томах у Вільно у 1841 р.. Ця праця написана в результаті поїздок Волинською та Подільською губерніями, обстеження тамтешніх приватних та церковних/костельних архівосховищ та книгозібрань. Все ж вона не є описом конкретної подорожі, це зібрання окремих нарисів, кожен з яких має самостійний характер. Їх об'єднує суцільний задум – розповідь про минулі часи на основі архівних матеріалів, літописних свідчень, опис місцевостей та пам'яток архітектури й мистецтва та пов'язані із ними спогади і традиції. Як зазначив автор у вступній частині, зразком для нього слугувала праця Ю.-І. Крашевського «Wspomnienia Polesia, Wołynia i Litwy». Згадав він і заслуги літератора й критика Міхала Грабовського в описанні місцевостей України [546, s. IV – V]. Автор зазначив, що у цій справі не варто боятися наслідування, оскільки тут кожен зможе знайти власний уділ, один автор не зможе охопити всього історичного матеріалу.

Названий твір О. Пшездзецького отримав високу оцінку сучасників, які відмічали, що незважаючи на те, що він не має витонченої літературної обробки і часто страдає мовними огріхами все ж становить глибокий історичний інтерес [401, s. 82]. У ньому автор не лише висвітлив сторінки давньої історії, але й помітив та порушив важливі проблеми життя тогочасної польської спільноти на Волині. Серед них – велика кількість розлучень, надмірності у будівництві панських палаців, у яких господарі не займаються господарством, а, довірившись управителям, більше захоплюються полюванням та грою в карти. У цій книзі автор більше уваги приділив опису населених пунктів Подільської землі – Кам'янця, Ярмолинець, Брацлава, Вінниці, Сатанова, Макова, рідного Чорного Острова. Із волинських містечок та сіл звернув увагу Шпанів, Невірків, Кревін, Корець, Вишневець. Окремий розділ присвячений містам Іскорость, Овруч, Коростишів, які він відносить до українських територій. У цих нарисах О. Пшездзецький висвітлив сторінки історії відомих волинських родин, зокрема князів Вишневецьких, Корецьких.

Найбільш помітним у вивченні історії населених пунктів Волині серед польських дослідників другої половини XIX ст. є доробок волинського шляхтича Тадеуша Єжи Стецького. Він є автором ґрунтовних історичних досліджень про минуле багатьох міст та сіл Волині. Дослідник народився у селі Медведівка, Заславського повіту Волинської губернії. Початкову освіту здобував удома, з дитинства проявляв інтерес до старих книг та документів. Продовжив навчання у Житомирській чоловічій гімназії, після того – у Київському університеті (до 1857 р.). Тоді ж почав писати перші

краєзнавчі статті, які були надруковані у варшавській «Gazecie Codziennej». У 50 – х роках ХІХ ст. сім'я Стецьких проживала у Житомирі. Сучасники згадують, що їх родину, власне матір Томашову Стецьку, яка у той час виховувала у Житомирі трьох синів, часто відвідував Ю.-І. Крашевський [325, s. 46]. Очевидно, зустрічі із письменником робили вплив і на старшого її сина Тадеуша. По закінченні навчання він вирішив написати загальний нарис історії Волині. Із цією метою він багато мандрував краєм, робив нотатки. Після поневірянь, що спіткали його за участь у Січевому повстанні, у 1868 р. науковець оселився у маєтку дружини, селі Привітів Новоград-Волинського повіту (нині село Любарського р-ну Житомирської обл.). Саме тут, займаючись господарством, він написав основні свої історичні праці.

Основною та найбільшою за обсягом працею Т.Стецького про минуле волинського регіону стала трьохтомна «Wołyń pód względem statystycznym, historycznym i archeologicznym» [621 – 622], третій том якої вийшов під назвою «Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki» [623]. Задум написати працю про історію регіону виник у нього ще у студентські часи. Зразком йому слугували книги Т. Свенцького, М. Балінського та Т. Ліпінського, Ю.-І. Крашевського, О. Пшездзецького [621, s. IV; 622, s. VII – VIII]. Остаточо задум сформувався після ознайомлення із дослідженням Едварда Руліковського «Opis powiatu Wasilkiewskiego pód względem historycznym, obyczajowym i statystycznym», яка вперше вийшла у 1853 р., та особливо із брошурою Євстафія Тишкевича «Opis powiatu Worysowskiego». Саме після цього він вирішив написати за подібною схемою історію рідного Заславського повіту. Однак у процесі роботи первісний задум розширився. Автор дійшов думки, що розповіді про повіти повинні супроводжуватися загальним оглядом краю: про його географічне положення, промисли, торгівлю, освіту, характер населення, духовну культуру тощо.

Автор був свідомий труднощів створення такої праці про Волинь. Головною перешкодою стала нестача джерел. Київські архіви були важкодоступними для жителя волинського села, гродьські, підкоморські книги з теренів Волині, приватні акти знатних родин або перебували у московських руках, або знищені, або ж були вивезені у віддалені міста країни [624, s. 2]. Т. Стецький користувався переважною мірою приватними архівними зібраннями, друкованими збірками актового матеріалу, відомостями здобутими під час особистих мандрівок губернією. Окрім того, він опублікував на шпальтах «Gazety Polskiej» у 1860 р. № 272 відозву, у якій прохав надсилати йому для наукового опрацювання історичні матеріали про Волинь. Як зазначив Т.Стецький, на заклик відгукнулося багато людей і надіслали йому чимало цінного матеріалу [621, s. X].

Протягом кількох років працював Т. Стецький над складанням плану досліджень, обдумував структуру книги. Свій задум автор почав втілювати в життя на початку 60-х років. Під час чисельних подорожей краєм він обстежував старожитності, археологічні пам'ятки, надгробки цвинтарі, костьоли, замки, вивчав письмові документи із приватних і церковних/костельних архівів. Це навіть дало йому підставу назвати себе другим З. Доленгою-Ходаківським, який так же само із палігримським посохом в руках обстежував старожитності Волині на початку XIX ст. [622, s. V].

На такій джерельній базі він зміг виробити власний погляд на волинський регіон, про його розвиток у минулому, сьогодення, перспективи поступу освіти, культури, господарства, вивчити характер, звичаї жителів, особливо сільського люду. Незважаючи на труднощі із джерельним матеріалом, досліднику вдалося відобразити широку панораму історико-культурного розвитку Волині від часів Київської Русі до середини XIX ст. Він планував регулярно видавати окремі томи, кожен з яких охоплював би історико-статистичні описи двох повітів, що було зручно і для видавця і для читача [621, s. IX]. Згідно такого задуму, він помістив у першому томі загальний нарис про Волинь та опис Заславського повіту, у другому планував помістити відомості про Старокостянтинівський та Кременецький повіти, у третьому – про Острозький та Дубнівський [621, s. IX]. Однак у процесі роботи цей план зазнав змін. Другий том містить опис лише одного Кременецького повіту, третій, якому автор дав назву «Z bogu i stepu. Obrazy i pamiatki», – Рівненського повіту. Т. Стецький намагався, щоб кожен з томів був завершеним твором і міг сприйматися читачем окремо від інших.

Т. Стецький цілеспрямовано працював над вивченням минулого й інших населених пунктів Волині. Окрім названих трьох фундаментальних томів він видрукував монографію про Луцьк [625]. Окремий нарис він присвятив рідному містечку Стецьких Межиріччю Корецькому [628]. У ньому він звернув особливу увагу на історію і стан місцевих навчальних закладів – піарського колегіуму, школи, конвікту за період від 1702 до 1853 рік; описав церкви, костьоли. У цьому нарисі він використав матеріали із власного родового архіву, документи, знайдені ним у приміщенні піарського колегіуму та інші малознані нині архівні документи, які не збереглися до сьогодні. Важливим з науково-пізнавальної точки зору є його дослідження про містечко Клевань [627], про місто Рівне [626]. У 1863 р. на шпальтах часопису «Tygodnik Ilustrowany» опублікував матеріали про Козин, Берестечко, Киселин про пов'язані із цими населеними пунктами родини Козинських, Гойських, Фірлеїв, Пронських, Киселів. У 1874 р. на сторінках часопису «Wiek» він помістив низку статей про старожитності північної Житомирщини: «Owruetz, Okolice Owruetza», «O szlachcie Owruetkiej», «Zabytki Drewlanskie», «Kapiele Ołgi»,

«Mogiła Igora», «Cerkiew św. Bazylego założona przez Włodzimierza Wielkiego» [623, s. III – IV]. Їх можна розглядати як своєрідну апробацію наступних томів фундаментальної праці про повіти Волинської губернії. Однак передчасна смерть дослідника у 1888 р. не дозволила реалізувати такий задум.

Нариси Т. Стецького поєднують власні враження автора від відвідин та обстеження цих населених пунктів та матеріали, почерпнуті із публікацій джерел, актового матеріалу, результати монографічних досліджень інших науковців. Автор досить часто послуговувався приватними архівами волинських сімейств, які на сьогодні уже втрачені, або їх місцезнаходження невідоме. Це зумовлює науково-пізнавальну вартість його досліджень для сучасних науковців, усіх хто цікавиться історією України. Використавши досвід своїх попередників, він відмовився від глобальних описів усієї держави як то у Т. Свенцького та М. Балінського й Т. Ліпінського. Взявши на озброєння ідеї Ю.-І. Крашевського та О.Пшездзецького, він запропонував власний вид системних історико-статистичних нарисів окремих повітів на фоні загальної історії волинського регіону. Т. Стецький мав задум створити описи усіх повітів губернії й цілеспрямовано працював у цьому напрямку. Продовження такої традиції ми знаходимо у роботах Яна Гіжицького та графа Юзефа Дуніна-Карвіцького.

У науковому доробку Яна Марека Гіжицького окрім інших досліджень є праця, присвячена вивченню історії населених пунктів Волині. Вона охоплює історико-краєзнавчі відомості лише про Старокостянтинівський повіт Волинської губернії [384]. Я. Гіжицький (псевдоніми Волиняк, Марек Гоздава) народився в шляхетській родині в селі Міхновка на Волині (нині Заславський район Хмельницької області), більш відомий як історик шкільництва та чернечих орденів у Литві й на Волині. Навчання розпочав у Кам'янець-Подільській гімназії, потім – у Рівненській. Університетську освіту здобував у Одесі і Тарту. Упродовж 1870 – 1895 рр. працював учителем у гімназіях Тарту, Мітави, Кракова, був вихователем дітей в родині князів Чарторийських. Після 1895 р. проживав у Кракові, але до 1918 р. часто відвідував рідні місця, досліджував приватні архіви Волині, стежив за історичною літературою про регіон і використовував ці матеріали при написанні своїх наукових розвідок [635].

Серед його творчих зацікавлень переважали проблеми розвитку освіти на території України та Литви у XVI – XIX ст. ст. Проте помітним дослідженням у його науковій спадщині є монографія «Spis ważniejszych miejscowości w powiecie Starokonstantynowskim na Wołyniu...», яка була видрукувана у Кракові (хоч місцем видання на обкладинці зазначений Старокостянтинів) на кошти волинських обивателів.

На науковий доробок вченого звертали увагу як польські так і українські історики, його життєвий і творчий шлях простежено у працях З. Люба-Радзимінського [577], К. Ролле [585], Л. Баженова [168, с. 111 – 113, 192]. Однак окремої публікації, яка б комплексно проаналізувала погляди Яна Гіжицького на історію Волині іще немає. Завданням цієї частини даного дослідження буде звернути увагу на висвітлення Я. Гіжицьким проблем історичного минулого міста Старокостянтинів та повіту.

Праця «Spis ważniejszych miejscowości...» містить широкий спектр фактичних відомостей про населені пункти повіту. Я. Гіжицький виступає у ній як патріот польської держави. У вступному слові своєї праці, вказуючи на відсутність в той час польської державності, він зазначив, що зараз поляки не мають сучасності, майбутнє покрите темними і густими хмарами, тому слід звернутися до минулого, там наша (польська) слава, духовні реліквії, звідти слід черпати надії на майбутнє. Слід наголосити, що така позиція була характерною не лише для Я. Гіжицького, але й для переважної більшості польських істориків ХІХ ст., у працях яких, незважаючи на приналежність до тої чи іншої історичної школи, методологічні розбіжності і дискусії, ніколи не зникала ідея польської державності і віра у її майбутнє відродження. Уперше така впевненість була висловлена в історичних працях К. Сєнкевича [608, s. 475].

При підготовці праці про Старокостянтинівський повіт Я. Гіжицький використав широке коло джерел як неопублікованих так і друкованих збірників актового матеріалу та дослідницьких праць. Це рукописи із приватних бібліотек Т. Чацького, А. Чарторийського, Славутського книгозібрання, актовий матеріал, що був опублікований як в Україні так і в Польщі. Автор послуговувався дослідницькими працями таких польських авторів як О. Яблоновський, З. Люба-Радзимінський; українських істориків – М. Теодоровича, В. Пероговського. Таким чином, згадана праця є своєрідними підсумком довготривалої праці історика, над якою він трудився понад 18 років, разом із тим вона є певним етапом, який відображав і підсумовував вивчення цієї частини волинського регіону упродовж ХІХ ст. як польською так і українською історіографією.

Я. Гіжицький, слідом за іншими польськими авторами, вважав Волинь, хоч і своєрідною, але невід'ємною частиною Польської держави, загарбаною Російською імперією. Згадана його праця відкривається історичним нарисом Волинської губернії та Старокостянтинівського повіту. Поділяючи думку інших істориків (Ю. Бартошевича, Ю. Кшивіцького), він наголосив, що волинська земля мала свою особливість, яку творили тутешні князівські родини, саме у князях, на його думку жевріла національна іскра та основа окремішності цієї землі [384, s. II]. Більшість території Старокостянтинівського повіту належала князям Острозьким,

Збаразьким, меншою мірою Вишневецьким.

Я. Гіжицький висвітлює маєткові стосунки в повіті, процеси переходу сіл і містечок від одних магнатів до інших, отримання маєтностей як нагороду за королівську службу, в силу родинних стосунків, продажу. Унаслідок таких перерозподілів у повіті утворилася велика кількість дрібних власників, які мали по одному-два села, що призвело до погіршення матеріального рівня дідичів. Книга містить короткі відомості про населені пункти Старокостянтинівського повіту Волинської губернії. Найбільший нарис присвячено самому повітовому місту [384, s. 361 – 419]. Це детальна розповідь про його історію від часів заснування і до кінця XIX ст. хоч автор і зазначив, що не ставив завданням детально описувати історію міста, а лише згадав найбільш яскраві епізоди з його минулого.

Автор вважає, що місто бере початок від села Колицинці (Kołyszczuńce), одним із перших власників якого згадується руський рід Лабунських, від яких село перейшло до Острозьких (було викуплено у 1561 р. князем Костянтином-Василем). У тому ж році князь К. Острозький добився від короля Зигмунта Августа привілей на заснування на місці села містечка на умовах магдебурзького права.

Я. Гіжицький наводить ряд документів, які засвідчують приналежність Колицинець у першій половині XVI ст. одночасно кільком магнатам: Івашку Лабунському, Костянтину Івановичу Острозькому та Яну Ходкевичу, і залишає можливість вирішення проблеми заснування міста, вірніше трансформації Колицинець у Костянтинів, майбутнім поколінням дослідників. Без сумніву він залишає лише те, що місто засноване князем Костянтином Костянтиновичем Острозьким, назване на його честь Костянтиновим і перші згадки про нього як про місто відносяться до 1570 р.

Дослідник наводить статистичні дані про населення міста у XVI ст., базуючись на матеріалах опублікованих О. Яблоновським у XIX томі «Źródła dziejowe. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym.» та XVII ст. на основі даних В. Пероговського і М. Теодоровича. Я. Гіжицький підкреслює, що місто часто потерпало від татар, а ще більше від козацьких нападів, особливо в часи повстання під проводом Богдана Хмельницького, хоча окрім відомої битви між військами князя Я. Вишневецького і полковника М. Кривоноса у 1648 р. та пограбування козаками пасік у 1702 р. інших прикладів шкоди від козаків він не наводить.

У науковому доробку Я. Гіжицького є іще одна праця спеціально присвячена історії населеного пункту Волині – містечку Гоща [379]. У ній він висвітлив історію цього населеного пункту від XVI до XIX ст. Головну увагу автор приділив родинам його власників: князям Гойським, Соломерецьким, родині Киселів. Невеликий фрагмент цієї розвідки стосується Київського

митрополита Петра Могили, який певний час був власником Гощі, домовившись про купівлю цього маєтку у княгині Регіни Соломерецької. Однак, не зібравши потрібної суми коштів, П. Могила продав Гощу тодішньому Чернігівському каштеляну Адаму Кисілю, який надалі володів містечком. Після смерті останнього та його дружини воно перейшло у володіння інших родичів Киселів.

Згадані праці Я. Гіжицького про історію населених пунктів і на сьогодні становлять історіографічний інтерес та, враховуючи їх насиченість фактичними даними, зберігають науково-пізнавальне значення не лише для вивчення історії волинського регіону, але й для розуміння поглядів польських істориків ХІХ ст. на минуле українських земель та проблем української історії.

У цьому ж руслі помітним є доробок Юзефа Карвіцького-Дуніна (1833 – 1910 рр.), у своїх творах послуговувався псевдонімом Юзеф Власт (J. Włast). Він теж є уродженцем Волинської губернії, походив із містечка Мізоч, недалеко від Здолбунова на Рівненщині. Ю. Карвіцький не був професійним істориком, не мав університетської освіти. По завершенні навчання в Одеському ліцеї, служив певний час у війську. Після 1857 р. господарював у власному маєтку в Мізочі та одночасно займався науково-дослідницькою роботою. За науковим рівнем його праці поступаються дослідженням Т. Стецького та Я. Гіжицького. Написані вони, переважно, на основі авторських мандрівок краєм та матеріалів приватних архівів. Із праць попередніх дослідників Ю. Карвіцький використав книги М. Балінського й Т. Ліпінського «Starożytna polska...», матеріали «Słownika geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich», працю «Исторические судьбы юго-Западного края» (автором якої зазначений П. Батюшков, хоч в дійсності авторами її є професори Київської Духовної академії Микола Петров та Ігнатій Малишевський), мемуарні твори та деякі інші праці.

Ю. Карвіцький системно обстежив, дослідив та описав населені пункти вздовж берегів річок Горинь [442], Случ [432], Кременецького, Дубнівського повітів [431]. Минуле та сьогодення містечок та сіл Волинської губернії, переважно західних її регіонів, описані і в інших публікаціях цього автора [433; 439 – 441]. Становлять інтерес і його мемуарні твори, у яких відображені різні прояви тогочасного життя спільноти волинського населення та окремі події Російської імперії, зокрема автор розповів про власні враження від участі у воєнних діях 1854 – 1857 рр. [434 – 438].

Праці Ю. Карвіцького мають описовий характер і містять здебільшого інформацію про стан цих населених пунктів у ХІХ ст. із певними екскурсами в їх історичне минуле, у ХVІ – ХVІІІ ст. Відчувається що вони написані щирим патріотом рідної землі, який не уявляє Волинь поза рамками польської держави.

Важливим виданням, яке підводило підсумок вивчення історії міст і сіл польської держави у XIX ст. став монументальний енциклопедичний «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich», який видавався упродовж 1880 – 1902 pp. у Варшаві за ініціативою Філіпа Сулімерського та Владислава Валевського. Поява томів цього «Słownika...» відразу ж викликала жваве зацікавлення як польських так і українських науковців. Про нього з'явилося ряд відгуків у тогочасних наукових часописах [309; 338; 458; 599]. В. Ольшевич опублікував спеціальну розвідку про підготовку цього видання та дослідив життєвий і творчий шлях авторів, які брали участь у написанні матеріалів до «Słownika...» [512]. Серед волинських краєзнавців «Słownik...» є добре знаним, однак публікацій про нього небагато. Згадати можна невеликі замітки М. Манька про «Słownik...» та про одного із авторів волинських матеріалів Юзефа Кшивіцького [248; 720]. На сьогодні це видання з точки зору його внеску у вивчення та популяризацію історії населених пунктів волинського регіону та інших українських земель залишається не проаналізованим.

Основною джерельною базою для такого аналізу стануть публікації власне «Słownika geograficznego Królestwa Polskiego», редакція якого сама потурбувалася про те, щоб розповісти читачам про підготовку його матеріалів, творчі пошуки редакційного та авторського колективу. Зокрема про це йдеться у передмові то I тому та у матеріалі «Od redakcyi» в кінці XIV – го.

Ініціатором видання та головним редактором словника був Філіп Сулімерський (1843 – 1885 pp.), редактор тижневика «Wędrowiec», який спеціалізувався на публікаціях з географії. Про намір розпочати таке видання він оповістив на сторінках «Wędrowca» на початку 1878 р. На свою відозву він отримав чимало відгуків із різних куточків колишньої Речі Посполитої. План видання знайшов підтримку і у Ю.-І. Крашевського, про що він повідомив Ф. Сулімерського у своєму листі [512, s. 65], та уродженця Волині історика М. Дубецького.

Після такої підтримки що Ф. Сулімерський вирішив розширити первісний задум, і зробити видання з вичерпним географічно-статистичним описом та з історичними відомостями про кожну місцевість. Замість задуманих двох томів запроектував п'ятитомне видання (в кінцевому результаті їх вийшло 15). Не маючи потрібних коштів, він звернувся до співвітчизників із відозвою матеріально підтримати таку потрібну працю. Відозва знайшла позитивний відгук і заможний землянин Владислав Валевський засвідчив готовність надати матеріальну підтримку у виданні «Słownika...». Зрештою було остаточно визначено і назву майбутнього видання, яка до цього кілька разів мінялася. Запропонована назва, як вважають сучасні дослідники, дозволяла

уникнути репресій цензури. На нашу думку, тут позиція цензури менше важила, запропонована назва точніше відображала суть видання, адже його томи містять опис місцевостей та топонімів, які обіймають усі терени Речі Посполитої у кордонах до 1772 р.

Воно було задумане як своєрідна краєзнавча енциклопедія [611, s. 3], що у свою чергу вимагало залучення здібних до такої роботи працівників. А це виявилось справою не простою, тому що й сам Ф. Сулімерський закінчив фізико-математичний відділ Головної школи у Варшаві, яка у своїй структурі не мала кафедри географії. Хоч він і був редактором географічного часопису, але особисто географічними дослідженнями не займався. Він виступав перш за все ініціатором та організатором видання, хотів пробудити у читачів інтерес до країни, її минулого та сьогодення. На свою відозву Ф. Сулімерський отримав сотні листів із різних куточків країни від науковців, які обіцяли співробітництво у доставці необхідних наукових матеріалів.

Програма видання була затверджена Відділом преси і обіймала такі пункти: 1) Усі місцевості Королівства Польського (Конгресовки); 2) найважливіші місцевості в Прибалтійських, Західних і Південних губерніях Російської імперії; 3) губернські міста, поштові, телеграфні, залізничні станції в інших губерніях Європейської частини Росії; 4) найважливіші місцевості Західної і Східної Пруссії, Великого князівства Познанського, Шльонська Пруського, зокрема тамтешні слов'янські топоніми; 5) найважливіші місцевості Галичини, Шльонська Австрійського, Моравії, слов'янських комітатів Угорщини, Буковини, навіть тих, які піддалися германізації, мадяризації і романізації; 6) гідрографія та орографія названих країв; 7) місцевості мали бути описані з точки зору географічної, статистичної, суспільної (школи, релігія, промисли, комунікації, торгівля), історичної (виникнення населеного пункту, найважливіші події, пов'язані із ним) [610, s. 1 – 2].

Поруч із Ф. Сулімерським співредактором видання був магістр філологічно-історичних наук Броніслав Хлебовський (1846 – 1918 рр.), який після смерті Ф. Сулімерського у 1885 р., став його головним редактором. Із редакцією «Словника...» співробітничав і письменник, автор історичних романів Г. Сенкевич.

Таке фундаментальне видання могло з'явитися лише завдяки згуртованій і колективній праці загалом польської інтелігенції, яка цікавилася минулим своєї країни. Публікація праці стала можливою значною мірою завдяки фундушам мецената польської науки і культури В. Валевського, який пожертвував на видання біля 13 тисяч рублів [512, s. 57 – 58]. Підтримали видання і передплатники, яких на початку роботи було близько 2000, пізніше їх кількість зменшилася до 500 [611, s. 7]. Після смерті В. Валевського у квітні 1890 р. томи «Słownika...» виходили, починаючи із XI тому, за сприянням Каси

наукової допомоги імені Ю. Мянвського, підтримка якої, за висловом редакції, зробила можливим завершення справи [611, s. 5].

До написання статей було залучено широкий загаль авторів, переважно професійних науковців, всього у роботі над «Słownikom ...» були зайняті майже 150 осіб. Більшість із них працювали безоплатно, не вимагаючи гонорару, деякі – за скромну винагороду. Редакційні видатки становили близько 30 % від загальної суми у 110 000 рублів [611, s. 7]. Активну редакційну роботу проводив і меценат В. Валєвський, який був доктором суспільних наук Дерптського університету. Бажаючи використати зацікавленість і підтримку громадськості, Ф. Сулімерський поспішав видрукувати перші випуски «Słownika...», не очікуючи на остаточне укомплектування авторського колективу, не зважав і на недостатність коштів. Перші випуски «Słownika...» у виді п'ятиаркушевих зошитів почали надходити передплатникам із січня 1880 р.

Такий поспіх призвів до того, що у перших томах віддалені губернії, у тому числі й Волинська, не могли бути належно представлені, оскільки редакція навіть не мала детального переліку сіл та осадів. Окрім того, первісний план видання у п'яти томах призвів до ситуації, що редакція свідомо пропустила менші населені пункти, а історія більших викладалася стисліше. На ці недоліки уже в першій рецензії на «Słownik...» звернув увагу Е. Цалієр [338, s. 579 – 580], акцентувавши на тому, що у ньому згадані менші об'єкти, а пропущені важливіші та випущені історичні назви, які уже перестали існувати. Рецензент зробив висновок, що хоч «Słownik...» є дуже важливим виданням, але перші його випуски не відповідають вимогам науки. Досвід перших випусків дав змогу виробити більш ґрунтовні засади дальшого видання «Słownika...», збільшити його обсяги. Якщо I і II томи містили у собі сім літер алфавіту (до літери «Н»), то в наступних випусках одна літера іноді займала весь том, а інколи й два (літери К, Р, S, W).

Авторами використано значне коло історичних, статистичних джерел, урядову інформацію, мемуарні твори, а також повідомлення, надіслані любителями місцевої історії. Це дозволило редакційній колегії подати широку панораму минулого та сучасного (станом на другу половину XIX ст.) населених пунктів Речі Посполитої. Редакція відмітила, що найбільші труднощі виникли з описами фізико-географічних умов, рослинності, тваринного світу, оскільки такі дослідження у багатьох регіонах лише починалися. Найлегшою ж частиною пункти була саме історично-статистична.

На сторінках томів є гасла про регіони, міста, села, осади, ріки, озера, гірські масиви. Головними географічними межами видання було Королівство Польське (Конгресовка), разом із тим воно охоплювало й території губерній, які відійшли до Росії, Прусії, Австрії. Над статтями про населені пункти Волині та України

працювали відомі польські історики, у науковому доробку яких уже були важливі дослідницькі праці про минуле української землі та її регіонів. У першу чергу серед них варто назвати відомого історика О. Яблоновського, автора статей «Україна», «Задніпров'я», «Запорожжя».

Із активних авторів статей про населені пункти українських земель слід назвати й Едварда Руліковського, уродженця Київської губернії, історика, археолога, етнографа, члена Київської археографічної комісії, члена Антропологічної комісії Краківської Академії Знань (Akademii Umiejętności). Від 1880 р. Е. Руліковський постійно співробітничав із редколегією «Słownika...». Сам подав до видання низку статей про населені пункти України, його перу належить і стаття про річку Тетерів. Він же ділився із іншими авторами історичними відомостями (наприклад, надсилав Ю. Кшивіцькому матеріали для статті про місто Житомир). Над статтями про населені пункти Волині працювали й обивателі Волинської губернії: Людвік Дзідзіцький, Болеслав Камінський, Мечислав Осташевський, Клемент Пшеджиминський, Людвік Рокоссовський із села Юрківщина Новоград-Волинського повіту, Леон Романовський із Славути, Зигмунт Ружицький із Острога. Редакція назвала їх в числі найбільш активних авторів [611, s. 6 – 7]. Із цим енциклопедичним виданням співпрацювали й такі відомі дослідники Волині як граф Ю. Дунін-Карвіцький. Він був співавтором статті про село Нова Чорторія разом із дослідником значеним під криптонімом «L.R.», можливо це Людвік Рокоссовський. Ряд статей про населені пункти Волині підготували науковці Варшави – Ігнаці Радлінський, Миколай Сарнецький. Сам Філіп Сулімерський був автором статей про міста Луцьк (T.V. – S. 778 – 792), Кременець (T. IV. – S. 776 – 780).

М. Манько серед авторів статей називає й Тадеуша Стецького. Однак нам не вдалося виявити у «Słowniku...» статей підписаних його прізвищем, або подібним криптонімом. Немає його і в переліку авторів наведених редакцією наприкінці XIV тому та в списку авторського колективу З. Паруцького [522]. Авторами гасел про населені пункти, історію яких ґрунтовно вивчав Т. Стецький зазначені інші дослідники (Ю. Кшивіцький про Рівне, З. Ружицький про Гощу, про Чарторійськ «Dr. F. N.» - можливо Фортунат Новіцький, про Клевань – без підпису). Багато статей подані взагалі без зазначення автора, тому визначити його не можливо.

На час, коли починалася робота над «Słownikiem...», Т. Стецький завершував роботу над третім томом своєї праці про Волинь «Z bogu i stepu. Obrazy i pamiątki.», тому можливо він просто не встиг взяти участь у цьому виданні, хоча в переліку джерел, які використані при його підготовці, зазначені праці дослідника.

Найбільшу кількість статей про населені пункти Волині, Литви та інших регіонів, які увійшли до російського забору, написав

вихованець Варшавської Головної школи Юзеф Кшивіцький. До співробітництва у «Słowniku...» він був залучений Б. Хлебовським після смерті Ф. Сулімерського. За твердженням В. Ольшевича він не був професійним ученим-істориком, але відзначався науковим сумлінням і ретельно користувався історичними джерелами [512, s. 71]. Його перу належать статті про найбільші міста і повіти Волинської губернії: Житомир (т. XIV. – S. 901 – 913) за допомогою матеріалів надісланих Едвардом Руліковським, Володимир-Волинський (Т. XIII. – S.), Заслав (т. XIV. – S. 443 – 448), Овруч (Т. VII. – S. 772 – 781), Острог (Т. VII. – S. 682 – 690) за допомогою матеріалів надісланих Зигмунтом Ружицьким, Старокостянтинів (Т. XI. – S. 257 – 259) та про багато інших менших населених пунктів губернії – Володимирець, Млинів, Межиріч, Миропіль, Олевськ, Остропіль, Сарни, Слауту, Шепетівку, про річки Случ і Стир.

Звертає увагу досить детальна стаття про Волинь та її історичний розвиток у всій його багатогранності [475]. М. Манько [720], посилаючись на В. Ольшевича [512, s. 70], вказує, що автором цієї статті був О. Яблоновський. Ця ж стаття зазначена і в бібліографії праць цього історика, яка була складена М. Наленч-Добровольським на основі рукописних нотаток, які О. Яблоновський робив по пам'яті [507, s. 252 – 253], а це не виключає можливості помилки. У самому «Słowniku...» під статтею «Wołyń» (Т. XIII. – S. 935.) автор вказаний криптонімом «J. Kz.», тобто Юзеф Кшивіцький. Дана стаття є підсумком уявлень про минуле та тогочасний стан волинського регіону й свідченням здобутків польської та української історіографії із вивчення Волині у XIX ст.

Під час роботи над статтями про волинські топоніми польські автори широко послуговувалися результатами історичних досліджень волинських краєзнавців: Василя Пероговського, Луки Рафальського, Аполонія Сендульського, Миколи Теодоровича та інших, які опубліковані на сторінках таких періодичних видань як «Волынские губернские ведомости», «Волынские Епархиальные ведомости», «Волинь».

«Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...» від своєї появи став важливим прикладом енциклопедичної праці, у якій поєдналися зусилля редакторів, авторів та видавців. За своїм обсягом основні чотирнадцять томів «Słownika...» дорівнювали 28 томам Великої Енциклопедії Оргельбранта, яка раніше вважалася найбільшим польським виданням. А потім вийшов іще додатковий XV том у двох частинах, до якого увійшли відомості про раніше упущені редколегією населені пункти. Власне і сама редакція наголошувала, що до появи «Słownika...» такі комплексні відомості не були зібрані у жодній праці, навіть включаючи трьохтомник М. Балінського та Т. Ліпінського. Польський читач отримав видання, яким могли користуватися історики, географи, журналісти, економісти, кожен,

хто прагнув повніше дізнатися про населені пункти Речі Посполитої. На сьогодні це видання залишається важливим джерелом для дослідницьких праць про минуле для багатьох наук, таких як історична географія, генеалогія, етнологія, культурологія, історичне краєзнавство та інші галузі гуманітарних знань.

Матеріали «Słownika...» можна розглядати як підсумок дослідження польської історіографії XIX ст. історії населених пунктів Речі Посполитої. Поруч із тим це є новий помітний внесок у подальше вивчення/популяризацію минулого нашого краю. Статті «Słownika...» разом із іншими дослідницькими роботами (Т. Свенцького, М. Балінського, Т. Ліпінського, О. Пшездзецького, Ю.-І. Крашевського, Я. Гіжицького, Т. Стецького) формували уявлення про Волинь та інші регіони України як серед поляків так і українців.

У доробку польських авторів є ряд праць, які присвячені дослідженню історії певного населеного пункту Волині. Серед найбільш помітних монографічних досліджень, які присвячені вивченню історії одного міста слід виділити монографію Станіслава Кардашевича про місто Остріг «Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historyi Wołyńa...» [429]. Її автор був секретарем маршалка шляхти Острозького повіту, приватним адвокатом у Острозі. Через це мав змогу використати численні рукописні матеріали із приватних зібрань, які раніше не публікувалися. На сторінках своєї книги С. Кардашевич дослівно цитує уривки із багатьох документів, у тому числі й листи князя К. Острозького, які були знайдені у місцевій церкві св. Миколая. Важливість праці посилюється ще й тим фактом, що вона була написана напередодні великої пожежі в Острозі 1899 р., під час якої загинуло чимало історичних раритетів. На її сторінках можна знайти важливі відомості про права міщан, тутешні осадні представників інших національностей (татар, євреїв, вірмен), описи замку. Автор висловив і свої міркування щодо генеалогії княжого роду Острозьких (ця проблема й донині залишається не до кінця з'ясованою в історіографії). Автор особливо наголошує на тому факті, що в XVI ст. місто було центром духовного розвитку України.

С. Кардашевич не оминув увагою важливих монументальних пам'яток – церков, монастирів, костьолів, синагог, розповів і про визначних людей, які жили й творили в Острозі у XVI – першій половині XVII ст., навів список книг, видрукуваних в Острозькій та Дерманській друкарнях у той період. Цінною стороною книги є її додатки, де автор помістив тексти джерел, які не увійшли в основний зміст праці.

Разом із тим не з усіма думками автора можна погодитися, зокрема про споконвічну польську приналежність волинської землі, яка була загарбана князем Володимиром Великим та з деякими іншими його твердженнями (зокрема про нищення Острога

українськими козаками, конкретних прикладів цього він не навів, тощо). Все ж дана праця С. Кардашевича зберігає важливе наукове значення для вивчення минулого волинського регіону.

Із праць, які присвячені одному населеному пункту варто відмітити нарис Мар'яна Дубецького про місто Житомир «Dawny Żytomierz», який опублікований у збірці «Na kresach i za kresami. Wspomnienia i szkice» [368, s. 101 – 142]. У творах цього історика поєднуються дослідницькі моменти із середньовічного минулого міста та його спогади про Житомир середини XIX ст., про перебування та діяльність тут Ю.-І. Крашевського, викладачів і випускників колишнього Кременецького ліцею.

Низка публікацій про історію волинських міст і сіл з'явилася в умовах Волинського воєводства у 1920 – 1930 – рр. Назвемо невелику книгу Адама Войнича «Łuck na Wołyńiu» [670]. Автор застеріг, що це не є вичерпне дослідження історичної долі міста, а лише нарис, який може бути розширений у кращі часи. Автор використав обмежене коло джерел: літописи та ряд середньовічних польських хронік. Поза його увагою залишилися відомі в історіографії збірки документів й актового матеріалу. А. Войнич дуже поверхово розглянув давні сторінки історії міста, більш детально висвітлені новітні часи історії Луцька. Більшу частину книги займають описи тогочасних кляшторів і костьолів. На невиправдану короткість цього історичного нарису, на недостатність використаної джерельної бази вказав у рецензії на книгу Ф. Равіта-Гавронський [583, s. 456 – 457].

У 1929 р. вийшов друком путівник по волинському регіону, автором якого був Варшавський дослідник Мечислав Орлович [513]. Автор поділив свою працю на дві частини. У першій він подав загальні відомості про Волинь: географію, населення, історію, огляд магнатських латифундій, церковні справи, практичні поради для туристських мандрівок. У другій частині М. Орлович детально описав конкретні місцевості і туристські шляхи по Волинському воєводстві.

Із відгуком на книгу М. Орловича виступив Я. Гоффман [410]. Він гаряче привітав її появу, але вказав на ряд фактичних неточностей. Рецензент висловив сподівання на появу її другого видання, у якому будуть виправлені ці помилки. Однак М. Орлович не допрацьовував своєї книги і вдруге її не видавав. Можливо із цієї причини Я. Гоффман підготував власний путівник по Волині [413].

Загалом можна відмітити, що на початку XX ст. інтерес до дослідження історії конкретних населених пунктів Волині серед польських дослідників зменшується. А ті праці, які з'явилися у 30 – х роках носять практичний характер і спрямовані на популяризацію регіону як об'єкту туристично-екскурсійної діяльності.

3.2. Проблеми економічного розвитку волинського регіону у працях польських дослідників 1800 – 1939 рр.

У названих вище працях, які висвітлюють історію населених пунктів, дослідники звернули увагу і на проблеми економічного розвитку регіону та його соціальної структури. Такі питання піднімаються в усіх історико-статистичних описах населених пунктів Волині. Їх автори звертають увагу на природні багатства краю, які дозволяють досягти високого рівня господарювання. Ян Красінський у своїй праці «Polska, czyli opisanie topograficzno – polityczne...» називає цей край найбільш родючою землею у всій Польщі [464, s. 112]. У монографії Т. Свенцького зазначається, що волинська земля надзвичайно багата лісовими ресурсами, славиться високими урожаєм збіжжя – пшениці і проса, які мають великий попит на ринках Гданська [649, s. 44 – 45].

Оригінальні думки про економічний розвиток Волині на початку XIX ст. висловлені у статті Людвіка Денбіцького «Tadeusz Czacki i szkoła Krzemieniecka» [363]. У цілому стаття присвячена історії становлення та першим рокам існування Кременецької гімназії. Цей процес автор висвітлює на фоні не лише політичного, але й економічного розвитку Волині. Він зауважив, що в історії польської цивілізації були моменти, коли не Варшава і не Краків і навіть не германізована Галіція, а східні, русько-литовські, землі були осередками цивілізаційного життя народу. Особливо це стосується хронологічного відтинку наприкінці XVIII – початку XIX ст., коли суспільний поступ йшов не із заходу на схід як то бувало раніше, а у зворотному напрямку.

У часи правління Станіслава Августа у землях Великопольщі і Малопольщі був помітним певний застій. У той же час у Литві і Волині з'являються нові тенденції в економічному розвитку, запроваджуються нові технічні досягнення, виникають фабрики. Помітною тут є господарська діяльність волинських та подільських магнатів Щенсн Потоцького, Юзефа Чарторийського (засновника відомої порцелянової фабрики у Корці). Місцеві магнати роблять економічні реформи у своїх маєтках, намагаються полегшити становище селян, переводять їх на сплату чиншу, замість панщини. Це стало наслідком того, що тут збільшилася кількість місцевої аристократії, яка отримала освіту західноєвропейського зразка.

Л. Денбіцький стверджує, що після поділів Речі Посполитої Литва зазнала великих змін. Тут відійшли у минуле традиції гулящого можновладства, стався розрив із патріархально-феодальними звичаями. І як стверджує автор, у першу чергу ці переми у звичаях наступили на Волині [363, s. 69]. Тут не було таких великих магнатів як Радзивілли у Литві, проте було чимало великопанських садіб, де відчувався вплив емігрантів із Франції, які й поширювали новітні тенденції. Для господарського розвитку регіону позитивний вплив справило і 20 років відносного спокою від військових заворушень (

1792 – 1812 pp.).

До слова, приклади пережитків «гулящого можновладства» можна знайти на сторінках мемуарних творів волинських шляхтичів початку XIX ст. Цікаві свідчення такого розгульного життя волинських можновладців наприкінці XVIII ст. знаходимо в мемуарах Яна Дуклана Охоцького. Він описує традиції вживання у той час алкогольних напоїв серед польської шляхти. Для прикладу, Чуднівський староста Ільїнський під час першого обіду о 10-00 регулярно випивав 6 пляшок французького вина, під час другого обіду о 14-00, якщо не було гостей, – іще 6, а за вечерею знову ж 6 пляшок. На шляхетських сеймиках постійно давались накази депутатам на Варшавський сейм «не дозволять ни малейшей пошлости на вино», а під кінець сеймиків шляхта напивалась і немилосердно рубалась шаблями [120, с. 25 – 26]. Цікавим, очевидно, буде і такий спогад Я.Охотського, що після третього поділу Польщі, під час контракткових ярмарків у Львові, жінки «от великого патриотизма бросались в любовные интриги, без оглядки переменяли любовников, отнимали их друг у друга. Мужья поступали совершенно также» [121, с. 17]. Зрештою це призвело до того, що у Львові недоброзичливо почали дивитись на приїжджих поляків.

Незважаючи на такі негативні традиції, на думку Л. Денбіцького, Волинь і Литва на початку XIX ст. втілювали у життя програму цивілізаційного розвитку, складовими частинами якої були економічні новації, реформування суспільних відносин, розвиток освіти. Такі ідеї суспільство могло й відкинути як передчасні, але воно сприйняло їх. Прикладом цього може бути те, що іще до французької кампанії, у 1807 і 1812 pp руська і литовська шляхта зверталася до Олександра I із пропозиціями про полегшення становища селян і урегулювання підданських їх відносин на інших основах. Свідченням того може бути праця Героніма Стройновського куратора Віленського навчального округу «Про звільнення селян», написана у дусі ідей Конституції 3 травня [363, s. 70].

Подібні ж думки знаходимо у мемуарах Єви Фелінської. Авторка народилася в Білорусі в сім'ї адвоката Зигмунта Вендорфа, у вісімнадцятирічному віці вийшла заміж за Герарда Фелінського, молодшого брата польського літератора Алойзи Фелінського. Вона довгий час проживала у маєтку чоловіка на Волині, була добре обізнана з місцевим життям.

Визначаючи характерні риси Волині, у своїх мемуарах вона відмітила, що Волинь є осередком багатьох магнатських родин, які намагаються дати освіту своїм дітям не на власній землі, а у європейських університетах. Там молодь має змогу знайомитися з новими традиціями, набирає космополітичних рис, уподобань із різних країн світу. Це зумовило те, що тут прогрес ішов швидшими темпами ніж в інших регіонах Литви. Важливим фактором став і

вплив французьких емігрантів, які змушені були залишити свою Батьківщину після революційних потрясінь. Згідно указу Павла 1, їм дозволялося оселятися навколо містечка Дубно на Волині. Таким чином французька еміграція охопила частину волинського регіону, наймалися вчителями до дітей заможних жителів. Усе це сприяло поширенню нових європейських традицій в даному регіоні, дієво впливало на модернізацію тутешнього життя [374, s. 332 – 334].

Про природні багатства волинської землі писав і Т. Стецький у першому томі своєї праці «Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym» [621, s. 19]. Причиною того, що вони не використовуються належним чином він вважав «власну непрофесійність» жителів, які не можуть належним чином скористатися із дарів цієї землі [621, s. 18 – 19]. Однією з найбільших економічних проблем губернії він вважав відсутність належної якості доріг, що не сприяє господарському поступу та розвитку торгівлі.

Поруч із цими, у польській історіографії є група праць, які спеціально присвячені дослідженню економічних процесів, проблем землеволодіння на території Волині. Важливе значення у цьому плані мала публікація корпусу документальних матеріалів про господарський розвиток Волині у другій половині XVI ст. – VIII тому видання «Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym», який вийшов як XIX том серії «Zródła dziejowe». Він був підготовлений О. Яблоновським і присвячений господарському розвитку волинських та подільських земель [113]. О. Яблоновський опрацював статистику Волині і Поділля XVI ст., використав поборові реєстри із територій Волинського воєводства за 1570, 1577, 1578, 1583 роки, які збереглися у підскарбових книгах. Ці матеріали досить детально віддзеркалюють поземельні стосунки, характер господарювання, адміністративний механізм на волинських землях. Автор описав протяжність воєводства, природно-географічні його особливості, подав відомості про людиність, звернув увагу на міста, описав села, природні багатства краю.

Поява такого ґрунтового джерельного видання сприяла появі низки розвідок польських авторів про господарський розвиток Волині у той час. З-поміж них становить інтерес стаття «Wołyń i Podole w drugiej połowie XVI wieku» [571], автор якої зазначений під криптонімом «R.». Вона написана як відгук на вихід зазначеного VIII тому видання «Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym». Автор рецензії відмітив що Волинь і Поділля були дуже важливі регіони у складі тогочасної Речі Посполитої. Особливий інтерес до Волині у другій половині XVI ст. пояснювався тим, що цей край лише недавно підпав інкорпорації до Корони. На основі фактичних статистичних даних, опублікованих О.Яблоновським, він здійснив порівняльний аналіз господарського розвитку Волинського та Подільського воєводств із етнічно польськими регіонами, зокрема

Люблінського, Лубківського воєводств, районами Великопольщі та Малопольщі. Автор зробив висновок, що Волинське воєводство за своїм економічним розвитком у XVI ст. займала середнє місце з-поміж інших частин польської держави [571, s. 172].

У другій половині XIX ст. з'явилися праці, які були підготовлені із метою показати глибокі економічні корені польської людності у регіонах України. Однією з найбільш помітних серед таких є невелика монографія Йоахима Бартошевича «*Na Rusi polski stan posiadania (kraj, ludność, ziemia)*» [329]. Автор подав детальну статистичну картину польського населення й польського землеволодіння на Київщині, Волині й Поділлі. Тут є відомості про територію і характер цих трьох губерній, охарактеризовано географічні особливості регіону, густоту населення, особливу увагу звернув на кількість поляків. Й. Бартошевич описав характер сільських та міських форм життя, промисли, якими займається населення, висвітлив релігійний та національний (приналежність він визначав на основі віросповідання) склад населення.

Другий розділ його монографії присвячений аналізу польської земельної власності на Правобережній Україні, оперуючи цифрами взятими із офіційних російських видань, які були підготовлені з певною політичною метою – перед введенням тут земств для виділення виборців з числа поляків. Хоч сам автор зазначив, що урядова статистика не завжди відзначається об'єктивністю. Й. Бартошевич представив досить детальну картину польського землеволодіння, порівняв її із власністю інших національностей. Автор показав, що польська земельна власність в регіоні переважає інші, непольські. Порівнюючи три досліджувані регіони, він зазначив, що найбільша кількість польського населення проживає саме на Волині. Автор висловив стурбованість, що російська імперська влада намагається зітерти з Волині, Поділля, Київщини польський елемент шляхом масових конфіскацій маєтків, які спрямовані у першу чергу на зменшення земельної власності в цих краях з метою обмеження участі поляків у виборах до земств.

Працю Й. Бартошевича не можна вважати ґрунтовним історичним дослідженням, автору йшлося лише про те, щоб подати цифрову картину польської земельної власності на Волині, Київщині та Поділлі. Писалася вона із ідеологічною метою, щоб показати глибокі економічні корені польської людності у цих регіонах.

Низка важливих досліджень з проблем історії господарського розвитку була проведена у Волинському воєводстві в умовах II Речі Посполитої. Про характер і тематику цих досліджень, які проводилися в рамках «Комісії наукового вивчення східних земель» уже було сказано у 2 розділі даного дисертаційного дослідження. Далеко не всі ті роботи з об'єктивних причин були доведені до логічного завершення і вийшли друком. З-поміж опублікованих,

цікавою публікацією є невелика брошура куратора Кременецького ліцею Стефана Чарноцького «Potrzeby wsi a samorząd» [352]. Вона присвячена характеристиці сільських місцевостей Волинського воєводства, їх особливостям у культурному, господарському розвитку. Автор висловив думку про політику воєводського правління щодо сільських поселень, зупинився на їх потребах, зробив висновок про необхідність розвивати традиції самоврядування на селі. Їх поступ був пригальмований в ході світової кризи, хоча дещо почав знову розвиватися в умовах відродженої Польщі.

3.3. Соціальна структура волинського суспільства у дзеркалі польської історіографії 1800 – 1939 рр.

У науковому доробку польських істориків ХІХ – першої половини ХХ ст. помітною є низка дослідницьких робіт про соціальні верстви волинського соціуму: княжі родини, шляхетство, селянство.

Княжі роди Волині в дослідженнях польських істориків.

Чільне місце з цього масиву праць займають дослідження присвячені княжим родам Волині. Ці роботи польських істориків частково були об'єктом аналізу в українській історіографії. Оцінку їх наукового значення можна знайти у дослідженнях Н. Яковенко [292 – 293]. Аналіз основних праць польської історіографії, присвячених княжим родам Східної Європи подав у своїй монографії Л. Войтович [183, с. 104 – 107]. Історичні праці польських авторів, об'єктом дослідження яких були княжі роди Волині, згадуються і в деяких статтях українських істориків [196 – 197]. Однак окремої публікації, яка б спеціально проаналізувала комплекс проблем, пов'язаних із суспільною роллю та значимістю волинських князівських родин, їх участю в суспільних процесах Речі Посполитої, віддзеркалених у польській історіографії іще немає. Це і стане предметом розгляду у цій частині нашого дослідження.

Польська історична наука надавала вагомому значення вивченню проблем історії магнатських і шляхетських родин. Увагу польських істориків привертала різні аспекти, пов'язані із долею українських (руських) можновладців, – їх генеалогічне коріння, формування комплексу маєтностей, господарювання, участь в політичних та особливо релігійних процесах як на руських (українських) землях Речі Посполитої так і в загальнодержавних подіях «обойги народів». Становище та діяльність княжих родин Волині висвітлювалися у працях спеціально їм присвячених, у дослідженнях з проблем минулого Речі Посполитої та українських земель із нею пов'язаних. Є низка публікацій, присвячених окремим княжим родам, або найбільш яскравим їх представникам.

Генеалогічні дослідження в Польщі були започатковані іще в XVI ст. Першим із польських істориків XIX ст. хто спеціально продовжив розробляти історію княжих родів Великого Князівства Литовського, які мали безпосереднє відношення до Волині був Казимір Стадницький. Його праці присвячені родоводу Гедеміновичів. Він дослідив долю синів Великого князя литовського Гедиміна. Окремі монографії присвятив князям Ольгерду та Кейстуту [618] та іншим представникам цього княжого роду братам польського короля Владислава Ягайла [617]. На сторінках цих книг зачіпаються і проблеми минулого волинського регіону, переважно її зовнішньополітичного становища, приділив увагу боротьбі за Волинь. В іншій своїй праці він дослідив життєвий шлях та політичну діяльність Любарта Гедеміновича, який правив на Волині у XIV ст. [616].

Слід зважити і на те, що на сторінках збірок документального матеріалу, які видавалися польськими істориками і про які йшлося у попередніх розділах цієї праці публікувалися матеріали, що стосуються княжих родів Волині. Були видані і спеціальні публікації княжих архівів. Так значну кількість документів із архіву княжого роду Сангушків у м. Славута, який охоплює і частину давнього архіву князів Острозьких, опублікували Броніслав Горчак і Зигмунт Люба–Радзиміньський, про що йшлося у першому розділі цього дослідження. Подібні публікації сприяли достовірному вивченню аспектів минулого, пов'язаних із діяльністю князівських родин.

Сторінки історії княжих родів Волині знаходимо в праці Т. Свенцького «Opis starożytnej Polski». У нарисі про місто Острог йдеться про династію князів Острозьких від Данила Васильовича (його автор вважає племінником Данила Галицького), який першим почав писатися князем (książęciem) на Острогу і до Януша Острозького, після якого рід почав згасати [649]. У цій же праці є розповіді про князів Заславських, які на думку автора походять із однієї гілки разом із Острозькими. У гаслі про м. Клевань коротко висвітлює долю князів Чарторійських. Автор наголошує, що цей рід є дуже шанованим «w odczuwaniu naszej» і має великі заслуги, історія засвідчує їх нащадками дорогої полякам Ягеллонської крові [649, s. 59]. Можливо, це натяк на активну громадянську позицію та державну діяльність на початку XIX ст. князя Адама Єжи Чарторійського, одного із лідерів повстання проти царизму у 1830 – 1831 рр. та польської еміграції у першій половині XIX ст.

Найбільша дискусія серед польських дослідників XIX ст. розгорілася навколо родоводу найпотужнішого княжого роду Волині князів Острозьких. У цій полеміці взяли участь О. Халецький, Ю. Домбровський, С. Закшевський, К. Ходиницький, Г. Пашкевич, С. Зайончковський, Я. Малешевський.

На висвітленні історії цього княжого роду, особливо Костянтина – Василя Острозького позначалися і релігійно-конфесійні стосунки у ХІХ ст. на польських та українських землях, які перебували у складі Російської імперії. Відносно об'єктивно розглядали діяльність руського магната О. Яблоновський, О. Пшездзецкий. Гостру полеміку серед дослідників викликала проблема діяльності князя проти Берестейської унії. Ряд праць з історії князів Острозьких та Сангушків присвятив З. Люба-Радзимінський у співавторстві із Е. Руліковським [597; 573 – 576].

Історію родового гнізда князів Чарторійських, волинського містечка Клевани, висвітлив у монографії Т. Стецький [627]. Хоч автор і зазначив, що не досліджує історію родоvodu князів Чарторійських, а лише історію їх родинного містечка, все ж через історичні долі цього населеного пункту та деяких інших волинських міст він простежив основні етапи в історії княжого роду Чарториських, який автор виводить від сина Великого Князя Литовського Ольгерда Кориґайла, який у християнстві мав імена Василь – Костянтин. Він отримав в уділ волинське містечко Чарторійськ, від якого його нащадки стали іменуватися Чарторійськими. У 1448 р. один із синів Кориґайла, Міхал, отримав від Свидриґайла нові маєтки, серед них і Клевань, після чого почав іменуватися «на Клеваню». Т. Стецький теж не забув наголосити на політичній та культурній діяльності на початку ХІХ ст. князя Адама Єжи Чарторійського на користь як Клеваня, так і польського народу.

Серед масиву праць польської історіографії, присвячених княжим родам Волині, одною з найгрунтовніших є монографія Ю. Вольфа «*Kniaziowie Litewsko-Ruscy od końca czternastego wieku*». Він першим здійснив критичний аналіз родовідних легенд, виділив кілька груп княжих родів, відділив справжніх князів від тих, які пізніше приписали собі цей титул [671 – 672]. Його праці і на сьогодні залишаються найважливішими дослідженнями з генеалогії Гедеміновичів та західних гілок Рюриковичів. Хоч і вони не позбавлені певних недоліків на що вказували деякі польські історики уже в ХІХ ст. [335]. Ця праця отримала високу оцінку М. Грушевського, який теж висловив критичні зауваження щодо деяких положень, назвав її «дуже корисним підручником, що дотикається княжих генеалогій В. Кн. Литовського» [191].

Ю. Вольф своїм завданням вважав подати історичний нарис про усіх князів, які проживали на землях Великого Князівства Литовського. Він використав широке коло історичних джерел – матеріали Литовської метрики, інші актові матеріали, монографічні дослідження. Основну увагу автор приділив відстеженню генеалогічних ліній княжих родів Литви в тому числі й волинських земель. Разом із тим через долі окремих князів Ю. Вольф висвітлив ряд важливих соціально-економічних, військово-політичних подій

історичного минулого Волині. Розповідаючи про князівський рід Глинських детально висвітлює перебіг збройного виступу одного із представників цієї княжої гілки Михайла Львовича Глинського проти влади Великого Князя Литовського Зигмунта I Старого, який був і польським королем. Наголосивши, що основною причиною виступу були його особисті амбіції і він намагався створити на частині території ВКЛ окреме державне утворення. Для цього провадив переговори із правителем Московської держави Васиєм III, Кримським ханом Менглі Гіреєм, намагався втягнути їх у конфлікт із Литвою і Польщею для досягнення власної мети.

На початку монографії Ю.Вольфф помістив короткий нарис про князівську верству на Русі і в Литві, де виклав свої погляди на походження, соціальну роль цього суспільного стану. Автор наголосив, що при входженні руських земель до Литви князі зберегли свою первісну незалежність, будучи тісно пов'язаними із центральною владою воєнно-захисними функціями. Ситуація дещо змінилася після того як значна частина волинських князів підтримали Свидригайла у його боротьбі за владу. Після поразки останнього багато волинських князів втратили свої дідичні маєтності. І хоч Казимир потім повернув деяким князям їх володіння, але то вже відбулося не на дідичних правах, а на ленних. Через це потомки князів змушені були підтверджувати у правителів свої права на володіння батьківськими маєтками.

Дослідники звертають увагу, що литовські можновладці противилися і побоювалися перетворення княжих маєтностей на дідичні володіння. Так М. Балінський і Т. Ліпінський вважають, що такі побоювання литовців стали однією із причин скасування Київського князівства і перетворення його на воєводство у 1471 р., незважаючи на бажання Казимира Ягеллончика зберегти за ним статус князівства і підтвердити урядування тут нащадків князя Семена Олельковича [319, s. 488–489]. У наступному збільшення князівських володінь відбувалося за рахунок королівських нагород за службу.

Основу князівського стану у Литві і на Волині становили потомки правлячих династій або Литовських (Гедеміновичів) або Руських (Рюриковичів). Останні на думку Ю.Вольффа вели свій родовід не лише від Рюрика, але й від прибулих із ним дружинників, які творили стан аристократії відносно служилого люду. Таку думку поділяли й інші польські дослідники. Зокрема, В. Руліковський та З. Люба-Радзимінський, стверджували, що нібито князі Острозькі походили від якоїсь побічної Рюриковицької лінії, представники якої прибули на Русь разом із Рюриком з півночі, однак свою думку вони не підтвердили якимись ґрунтовними доказами [597, s. 11 – 14]. Сучасний польський дослідник Томаш Кемпа вважає таку версію нічим не обґрунтованою.

З приводу проблеми походження князівських родин варто згадати маловідоме нині у волинському історичному краєзнавстві дослідження Юліана Бартошевича «Kniaź i książę» [327]. Автор у ній поставив під сумнів генеалогічне походження князів, які відносили себе до нащадків Гедиміна. Ю. Бартошевич стверджує, що князівські лінії Гедеміновичів вигасли у третьому-четвертому поколінні. Причиною цього була політика правлячої Ягеллонської династії, яка свідомо упосліджувала побічні родини гедемінівської галузі, щоб із них не вирости удільні князі, які могли б становити загрозу державній цілісності Литви. Через це потужні волинські роди, серед них Чарторійські, Збараські, Вишневецькі, Сангушки мали змогу підробляти собі родоводи, що ніби то вони походять від братів та синів Ольгерда. Для них вигідно було виводити своє генеалогічне коріння із крові пануючої династії. Процес такої фальсифікації відбувався через сотню років після зникнення гедемінівських/ольгердівських родів та активізувався у XVI ст., особливо після смерті Зигмунта Августа, коли ягеллонська королівська родина вигасла, а наступні королі не надавали значення цьому питанню. На той час уже ніхто не міг спростувати, так само як і підтвердити, таку родовідну.

На випадки фальсифікацій княжих титулів звернув увагу і Ю. Вольф, тому він виокремив із княжих рядів низку сімейств, які відносили себе до княжої верстви. Своєрідно він висловився про коріння роду Чарторійських. Він зараховує їх до гілки Гедеміновичів, але зазначив, що існуючі свідчення щодо такого їх походження не є доказовими. Таку ж думку він висловив про генеалогічне коріння й деяких інших княжих родів. Сумніви Ю. Вольфа у цьому питанні розділив у своїй рецензії на його працю К. Гожицький [393, s. 763].

Поруч із цим достовірним і таким, що не підлягає сумніву, Ю. Бартошевич вважає походження тих князів гілки Рюриковичів, яких він вважає варязькими потомками і походили вони із пануючої династії. До Рюриковичів історик відносить і княжі родини Чарторійських, Вишневецьких, Збараських, Сангушків, які самі приписали себе до лінії Гедеміновичів.

Разом із тим він акцентує на надто великій кількості княжих родин у регіоні, що призводило до їх зубожіння і зменшення суспільної ролі. Наголосив, що більшість із них убогі, занепалі, нічого не значать, що жоден із них не є паном, воєводою, навіть старостою [327, s. 20]. Із такою думкою дослідника не можна беззастережно погодитися. Все ж ми бачимо, що усі найважливіші посади у Волинській землі у XVI та XVII ст. займали представники саме руських/православних княжих родів – Острозьких, Вишневецьких, Чарторійських, Збараських, Сангушків. Очевидно, це залежало у першу чергу від рівня їх матеріальних статків, що давало можливість проявити себе у військових акціях, та знову ж таки відкривало

можливості їх збільшення за рахунок королівських пожертвувань. Інша річ, що на всіх князів високих посад не вистачало і «видідичені» зі своїх маєтків князі були віднесені до рицарського стану і хоч не мали від того суттєвих переваг, все ж складали більш привілейовану верству у державній ієрархії, порівняно із іншими соціальними групами. Вони виконували управлінські функції як у державі так і на службі у заможніших князів. Наприклад одним із управлінців у князя Костянтина-Василя Острозького був князь Дмитро Булига-Кунцевич.

Окрім згаданих двох основних гілок, на Волині були й князі, які мали інше походження, зокрема татарське (наприклад Глинські), молдавське, прибульці із Московщини. Князі були замкнутим станом, хто не народився князем не міг ним стати. Контингент князів зростав лише за рахунок прибульців із Москви й Татарії, серед них були й представники ханських династій, багато із них у Литві приймали християнство і утворювали особливу верству, яка прирівнювалася до князів у рицарському стані. Зазначається, що цих татарських та молдавських князів не варто мішати зі справжніми князями, оскільки вони вживали цей титул в іншому значенні.

Князівський стан із часом переживав зміни у першу чергу матеріального стану. Особливо це стосувалося «видідичених» князів, матеріальне становище яких підупало настільки, що доходів із маєтків не вистачало на проживання. Суспільне значення князів-рицарів зменшувалося і з часом вони розчинилися у масиві шляхти. Натомість інша частина княжих родів збільшувала свої доходи і не лише завдяки королівським нагородам за службу, але й завдяки вмілому веденню господарства, у тому числі й колонізації пустинних земель лісостепової та степової України. Прикладом можуть бути князь Костянтин-Василь Острозький, Ярема Вишневецький, які перейшли до розряду магнатів. У зв'язку із цим польські дослідники звертають увагу на використання в річпосполитських документах від кінця XVI ст. двох термінів щодо князівської верстви «kniaz» і «ksiąz» . Другий титул почали застосовувати усі значні магнатські княжі роди: Чарторийські, Острозькі, Слуцькі, Заславські, Збараські. Збіднілі роди продовжували використовувати термін «kniaz», який вважався нижчим від «ksiązęcego». Особливостям походження та використання цих термінів присвячено дослідження З. Люба-Радзиміньського [579]. Ю. Бартошевич, вважає, що на Волині (Русі) титул «князь» вживався і до служителів церкви – єпископів [327, s. 25], а пізніше став означати великого пана і внаслідок того до князів вступали нові роди не князівського походження (наприклад Мокосевичі) [327, s. 34]. Таку думку категоричне заперечує Ю. Вольфф, який твердить, що у Литві і на Волині, хто не був князем від народження, не набув цього титулу. Винятки трапилися лише в часи Станіслава-Августа, коли кілька родин отримали титул «ksiąza» [671,

s. XXI].

Свої погляди на суспільне становище і роль княжої верстви на Волині висловив і Казимеж Гожицький у рецензії на монографію Ю. Вольффа [393]. Рецензент акцентував увагу лише на кількох аспектах проблеми. Він долучився до дискусії з приводу значення термінів «kniaz» і «ksiąz», відмітивши, що другий термін є нічим іншим як дослівним перекладом на польську мову руського титулу «kniaz». Вони були потомками норманських конунгів, які напали на Русь і zorganizували її. Тут варто зазначити, що усі польські дослідники XIX ст. були прибічниками норманської (завойовницької) теорії походження Київської Русі. Жоден із них не розглядав можливості місцевої (автохтонної) концепції творення давньоруської держави як наслідок внутрішнього соціально-економічного розвитку ранньослов'янських племен, які населяли терени Наддніпрянщини.

К. Гожицький не погодився із діленням княжих родів на три групи: Рюриковичів, Гедеміновичів та вихідців із Москви, татар і черкесів. Він вважає, що такий поділ можна зменшити до двох груп: князів литовського походження – Гедеміновичів та князів руського походження – Рюриковичів. Тих, кого Ю. Вольфф виділив у третю групу, можна зарахувати або до першої або скоріше до другої. Князі ж зазначені як татарські та черкеські є потомками мурз Перекопської орди, запрошених Вітовтом. Вони мають становити окрему соціальну категорію князів. Деякі із них зберегли ці титули завдяки тому, що прийняли католицизм, інші ж зійшли із історичної арени.

У працях усіх польських істориків XIX ст. відмічається особливість політичного, суспільного, господарського, культурного розвитку Волині порівняно з іншими регіонами як України так і Речі Посполитої. Волинь сприймалася чимось середнім, вона не була ані польською, ані литовською, тут не зникала пам'ять про давню державно-політичну, волинську чи Галицько-Володимирську самостійність. Б. Горчак зазначив, що Волинь із точки зору адміністративної займала окреме становище в складі Великого Князівства Литовського, маючи свого начальника в особі Маршалка землі та власні сеймики і право. Волинь, як руська провінція, найдовше зберігала свої первісні характерні риси [393, s. VIII]. Причину цього вбачали у тому, що у XVI ст. Волинь становила єдине велике гніздо можновладства, яке творили саме місцеві князі. Ю. Бартошевич навіть називає Волинь «вітчиною князів» [327, s. 20]. Більшість із них зберігали вірність культурним та релігійним традиціям своїх предків і були основою для збереження самобутності українських (руських) земель у складі Речі Посполитої. Особливо це проявилось в діяльності князя Костянтина – Василя Острозького. Із згасанням та відходом від православ'я провідних княжих родів на початку XVII ст. справа збереження самобутності українських земель переходить в руки козаків, козацької старшини, української шляхти.

Незважаючи на вірність таким родовим культурним та релігійним традиціям, усі княжі роди Волині у XVI ст. почували себе вірними обивателями Речі Посполитої і значною мірою керувалися у своїх поступках матеріально-маєтковими інтересами. Це стосується і К.-В. Острозького, Я. Вишневецького та інших. Ідея відновлення ж української державності у вигляді Гетьманщини зародилася і сформувалася в середовищі козацтва і шляхти в ході війни під проводом Богдана Хмельницького. У сучасній польській історіографії визнається, що висунута Б.Хмельницьким ідея самостійної України вже ніколи не згасала. На Лівобережжі під владою Москви понад століття після смерті Б.Хмельницького існувала напівсамостійна Гетьманщина, де козаки і селяни користувалися свободою [701, s. 72].

Одною із головних проблем, до якої зверталися польські вчені це релігійне сповідання волинських княжих родів, зокрема проблема відношень православ'я – католицизм. Наголошується на тому факті, що у XV – XVI ст. усі найбільші княжі роди Волині були православними. У другій половині XVI ст. починається поступовий перехід більшості із них у католицизм. І процес цей відбувався без якогось спеціального державного примусу, через систему освіти і виховання. Західна культура, базована на католицизмі, виявилася більш привабливою для молодшого покоління княжих династій.

Найбільше уваги польські дослідники приділяли таким княжим родам як Острозькі, Чарторийські, Вишневецькі, іншим дещо менше. Важливим вбачається автору цієї роботи проаналізувати відображення у польській історичній літературі постаті князя Романа Сангушка (бл. 1537 – 1571 рр), який був найбільш помітним представником княжої родини Сангушків.

Рід Сангушків відносився до давніх литовсько-руських князівських сімейств гербу Погонь. У польській генеалогічній літературі однозначно вважається, що рід походить із лінії Гедеміновичів. Розбіжності лише в тому чи від Любарта Гедеміновича чи від Федора Ольгердовича. Це пояснюється тим, що у XVII ст. деякі представники роду носили подвійне прізвище чи то Любартовичів-Сангушків чи Ольгердовичів-Сангушків. Більш поширеною є традиція, яка виводить князів Сангушків від Ольгерда. У будь-якому разі лінія цього князівського сімейства споріднена із королівською династією Ягеллонів. Федір Сангушко і засновник династії Ягайло були природними братами.

Сангушки, починаючи із середини XV ст., обіймали високі адміністративні посади. Василь Сангушко був Брацлавським і Вінницьким намісником у 1443-1445 рр. Його племінник Андрій Олександрович виконував такі ж обов'язки на початку XVI ст. за свою державну службу Сангушки отримали значні земельні пожалування. Переважна більшість маєтків цього княжого роду знаходилася на Волині. Федір Андрійович Сангушко обіймав уряд

Маршалка волинської землі, а у 1544-1547 рр. став Вінницьким і Брацлавським старостою.

У другій половині XVI ст. родину Сангушків прославив князь Роман Федорович, якого називали «улюбленцем короля Зигмунта Августа». Він визнається у польській історичній науці найвидатнішим представником цього князівського роду. Роман був сином згаданого Федора Андрійовича Сангушка та Ганни Дошпотовної.

Замолоду виховувався на королівському дворі, був дворянином короля Зигмунта II Августа. Досить рано розпочав військову кар'єру, у 1555 р. на чолі власного загону взяв участь у війні проти Московської держави. За військові заслуги у 1557 р. отримав Житомирське староство. Після того він постійно брав участь у боях з татарами, а після 1564 р. – у литовсько-московських війнах. За мужність на полях боїв у 1566 р. призначений Брацлавським воєводою, а у березні наступного року отримав булаву польного гетьмана Литовського, спочатку тимчасово, а у 1569 р. – постійно. Блискучий полководець часів Лівонської війни, він декілька разів громив московські війська. У 1569 р. князь Роман продовжив переможну серію битв, розбивши поблизу Умані значні татарські сили. Брацлавським воєводою та польним гетьманом Литовським Роман Федорович залишався до 1571 р., коли помер у 34-річному віці.

Постать Романа Сангушка та його життєвий шлях знайшов віддзеркалення у низці історіографічних творів у часи романтизму та в другій половині XIX ст. Ці праці проливають подробиці на вищевикладену схему життєвого шляху Романа Федоровича. Спочатку звернемо увагу на поетичний твір Т. Падурри. До збірки його творів «Pienia Tomasza Padurri» увійшла дума «Kniaz Roman Sanguszko, starosta winnickij i zytomirskij 1565 hoda» [518, s. 36 – 39]. У ній йдеться про події середини XVI ст., зокрема про військові виправи Р. Сангушка проти татар і московитів. Розповідь починається із Житомира – «Wuw tohd'i Roman w Żytomyri misti», – де він дізнався про напад татар і зі своїм військом вирушив на зустріч ворогу та у жорстокій битві біля Перекопу розгромив нападників. Свій поетичний твір Т. Падурра завершує подякою польського короля Зигмунта Августа на адресу волинського князя, переможця татар.

Слід наголосити, що Т. Падурра у своїх поетичних творах був прихильником тих часів, коли українські козаки жили в мирі з поляками. Політичною основою його бачення сторінок польсько-української історії була ягеллонська ідея про давню Річ Посполиту як зв'язок трьох народів: польського, литовського та українського. Такі мотиви ягеллонської ідеї яскраво відчуються у згаданій поемі. У заключній її частині польський король Зигмунт Август (про якого автор зазначає, що він «chtiw by Łytwu z Polszczoju złuczuty»), король дякує Роману Сангушку за перемогу над татарами, після якої «bilsze

w Polsce nie bude Tatar».

У монографії Ю. Вольфа наведені відомості про родовід Сангушків [671]. Походження їх прізвища дослідник виводить від перекрученого імені Семен – Семко – Сенько – Сенкушко – Сендюшко – Сенкгушко – Сангушко. Усі ці форми зустрічаються в актових документах. Історію цього княжого родоводу він розпочинає від князя Сангушка Федковича, одного із синів Федора Ольгердовича. Він володів такими волинськими маєтками як Ковель, Любомль, Ратне, Вижва. Після нього й розпочалося зростання землеволодіння роду Сангушків на Волині та на інших українських теренах.

У середині XV ст. від братів Олександра та Михайла започаткувалися дві лінії роду Сангушків – Коширсько–Несухоїжська та Ковельська. У свою чергу Коширсько–Несухоїжська розділилася на окрему Коширську та Несухоїжську. Саме до останньої й належав Р. Сангушко. В історії відомий і старший його брат – Дмитро Федорович, який після смерті батька успадкував староства Брацлавське, Вінницьке та Житомирське, а з 1552 р. був переведений на урядування Черкаським та Канівським староством. Цей князь відомий своїм одруженням, за підтримкою князя Костянтина Острозького, із тринадцятилітньою княжною Гальшкою (Ельжбетною) Острозькою, дочкою покійного Іллі Острозького. Такий його поступок викликав обурення її матері Беати Костелецької (у другому заміжжі Ласької) та інших претендентів на руку Гальшки. 20 січня 1554 р. король підписав універсал, за яким Дмитро Сангушко приговорювався до смертної кари за цей поступок. Князь намагався врятуватися втечею, але був спійманий у Чехії і страчений.

Більше відомостей Ю. Вольфф наводить про Романа Федоровича. Він детально перераховує його посади, маєтності, бойові звитяги у війнах із татарами та московитами. У грудні 1565 р. князь був лише Житомирським старостою, а у березні наступного 1566 р. його призначили воєводою новоутвореного Брацлавського воєводства. Королівським універсалом 27 лютого 1567 р. Роман призначений польним гетьманом Литовським, у червні того року він згаданий із титулом *hetmana dwórnegо*. Антоній Прохаска вважає, що це було тимчасове призначення. Ю. Вольфф зазначає, що оскільки Роман не отримав привілею із коронної канцелярії про підтвердження свого призначення, то князь не вживав цього титулу, хоч фактично обіймав посаду польного гетьмана. Саме у цей період він отримав ряд блискучих перемог у боях із московською армією. Найбільш відомими із них були звитяги під Улою та Чашниками. Після прийняття присяги на вірність Зигмунту Августу як королю об'єднаної Польсько-Литовської держави, у травні 1569 р. князь Роман був остаточно призначений польним гетьманом Литовським. Уже в цьому статусі 1 липня 1569 р. він підписав акт об'єднання Великого Князівського Литовського із Кораною.

Ю. Вольфф наводить і ряд інших подробиць із особистого життя Романа Федоровича. У 1570 р. померла його дружина, а через рік 12 травня 1571 р. у віці 34 роки помер і сам князь. Подружжя було поховано в родинній усипальниці у Мельці. Ю. Вольфф піддає сумніву дату народження Романа Сангушка – 1537 рік, яка опирається лише на повідомлення М. Стрийковського [637, s. 419], що князь помер у віці 34 років, однак власної версії щодо цієї проблеми не запропонував. У зв'язку із цим варто згадати невелику публікацію «Roman Sanguszko, hetman polny Litewski» на сторінках часопису «Tygodnik Ilustrowany» [590]. Автор під статтею не зазначений, але в іншому місці цього часопису вказано, що ним є відомий польський історик, член редакційного комітету згаданого часопису Францішек Собещанський. Автор не сумнівається у даті народження Федора Сангушка – 1537 р., але піддає сумніву дату його смерті. Він зазначає, що день і рік смерті, який традиційно вказують 12 травня 1571 р., може бути невірним, тому що недавно відкриті документи свідчать, що князь був живим іще у квітні 1573 р. Але автор статті не зазначив, що це за документи. На нашу думку, якби такі свідчення існували, то вони мали б бути відомими Ю. Вольффу, який писав свою монографію пізніше згаданої статті.

Праця Ю. Вольффа є сухим викладом фактів, почерпнутих із різноманітних польських джерел, архівних та друкованих, без авторських коментарів. Більш емоційним і колоритним дослідженням, спеціально присвяченим постаті Р. Сангушка, є стаття А. Прохаски [537]. Його нарис висвітлює військову діяльність князя. Головну увагу вчений звернув на заслуги Романа Федоровича у війнах проти Московської держави у другій половині 60-х рр. XVI ст. Дослідник особливо наголосив на тій тезі, що князь Роман Сангушко прославився саме військовими справами, чим забезпечив собі відоме ім'я і повагу з боку короля Зигмунта Августа, назвав його надією вітчизни і улюбленцем військових, як офіцерів так і рядових жовнірів, який заслужив найвищу шану своїми перемогами над московським військом під Улою, Сушею, Чашниками.

Історик наголосив на тому, що волинські урядовці, якими були переважно представники православних княжих родин, брали активну участь у політичному житті Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої, до їх голосу прислухалися на сеймах. Саме на їх плечах лежав основний тягар захисту українських земель від татарських нападів. Учений показав це на конкретних прикладах із життя Романа Сангушка. Безпосередній військовий досвід той здобував у боях проти татар у 50-х рр. XVI ст. поруч із іншими волинськими князями – Іваном Чарторийським, Костянтином Острозьким. Обіймаючи посади Житомирського старости та Брацлавського воєводи, він багато зробив для укріплення замку в Житомирі та для зміцнення рубежів Брацлавського воєводства, їх

охорони від нападів кримчаків.

Із важливих політичних акцій А. Прохаска згадав діяльність князя на сеймових засіданнях. Так Р. Сангушко брав участь у підписанні привілею від 7 червня 1563 р., за яким шляхетські права і вольності поширювалися на шляхту грецької віри, у прийнятті остаточної редакції Литовського Статуту на сеймі 1 липня 1564 р. у Бельську та особливо у процесі підписання Люблінської унії. На той час і польська і литовська сторони намагалися заручитися підтримкою в унійному процесі, уславленого перемогою під Улою, полководця. А. Прохаска наводить повний текст досить великого листа, написаного руською мовою, із яким до Р. Сангушка звернувся зверхник литовських магнатів князь Радзивілл, запрошуючи його приїхати до Вільно для обговорення проблеми унії з Коронаю.

А. Прохаска підкреслює, що Р. Сангушко був сином литовського народу і дивився на унію як на необхідність, розуміючи, що Литва самостійно не зможе встояти перед агресією Московської держави. Через це він не підтримував тої частини литовської опозиції на чолі із Радзивіллом, які остерігалися підписувати унію. Вчений не висловився чітко про ставлення князя до Люблінської унії. Усі інші дослідники зазначають, що Р. Сангушко, розуміючи політичну необхідність унії через зовнішню небезпеку для Литви, все ж був проти повного об'єднання ВКЛ із Коронаю. Подібною була позиція щодо унії й інших українських князів – Острозького, Вишневецького, Збаразького. Сумніви були розвіяні наполегливою позицією Зигмунта Августа у цьому питанні, та усвідомленням князями потреби захисту українських земель від ворожих, у першу чергу татарських, нападів. На їх думку, спільно із польськими військами це було зробити легше, тим більше, що упродовж 50 – 60 – х рр. склалися певні традиції військової співпраці між українськими князями та польськими військами у боротьбі проти татар.

А. Прохаска вважає, що саме Роман із усієї родини Сангушків найвище підніс ім'я свого роду. За свою вірну службу був удостоєний високої посади польного гетьмана Литовського, незважаючи на те, що на цю булаву претендували й інші високопоставлені сановники Литовського князівства, зокрема Ян Ходкевич, син великого гетьмана Литовського Григорія Ходкевича.

Учений дає дуже високу оцінку особистості Романа Сангушка. Він вважає, що князь належав до нечисельної групи тверезомислячих, дисциплінованих, постійних у своїх діях войовників. На відміну від інших войовничих магнатів (Ольбрахта Ласького, Дмитра Вишневецького), які теж отримували перемоги над ворогами, але робили це більше для задоволення власних амбіцій і менше рахувалися із загальнодержавними інтересами, князь Роман добре усвідомлював основні напрямки зовнішньої політики Зигмунта Августа. Він майже все життя провів на полі битв, за виразом А.

Прохаски, «грудьми захищаючи вітчизну». Для князя не були чужими й особисті магнатські амбіції, відповідно до традицій його віку, але у ньому завжди брали верх державна дисципліна. І в цьому він був прикладом для інших. Сучасники та пізніші історики називали князя Романа щасливим воєначальником. На думку ж А. Прохаски, його перемоги були результатом довгих і важких ратних трудів, військового таланту, організаторського хисту. Як зазначив дослідник, для князя Р. Сангушка характерною була справедливість і благородство помислів, які рідко можна зустріти у інших удачливих героїв війни. Заслуги князя високо оцінювали не лише співвітчизники, позитивно відгукувався про нього посол австрійського імператора опат Цирус у своїх реляціях до цісаря. А на ворогів ім'я князя наводило страх. А. Прохаска згадує цікавий випадок під час нападу московських військ на Вітебськ: місцевий воєвода Пац, не маючи належних сил для оборони фортеці, розпустив слух, що йому на допомогу рухається загін під командою Р. Сангушка. Цього виявилось достатнім, щоб неприятель відступив від Вітебська [537, s. 978 – 979].

При написанні своєї статті А. Прохаска широко використав інформацію із твору польського історика-хроніста XVI ст., сучасника Романа Сангушка, М. Стрийковського «Kronika polska, litewska, żmódzka i wszstkiej Rusi» [637]. На сторінках цієї книги знаходимо ряд згадок і про Романа Сангушка. Зокрема у ній є, наведений А. Прохаскою, епізод про оборону Вітебська [637, s. 418], повідомлення про смерть князя у 1571 р. у віці 34 років. У другому томі праць М. Стрийковського видання 1846 р. поміщено іще кілька його творів. З-поміж них є опус «O królach polskich i wywodzie sławnego narodu Sarmackiego» [637, s. 514 – 528]. По суті це віршований виклад польської історії, наповнений похвалами на адресу польських королів ягеллонської династії, яким приписані усі заслуги, досягнення зовнішньої політики, військові перемоги. Окрім королів, добрим словом М. Стрийковський згадав і безпосередніх воєначальників, котрі своїм військовим таланом, мечем і кров'ю здобували ці перемоги. З-поміж них прославлений і князь Роман Сангушко:

«Князь Роман також Москву громив частенько,
Щербатова зловив, Товкмакова розгонив.
Король військо до Радошковиць відводив, але
далебі,
Ходкевич під Улою старавсь тоді даремно,
Хтось заважав їм, про те відомо Богу в небі.
Князь Роман пізніше хитро взяв її вночі
З Божої помочі.» [637, s. 524]

(переклад І. Ярмошика)

Говорячи про походження родоводу Сангушків згадаємо думку Ю. Бартошевича, який у вищезгаданій праці «Kniaź i książe»

зазначив, що Любартовичі вимерли уже в XIV ст. дрібними князями на Червоній Русі, а Сангушки привласнили їх рід і почали називатися потомками Любарта. Пізніше, вже у XVIII ст., деякі із них взяли собі прізвище Любартовичів. Успадкувавши після Фірлеїв містечко Левартов, переіменували його із такого приводу на Любартів (не слід плутати із містечком Любартов – Любар на Волині). Ю. Бартошевич вважає, що і саме походження прізвища залишається нев'ящим. Можливо, воно було надане комусь за якийсь випадок, а пізніше, за давнім руським звичаєм, синів того Сангушка почали називати Сангушковичами. Автор вважає, що вони є представниками Рюриковицької лінії, так само як й інші волинські княжі родини, які приписали себе до Гедеміновичів.

У цілому можна констатувати високу оцінку польськими істориками постаті волинського князя Романа Сангушка, його активної участі у внутрішньополітичному житті Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої і особливо його діяльності на театрі військових дій Литви проти Московської держави та боротьби з татарами. Їх праці, разом із актовим матеріалом, опублікованим у семитомному виданні княжого архіву в Славуті, можуть прислужитися для написання сучасного монографічного дослідження про цього представника української княжої верстви, з позицій новітньої вітчизняної історіографії. На фоні князів Острозьких, Вишневецьких, Чарторийських Сангушки є менш помітним княжим родом. На його висвітленні в польській історіографії менше відбилися релігійні фактори, як то ми маємо у випадку з К.-В.Острозьким. Тому зображений польськими істориками образ князя Р.Сангушка є показовим для розуміння бачення ними суспільно-політичної ролі волинських князів в умовах Речі Посполитої XVI ст.

Значну увагу польських істориків привертала постать князя Яреми Вишневецького, прославлена та спопуляризована у романі Г. Сенкевича «Вогнем та мечем». Йому присвячено низку монографій та статей. Його діяльність схвально оцінюється у всіх працях присвячених історії населених пунктів, які належали цьому магнату. Спеціальну наукову розвідку роду Вишневецьких присвятив К. Пуласький [557]. Він відмітив, що цей рід відноситься до найвідоміших на Русі. Його представники відігравали помітну роль в політичному, господарському житті, військових акціях Речі Посполитої. Найбільшу увагу дослідники приділили постаті князя Яреми Вишневецького за його участь у збройному протистоянні з козацтвом у 1637 – 1638 та 1648 – 1651 рр.

Т.Свенцький, описуючи минуле містечка Вишневець, подає й інформацію про князів Вишневецьких та споріднених із ними гілки князів Збараських. Початок їх родоводу Т.Свенцький виводить від Корибута, одного із синів Великого Князя Литовського Ольгерда. Нащадки Корибута мали маєтки на Волині і освоювали терени

Задніпровської України. Особливу активність у цьому проявляв князь Ярема, якого Т.Свенцький назвав «справжнім героєм свого часу», який єдиний зміг чинити опір Б. Хмельницькому і в умовах війни з козаками втратив маєтності [648, s. 71].

Схвальний відгук про Ярему Вишневецького знаходимо у книзі Ю. Карвіцького-Дуніна «Wędrówka od źródeł do ujścia Horynia» [442, s. 22 – 26]. Перші панегіричні твори про князя Ярему з'явилися іще у середині XVII ст. Це були віршовані хроніки «Pochodnia sławy Jeremiego Wiśniowieckiego» (1649), «Klar męstwa sławie Jeremiego Wiśniowieckiego» (1649), «Pogoda jasna ojczyzny... sława Jeremiego Wiśniowieckiego» (1650), «Odmiana postanowienia sfery kozackiej» (1653 р.). Остання розповідає про перебіг Берестецької битви із подробицями участі у ній Яреми Вишневецького. Автором названих творів був один із двірських слуг князя Ян Бялобоцький.

Перша розвідка наукового характеру про князя Ярему Вишневецького належить перу Олександра Даровського-Вериги [360]. Вперше вона з'явилася у Лейпцигу у 1852 р. під назвою «Jeremi Wiśniowiecki», потім друкувалася на шпальтах часопису «Dziennik Warszawski» у 1854 р. № 12, 13, 16; у 1862 р. вийшла окремим виданням. Це невелика брошура у якій розповідається про життєвий шлях Я. Вишневецького. Автор звернув увагу, що у польській історіографії відсутні наукові критичні дослідження історії козацьких воєн, хоч такий багатий матеріал мав би привернути увагу дослідників. Про князя історик відгукнувся, що той був мужнім воїном, але високомірним, зухвалим і неспокійним, який не користувався довір'ям у правлячих кіл Польщі, через що так і не зміг добитися булави великого коронного гетьмана, хоч був достойним її.

Із симпатією висвітлював постать князя Л. Кубаля у нарисах про облогу м.Львова [477], Збаража [478], та у розвідці про Берестецьку битву [479]. Захоплено писав про Я. Вишневецького Ф. Равіта-Гавронський. Праці цього дослідника про княжі роди, як правило, і у польській та в українській історіографії отримали низьку оцінку, як дилетантські [569].

Звучали і більш стримані оцінки. К. Шайноха вважав, що Я. Вишневецький є прикладом продажною готовності, а у ставленні до короля це ворог у масці приятеля [640, s. 180 – 181]. Історик вважав, що поляки зробили із нього фальшивого героя, який не мав жодної іскри творчості [641, s. 165].

Першим найбільш ґрунтовним монографічним дослідженням життєвого шляху Яреми Вишневецьким від його народження до смерті стала монографія Владислава Томкевича «Jeremi Wiśniowiecki (1612 – 1651)» [654]. Учений зазначив, що усі попередні автори не спромоглися чи не бажали розглянути особу князя на тлі епохи у якій він жив, а дивилися на нього через призму сучасності. В. Томкевич намагався відтворити образ князя виключно на основі джерел,

абстрагувавшись від емоцій. Він звернув увагу на особисті нещастя, які спіткали князя через вибух козацького повстання. Це суттєво змінило його характер, у його поведінці часто стали проявлятися свавільні вчинки. Та все ж він не пішов за прикладом М.

Зебжидовського (автор має на увазі антикоролівський рокош Миколая Зебжидовського 1605 – 1607 рр). Науковець підкреслив, що князь не мав жодної політичної програми державного масштабу, намагався лише вирішити козацьку проблему. Він не був ані статистом, ані риториком, лише жовніром, воєначальником та здібним адміністратором. Все ж історики не мають змоги дати остаточну оцінку його стратегічним талантам, оскільки йому не судилося стати на чолі усього польського війська. У його військових загонах завжди була належна дисципліна і послух, ні разу не було проявів бунту чи непорядку, хоч ці загони переважно комплектувалися із жителів українських земель. В. Томкевич наголосив, що Я. Вишневецький уособлював усі добрі і злі інстинкти тогочасного суспільства. Цей же дослідник звернув увагу на участь князя у боротьбі за збереження за українськими князями їх титулів у Польщі наприкінці 30-х – початку 40-х років XVII ст. [653]. В окремій публікації історик проаналізував тестамент Яреми Вишневецького [652].

У середині 1930–х років дискусію щодо особи князя Я. Вишневецького та інших персонажів роману Г. Сенкевича «Ogniem i mieczem» викликав Ольгерд Гурка, який опублікував свою працю «Ogniem i mieczem» a rzeczewistość historyczna», яка була перевидана у 1986 р. [394; 395]. У цій праці історик запропонував переглянути історичні уявлення про події козацько-польських війн середини XVII ст. Образи, змальовані у романі Г. Сенкевича науковець вважав не просто фальшивими, але й шкідливими для поляків та українців. Таку ж думку О. Гурка висловив і про історичні дослідження Л. Кубалі, які були використані Г. Сенкевичем під час написання роману.

Центральне місце у дискусії, що розгорілася після публікації дослідження О. Гурки зайняла постать князя Я.Вишневецького. На той час у свідомості поляків встановився погляд на Я.Вишневецького як на патріота Речі Посполитої, непересічного полководця. Формуванню такої думки сприяли дослідження Л. Кубалі, Ф. Равіти-Гавронського, роман Г. Сенкевича. На думку О. Гурки, це не відповідало історичній дійсності, він показав цілком інший образ князя. Охарактеризував його як грабіжника, мучителя, судового шахрая, який постійно планував змови, уникав боїв із козаками Б. Хмельницького, навіть перебував із ним у змові. На думку історика, Я. Вишневецький з військової точки зору нічим себе не проявив, насправді ж йому приписані заслуги інших воєначальників, зокрема Анджея Фірлея при обороні Збаража та Яна Казимира у битві під Берестечком.

Такий нетрадиційний і несподіваний для польської громадськості показ образу князя Я. Вишневецького, викликав шквал критики науковців, письменників, журналістів. У полеміці взяли участь і відомі історики – В. Томкевич, М. Кукель, В. Конопчинський. Перебіг цієї дискусії проаналізував Тарас Гриневич [190]. Самі ж виступи науковців у її ході були опубліковані окремою збіркою [663].

Зазначимо і те, що після В. Томкевича у польській історіографії з'явилося іще кілька монографій про цього князя, зокрема Яна Відацького [664] та Ромуальда Романського [595].

В українській історіографії на постать Я. Вишневецького дивляться як на жорстокого зрадника свого народу. Ця традиція започаткована у працях Вячеслава Липинського, який назвав його типовим недоляшком, добровільним найомником чужої держави, який пролляв море крові свого народу [494, s. 20]. Такої думки дотримуються і сучасні українські історики [255, с. 24]. У вітчизняній історіографії дослідники іще не задавалися завданням розглянути постать князя у комплексі його господарських та військових діянь до 1648 р. та в ході національно-визвольної війни українського народу, виходячи із уявлень епохи у якій він жив, а не з точки зору сьогоднішніх державотворчих процесів України. Першу таку спробу зробив Юрій Рудницький в есеїстичній розвідці «Ієремія Вишневецький: спроба реабілітації. (Есеїстична розвідка)» [266]. На суперечливий характер князя Яреми Вишневецького звернув увагу доктор філософських наук Петро Кралуєк [719].

Отже у польській історіографії ХІХ ст. поруч із іншими проблемами волинського минулого увага приділялася дослідженню аспектів історії княжих родів регіону, наголошувалося на їх активній участі в суспільно-політичному, релігійному, військовому житті Речі Посполитої.

Волинська шляхта в дослідженнях польських істориків.

Польські науковці хоч і в меншій мірі, зверталися і до вивчення економічного становища та місця в суспільстві волинської шляхти та становища селянства. Увага до суспільної ролі шляхетського стану була спровокована державною катастрофою Речі Посполитої внаслідок її поділів наприкінці ХVІІІ ст. Першою працею, де акцентовано на важливій значимості шляхетської верстви для долі держави стала книга Станіслава Сташиця «Przestrogi dla Polski» [620]. У ній автор розмірковував над державним значенням різних станів суспільства. Говорячи про слабкість державного механізму він зазначив, що для Польщі краще була б абсолютна монархія, аніж погана республіка. Він закликає, щоб шляхта задумалася над своїм призначенням та дбала про народ та про зміцнення держави.

Проблеми соціальної ролі шляхетського стану розглядалися у працях істориків ліберального напрямку Ш. Ашкеназі, Б.

Лімановського, О. Вротновського. Аналізуючи положення Конституції Царства Польського 1815 р., протиріччя між рішеннями Віденського конгресу та реаліями тогочасного суспільного життя, польські дослідники вважали, що саме ці причини призвели до зростання опозиційних настроїв в середовищі польської шляхти, у першу чергу на новоприєднаних землях західних губерній Російської імперії, в тому числі й Волині. У дусі романтичної історіографії згадані історики саме шляхту вважали «політичним народом», як основну силу в боротьбі за відродження Польщі.

Спеціальні дослідження, присвячені шляхетським родам Волині з'явилися у другій половині XIX ст. В основному це генеалогічні дослідження, які намагалися охопити або найбільш помітні сімейства, або загал польської шляхти, яка населяла українські терени.

Цікаві зауваження про громадське та культурне життя волинської шляхти знаходимо у розвідці Юзефа Ролле (псевдонім Доктор Антоній) «Zatarg Wołyński 1859 r.» [316]. Стаття присвячена висвітленню конфлікту між Ю.-І. Крашевським та волинською шляхтою у 1850-х роках. Причиною конфлікту став комплекс причин. Однією із них була позиція Ю.-І. Крашевського щодо селянської проблеми, про що йтиметься далі. Інші два фактори стосувалися письменницької та громадсько-культурної діяльності письменника. Через призму цього конфлікту Ю. Ролле висвітлив громадську позицію шляхетської спільноти Волині у середині XIX ст.

Важливішим для розуміння історичної долі волинської шляхти є інше дослідження Ю. Ролле «Z przeszłości Polesia Kijowskiego», яке присвячене висвітленню становища овруцької шляхти в часи пізнього середньовіччя. Спочатку ця розвідка була опублікована на сторінках часопису «Biblioteka Warszawska» за 1881 р. № 2, пізніше вийшла окремим виданням у серії „Opowiadania historyczne” [313]. У ній Ю. Ролле дослідив господарську діяльність місцевої шляхти, відмітив що цей край не відносився до бідних. Проблемою були лише недостатньо розвинуті шляхи сполучень з іншими регіонами. Автор висвітлив історію овруцького замку, повинності служивих людей, які тут перебували. У цілому цей твір є яскравим топонімічним та економічним нарисом про давню Овруччину. У своїй рецензії на нього В. Антонович, високо оцінивши обізнаність автора із джерельним матеріалом, закинув що той тенденційно підбирає матеріал, його власні коментарі часто суперечать наведеним фактам, дорікає і надмірною кількістю епітетів, які знижують наукову вартість дослідження [160].

Ю. Ролле конкретизував свої роботи в сфері досліджень шляхетських родин Волині і звернув увагу на яскравих представниць жіноцтва цього соціального прошарку. Як уже зазначалося у 2 розділі цього дослідження, першим хто у польській історіографії почав

вивчати долі жінок в історії Речі Посполитої був О. Пшездецький. Ю. Ролле підготував нариси про шістьох волинських шляхтянок, які були об'єднані в одну монографію – «Niewiasty kresowe» [314].

Хронологічно вони представляють неоднакові періоди – від XVI до кінця XVIII ст. та репрезентують різні характери й типи. Перші три описані ним шляхтянки – Анна Борзобогата-Краснянська, Теофіла Хмелецька, Софія Ружинська – відносяться до періоду XVI – першої половини XVII ст. Представляють тип жінки, яка виросла в умовах безмежної сваволі шляхти і успадкувала усі неспокійні риси свого часу. Вони свавільні, войовничі, нарівні з чоловіками беруть участь у грабунках маєтків своїх сусідів. Після другої половини XVII ст. тип шляхтянської жінки дещо інший, у всякому разі судячи з тих образів, які змалював Ю. Ролле – Олена Немирич, Анна Меленська. Вони спокійніші, у них немає тої войовничості й агресивності, як у перших трьох. Однак вони мужньо переносять усі ті труднощі, які випали на їх долю. Анна Меленська навіть рятує свого чоловіка з турецької неволі. Зовсім інший тип жінки представляє Анна Грабянка, яка була дочкою відомого в Україні містика та масона. Це найбільш пасивний і безвольний образ жінки, життя якої пройшло у безнадійній тузі й тривозі, нічим особливим вона себе не проявила.

Варто зазначити, що в подальшому розробку таких соціальних жіночих образів в історії середньовічної Волині продовжив відомий український історик Орест Левицький, який на базі архівних матеріалів підготував історичні нариси про жінок Волині [243 – 244].

Сімейні та побутові традиції волинської шляхти дослідив О. Яблоновський у розвідці «Stosunki rodzinne na Wołyńiu» [418]. Історик підкреслив, що політична своєрідність Волині ґрунтувалася не лише на князівських родинах, але в цьому є велика заслуга шляхти, яка у досліджуваній ним окрес дотримувалася виключно руських звичаїв, православного віросповідання, мала своє право, зафіксоване у I та II Литовських Статутах. Волинська шляхта творила й власні урядові структури і дуже малою мірою відчувала вплив литовського князя та його намісників.

Як найбільш помітні землянські родини Волині О. Яблоновський відмітив сімейства Бокиїв, Козерадських, Порицьких, Киселів, Хомяків, Монтовтів, Горностаїв, Гуревичів, Чапличів та інших. Вони хоч і займали у соціальній ієрархії нижчий щабель порівняно із князями, все ж значною мірою впливали на господарське, політичне, культурне життя волинського регіону. Особливу увагу історик звернув на становище жінок у той час. З посиланням на дослідження Ю. Ролле, він зазначив, що тут був досить поширений войовничий тип шляхтянки, які своєю агресивністю не поступалися свавільним чоловікам.

Хочеться відмітити і високу оцінку, яку цей польський історик дав дослідженням із аналогічної волинської проблематики

українського історика О. Левицького, зокрема підготовленого ним III-го тому, частини VIII-ої «Архива Юго-Западной России» та його передмови до цього тому «Риси родинного побуту у Південно-Західній Русі в XVI – XVII в.» [418, с. 84 – 85].

Помітне місце серед дослідників генеалогії шляхетських родів Волині та Поділля другої половини XIX – початку XX ст. займає Казимеж Пуласький (1845 – 1926 рр). Народився він у селі Борушківці Новоград-Волинського повіту Волинської губернії. Початкову освіту здобував у домашніх умовах, потім продовжив навчання у Варшавській гімназії. Гімназійна освіта була перервана подіями Січневого повстання 1863 р., у якому К. Пуласький взяв участь, за що був арештований австрійськими властями. Після звільнення із ув'язнення навчався в університетах Праги та Відня. По завершенні навчання проживав у родинному маєтку Завадинці на Поділлі, займався господарством. У цей час К. Пуласький розпочав дослідження історії українських земель у складі Речі Посполитої, зокрема Поділля та Волині. Його першими пробами пера стали рецензії на історичні праці, які він публікував переважно на сторінках часопису «Biblioteka Warszawska».

Він досліджував різні проблеми історії південно-східних теренів давньої Речі Посполитої. Ряд статей присвятив урядовцям українських земель [556]. Цікавили його і польсько-татарські стосунки, які він висвітлив у низці своїх публікацій. У кількох розвідках висловив власну точку зору на проблеми ранньої історії українських козаків [555]. Окрему статтю присвятив яскравій постаті одного із фундаторів козацтва Остафію Дашковичу [561].

Основною темою його наукових пошуків, якій він приділив найбільше уваги це були генеалогічні дослідження шляхетських родин Волині, Поділля, Київщини. К. Пуласький підготував монографію про рід князів Гольшанських на Волині, у якій дослідив походження цього роду, їх участь у суспільному та політичному житті Речі Посполитої, культурницьку діяльність [562].

Головною науковою працею К. Пуласького стала «Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołyńia i Ukrainy», яка містить нариси про 150 родин, які жили у різні епохи, починаючи від XV ст., на теренах колишніх Руського, Белзького, Волинського, Подільського, Брацлавського, Київського, Чернігівського воєводств.

У згаданій праці досліджуються середні та вищі верстви шляхетської спільноти окресленого терену. Родини, що представлені на сторінках книги, дуже різняться суспільно-економічними позиціями. Поруч із магнатськими родами, такими як Браницькі, Немиричі, Ржевуські, Чапські бачимо тут цілком зубожілих представників раніш заможних родин. Деякі роди є помітними в історії українських земель та Речі Посполитої, інші є маловідомими і нічим не помічені в минулому. Автор, очевидно, керувався щирим

бажанням увічнити різних представників кресової шляхти.

Добір тих чи інших родин до «Хроніки...» зумовлювався кількома факторами. Один із них мав би впливати із дослідницьких зацікавлень К. Пуласького історією українських земель XV – XVIII ст. Іншим чинником було зацікавлення історією власної родини. Дід автора Юзеф Пуласький та три його сини – Антоній, Францішек, Казимір – були активними учасниками Барської конфедерації. Монографію про свій родовід К. Пуласький, без зазначення авторства, опублікував у VIII числі збірника «Złota Księga Szlachty Polskiej» [558] та окремо нарис про Антонія Пуласького у IX її випуску [559]. Іще одним фактором стали студії К. Пуласького над політичними, економічними, культурними подіями XIX ст., які були пов'язані із українськими землями Речі Посполитої. Це знайшло відображення у нарисах про сімейства Дверницьких, Фелінських, Колишків та інших.

Нариси у «Хроніці...» не рівномірні за насиченістю матеріалом. Поруч із короткими згадками, зустрічаються опрацювання на кілька десятків сторінок. Ряд відомих родин Волині, Поділля, Київщини взагалі не увійшли до книги. У передмові до першого тому автор зазначив, що до праці будуть опубліковані доповнення та уточнення. Можливо розвідки про ці роди мали увійти у додаткові випуски монографії. Вирішальний вплив на величину нарису мало її суспільне становище, участь у громадському житті.

К. Пуласький при підготовці своєї книги використав різні джерела. Серед них переважали рукописні матеріали, які автор виявив у архівах у Києві, Варшаві, Львові, Кам'янці. Автор послуговувався і домовими архівами різних сімейств, які відображали історію родини та її маєтків. Користувався він й інформацією та нотатками, які надсилали йому представники описуваних родин та матеріалами інших дослідників краю – Антонія Ролле, Леона Бялковського, В'ячеслава Ліпінського. Із тексту монографії помітно, що автор спирався й на друковані матеріали. Враховуючи, що чимало із використаних К. Пулаським джерел були втрачені у вирі революцій та війн, то залишені ним свідчення мають важливе науково-дослідне значення. Матеріали до «Хроніки...» науковець збирав упродовж багатьох років, останні правки до неї він вніс уже в 20-х роках XX ст., коли проживав у Познані.

Важким був шлях монографії до читача. Перший том автор завершив на початку XX ст. Його було видруковано у Бродах у 1911 р. видавцем Феліксом Вестом [564]. Розпочали друкувати й другий том, але роботу перервала Перша світова війна. Пошкоджений рукопис другого тому повернувся до автора лише після її закінчення. Тоді ж К. Пуласький завершив і III том цієї праці. Однак за життя автора спроб її надрукувати вже не робилося. Із такою ідеєю у 30-х роках до Францішка Пуласького звернулося Волинське Товариство приятелів наук. 25 лютого 1935 р. той висловив свою згоду безкоштовно

передати підготовлений до друку машинопис праці свого батька [50, арк. 15]. Він же запропонував і те, що оскільки перший том був видрукуваний давно, розійшовся і став рідкістю, то слід опублікувати і його разом із 2 та 3 томами. У 1938 р. три томи праці К. Пуласького були підготовлені до друку і Товариство вивчало матеріально-фінансові умови їх публікації. Переговори з цієї проблеми велися із державною друкарнею у Луцьку, друкарнею В.Цвіка у Кременці та друкарнею Анчиця і Спудкі у Кракові [63, арк. 1, 2, 3]. Перший том нового видання праці мав з'явитися у вересні 1939 р. Однак Друга світова війна завадила втіленню цієї важливої ініціативи Товариства, як зрештою й багатьох інших його починань.

Після війни рукопис вважався втраченим, фрагмент автографу був виявлений у зібраннях Національної бібліотеки у Варшаві. Він став предметом публікації у 1991 р. [565 – 566] та повторного її видання у 2004 р. [567]. Т. Епштейн та С. Гужинський, які опрацювали та підготували його до видання вважають, що він не повний, до нього бракує 350 сторінок і висловлюють надію на віднайдення нових частин праці К. Пуласького [567, s. 16]. Автором цього дослідження у Державному архіві Рівненської області були знайдені її машинописні фрагменти [53 – 54]. Їх порівняння із матеріалом, видрукуваним у Варшавському виданні 2004 р., має стати предметом дальшого вивчення.

Дослідження К. Пуласького були помітними в науковому світі тогочасної Польщі. Він був обраний Почесним членом Польського Товариства Геральдичного, членом історичної комісії Академії Знань та Познанського Товариства Приятелів Наук. На деякі його праці з історії українських (подільських) шляхетських родів звернув увагу М. Грушевський. Він зазначив, що ці дослідження нічого нового не дають до пізнання тих «історичних родів», ані для місцевого устрою і життя, що їх автор не вийшов поза чисто зверхню історію родів і їх маєтків. А про статтю про рід Кердеїв висловився, що це «суха і неінтересна, хоч і корисна генеалогічна стаття» [192]. Рецензію на дослідження К. Пуласького про Барську конфедерацію опублікував Іван Франко [279]. Він відмітив, що автор зібрав деякий новий матеріал, до історії другої фази цієї конфедерації. Все ж використану кореспонденцію І. Франко назвав дуже вбогою за змістом, яка не дає ніякого виразного образу, ані воєнних дій, ані політичних акцій, хіба що лише додає окремі штрихи до уже готового образу. Найбільш важливою частиною праці рецензент вважав публікацію споминів конфедерата А. Гулевича.

Незважаючи на такі критичні зауваження відомих українських науковців, все ж варто констатувати, що праці К. Пуласького містять чимало важливих подробиць з історії волинської шляхти заслужують на увагу науковців.

Селянство Волині в працях польських авторів.

Про історичні долі селянської верстви у польській історіографії зазначеного хронологічного окресу маємо набагато менше досліджень. На думку О. Яблоновського, це викликано недостатньою кількістю джерел [418, s. 210]. Все ж селянська проблема постала в сфері зацікавлень польських істориків на початку ХІХ ст. Це було спричинено втратою політичної незалежності, що позбавило народ права самостійного суспільного і культурного розвитку. Були поховані ідеї про покращення стану селянства, які містилися у Конституції 3 Травня 1791 р. та в універсалах Т. Костюшка. Селянська проблема стала помітною і набрала ваги у першій половині ХІХ ст. Після проголошення декрету Фридерика Августа від 21 грудня 1807 р. стали з'являтися публікації про необхідність покращення становища сільського люду. До таких відносяться праці В. Суровецького «Uwagi względem poddanych w Polsce: project do ich uwolnienia» (1807 р.), С. Сераковського «O rospolstwie krajowym» (1811 р.), І. Марушевського «Uwagi nad terazniejszym stanem rolnika» (1814 р.) [499, s. 7].

На початку ХІХ ст. відомі випадки, коли польські поміщики з теренів Волині та Поділля реально пішли на покращення життя своїм кріпакам, звільнивши їх від кріпосної залежності. Так посупили Ігнатій Стібор-Мархоцький власник села Минькове (Подільська губернія) та Антоній Грохольський із села Терешки Старокостянтинівського повіту, які у 1804 та 1805 рр. задовго до селянської реформи Олександра ІІ звільнили своїх селян від кріпосницької залежності. Такі приклади, безперечно були відомі освіченій громадськості, давали матеріал для відповідних роздумів.

Важливі свідчення про матеріальний та моральний стан волинського селянства у першій половині ХІХ ст. знаходимо у спогадах Єви Фелінської. Її мемуари це здебільшого малоцікаві побутові записи із її особистого життя. Все ж другий том її спогадів містить спостереження над життям волинських жителів, поміщиків та селян. Окремий розділ другого тому «Uwagi nad stanem włościan tak ród względem materialnym jak moralnym» присвячений роздумам над становищем селянства у першій половині ХІХ ст. [375, s. 151 - 218]. Авторка зазначає, що у середовищі шляхти досить популярними стали розмови про шляхи поліпшення становища селян, однак носять вони здебільшого абстрактний характер, без знання справжнього стану справ. Є. Фелінська зазначає, що побутує три головних думки щодо селянської проблеми. Представники першої ратують за особисте звільнення селян як необхідну умову дальшого суспільного поступу. Інші висловлюються, що надання особистої волі слід попередити освітою населення, варто відкривати більше шкіл, поширити писемність в народі. Треті вважають, що спочатку слід покращити матеріальний рівень життя селян, щоб пробудити у них бажання вийти на шлях вищої цивілізації [375, s. 152].

Не заперечуючи важливості цих заходів, авторка пропонує власний рецепт полегшення становища селянства, при цьому зазначає, що він базується на реальному знанні життя простого народу. Вона досить гостро відізналася про можливості освіти у справі покращення рівня життя селян. На її думку освіта і знання є досить небезпечною зброєю в руках людини, які можуть принести більше зла, аніж користі. Тому у першу чергу слід подумати про шляхи усунення їх негативних проявів, а це можливо при умові належного морального виховання на засадах християнства. Ця думка не є новою, Є. Фелінська наголошує що таке виховання повинно вестися із раннього дитинства. Для цього заможні власники маєтків мають створити спеціальні заклади для дитячого виховання – *ochronku* – до яких матері, котрі постійно зайняті сільськогосподарськими роботами, могли б передати своїх дітей під опіку спеціальних виховательок. Останні присвятили б себе виключно вихованню дітей, під їх опікою діти забавлялися б та готувалися до отримання належної і корисної освіти. Великі знання й таланти для цих виховательок не обов'язкові, достатньо лише поняття науки Христової.

Є. Фелінська задумалася і над проблемою, чому книжна освіта і читання книжок не має популярності серед сільського люду, навіть в середовищі заможного селянства. На її думку такий стан пояснюється тим, що інтереси селянина починаються і закінчуються в межах свого села. Становище зміниться лише тоді, коли селянин – рільник отримає змогу переходити в інші соціальні стани. Тоді у нього й виникне симпатія до науки, а без такої можливості книжна освіта не матиме успіху серед селянства [375, s. 158 – 159].

Авторка з помітною симпатією описує матеріальний стан волинського селянина. Відразу ж застерігає, що за основу спостережень вона взяла не заможного господаря і не убогих та нужденних (причиною такого їх стану вона вважає небажання до праці), а середнього за статками сільського трударя, яких більшість у волинських селах. Такий селянин відрізняється працьовитістю, господарністю, здоровим глуздом, він створив свій достаток власною працею. Матеріальний рівень їх вважає достатнім, за її висловом селянин «має хліба вдосталь і до хліба» [375, s. 175].

Про достатній матеріальний рівень життя волинських селян може свідчити і випадок, описаний у мемуарах В. Борейка. Коли його тесть Ян Ганський власник села Харалуг на Рівненщині мав нагальну потребу у грошах, одна селянська родина добровільно позичила йому 20 тисяч злотих, значну на той час суму. Через рік пан повернув борг і хотів сплатити селянину належний процент, однак селянин відмовився заявивши, що позичав гроші не для заробітку, а тому що пан дійсно їх потребував [128, s. 16].

Характерною рисою життя волинського селянства, яка найбільш імпонує Є.Фелінській це те, що тут немає надмірностей,

непотрібного, усе підпорядковано реальним щоденним потребам. Селянин у цьому відношенні є вільним в основних потребах життя, бо може власними руками здолати усі труднощі, заробити достаток, не прохаючи ні в кого допомоги. У цьому моральна вищість селян над шляхтою, яка відвикла від праці та незгод, і в середовищі якої зовнішній блиск заміняє внутрішні потреби.

У цій частині мемуарів польської шляхтянки помітне певне замилювання побутом і господарюванням волинських селян, вона підкреслює чистоту та охайність їх жител, порядок у господарстві, старанність, моральну вищість у певному сенсі над шляхтою, що є далеким від ідей польського «культуртрегерства». Завданням суспільства Є. Фелінська вважає потребу поширювати достаток серед селян, відповідно до їх життєвих потреб. Створити такі умови, щоб селяни могли створити достаток завдяки власній праці та засобами релігійного виховання [375, s. 185].

Є. Фелінська не висловлюється відкрито про необхідність скасування кріпацтва. Очевидно, не в цьому вона бачила головну умову покращення становища селян. Як приклади на шляху до покращення життя селян авторка наводить зразки доброго й турботливого господарювання окремих шляхтичів на Волині (М. Стецького, Ю. Стаховського), які добре хазяйнують самі, турбуються про розвиток селянських господарств, запроваджують нові традиції землеробства (з-поміж них впровадження нових культур, зокрема картоплі Ю. Стаховським у маєтку Осова).

Тема становища волинського селянства була близькою й для Ю.-І. Крашевського. Як зазначалося у попередньому розділі цього дослідження, він особисто довгий час господарював у селах Волині, що дало йому можливість ознайомитися із побутом місцевого селянства. Ю.-І. Крашевський умів поєднувати господарську діяльність із літературно творчістю. Упродовж років проведених у селах Волині (зокрема у 1842 – 1860 рр.) він опублікував дев'ять повістей на селянську тему: «Historia Sawku» (1843), Ulana (1843), Ostar Bondarczuk (1847), Budnik (1848), Jaryna (1850), Ładowa pieczara (1852), Chata za wsią (1854), Jermoła (1857), Historia kółka w płocie (1860). Фактичною основою для художнього осмислення становища селян йому послужили реальні картини із життя волинських селян. У цих повістях відображені його погляди на «селянську проблему», яка досить гостро стояла у той час в Російській імперії. Письменник-історик вважав, що селянам необхідно надавати землю для господарювання. Він і сам хотів так зробити у своєму маєтку у Киселях Старокостянтинівського повіту. Ю.-І. Крашевський виступав проти консерватизму своїх співвітчизників у ставленні до селян.

Найбільш повно свої погляди на можливості покращення становища селян він виклав у творах «Wspomnienia Polesia, Wołyńia i Litwy», «Wieczory Wołyńskie». Не поділяючи революційних поглядів

на можливості вирішення суспільних проблем, він проголошував проекти гармонійного розв'язання соціальних суперечностей на селі. Як і Є. Фелінська, він описує приклади зразкового господарювання дбайливих шляхтичів, які чуйно ставляться до селянських потреб. Разом із тим слід зазначити, що це іноді контрастує із картинами селянського життя та прикладами ставлення до селян поміщиків, описаними у його художніх повістях.

Можна сказати, що чіткої програми покращення становища селян він так і не виробив, у його думках багато суперечностей та вагань. Так у повісті «Золоте яблуко» він визнав заміну панщини на чинш прогресивною справою, але не можливою для виконання. У своїх поглядах на селянську проблему Ю.-І. Крашевський був далекий від радикалізму. Глибоко співчуваючи долі сільського люду, сподівався на її покращення через повернення до давніх патріархальних стосунків, які вважав ідеалом суспільної гармонії. Через це вже у першому своєму творі «Wspomnienia Polesia, Wołynia i Litwy» він гостро критикував волинську шляхту за те, що її не хвилює проблема покращення долі селян, що вона навіть вороже ставиться до неї, називає ставлення поміщиків до селян здирством [465, s. 173]. Цей осуд відчувається й у всіх вищезгаданих повістях. Однак цих звинувачень немає у другому виданні «Wspomnień ...», яке вийшло у Парижі у 1860 р. Тут же він змінив і думку про причини повстання Б. Хмельницького. У виданні 1840 р. такими він називав утиски селян, а у паризькому – нерозуміння та неповагу до народу [467, s. 137]. У цьому ж паризькому виданні він дає схвальну характеристику волинському селянину, що він є дуже працьовитий, має багато засобів для заробітку, що порівняно із французьким та англійським пролетарієм його можна назвати справжнім паном [467, s. 139].

Погляди Ю.І.Крашевського на селянську проблему знайшли відображення й у праці «Wieczory Wołyńskie», яка вперше вийшла друком у 1859 р. [468]. У той час уже працював дворянський комітет з підготовки селянської реформи, тема селян була актуальною. Критикуючи шляхту за ставлення до селянства, він разом із тим відкрито не висловлювався за необхідність відміни кріпосницьких стосунків. Письменник ратував за повернення до патріархальних стосунків, не розуміючи утопічності такого бажання. Найбільшим злом, яке зруйнувало ідилію на селі, у його баченні, стала спекуляція землею та розрив патріархальних стосунків між поміщиком та селянином, коли разом із землею почали продавати й «селянські душі» [468, s. 33]. Разом із тим він і тут не висловив практичних пропозицій, які можна було б застосувати у реальному житті.

Книга «Wieczory Wołyńskie» написана з поміркованих позицій. У ній автор більше захоплюється описами волинських краєвидів, містечок, сіл, руїн давніх замків. Висловив думку про Волинь, що це щасливий і бідний край, багатий на все, що Бог може дати, лише

бажання до життя бракує. Все ж ця книга дуже схвилювала волинську шляхту, через ті звинувачення на її адресу, які там висловлювалися. Її навіть обговорювали на засіданні повітових маршалків [325, s. 56]. До «Gazety Warszawskiej» посипалися дописи проти автора і книги, що у ній відчувається неприязнь до шляхти.

Найбільш повно свою позицію щодо селянської реформи він виклав у листі до Луцького маршалка Вінцентія Піотровського 29 січня 1858 р. Критика на адресу шляхти призвела до того, що Ю.-І. Крашевського усунули від участі в роботі Селянського комітету з підготовки реформи, тому що вважали демагогом та утопістом [325, s. 57]. Цією обставиною і було викликано написання листа. У ньому він зазначив, що реформа має бути обережною та поступовою, і не повинна носити антагоністичний характер. Ю.-І. Крашевський радив керуватися не теоретичними роздумами, а передовсім вивчити досвід подібних перетворень у Великому Князівстві Познанському та у Галичині. Реформу слід проводити з урахуванням інтересів не лише селян, але й землевласників. Останні повинні й надалі здійснювати опіку над селянами, повне звільнення селян добра не принесе. Земля повинна залишитися у власності дідича, а селянин має бути на ній вільним працівником [532, s. LXXX]. Такий стан він пояснював ще й тією обставиною, що більшість шляхетських маєтків мають суттєві борги і якщо забракне працівників на їх землі, то маєтки загинуть. А оскільки шляхта репрезентує культуру і прогрес, то знищити її означало б відкинути край на 100 років назад. Ю.-І. Крашевський вважав, що землю найкраще було б передати у власність гмінам, оскільки селяни іще не звикли до самостійної власності і не оцінять її. А через кільканадцять років опіки з боку шляхти земля може стати дійсною власністю селян. Ю.-І. Крашевський, як і багато інших поміщиків, був переконаний, що селяни іще не готові до самостійного ведення господарства [325, s. 59].

Цей лист не знайшов розуміння у членів Волинського селянського комітету, навпаки він об'єднав його членів супроти автора. Гостроту конфлікту згладив лише тимчасовий виїзд Ю.-І. Крашевського у 1858 р. за кордон. Лист не публікувався у збірках його творів. Згадки про нього є у вступній статті Адама Плуґа «Życiorys» до «Książki jubileuszowej...». А. Плуґ назвав цей лист документом великої ваги, який свідчить про обізнаність автора із суттю селянської справи. З огляду на обсяг своєї статті він не зміг навести текст листа, лише зазначив що зміст його дуже поміркований і виважений [532, s. LXXX]. Про нього ж згадує і Адам Бар у своєму дослідженні про життя та діяльність Ю.-І. Крашевського на Волині [325, s. 58 – 59].

Незважаючи на таку помірну позицію Ю.Крашевського, критика поміщицького господарювання стала причиною конфлікту між ним та волинським дворянством наприкінці 50-х рр XIX ст.

Волинська шляхта навіть звернулася до редактора «Gazety Warszawskiej» з проханням опублікувати критичний матеріал про письменника. На це Ю.-І. Крашевський відповів у листі, що його метою є не критика шляхти, а лише добро краю. Він пропонував відкрити сільськогосподарську школу для селян, товариство по будівництву доріг, шкіл, реставрації костелів, тощо [325, s. 59]. З часом суперечки вичерпалися самі собою і відносини знову набули шанобливого характеру. Перебіг цього конфлікту дослідив Ю. Ролле у розвідці «Zatarg wołyński» [316]. В його основі перебувала не стільки позиція Ю.-І. Крашевського до селянського питання, скільки його звинувачення на адресу шляхти в недостатній турботі про розвиток культури, освіти, релігії в регіоні. Більшість же шляхтичів вважали такі звинувачення несправедливими, нагадуючи про пожертви на користь Волинської гімназії/лицею, підтримку міського театру, Житомирської чоловічої гімназії тощо.

Погляди Ю.-І. Крашевського на селянську проблему розділяли чимало його знайомих. Так Шимон Конопацький у листі до Ю.-І. Крашевського від 11 лютого 1858 р. теж висловлювався за те, що земля має залишитися в руках шляхти, бо інакше країна зазнає непоправної шкоди [325, s. 59]. З позицією Ю.-І. Крашевського погоджувався і Ф. Скібіцький, підтримував його ідею організації Рільничого Товариства. Найкращим виходом, на його думку, було заснувати рільничу школу на зразок Дублінської. Г. Коженьовський пропонував заснувати таку школу у селі Кмитів поблизу Житомира. Однак цей проект на отримав належної підтримки і не був втілений у життя [368, s. 192 – 193].

* * *

Упродовж XIX – початку XX ст. у польській історіографії створено чималий масив праць з історії населених пунктів волинського регіону. На перших порах (перша половина XIX ст.) це були описи сіл, містечок, міст загальнопольського масштабу на основі праць середньовічних авторів (Т. Свенцький, М. Балінський і Т. Ліпінський). У другій половині XIX ст. територіальні рамки таких досліджень стають вузкими, з'являються описи окремих повітів Волинської губернії та міст (Т. Стецький, Я. Гіжицький, Ю. Карвіцький-Дунін). Як правило вони виконані на основі власних спостережень під час мандрівок авторів регіоном та вивчення приватних родинних архівів сімейств (започатковані такі дослідження Ю.-І. Крашевським та О. Пшездзецьким), які відігравали помітну роль у господарському та культурному житті краю. Через дослідження минулого населених пунктів дослідники намагалися висвітлити проблеми економічного розвитку волинського регіону. Як правило, усі польські автори відмічали природні багатства краю, не відмовляли й у працьовитості й господарності його жителів. Все ж

відмічали, що ці природні ресурси у другій половині ХІХ використовуються не належним чином, хоч у попередні віки (ХVІ – початок ХVІІ ст.ст.) Волинь за рівнем економічного розвитку не поступалася іншим регіонам Речі Посполитої, а на початку ХІХ ст. у багатьох аспектах демонструвала передові тенденції.

Польські автори приділили увагу вивченню історії соціальних прошарків волинського суспільства: княжих родів, шляхти, почасти селянства. Тут переважають праці присвячені найбільш помітним княжим родинам Волині – Острозьким, Вишневецьким, Сангушкам, меншою мірою Чарторийським. Є низка досліджень, у яких розглядалися загальні проблеми княжої верстви Великого Князівства Литовського, переважаючи частину якої складали саме руські/українські роди. Через призму історії впливових волинських родів польські історики розглянули чимало важливих політичних, господарських, релігійних, культурних проблем.

Життя селянських мас Волині не було в центрі уваги дослідників. Згадані публікації можна вважати відгуками на актуальні проблеми тогочасного життя, які тою чи іншою мірою стосувалися й життя шляхетсько-панського загалу, які суттєво впливали на темпи господарського розвитку, характер господарювання та зрештою спокою у волинських селах.

РОЗДІЛ 4. ВІЙСЬКОВО – ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ ВОЛИНІ У ВИСВІТЛЕННІ ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ 1800 – 1939 РР.

4.1. Оцінка польськими істориками українських визвольних змагань на Волині

Польську історіографію традиційно цікавили військово-політичні проблеми українського минулого, у тому числі й ті, які відбувалися на теренах Волині. Це обумовлено у першу чергу важливістю цих подій як для історії Речі Посполитої так і для історії української державності.

Праці польських істориків даної тематики частково уже були об'єктом аналізу в українській історіографії. Однак окремої публікації, яка б спеціально проаналізувала комплекс проблем, пов'язаних із військово-політичними подіями у висвітленні польських

авторів іще немає. Це і стане темою аналізу у даному розділі дисертаційного дослідження.

Слід відмітити, що в польській історичній науці дослідженням військової тематики приділяється багато уваги і створено значний корпус праць присвячених чи не всім помітним військовим сутичкам в історії польської держави. Серед комплексу таких досліджень можна виділити такі, що спеціально присвячені військовій історії Польщі [462 – 463; 511; 591], низка розвідок присвячені висвітленню перебігу окремих битв [477 – 482; 341]. Окрім того, військові події висвітлені в дослідженнях про населені пункти Волинського регіону та про його видних історичних діячів. Можемо стверджувати, у польській історіографії досить детально досліджені майже усі основні військово-політичні події, які відбувалися на території Волині.

Важливу увагу польські дослідники приділили подіям Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького, які проходили на теренах Волині. О. Ярошинський зазначив, що вони не вдавалися до аналізу причинно-наслідкових зв'язків тих суспільних рухів та явищ [306, с. 12]. В дійсності чимало польських авторів задумувалися над причинами тих руйнівних подій, з якими зіткнулася Річ Посполита. У деяких це емоційні висловлювання з осудом зрадницьких, на їх думку, козацьких виступів [117, с. 191].

Грунтовний аналіз соціально-економічних та політичних причин народного виступу знаходимо у працях К. Шайнохи [639]. Серед них дослідник назвав такі: 1) гонитва магнатів та шляхти за прибутками, що на українських землях набрало характеру грабіжницької війни проти місцевого люду; 2) посилення панщини, яка почала досягати трьох днів; 3) перетворення козаків на хлопів; 4) економічні обмеження (позбавлення права вільних ловів у степу і річках, заборона варіння трунків, введення нових повинностей та податків) козацтва, яке мало на середину XVII ст. уже чималі військові заслуги перед Річчю Посполитою; 5) релігійні утиски, особливо з боку євреїв – орендарів.

Серед військових подій, які відбулися на Волині в середині XVII ст. одною з найважливіших вважається Берестецька битва 1651 р. Висвітленню обставин, пов'язаних із її підготовкою, перебігом, наслідками присвятили свої розвідки багато польських дослідників XIX – XX ст. Окрім того у XIX ст. опубліковано ряд документальних матеріалів, діаріушів, мемуарів.

Перші праці про перебіг битви були написані іще її сучасниками – польськими авторами середини XVII ст. Події Берестецької битви висвітлюються у творі Веспасіана Коховського [445] – історика, поета, який брав участь у бойових сутичках із козацькими військами упродовж 1648–1660 рр. В. Коховський (1633 – 1700 рр.) був офіційним придворним історіографом польського

короля Яна Собеського, безпосереднім учасником військових подій на території України, Литви, Пруссії. Основним його історичним твором, написаним як на основі власних спостережень так і з використанням тогочасних історичних джерел, у тому числі й державних документів із коронної канцелярії, стала чотири томна латиномовна праця «*Annalium Poloniae ab oitu Vladislai IV*» написана упродовж 1683 – 1698 рр. У скороченому варіанті в перекладі польською мовою видрукувана була Е. Рачинським у Познані 1840 р., у 1859 році вийшло її друге доповнене видання під назвою «*Historya panowania Jana Kazimierza*». Ця історіографічна пам'ятка досить детально висвітлює перебіг національно-визвольної війни українського народу починаючи від 1648 року та періоду Руїни.

У висвітленні В. Коховського поляки намагалися усіма засобами утримати мир із козаками, однак ті хотіли лише війни, щоб вирватися із підданства Речі Посполитої, завоювати усю Україну. У його творі чітко простежується осуд бунту козаків супроти шляхти. Все ж натрапляємо у ньому і на чимало важливих фактичних свідчень про польсько-козацьке протистояння середини XVII ст.

Опис Берестецької битви знаходимо і у віршованому історичному творі представника польської літератури періоду барокко Самуеля Твардовського «*Wojna domowa z Kozaki i Tatory, Moskwa, potym Szwedami i z Węgru*». Автор цієї поеми теж розглядав війну під проводом Б.Хмельницького як неоправданий бунт козаків проти шляхтичів та Речі Посполитої взагалі. Віршований виклад матеріалу не завжди узгоджується із ретельним викладом історичних фактів. Ми частіше знаходимо у цьому творі високопарні описи окремих подій. З-поміж них і мальовничий опис подій Берестецької битви.

Більш цінну інформацію про неї містять мемуари безпосередніх її учасників – політичних діячів, польських жовнірів, котрі або особисто брали у ній участь або знали про неї із розповідей чи офіційних реляцій. До найважливіших із них належить діаріуш Станіслава Освенцима. Автор був шляхтичем із Краківського воєводства, володів маєтками на території сучасної Львівської обл.. Він був особою наближеною до короля, брав участь у багатьох важливих подіях. Його діаріуш охоплює період із 1643 до 1651 р., був уперше опублікований польською мовою Віктором Чермаком у 1907 р. у збірнику «*Scriptores Rerum Polonicarum*» [145]. Деяко раніше його переклад російською мовою публікувався на сторінках українського часопису «*Киевская старина*» [121].

У своєму «Діаріуші» С. Освенцим скрупульозно зібрав чималу кількість фактичного матеріалу на основі власних спостережень та такого, що чув від інших учасників, який відображає польсько-козацьке протистояння. На його сторінках знаходимо фрагменти текстів документів, листів, які стосуються описуваних подій. Автор

висвітлив обстановку напередодні битви та детально переповів її перебіг. Хоч сам він не був її безпосереднім учасником, тому що за наказом короля був направлений на придушення повстання Л.Костки-Наперського у Краківському воєводстві, широко використав писемні документи, листи з-під Берестечка. Діаріуш С.Освенцима побудований за хронологічним принципом і вважається найбільш повним джерелом про Берестецьку битву [268, с. 16].

Важливе значення мають мемуари Великого канцлера Литовського Альбрехта Станіслава Радзивілла. Матеріал у них викладений за роками і охоплює період з 1632 по 1656 р. Автор обіймав високу та впливову посаду у тогочасній Речі Посполитій, був сучасником подій. Окрім того, на теренах Волині знаходилися його маєтки, головним і улюбленим серед яких було містечко Олика, де він заснував ряд культурно-освітніх фундацій. Через це А. Радзивілл не міг залишатися байдужим до подій, які тут відбувалися. Його твір вперше був опублікований у 1839 р. та повторно був виданий відповідно до сучасних вимог у 1980 р. Події Берестецької битви, як і інші сторінки визвольної війни під проводом Б.Хмельницького висвітлені у другому томі [154].

Участі у битві А.Радзивілл особисто не брав, але маючи доступ до державних документів королівської канцелярії, підтримуючи стосунки із добре поінформованими особами, залишив детальний та об'єктивний опис подій 1651 р. Його твір віддзеркалює точку зору правлячих магнатських кіл Речі Посполитої на Визвольну війну українського народу. А. Радзивілл відгукується про неї як про бунт козаків і повстання підданих селян проти своїх панів, скаржить на селянську злість. Все ж він, як високопоставлений політичний лідер, намагається зрозуміти ті причини, які призвели до вибуху народного невдоволення, зазначає, що такого розмаху бунту не було іще в жодній з європейських країн. Одною із причин він називає кару божу за гноблення людей убогих, звинувачує Миколая Потоцького за несправедливості до Б. Хмельницького і називає його (М. Потоцького) винуватцем війни. У спогадах А. Радзивілла знаходимо чимало таких фактів, які відсутні в інших джерелах, заслуговує на увагу і стриманий тон розповіді автора та відсутність образливих епітетів на адресу козаків та селян.

Варто назвати і твір Йоахима Єрлича, який був вперше опублікований у 1853 р. Його автор заможний український шляхтич із Волині, у своєму творі він неодноразово підкреслює свою приналежність до православної (грецької) віри, але твір написав польською мовою. У своїх поглядах на події визвольної війни автор солідаризується із магнатською та шляхетською точкою зору. Надто помітною є тенденційність розповіді Й. Єрлича. Він не аналізує справжні причини відновлення бойових дій у 1651 р, усю провину за початок війни покладає на Б.Хмельницького, звинувачує його й у

втечі з-під Берестечка.

Більшу цінність становлять спогади польських жовнірів, безпосередніх учасників бойових дій. З-поміж них назвемо невелике повідомлення вишгородського стольника Млоцького та «Pamiętnik...» шляхтича з Белзького воєводства Миколая Ємьоловського, який служив у королівській хоругві легкої кінноти, був учасником битви під Берестечком.

Реляція (донесення або звіт) Млоцького [142] є важливим опублікованим документом про Берестецьку битву. Її автор безпосередньо брав участь у боях в лавах військових підрозділів князя Яреми Вишневецького. Він детально переповів те що було доступне його зору та те, що знав із розповідей інших вояків. Сам автор назвав свій твір найправдивішим описанням подій тим, хто сам це все бачив. Відчувається певне розчарування Млоцького наслідками битви, як він зазначив, що на неї збиралися цілі гори, а вийшла із них миша [142, s. 276].

«Pamiętnik...» М. Ємьоловського вперше був опублікований у 1850 р., у 2000 р. у Варшаві вийшло його сучасне наукове видання в обробці Яна Дзенгилевського [137]. Мемуари М. Ємьоловського охоплюють період 1648 – 1679 рр., в тому числі й певне місце на їх сторінках він відводить опису військових подій біля Берестечка. Він з точки зору воїна королівських військ оповідає про битву, його розповідь є важливим доповненням до інших джерел. Цінним свідченням М. Ємьоловського є згадка про те, що у козацькому таборі перебувала значна кількість польських шляхтичів. Він вказує що їх там було 50 тисяч [137, s. 75], очевидно це перебільшення, але кількість мала б бути значною.

Для розуміння порядків у польському війську цікавим буде обурення дисциплінованого вояка М. Ємьоловського тим, що шляхта із посполитого рушення почала бунтувати і вимагати від короля відпустити її додому, у той час коли доля битви іще не була вирішена. Ці свої вимоги шляхта поновила після ліквідації козацького табору і, незважаючи на прохання та подарунки короля, посполите рушення категорично відмовилося воювати далі і повернулося додому [137, s. 83, 85]. На недостатню участь посполитого рушення у бойових діях згадує у своїй реляції і Млоцький. Він зазначив, що познанське, каліське, черняхівське (szarniechowskie) рушення, почувши про бій із неприятелем під Берестечком, відступили із Сокаля до Рубешова. Цим вони викликали велике невдоволення інших жовнірів, бо тим самим польське військо недорахувалося кількох тисяч вояків [142, s. 275]. Млоцький дещо детальніше оповідає про конфлікт між королем та сандомирським і великопольським посполитим рушенням, яке по завершенні битви категорично не бажало воювати далі. Зібрали окрему нараду (коло) обрали своїм маршалком Дембіцького і, незважаючи на умовляння та погрози короля, посилаючись на те, що

ворога уже упустили, вирішили повернутися до своїх домівок [142, s. 276].

До розряду таких же військових спогадів слід віднести мемуари литовського хорунжого Богуслава Радзивілла [155]. Автор теж був учасником Берестецької битви, із його твору довідуємося низку цікавих подробиць тих військових подій, хоч оповідь про них дуже скупа, займає лише кілька сторінок.

Вищезгадані твори сучасників про Берестецьку битву були опубліковані польськими видавцями у ХІХ ст. і стали доступними для ознайомлення широкими колами польської інтелігенції. Вони також стали основою для наукових досліджень цієї сторінки польсько-українських стосунків польськими та українськими істориками.

Наукові дослідження про Берестецьку битву з'явилися у ХІХ ст. З-поміж перших творів ХІХ ст. варто назвати статтю, автор якої підписався одною літерою «Р...» у львівському часописі «Przyjacieł domowy» [517]. Події Берестецької битви автор розглядає в контексті польсько-українського протистояння середини ХVІІ ст. Головною причиною визвольної війни він вважає гноблення магнатами українського народу, релігійні утиски, та особисте бажання Б. Хмельницького помститися за власні кривди. Для автора характерний стриманий тон висвітлення подій, іноді відчувається симпатія і співчуття до козаків та українського народу. Важко визначити коло використаних ним джерел, очевидно це була низка попередніх публікацій польських авторів ХVІІ ст. та пізніших часів. Автор обмежився лише спокійним переказом фактів та подій, які відбулися. Іноді відчувається осудження політики польських королів, спрямованої на утиски православної церкви та осудження уніатських священників.

З-поміж досліджень польських істориків другої половини ХІХ ст. варто назвати статтю Юліана Бартошевича «Bitwa pod Beresteczkiem» [328]. Історик без зайвих емоцій стисло переповів перебіг Берестецької битви, починаючи від перебування польської армії у таборі під Сокалем до завершення бойових дій 30 червня. Дана публікація насичена численними фактами, містить детальний опис тих подій, перелічує підрозділи польської армії, їх чисельний склад, наводить прізвища воєначальників, які командували ними. Дана публікація Ю.Бартошевича є докладним і достатньо достовірним переказом про ті події.

Окреме дослідження цієї битви присвятив польський історик другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Людвік Кубаля [479]. Автор висвітлив події, які передували початку битви, її перебіг, розповів про облогу та взяття козацького табору. Назагал його розповідь вважається достовірною, хоч українські історики звернули увагу на ряд неточностей у його дослідженні [268, с. 51]. Все ж у творі простежується негативне ставлення цього польського історика до

постаті Б. Хмельницького. Без посилання на використане джерело він пише про те, що козацький Гетьман не вийшов привітати Хана у таборі, тому що лежав п'яний у своєму наметі. Таке свідчення Л. Кубалі повторив у своїй праці М. Костомаров, пізніше його критично розглянув та спростував М. Грушевський [194, с. 280 – 281]. Іншими тогочасними джерелами факт такого стану Б. Хмельницького напередодні битви не підтверджується, навпаки є свідчення, що Б. Хмельницький запросив Іслам Герейя на бенкет, який тривав три дні.

Л. Кубаля тенденційно перебільшив кількість козацького й татарського військ, яких на його думку було відповідно 102 тисячі козаків та 100 тисяч селян і 100 тисяч татар. Все ж незважаючи на таку упередженість, історик не зміг заперечити військовий талант Б. Хмельницького як полководця, особливо в організації розвідки [479, s. 268]. Дослідник також акцентував увагу на важливості цієї битви для долі державності Речі Посполитої. Він однозначно заявляє що тут вирішувалася доля держави [479, s. 273].

Краківський історик Станіслав Смолка порівнював значення Грюнвальдської битви 1410 р. із наслідками Берестецької баталії. На його думку, обидві ці військові сутички були доленосними для поляків і проходили під знаком «бути чи не бути». Порівняльному аналізу цих двох вирішальних для польської державності битв автор присвятив окрему брошуру під назвою «Grunwald i Beresteczko» [614]. Оцінюючи значення битви, автор зазначив, що вона поділяє польську історію на дві частини, після неї (власне після польско-козацьких війн) Польща почала скочуватися в провалля.

Низка праць про Берестецьку битву з'явилася у міжвоєнний період розвитку польської історіографії. Помітною з-поміж них є праця Мар'яна Кукеля, який у праці «Zarys historii wojskowosci w Polsce» подав детальний опис бойових дій у її ході [482, s. 100 – 109]. Він описав ці події в контексті військової історії польських військ. Хронологічно розповідь у нього охоплює окрес від походу Калиновського на Поділля і до здобуття шляхетським військом козацького табору.

Сучасний дослідник Януш Донбровський вважає, що сутичка під Берестечком була найбільшою битвою, виграною поляками у XVII ст. Її безпосереднім наслідком стало усунення загрози нападу Москви і Семиградя разом із козаками на Річ Посполиту. Усе ж, беручи до уваги положення Білоцерківської угоди, укладеної у вересні 1651 р., вважається, що військова кампанія 1651 р. в очах польської спільноти, особливо прихильників «військової партії» була визнана поразкою, оскільки не вдалося повністю придушити козацьке повстання. Після цього знову зміцніли позиції «партії миру», раніше репрезентованої коронним канцлером Єжи Осолінським, і на порядку дня знову постала ідея війни проти Туреччини [361, с. 149].

Із сучасних досліджень передумов, перебігу та наслідків Берестецької баталії назвемо монографію Р. Романського [591]. З-поміж українських дослідників найбільш ґрунтовною є монографія І. Свешнікова, підготовлена на основі стаціонарних археологічних розкопок на місцях тих військових дій [268].

Серед військових кампаній середини XVII ст. важливе значення для долі Речі Посполитої, на думку польських істориків займає битва під Чудновим 1660 р.

Згадки про неї є у всіх працях, де описується минуле цього міста та Київського воєводства. Про важливість цієї події наголошується в монографії Т. Свенцького «Opis starożytnej Polski». Автор підкреслює, що головним наслідком Чуднівської битви було відновлення Гадяцької угоди 1658 р. за винятком пункту про Руське князівство. Однак, незважаючи на розгром московського війська та замирення із українськими козаками Юрія Хмельницького, таке досягнення все ж не мало практичних результатів. Справжнього миру із козаками так і не наступило, до інших проблем додалася невивплата війську жолду, що в сумі призвело до того, що така блискуча перемога була зведена нанівець. І незважаючи на те, що польське військо зробило іще кілька походів за Дніпро, зокрема у 1663 р., все ж повернути втрачені українські землі в силу обставин, які там склалися, уже не вдалося [649, s. 151].

Більш детальне висвітлення цих подій знаходимо у дослідженні М. Балінського і Т. Ліпінського «Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana» [319, s. 533 – 534]. Відомості про Чуднівську битву тут містяться у гаслах про містечка Київського воєводства Слободище та Чуднів (нині це відповідно село Бердичівського р-ну та районний центр Житомирської області). Автори поділяють ці події на два епізоди: Перший – військова сутичка між польським військом під командуванням польного гетьмана Єжи Любомирського та козацькими загонами під Слободищем 18 вересня 1660 р., після чого Юрій Хмельницький підписав перемир'я на умовах Гадяцької угоди окрім пункту про Руське князівство. Другий етап – це більш трагічні події, які розгорілися під Чудновим, де війська Великого Коронного гетьмана Станіслава Потоцького та польного гетьмана Єжи Любомирського оточили російські загоны князя Шереметьєва. Нехватка продовольства та фуражу змусила московський загін першого жовтня капітулювати. Було укладено угоду, в силу якої Росія мала відмовитися від зверхності над козаками. Російський обоз з усією здобиччю дістався гетьманам, військо складало зброю і, залишивши лише 300 секір, отримало право вільного повернення на батьківщину. Як зазначає у своїй праці Т.Свенцький, незважаючи на охорону польського конвою татари напали на майже беззбройне московське військо і знищили близько 30 000 воїнів [649, s. 167].

Після таких подій 17 жовтня в обозі під Чудновим із гетьманом Юрієм Хмельницьким була укладена угода наступного змісту: 1) Гетьман із військом відступається від Царя, зрікається його як і протекції інших володарів, а лишається лише під опікою польського Короля; 2) Козаки зобов'язуються не нападати на кримського Хана; 3) Польські і татарські полонені мають бути звільнені; 4) Козаки поновлюють присягу вірності у всіх містах; 5) У такому разі усім гарантується амністія, збереження прав та привілеїв [319, s. 534].

У польській історіографії є ряд творів, які безпосередньо присвячені висвітленню перебігу Чуднівської кампанії 1660 р, деякі із них написані безпосередніми її учасниками по гарячих слідах. До таких можна віднести твори мемуарного характеру типу діаріушів «Opis bitwy pod Cudnowem» [102], «Diaryusz wojny z Szeremetem i Ceciurą Pólkownikiem Perejasławskim, która odprawowała roku 1660» [95], «Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem pod wodzą Stanisława Potockiego i Jerzego Lubomirskiego w roku 1660» [157], можливим автором якої вважають польного Гетьмана Єжи Любомирського [594, s. 20]. У згаданих книгах, авторами яких були польські вояки учасники цієї кампанії, висвітлюються подробиці військових подій, подана візія польських жовнірів на перебіг бойових дій.

Місце Чуднівської в історії польської державності середини XVII ст. досліджено у вищезгадуваній монографії В. Коховського «Historia panowania Jana Kazimierza» [445], яка з'явилася друком у середині XIX ст. Подіям Чуднівської кампанії присвячені і дослідження А. Гнілко [404 – 405] та Р. Романського [594].

Названі праці дозволяють досить детально простежити перебіг Чуднівської кампанії від її підготовки до наслідків. Історики приділили увагу висвітленню обстановки напередодні Чуднівської кампанії, показали зовнішньополітичні труднощі, з якими зіткнулася Річ Посполита, які передовсім були викликані війною зі шведами та із московською армією князя Івана Хованського на території Литви. Лише Олівське перемир'я зі Швецією та успіхи Литовського війська проти армії І.Хованського дало змогу у 1660 р перекинути війська польного гетьмана Єжи Любомирського із Помор'я на український театр військових дій.

В.Коховський зупинився на матеріальних труднощах, з якими зіткнулася польська казна, через невиплату жолду коронному війську. Борг воякам, який тягнувся аж від 1652 р на той час складав астрономічну суму – понад 20 млн. злотих (тоді як річний бюджет Речі Посполитої становив в межах 12 – 15 млн. злотих). Цій ситуації король намагався безуспішно зарадити випуском із серпня 1659 р нових мідних монет – «боратинок», які не мали попиту ні серед населення, ні серед вояків. Тоді в хід пішли обіцянки короля – розплатитися на день св.Мартина 12 листопада після перемог отриманою здобиччю та надати заслуженому рицарству нові маєтки

– кролевщизни [447, s. 83]. Королівські обітниці перед військом озвучив популярний серед вояків польний гетьман Є.Любомирський. Після вирішення у такий спосіб фінансових проблем, пунктом загального збору коронних військ визначено місто Старокостянтинів на Волині. Початку військової кампанії передувало звернення Короля до Гетьмана Юрія Хмельницького та козацьких полковників із закликом припинити рокош, козакам обіцяно амністію та збереження привілеїв.

Польські джерела дають відомості про загальну кількість військ обох сторін. З російської сторони брали участь 30 тис. козаків під командуванням Т. Цецюри, та 27 тис. досвідченого в боях війська В.Шереметьєва, до того ж вони сподівалися на підтримку 40 тис. війська Гетьмана Юрія Хмельницького. Таким чином В.Шереметьєв міг розраховувати на більш ніж 60-тисячне військо [594, s. 14, 17; 447, s. 83].

Польське військо коронного та польного гетьманів, як вважають польські дослідники, нараховувало в межах 29 тис. жовнірів та союзна їм татарська орда під командою Сафід – Гірея мала до 20 тис. кіннотників. Такі дані очевидно базуються на вищезгаданих пам'ятках мемуарного характеру. При цьому слід пам'ятати, що це було виключно професійне військо. Посполитого рушення супроти московсько-українського війська Яну Казиміру не вдалося скликати. Головними діючими силами у цій військовій кампанії однозначно визнаються московські та польські війська, вони були основними суб'єктами цих подій. Татарське військо як союзне полякам мало свої особливі інтереси у цій війні. В рядах польського війська зі своїм загоном бився і попередній український Гетьман Іван Виговський та загін українського шляхтича Стефана Немирича.

Українське військо на чолі з Гетьманом Юрієм Хмельницьким виступає як об'єкт у міждержавному конфлікті Московщини та Речі Посполитої. Однією з причин загострення військовий дій після 1654 р. визнається бажання Москви реабілітуватися після поразки у війні на початку 1630–х рр. і скасування принизливого для Москви Полянського перемир'я 1634 р. Річ Посполита ж намагалася повернути під свій контроль українські землі, які після Переяславської угоди 1654 р. перейшли під протекторат Московської держави. Уся Чуднівська військова акція виступає як один із етапів цього московсько-польського протистояння у XVII ст. Польські дослідники наголошують на життєвій важливості цих подій, деякі зазначають, що тут взагалі вирішувалася подальша доля Речі Посполитої [594, s. 7].

Звідси та ретельність з якою обидві сторони планували і готували свої подальші дії. Обидва війська провели серйозні військові наради – московсько-українські війська у Києві, польсько-татарські у таборі під Старокостянтинівом. На цих нарадах були вироблені

детальні плани подальшої кампанії. Слід відмітити, що як в першому так і у другому таборі були прихильники як спокійної оборонної тактики, так і гарячі голови, які рвалися до енергійних військових дій. Серед московських воєвод першу тактику репрезентував князь Григорій Козловський, який зважаючи на недостаток продовольства та озброєння пропонував вести дії під захистом оборонних укріплень українських замків. Інші, у тому числі й козацький ватажок Т. Цецюра та сам В. Шереметьєв рішуче виступали за наступальні дії. Особливою агресивністю визначався В. Шереметьєв, який обіцяв дійти із своїм військом до Кракова та полонити польського короля і передати його в срібних кайданах московському цареві. Польські джерела особливо наголошують на випадку блюзнірства з боку В. Шереметьєва, коли той на нараді в Києві вказав рукою на ікону Ісуса Христа і сказав, що не вважатиме його за Бога і Спасителя, якщо не допоможе йому здолати Ляського королівства і полонити короля [447, s. 82].

Серед польських полководців теж було дві думки щодо ведення бойових дій: наступальна – вирушити назустріч неприятелю і дати бій в полі; оборонна – чекати ворога під захистом табору поблизу Старокостянтинова, зважаючи на бездоріжжя та складні погодні умови. Зупинилися на першому варіанті, через нестачу продовольства для воїнів та відсутність фуражу для коней. Таким чином обидва війська рушили назустріч один одному.

Перші збройні сутички відбулися під Любарем. Із свідчень польських авторів видно, що козаки не зовсім охоче воювали проти поляків. Наголошується, що вони хоч і були озброєні гірше своїх московських союзників, але переважали їх досвідом військових дій як проти польських військ так і проти татар. Зазначається, що польські воєначальники постійно агітували козаків не воювати за московські інтереси і перейти на бік польської армії, за що їм обіцяно повну амністію. Зокрема з такими відозвами до козаків звертався Стефан Немирич, родич Юрія Немирича одного з авторів Гадяцької угоди. Це призвело до недовіри В. Шереметьєва до козаків, військові ради почали проводити без їх участі. Найбільшу агресивність серед козаків проявляв лише Т. Цецюра, за що й отримав найбільш негативну оцінку польських авторів, його звинувачували в убивстві Юрія Немирича та заколотах проти І. Виговського [445, s. 80]. Юрій Хмельницький зі своїм військом, очевидно, не поспішав вступати у бойові дії. У будь-якому разі його не було ні на військовій нараді в Києві, ані в обозі московського війська під Котельнею, не брав участі і в бойових сутичках.

Під Любарем московіти потерпіли поразку і під захистом табору у важких умовах відступили під Чуднів, де були оточені польсько-татарським військом біля р. Тетерів. Після кількадечних боїв, сюди надійшли звістки про 40-тисячне військо Ю.

Хмельницького, яке йшло на допомогу В.Шереметьєву. Це викликало велику стурбованість польських воєначальників і зумовило подальший перебіг подій. Загін військ під командою С.Потоцькою продовжив облогу московського війська під Чудновим, а інший загін Є.Любомирського здійснив марш-кидок і несподівано для козаків напав на їх табір у с. Слободище. Після короткотривалого, але жорстокого бою війська розпочали переговори, внаслідок яких і були укладені з козаками вищезгадану угоду. В українській історіографії за нею закріпилася назва «Слободищенський трактат». На нашу думку точніше була б назва «Чуднівська угода», зважаючи на місце її укладення в таборі під Чудновим, що зазначено під документом [102].

Битва під Слободищем вирішила подальшу долю московського війська під Чудновим. Втомлене, змучене голодом воно заявило про капітуляцію. Розпочалися переговори, під час яких поляки пішли на певні поступки переможеним в плані збереження їм життя. Війська склали зброю, залишивши для себе лише 300 секірів. Обоз був відданий на розграбування переможців. Амністія оголошувалася і козакам, які воювали в складі загону Т. Цецюри. Однак такими рішеннями були невдоволені татари. Вони хоч і не брали активної участі у військових діях, і доля кампанії, на думку польських дослідників, вирішилася без їх активного сприяння, все ж вважали полонених своєю здобиччю. Татари завжди були ненадійним союзником і за свою допомогу (активну чи пасивну) вимагали розплачуватися грабунком української території. Так було в часи Богдана Хмельницького, не зрадили вони своїм звичаям і зараз. Саме через це вони і здійснили напад на уже відпущених поляками московських вояків та козаків Т. Цецюри. Частина беззбройних воїнів загинули під татарськими шаблями, частина, у тому числі й князь В. Шереметьєв, були забрані в ясир.

У працях польських істориків висвітлено і становище, у якому опинилися переможці. Їх війська були знесилені голодом, холодом, несприятливими погодними умовами, багато жовнірів померли через такі труднощі по дорозі додому. Вояки так і не отримали обіцяної королю винагороди. Очевидно, такі обставини, незважаючи на перемогу, не могли сприяти піднесенню бойового духу армії та патріотичних почуттів населення Речі Посполитої. Це і призвело до тих, складнощів, з якими польська політика зіткнулася в боротьбі за українські землі в подальшому і чому Чуднівська перемога, як і раніше Конотопська для українців, так і не принесла сподіваних успіхів для переможців і не стабілізувала ситуацію в Україні.

Отже, в працях польських дослідників висвітлено багато важливих проблем, пов'язаних із військово-політичними обставинами, які склалися на території Волині та України у середині XVII ст., зокрема польсько-московського протистояння, об'єктом якого були українські землі, навколо яких точилася боротьба за державні

інтереси Речі Посполитої та Московщини.

4.2. Події польських визвольних змагань у дзеркалі польської історіографії.

З-поміж подій визвольних змагань польського народу упродовж періоду після поділів Речі Посполитої до початку ХХ ст. виділяються три найважливіших. У першу чергу це події російсько-польської війни 1792 р та повстання під проводом Тадеуша Костюшко, які завершилися 2 та 3 поділами Речі Посполитої, входженням території Волині та Правобережної України до складу Російської імперії. По друге це Листопадове повстання польського народу проти царизму 1831 – 1832 рр. Наступним виступом поляків проти російської залежності стало Листопадове повстання 1863 – 1864 рр. У всіх цих випадках Волинь була хоч і не доленосним, але важливим театром повстанських дій, які знайшли віддзеркалення у численних дослідницьких роботах та творах мемуарного характеру.

Важливе значення для розуміння подій російсько-польської війни 1792 р. мають спогади безпосередніх її учасників. Про події, які відбувалися на теренах Волині розповідають «памієтнику» волинського шляхтича Северина Букара та видного польського військового діяча кінця ХVІІІ ст. Юзефа Понятовського. Їх автори були свідками та учасниками подій і як люди освічені та не байдужі до долі польської вітчизни залишили важливі розповіді на основі фактів, які ми не завжди зустрінемо у документах та наукових монографіях. Вони подають нам погляд зсередини на ті важливі, часом доленосні, процеси.

Спогадам С. Букара (1773 – 1853 рр.) варто відвести помітне місце у волинській історико-краєзнавчій літературі. У них відображені у першу чергу військові події, які відбувалися на території Волині та інших суміжних теренах України на зламі ХVІІІ – початку ХІХ ст.

Автор народився у Янушполі (нині село Іванопіль Бердичівського району Житомирської обл.), який був власністю його батьків Адама Букара та Констанції. У 1783 р. юнак був відданий для отримання освіти у кадетський корпус у Варшаві. По завершенню навчання у 1790 р. розпочав військову службу підпоручником артилерії коронних військ. Служив у військах розквартированих на Волині (Лабунь, Дубно, Шепетівка, Славута, Полонне, Тульчин та ін.) у частинах, якими командував генерал Тадеуш Костюшко. Під його зверхністю брав участь в бойових діях на території Волині у 1792 р. За хоробрість у битві під Зеленцями був відзначений бойовим орденом Хреста *Virtutti Militari*.

Після завершення бойових дій їздив разом з Т. Костюшко до Варшави з проханням про відставку. Восени 1792 р. повернувся до

рідного маєтку. Після зайняття краю російськими військами служив адъютантом у канцелярії генерала Любовидзького у Новому Фастові, їздив у складі делегації до С.-Петербургу, повернувся в рідні краї весною 1794 року і хоча був авансований на військове звання капітан, залишив військову службу і займався сільським господарством [498].

Свої спогади С. Букара почав писати у 1845 р. і довів розповідь до 1815 р. Ці мемуари почали публікуватися іще за життя автора на сторінках часопису «Dziennik Warszawski» (1852 р. № 231 – 234). Пізніше їх фрагменти опублікував Ю.-І. Крашевський у додатку до «Pamiętników Jana Duklana Ochockiego» [129]. У 1871 р. він же видав їх окремою книгою в серії «Biblioteka pamiętników i podróży po dawniejszej Polsce.» [130]. Російський переклад спогадів С.Букара був видрукуваний у додатку до спогадів Я.Охотського «Рассказы о польской старине. Записки XVIII века Яна Дуклана Охотского с рукописей, после него оставшихся...» у 1874 р. [119].

Мемуари Юзефа Понятовського є помітно меншими за обсягом, але досить цінними з огляду на ті події, про які у них йдеться. Вони віддзеркалюють думки командувача польськими військами на Україні у війні 1792 р. і містять такі відомості, які були недоступні простому офіцеру [152].

У мемуарному творі С. Букара можна виділити кілька сюжетних ліній, які стосуються подій, що відбувалися на українських теренах у зазначений час. Перший блок інформації – це фрагментарна розповідь про дитячі роки, проведені в родинному маєтку Янушпіль. Тут можна віднайти чимало цікавих подробиць про традиції, звичаї побутового життя тогочасної шляхетської родини, про стосунки, які панували у тодішньому суспільстві, як між представниками шляхти, так і з іншими соціальними верстами.

Найбільш важливою для вивчення минулого Волині є та частина мемуарного твору С.Букара, у якій йдеться про військові події 90-х років XVIII ст., пов'язані із російсько-польською війною 1792 року. Як уже зазначалося, по закінченні навчання у кадетському коледжі у Варшаві, Северин отримав направлення на військову службу у бригаду під командуванням Т. Костюшко, яка була розквартирована на Волині. Автор дає високу оцінку своєму командирові, називає його «улюбленим начальником», «мій улюблений генерал» [130, s. 10, 68]. Т.Костюшко теж відповідав повагою до свого підлеглого. Це засвідчує комплімент, з яким генерал відгукнувся про нього, перевіряючи бойові позиції артилерійського підрозділу під командуванням С.Букара біля Острога [130, s. 78]. Високу оцінку військовим талантам Т.Костюшко та генерала Міхала Вельгорського дав у своєму творі і Ю.Понятовський. Він зазначив що саме здібності цих генералів дали йому впевненість у можливості опору росіянам [152, s.7] .

Сам Ю.Понятовський, який до цього перебував на службі у австрійського цісаря, не був впевненим у власних можливостях керувати великим військом. Через це просив короля призначити головнокомандувачем когось із іноземних генералів, а він із задоволенням служитиме під його зверхністю. Однак Станіслав Август не змінив свого рішення [152, s.5].

Не розраховуючи лише на власні сили, поляки намагалися залучити на свою сторону у цьому конфлікті 30-ти тисячний пруський корпус. Однак прусаки не дотримали обіцянок, даних полякам. Не зміг вступити у бойові дії і резервний корпус польської армії, яким мав командувати сам король [152, s.6].

Бригада, де служив С. Букар і якою командував Т. Костюшко, входила до складу військового корпусу князя Ю. Понятовського. Спогади С.Букара та Ю. Понятовського проливають додаткове світло на подробиці перебігу російсько – польського військового конфлікту 1792 р на теренах України. Напередодні початку воєнних дій Ю. Понятовський виїхав до Варшави і фактично командування корпусом перебувало певний час у руках Т. Костюшка. Він налагодив широку розвідувальну діяльність для стеження за пересуваннями російських військ, укріплював позиції польських загонів. С. Букару він доручив підготувати мапу розташування російських угруповань на кордоні з Річчю Посполитою.

У мемуарах відображені тривожні настрої місцевої людності, яка побоювалася за можливі наслідки військових дій у регіоні. Це помітно в епізоді зустрічі та перемовин батька С. Букара із Ю. Понятовським у Любарі на початку 1792 р. Намагаючись заспокоїти обивателів краю, Ю. Понятовський повідомив співбесіднику, що польським військам заборонено атакувати росіян, а лише захищатися і затруднювати, наскільки можливо, їм просування уперед. Стратегічний план поляків передбачав відступати до визначеного пункту на Волині, де корпус мав з'єднатися із литовським військом генерал-лейтенанта Юдицького і лише після того планувалося розпочати військові операції повною мірою [130, s. 73].

Очевидно, такий намір ведення бойових дій віддзеркалював не лише слабкість польських збройних сил на Волині, але й у тогочасній польській державі загалом. Як видно із мемуарів Ю.Понятовського, цей план був вироблений на нараді у короля напередодні війни, неминучість якої добре відчували урядові кола тодішньої Речі Посполитої. Зважаючи на незначну чисельність армії, польські генерали разом із королем вирішили не займатися частковою і неможливою обороною кордонів із Росією, а зібрати розрізнені сили у визначеному місці, перед цим створивши у Волинському воєводстві опорні пункти для підтримки армії [152, s. 5 – 6].

Сучасний український дослідник П. Усенко у своїй монографії про Т. Костюшка стверджує, що у польському війську панувала

низька дисципліна, офіцери за потуранням самого Ю. Понятовського частіше проводили час на банкетах, ніж займалися військовими приготуваннями. Т. Костюшко участі в таких банкетах не брав, засуджував таке ставлення Ю. Понятовського до військових справ [277, с. 11 – 12]. Мемуари таких гучних бенкетів не засвідчують, але у них є згадки про неналежне ставлення до своїх обов'язків окремих офіцерів.

У мемуарах відображені перші сутички із загонами російських військ під с. Борушківці (недалеко від Любара на Житомирщині), під Полонним. Одною із причин поразок польських вояків С.Букар називає погано налагоджену розвідку місцевості, відсутність легкої кінноти, яка б детально вивчала місцевість та стежила за пересуванням сил противника. Сутичку під Борушківцями, яка відбулася 15 червня згадує і Ю. Понятовський. Очевидно ця поразка під невеличким волинським селом була дуже болючою для польського генерала. У цій частині спогадів він висловився про причини військових невдач поляків. Серед них, на його думку, найважливішими були: внутрішній безлад у країні, слабкість і дезорганізація війська, яке фактично лише напередодні війни було сформоване. Важливим недоліком Ю. Понятовський вважав і низьку військово-професійну підготовленість офіцерів [152, с. 4 , 8].

З-під Полонного польське військо рушило на Заслав, а звідти на Острог. Їх постійно переслідували російські війська. С.Букар зазначає, що, постійно відступаючи, поляки наносили удари по росіянам, які були успішними, за винятком сутички під Борушківцями . Більших масштабів бої між загоном Т.Костюшка та російськими військами відбулися неподалік Шепетівки та Грицева, де полякам вдалося зупинити авангардні частини росіян.

Найбільш відомою сутичкою цієї військової кампанії стала битва під селом Зеленці недалеко від Заслава. Про неї детально оповідає Ю.Понятовський. Він зазначив, що російські автори неправдиво висвітлюють перебіг та наслідки цієї битви. Польський генерал вважає, що його жовніри показали тут найкращі свої військові уміння, організованість і мужність. Незважаючи на чисельну перевагу і військову майстерність російських солдатів, вони змушені були відступити. Поляки хоч і вийшли переможцями, все ж продовжили відступ у глиб Волині. Причиною цього була суттєва кількісна перевага росіян, які наступали на територію Речі Посполитої трьома колонами, кожна з яких за чисельністю переважала усе польське військо. Тому головною турботою Ю. Понятовського було намагання уникнути повного розгрому своєї армії [152, с. 8 – 9].

У польській воєнно-історичній науці звертається увага на той факт, що перемога під Зеленцями була першою переможною битвою польського війська від часів короля Яна III Собеського (1674 – 1696).

Першим таку оцінку перемозі дав сам король Станіслав Август [317, s . 40]. Він же на честь цієї перемоги запровадив новий військовий орден «*Virtuti Militari*». Першими його кавалерами стали Ю. Понятовський і Т. Костюшко. Серед нагороджених був і С. Букар. Сам Ю. Понятовський у мемуарах трактує цю подію як випадкову сутичку, а не як справжню битву.

У запеклих боях із росіянами бригада під командуванням Т. Костюшко забезпечила безпечний відхід польських військ через Волинь і їх переправу через річку Західний Буг. Ю.Понятовський у своїх мемуарах пише, що шеститисячний загін Т.Костюшко 13 липня вів нерівну битву із 17-ти тисячним військом росіян, які намагалися переправитися через Буг. Помилкою польського генерала було те, що він не забезпечив належну охорону мостів через ріку, захват яких дав тактичну перевагу російському війську. 18 липня Т.Костюшко мужньо стримував атаки російського полку у битві під Дубенкою (між містом Володимир і Холм). За відвагу, проявлену у цих бойових діях на Волині та Поділлі, Т.Костюшко окрім бойового ордену, отримав підвищення до генерал-лейтенанта. Він став дуже популярним серед патріотичних кіл тогочасної Польщі, що забезпечило йому чільне місце у національно-визвольному повстанні 1794 р.

Головною проблемою, із якою постійно стикався Ю. Понятовської під час ведення кампанії 1792 р., було недостатнє постачання продовольством, фуражем, боєприпасами, відсутність фінансування. Він згадує, що після битви під Зеленцями, де з найкращого боку показала себе артилерія, залишилося лише по 12 ядер на кожен гармату [152, с. 10]. Через це він не зміг належним чином використати бойові можливості цього виду зброї у наступних битвах. Зазначимо, що нещодавно вийшло спеціальне дослідження битв цієї російсько-польської війни на території Волині польського історика Петра Дердея [362].

Головною подією, яка остаточно підірвала дух польського війська стала звістка про те, що король приєднався до Тарговицької конфедерації. Як зазначає Ю. Понятовський, це викликало дикий розпач серед офіцерів і він сам не хотів йняти віри цьому [152, с. 14]. Такий поступок короля викликав обурення Ю.Понятовського. У мемуарах він навів витяги із свого листа до Станіслава Августа, у якому він підкреслив що армія зберігає вірність Речі Посполитій, жовніри повні мужності, готові ліпше загинути в боях, аніж покоритися [152, с. 14 – 15].

Рішення короля приєднатися до Тарговицької конфедерації визначило дальшу долю армії Ю.Понятовського. Він особисто, не бажаючи визнавати владу завойовників, подав у відставку, хоч король умовляв його залишитися на службі. Приклад свого командира наслідували й інші – Т. Костюшко, М. Вельгорський та більшість

офіцерів корпусу. У мемуарах Ю.Понятовський пише, що так безславно закінчилися бойові дії війська, яке хоч і не потерпіло поразки, але через зраду верхів, через амбіції осіб, підтриманих іноземною силою, змушене було скласти зброю [152, с. 18 – 19].

Особі Ю. Понятовського присвячене дослідження відомого історика, представника Львівської історичної школи Ш. Ашкеназі «Książę Józef Poniatowski, 1763 – 1813» [317]. Волинські події війни 1792 р. висвітлені у II та III розділах другої частини монографії [317, s. 36 – 56]. Автор широко використав мемуари Ю. Понятовського, солідаризується із його думками про причини невдач, перебіг кампанії та її наслідки. Разом з тим він використав й інші документальні джерела, зокрема переписку короля Станіслава Августа, донесення Ю.Понятовського, які не згадуються у мемуарах. Ці матеріали додають нові штрихи до перебігу подій. Це згадки про прояви гайдамаччини серед місцевого люду, які провокували й підтримували росіяни. Ш. Ашкеназі згадує про те, що уже в Любарі Ю. Потоцький отримав ординанс польного гетьмана Северина Ржевуського, у якому наказувалося військам приєднатися до Тарговицької конфедерації, на що Ю. Понятовський відповів гострою відмовою. Із листів С.Августа, які він направляв у військо Ю. Понятовського видно, що король просив полководця не піддаватися розпачу, а сам у цей час вів переговори із російським посланцем Булгаковим, обумовлюючи шляхи капітуляції. Король лише шукав нагоди, що зрештою й вилилося у його приєднання до тарговичан. У цілому Ш. Ашкеназі дає високу оцінку діям Ю. Понятовського, Т. Костюшка та інших польських офіцерів у цих подіях.

Таким чином мужність окремих польських воїнів не врятувала Річ Посполиту від другого її поділу між Прусією та Росією, який відбувся 23 січня 1793 р. Частина земель Правобережної України, які раніше належали до Речі Посполитої відійшли під владу російського царизму.

На цих подіях закінчуються спогади Ю. Понятовського. Натомість у мемуарах С. Букара описується ситуація, яка склалася на Волині після другого поділу Речі Посполитої. Дехто із шляхти, скориставшись тим, що патріотично налаштовані обивателі змушені були або емігрувати, або були ув'язнені, намагалися привласнити їх маєтки. Як приклад, С. Букар з осудом говорить про одного із своїх родичів (шурина), який добився привілею на володіння трьома селами відного політичного та культурного діяча Гуго Коллонтая, який на той час був ув'язнений австрійськими властями. Родич не довго користувався цими маєтками, революція 1794 р. вигнала його із тих сіл. Через вісім років ув'язнення Г. Коллонтай був звільнений із австрійської в'язниці за клопотанням російського царя Олександра I і проживав у своїх родичів на Волині.

У мемуарах відображено і формування російських владних структур на захоплених волинських землях, прийняття присяги на вірність імператриці Катерині II. С. Букар наводить фрагментарні відомості про повстання Т. Костюшко на теренах Волині. Він обмежується лише повідомленням про те, що на чолі повстання у тутешніх провінціях стояв Ігнатій Дзялинський. І хоч помітних військових акцій тут не було, але до Сибіру потрапило чимало місцевих обивателів. Сам І. Дзялинський намагався врятуватися втечею за кордон, але був затриманий і засланий у Сибір.

Як видно зі спогадів, після такої бурхливої військової юності, Северин відійшов від активного воєнного та політичного життя і жив простим обивателем у родинному Янушполі. Після 1795 р. читаємо виключно побутові нотатки. Однак, оскільки С. Букар займав помітне місце в середовищі тогочасної місцевої інтелігенції, то вони теж заслуговують на увагу науковців. Тут ми знаходимо характеристики перших губернаторів Волинської губернії (Гревса, Міклашевського, Решетова, Куриса, Волконського (про якого автор зазначив, що був то великий дурень і без якихось заслуг), Глазенапа, Кумбурлея та інших (їх прізвища мемуарист навіть не зміг пригадати), з якими автору спогадів доводилось спілкуватися як у службових справах так і на розважальних вечоринках. У мемуарах наводяться численні приклади хабарництва у середовищі російського чиновництва, без хабара жодне питання не вирішувалося.

Особистості перших губернаторів, новоутворених на приєднаних від Речі Посполитої землях, як і діяльність губернських структур на початку XIX ст., іще не знайшли свого висвітлення у вітчизняній історичній науці. А змінювалися губернатори на перших порах дуже часто. Це обумовлює важливість тогочасних мемуарних творів С. Букара, Я. Охотського та інших авторів як оригінального історичного джерела.

Таким чином, мемуарні твори Ю.Понятовського та С.Букара містять важливі подробиці про військово-політичні події на теренах Волині наприкінці XVIII ст., пов'язані із російсько-польською війною 1792 року, другим поділом Речі Посполитої, входженням Волині до складу Російської імперії, формування тут нових владних структур. Поруч із іншими джерелами вони дають змогу краще зрозуміти хід тих складних процесів, відкривають нові перспективи для їх наукового дослідження.

Волинським подіям в ході російсько-польської війни спеціально присвячена стаття Б. Павловського, опублікована на шпальтах «Rocznika Wołyńskiego» [526]. Історик використав листування Ю. Понятовського з королем під час військової кампанії 1792 р., урядові рішення, які стосуються цих подій. Це дозволило йому глибше представити розвиток російсько – польського військового конфлікту в контексті міжнародної політики Росії, її планів війни із Туреччиною,

Швецією та на фоні загальноєвропейських тогочасних стосунків. Він наголосив, що від вступу на престол Станіслава Августа, Польща постійно була в залежності від Росії. Король завдячував Катерині II троні і навіть не намагався звільнитися з-під її впливу.

Певні кроки для зміцнення королівської влади були зроблені в часи роботи чотирьохлітнього сейму (1788 – 1792 рр.), де планувалося перетворити владу короля на спадкову, та намічені інші заходи по зміцненню внутрішньополітичного становища у Речі Посполитій. Найбільшим досягненням роботи цього сейму вважається прийняття Конституції 3 Травня 1791 р., де й були конкретизовані положення спрямовані на реформування політичної системи Речі Посполитої [714, s. 323]. Такі плани викликали спротив з одної сторони царського уряду в Росії з іншої – потужної опозиції в середині країни. Це були замисли Ксаверія Браніцького, Щенни Потоцького, Северина Ржевуського, які енергійно виступили за збереження старих порядків «золотої вольності» шляхти. Для цього головним театром своїх дій обрали саме територію Волинського воєводства, де почали вести активну підривну діяльність. У першу чергу розпускали слухи про селянське повстання, яке ніби-то тут готується. Чутки про заворушення серед волинського селянства почали надходити до Варшави уже навесні 1789 р. Цим опозиція хотіла викликати невдоволення шляхти політикою королівського уряду, закликати шляхту до зброї, об'єднати її у Конфедерацію та виступити проти рішень чотирирічного сейму.

У зв'язку із такими діями опозиціонерів варто згадати відомості із «Pamiętników...» Яна Охотського. У них знаходимо епізод, який мемуарист пов'язує із Коліївщиною. Він відмітив, що на зламі 80–90-х років XVIII ст. на Волині активно розійшлися чутки про нову різанину подібну до уманської, яка нібито готується при підтримці сусідніх держав. З уст в уста переходили жахливі звістки про страшні ножі незвичної форми з спеціальними гачками для витягування нутрощів з живих людей. Переказували, що ці ножі везли великими партіями для майбутніх повстанців пилипони (старовіри). Ножів ніхто не бачив, але чутки ходили досить активно і викликали жах у шляхти.

Це спричинило численні арешти монахів, ігуменів монастирів та інших підозрілих людей. Арештованих відправляли до Варшави, де вони піддавались жорстоким допитам. Ніякої конкретної інформації так і не було одержано. Чутки про нове повстання, змусили шляхту зібратись на спеціальний сеймик в Житомирі, де було постановлено організувати в краї на випадок бунту загони міліції, яка формувалася б із дворян. Командування над цим міліцейським корпусом доручили відставному генералу Суліжицькому. Про рішення житомирського дворянського зібрання було повідомлено у Варшаву, де їх схвалили і додатково надіслали на допомогу три полки війська. Налякана шляхта

активно взялася викорінювати бунт, що, як їм здавалося, мав невдовзі відбутись. Були розіслані спеціальні циркуляри міським старостам з вказівкою арештовувати людей за будь-який непослух. Я.Охотський з жалем зазначає, що внаслідок цієї паніки і непідтверджених чуток, від рук ката загинуло чимало невинних людей [122, с. 134 – 137]. Таке повідомлення мемуарист пов'язує із відлунням українського повстання 1768 р., яке надовго залишилося в пам'яті шляхетського стану Польщі і викликали у них справжній жах навіть через десятиріччя. Все ж у даному випадку ці чутки скоріше слід пов'язати із антикоролівською агітацією польської опозиції.

Б. Павловський вказує, що король змушений був надіслати на Волинь додаткові військові формування та звернутися до обивателів воєводства із заспокійливими листами. Однак, як засвідчили подальші події це уже не могло повністю заспокоїти ситуацію на Волині. Волинська шляхта на своїх сеймиках рішуче виступила проти запровадження принципу спадковості трону, за вільну елекцію короля [526, с. 4]. Ю. Понятовський під час ведення бойових дій неодноразово доповідав королю про недобррозичливе ставлення місцевого населення до королівських військ та підтримку російських вояків. На його думку це було наслідком агітації опозиціонерів.

Окрім дій опозиціонерів певний вплив на розв'язання Росією війни проти Польщі мали й амбітні плани Г. Потьомкіна, який для себе хотів створити на захоплених Росією землях окрему Чорноморську державу, куди, окрім відвойованих у Туреччині територій, мали увійти й південні польські воєводства – Київське, Брацлавське та Подільське [710, с. 366]. Такі плани не були підтримані Катериною II і, можливо, стали причиною смерті Г. Потьомкіна у 1791 р.

На думку Б. Павловського, безпосередньою причиною, яка прискорила оголошення Росією війни Польщі стало прийняття Конституції 3 Травня, яка гірко вразила Катерину II. Розв'язанню війни сприяли й самі поляки. Три активних діячі опозиції – К. Браніцький, Щ.Потоцький, С.Ржевуський – безпосередньо звернулися до цариці за допомогою навести лад у Речі Посполитій [526, с. 7]. Автор підкреслює, що ці замисли загрожували безпеці усїєї держави, російський уряд отримав привід для військового втручання у польські справи.

Із дослідження Б.Павловського видно, що Волинь у цих політичних комбінаціях розглядалася як основний театр діянь, регіон виявився у центрі внутрішніх суперечок польських можновладців, тут пройшли головні військові дії кампанії 1792 р. Історик детально простежує їх перебіг, з'ясовує причини невдач військ Ю. Понятовського. Головну провину за поразку він покладає на короля та його оточення. Армія Речі Посполитої виявилася повністю неготовою до ведення бойових дій, не було плану кампанії, не була

проведена мобілізація військ. Єдиний наказ, що його отримав Понятовський полягав у тому, щоб утруднювати й перешкоджати просування російських військ. Члени королівського уряду не володіли інформацією про стан справ, не мали уявлень про наміри росіян у цих діях, це призводило до неконкретних рішень та суперечливих і запізнілих вказівок. Серед оточення короля було небагато людей, які розуміли серйозність ситуації [526, s. 15].

Історик загалом високо оцінив керівництво військами Ю. Понятовським, якому постійно загрожувало оточення та розгром від переважаючих кількісно російських військ. Молодому полководцю доводилося вести бойові дії без будь-якої допомоги з Польщі, не вистачало зброї, продовольства, фуражу. Б.Павловський теж, як і Ю. Понятовський у своїх мемуарах, звернув увагу на відсутність належного вишколу та бойового досвіду серед офіцерського корпусу. Немаловажною перешкодою, із якою зіткнувся Ю.Понятовський, була антикоролівська пропаганда членів Тарговицької конфедерації. Це призвело до того, що частина офіцерів перейшла на сторону ворога. Через цю ж агітацію, як вважає Б.Павловський, місцеве населення, селяни та шляхта, недобррозичливо ставилися до польського війська, а охочіше надавали підтримку росіянам [526, s. 28].

Зважаючи на такі труднощі, Ю. Понятовський намагався укласти з росіянами перемир'я, з метою використати цю передишку для зміцнення своєї армії. Він просив і короля клопотатися про укладення такого замирення. Однак росіяни відкидали усі подібні пропозиції. Відмітимо, що у мемуарах Ю.Понятовський про свої намагання укласти тимчасовий мир не згадує. Головною заслугою Ю. Понятовського, історик вважає те, що йому вдалося зберегти корпус, вивести його з-під оточення, до того ж отримати ряд перемог над загонами російських військ. Перемогу під Зеленцями історик назвав променем світла у цій трагічній кампанії [526, s. 50].

Наступним етапом боротьби польського народу за збереження своєї державності стало повстання під проводом Тадеуша Костюшко. На теренах Волині активних військових дій не велося, через це історики небагато уваги приділили цій сторінці волинського минулого. Відмітимо лише статтю Ядвіги Гоффман «Udział Wołyńia w powstaniu Kościuszkowiem» про участь населення Волині у ході цього повстання [406]. При її підготовці авторка використала друковані праці польських істориків про ті події: Т. Корзона, Ю. Бартошевича, М. Кукеля, мемуари Я.Охотського та інших. У цій публікації вона простежує хід приготувань перебіг повстання. Найбільш активну участь у підготовці виступу відіграв Ігнатій Дзялинський. Сам він був уродженцем Великопольщі, але на той час проживав на Волині – у маєтку дружини с.Троянів, поблизу Житомира.

Авторка висловлює думку про те, що Ігнатій Дзялинський іще у 1792 р. міг безуспішно намагатися підняти людей Волині на боротьбу проти російських військ, але у тому немає належних доказів. Його маєток – село Троянів – з огляду на віддаленість від Варшави не міг стати осередком визвольної боротьби, у тому числі й по причині великого впливу агітації членів Тарговицької конфедерації на місцевих обивателів. Я. Гоффман вважає, що саме І. Дзялинський відіграв головну роль у підготовці повстання, він намагався розвіяти сумніви самого Т. Костюшко у доцільності виступу [406, s. 70]. Його особу навіть розглядали на ватажка повстання.

Я. Гоффман високо оцінює зусилля, згадуваного уже у цьому дослідженні, Яна Охотського в справі організації повстання на Житомирщині. Останній активно збирав пожертвування на справу збройної боротьби, агітував шляхту взяти участь у повстанні.

Початковий план підготовки виступу передбачав опиратися лише на армію, тому найактивніше агітація велася у військових частинах, а потім уже залучати до боротьби широкі маси населення. Народи з підготовки виступу проводилися у багатьох містах Волині – Житомирі, Овручі, Радомишлі. На Волині виникли організації повстанців, такі як «Конфедерація Володимирського повіту» під керівництвом Януша Яблоновського, однак вона не розвинула якоїсь помітної діяльності. У регіоні діяла Волинська дивізія під командуванням генерал – лейтенанта Міхала Любомирського та бригада національної кавалерії, якою командував Бернацький. Хоч ці підрозділи були відносно чисельними, відповідно 2700 та 1280 вояків, однак значно поступалися російським військам. На Волині виступили проти властей кілька військових частин: під командуванням В.Копця у Овручі, К.Вишковського у Бердичеві. Ці військові підрозділи вирушили із місць свого розквартирування на Захід на з'єднання із основними силами польських повстанців. Чимало воїнів із лав військ дезертирували й вливалися до рядів польських збройних формувань.

Під час воєнних дій на Волинь з – під Варшави був направлений загін під командуванням майора Ліберадзького кількістю 500 воїнів, з метою підняти на боротьбу місцеве населення. Під м. Володимир загін Ліберадзького наткнувся на австрійські війська, змусив їх відступити на територію Австрії (у Галичину), зайняв Володимир, рушив на Луцьк. Однак отримавши звістку про наявність там чисельного загону росіян, повернув на Кременець, де розгромив незначний військовий підрозділ росіян. Все ж сподівання, що дії загону Ліберадзького призведуть до вибуху повстання у регіоні, не виправдалися. Загал шляхти західної Волині не спішив братися за зброю, тому виправа Ліберадзького на Волинь не досягла мети. Переслідований російськими військами, він змушений був перейти кордон із Австрією на територію Галичини, тим самим зберігши свій корпус від розгрому.

У складі загону був Йоахим Дениско, який після виходу основних сил у Австрію, прикладав чимало зусиль по організації збройних виступів місцевого населення проти російських військ. Інструкцію для діянь Й.Дениска написав Гуго Коллонтай, який володів маєтком на Волині (с. Дедеркали) і від 1792 р., за дорученням короля, особисто вів тут агітацію проти Тарговицької конфедерації. Зусиллями Й. Дениска вдалося сформувати збройний загін кількістю 80 вершників та 25 піших стрільців, який був розгромлений австрійцями. Сам Й.Дениско врятувався втечею у Туреччину.

На думку Я. Гоффман, негативну роль у боротьбі поляків на Волині у цей час відіграла позиція Австрії, яка вторглася на землі Люблінського воєводства, знаючи що там немає польських військ. Цим самим австрійці перешкоджали підвозу продовольства та фуражу до Варшави. У пізніших польських повстаннях проти російського царизму (1830-1831 та 1863 рр.) позиція Австрії була вже іншою, зокрема землі Галичини, які входили до її складу, стали плацдармом, де рятувалися загони повстанців від повного розгрому росіянами.

Незначна активність населення Волині, на думку Я.Гоффман, пояснювалася ще й тим, що уся Волинь була під загрозою російських військ О. Суворова, штаб-квартира якого знаходилася у Немирові, а на Волині перебувала значна їх кількість. Авторка вважає це головною причиною того, що волинська шляхта не піднялася на боротьбу, незважаючи на заклик Т.Костюшка [406, s. 79]. Як ще одну можливу причину пасивності тутешнього населення вона називає острах поляків перед новою хвилею гайдамацького руху.

Отже із дослідження Я. Гоффман видно, що населення Волині відмовилося від активної участі у повстанні Т. Костюшка, хоч його організатори докладали чимало зусиль для того щоб воно взялося до зброї й активно виступило супроти російських військ.

Таким чином, у польській історіографії знаходимо ряд ґрунтовних досліджень складних для долі Речі Посполитої подій 90 – років XVIII ст., важливим театром бойових дій у яких була територія волинського воєводства, де значною мірою вирішувалася доля польської держави.

Антиросійські виступи польського народу у XIX ст., як Листопадове повстання 1830 – 1831 так і Січневе 1863 – 1864 рр. були важливими об'єктами історичних досліджень багатьох польських авторів у XIX – початку XX ст.

Перші твори мемуарного характеру про це повстання були написані зразу ж по його завершенні. Одним із перших свої спогади про волинські події 1831 р. написав Кароль Ружицький, який командував повстанським кавалерійським загonom [596]. У ньому автор розповідає про розгортання бойових дій від моменту створення полку . Він повідомляє, що на Волинь його вояки прибули у травні 1831 р. з

великою радістю, місцева польська молодь теж їх радо зустріла. Бойові дії загін розпочав вести уже на території сучасного Чуднівського р-ну Житомирської обл.. Проти них із Житомира був направлений загін російських військ. Кавалерійський полк К. Ружицького з боями змушений був відступати на Миропіль – Баранівку – Рогачів – Острог – Березно – і далі в Білорусію. При цьому поляки постійно вступали у військові сутички із росіянами. К. Ружицький високо оцінює мужність та військову майстерність своїх вояків. Автор мемуарів зазначає, що незважаючи на свою кількісну перевагу росіяни їх побоювалися. Такий героїзм своїх підлеглих полковник пояснює тим, що вони воювали за власну вітчизну, свободу, проти ворогів своєї землі. К.Ружицький завершує свій "Pamiętnik" віршованим твором "Pieśń Połku jazdy Wołyńskiej", яка була своєрідним гімном цього полку. [679, s. 342 – 344]

Вперше мемуари К. Ружицького були опубліковані у 1832 р. за кордоном силами польської еміграції, після того неодноразово перевидавалися. Вважаємо необхідним зазначити, що у відділі рукописів ЛННБУ імені В.Стефаніка зберігається рукопис цього мемуарного твору [10].

Події листопадового повстання відображені й у мемуарах волинського шляхтича Міхала Чайковського, відомого під псевдонімом Садик Паша. Їх автор був уродженцем Волині. із села Гальчин (нині Житомирська обл.). Його родина володіла маєтностями на території сучасних Бердичівського та Чуднівського районів Житомирської обл.. З дитинства М.Чайковський виховувався в душі традицій українського козацтва. Вважав себе нащадком гетьмана Івана Брюховецького, хоч доказів такого генеалогічного коріння не має. Варто зазначити що його вихователями були Боніфатій Антонович 9батько відомого українського історика Володимира Антоновича) та Юзеф Падурра, брат поета Т.Падурри. Освіту М.Чайковський здобував у Межирічському колегіумі отців піарів. Зазначимо і той факт що управителем Чуднівського скляного заводу, який належав Чайковським, певний час був Кароль Ружицький.

Мемуари М. Чайковського цікаві тим, що у них відображено ставлення українського селянства до Листопадового повстання. Ці проблеми зачіпаються у статті М. Чайковського «Kilka słów o rusinach u roku 1831». Вперше вона була видрукувана на шпальтах паризького часопису «Kraj i emigracja». Стаття має мемуарний характер і містить чимало подробиць автобіографічного характеру, зокрема про настрої сільського люду Волині в часи повстання. У 1930 р. редакція часопису «Ruch Literacki» вирішила її повторно опублікувати з нагоди 100 річниці збройного виступу [351]. У ній автор згадує про ставлення селян свого маєтку та сусідніх шляхтичів до повстання, яке розпочиналося на Волині.

М. Чайковський на початку статті зазначив, що часи козацьких війн, гайдамаччина, невдале правління Станіслава Августа породили недовір'я і навіть ворожнечу між шляхтою та селянством на Русі, а цьому раділи у першу чергу вороги Речі Посполитої. Він попередив, що дана стаття це не є історичним чи політичним дослідженням. Він хотів лише поділитися спогадами про кілька випадків із часів Листопадового виступу, які трапилися у його селі. Автор висловив впевненість, що українські селяни і польська шляхта можуть разом боротися в одних лавах проти спільного ворога. Проблема лише у тому, щоб проголосити належні гасла й лозунги, щоб залучити селян до боротьби.

Надалі М. Чайковський по суті розповідає про події, які відбулися у його маєтку на передодні та на самому початку виступу. Певний час велися приготування до повстання: закуповувалися сідла для коней, гострилися шаблі, готували рушниці, скуповували фураж. Такі роботи не могли пройти непоміченими, однак жоден селянин не видав таємниці. Окрім того, за повідомленням мемуариста селяни з приємністю згадували колишні порядки Речі Посполитої і були невдоволеними кріпосницькими порядками російської держави. Більше того коли у день, на який був призначений виступ, у селі появився російський офіцер із завданням доставити М. Чайковського у Житомир, усі жителі села виступи на захист свого поміщика і прогнали офіцера та жандармів, які його супроводжували. Після такого бурхливого початку більшість селян зголосилися йти разом із М. Чайковським битися за Польщу [351, с. 315]. Повстанців навіть благословив православний священник. Такий же ентузіазм проявили й селяни інших місцевих сіл і сприяли повсталим панам. Подібні приклади селянського ставлення до повсталих знаходимо й у іншому мемуарному творі цього автора – «Записки» [291, с. 381 – 382]. Сучасний польський дослідник цього повстання А. Вронський вважає такі свідчення М. Чайковського малоймовірними [676].

На нашу думку безпідставно заперечувати схильність українського селянства до повстанських рухів у боротьбі за свою волю. Таке прагнення селяни демонстрували у 1812 р під час війни з Наполеоном, у 1855 р. воно вилилося у рух відомий під назвою «Київська козащина» у 1856 р. – «Похід у Таврію за волею», які були спровоковані Кримською війною. Безперечно, волинські селяни були далекі від боротьби за високі перспективи відродження польської державності. Мова могла йти про актуальне для них визволення від кріпацтва. І в цьому сенсі селяни могли проявляти певні сподівання і у зв'язку із протестними рухами в середовищі польського панства. Сам М. Чайковський заявляв, що селяни навряд чи усвідомлювали причини та мету боротьби шляхти [291, с. 391]. Однак це не завадило йому зробити висновок, що у волинських селян є налаштованість до повстання і поляки зможуть підняти цей люд проти москалів та німців

[351, s. 317].

На основі свідчень М. Чайковського ми можемо зробити висновок, що волинське селянство, яке було невдоволене кріпосницькими порядками, запровадженими царським урядом мало певні сподівання у цьому повстанні. Це стає зрозумілим і з того факту, що деякі шляхтичі, у тому числі й сам автор мемуарів, напередодні повстання або у його ході оголосили маніфести про дарування своїм селянам волі [351, s. 315]. Такої ситуації уже не спостерігалося в часи Січневого повстання 1863 – 1864 рр. коли селянська реформа уже була в минулому.

Все ж відомості, які містяться у мемуарах К. Ружицького, М. Чайковського та інших учасників повстання не дають підстав говорити про широку участь волинського селянства у повстанських діях 1831 р. Подібно до декабристського руху в Росії це повстання залишилося справою шляхти/дворян, без залучення широких верств народу. На відміну від українських регіонів, у Литві шляхетське повстання переросло у широкий селянський рух під гаслами ліквідації панщини і розподілу землі, із яким царські власті ще довго не могли справитися [210, с. 294].

М. Чайковський воював у лавах загону К. Ружицького і теж залишив відомості про ті бойові дії. Привертає увагу той факт. Що він називає повстанський загін польсько-українським військом [292, с. 378] і що команди тут подавалися українською мовою та використовувався бойовий клич козацтва «Слава Богу» [291, с. 384 – 385]. До речі, незважаючи на недовірливе ставлення до мемуарів М. Чайковського, А. Вронський у своєму дослідженні вказує на значну кількість українців у загонах повстанців і билися вони не менш хоробро аніж поляки [676, s. 646, 652].

Після поразки повстання М. Чайковський, як і К. Ружицький, змушений був емігрувати, довгий час виношував плани боротьби проти російського самодержавства. Окрім «Записок» про повстання 1830 – 1831 рр. він залишив низку белетристичних творів, в основі сюжетів яких лежать реалії історичного життя волинського люду. Детальніший аналіз його письменницьких творів можна знайти у монографії В. Єршова [213, с. 516 – 550], а політичних проектів, спрямованих проти російського самодержавства – у дослідженнях І. Лисяка-Рудницького [245, с. 251 – 263].

Найбільш помітною військовою акцією польських військ, яка була проведена на Волині, став похід корпусу генерала Юзефа Дверницького на територію краю та ті бої, які провели тут війська під його командуванням. І як це традиційно для польської історіографії, генерал залишив власні мемуари про ці події [135].

Сам Ю. Дверницький народився у Варшаві, однак його родинне коріння знаходиться на Поділлі. Він походив із шляхетської родини гербу Сас. У 14 років його віддали на навчання до військової школи у

Варшаві, де проходили вишкіл чимало полководців польських визвольних змагань початку XIX ст. У часи наполеонівських війн Ю. Дверницький воював у рядах військових польських формувань у складі французьких військ проти росіян та прусаків. За військову доблесть Ю. Понятовський нагородив його орденом «Virtuti Militari», і із рук самого Наполеона генерал отримав золотий Хрест Почесного Легіону [681, s. 5]. Саме у цих боях він здобув свій бойових досвід.

Після поразки Наполеона, Ю. Дверницький повернувся до Польщі, обіймав різні посади у війську Конгресового королівства. На момент початку Листопадового повстання він командував полком кінних стрільців. Уряд повстанців доручив йому сформувати нові кавалерійські дивізії, які він і очолив. На чолі цих військ генерал здобув у лютому – березні 1831 р. перші перемоги над російськими військами, які рухалися на Варшаву. Найбільш важливе значення мали звитяги під Сточком, Пулавами, Куровом. За перемогу у останній Ю. Дверницькому було присвоєно звання генерала дивізії [5, арк. 10]. Пізніше Національний уряд виніс іще й подяку за вдалі і переможні битви з переважаючими кількісно російськими військами [5, арк. 12]. Окрім того ці перемоги вселили впевненість у польських вояків, що російські війська можна перемагати [681, s. 9].

На початку квітня 1831 р. корпус Ю. Дверницького увійшов на територію Волині. Про перебіг цих подій генерал коротко без зайвих емоцій переповідає на сторінках свого «Рамієтніка». Із них стає помітною картина тих подій, які розгорталися в краї. Як видно із його спогадів, поляки сподівалися на загальне широке повстання жителів краю. Однак цього не сталося. Тут зустрічалися лише окремі нечисленні загони волинян, деякі із них приєднувалися до війська Ю. Дверницького. У спогадах зазначається, що місцеве населення радо зустрічало польських вояків, але ставати зі зброєю у їх ряди не поспішали, хоч Ю. Дверницький робив усе можливе щоб підняти населення на загальну війну проти росіян, поширити повстання на усю Волинь. Така поведінка місцевої шляхти не викликала оптимізму у настроях генерала, оскільки він зіткнувся з кількісно переважаючими у кілька разів силами російського корпусу генерала Рюдигера. Незважаючи на окремі перемоги, зокрема під Порицьком. Берестечком, Боремлем (останню він вважає найбільш блискучою із отриманих ним звитяг), генерал змушений був триматися поблизу австрійського кордону. Не маючи підтримки місцевого населення, ні волинського, ні подільського, і без будь-якої допомоги з Польщі змушений був перейти до Галичини і здатися австрійським властям. Найбільшою своєю заслугою генерал вважає, що йому вдалося зберегти корпус від повного розгрому, незважаючи на постійну загрозу з боку росіян та епідемію холери, від якої потерпали його вояки.

Сучасники високо оцінювали військові здібності генерала Ю. Дверницького. у невеликому дослідженні про його життєвий шлях В. Завадський висловив думку, що якби верховне командування військами було доручено йому то можливо результат цієї війни був би іншим. На його думку, Ю. Дверницький єдиний із тодішніх військових вірив у сили народу та користувався його довір'ям [681, s. 13].

Варто зазначити, що у відділі рукописів Львівської Національної Наукової бібліотеки імені В. Стефаніка у фонді Ю. Дверницького зберігається чимало неопублікованих рукописних матеріалів, які проливають додаткове світло на події Листопадового повстання. Вони стосуються переважно участі Ю. Дверницького у повстанні: накази, послужні списки офіцерів його корпусу, відомості про видачу їм платні, звіти командирів про стан справ у їх підрозділах, списки дезертирів, тощо. Тут же представлена і кореспонденція Ю. Дверницького з офіцерами, політичними діячами уже після повстання. Згадані матеріали можуть бути використані дослідниками відповідної проблематики.

У цьому ж фонді зберігаються кілька варіантів рукописів мемуарів Ю. Дверницького, які дещо відрізняються між собою, його літературні спроби [7]. Тут же і рукопис спогадів командуючого артилерією корпусу Ю. Дверницького Юзефа Пузини [8]. Про долю архіву генерала є невелика замітка Б. Павловського [524]. Від дочки Ю. Дверницького його матеріали перейшли до родини князів Пузинів із Гвоздця (Gwoźdźca). Б. Павловський коротко описав матеріали, які були у цьому зібранні. Як видно із цього опису, вони зараз і зберігаються у фонді Ю. Дверницького ЛННБ імені В. Стефаніка.

Серед матеріалів цього фонду є рукопис невеликої статті «*Witwa pod Bogemlem*» Анастазія Дуніна [6]. Стаття не має оригінального характеру, очевидно написана з метою популяризації цих подій. Автор підготував її на основі публікації К. Подчашинського на основі «*Działania korpusu generała Dwernickiego w 1831 r*» у «*Pamiętniku emigracyi*» та статті «*Dwernicki*» у часописі «*Przyjacieli ludu*» за 1849 р.

Спогади учасників повстання стали основою для появи перших аналітичних дослідницьких праць про події Листопадового повстання. Такі праці з'явилися уже в 1830-х роках у Парижі, підготовлені силами польських емігрантів. Окрім творів, присвячених подіям у Варшаві, на етнічних польських теренах, у Литві, деякі із них висвітлюють події, які відбувалися на українських землях – Київщині, Поділлі, Волині. одною із перших таких праць був двохтомний твір Фелікса Вротновського [678 – 679].

Автор використав численні спогади переважно рядових учасників повстання на зазначених теренах, переважно таких які не публікувалися. З-поміж інших матеріалів Ф. Вротновський повністю помістив «*Pamiętnik*» Кароля Ружицького видання 1832 р. Це дало

змогу йому більш детально відобразити картину повстанських дій на українських землях, які були невідомими ні К. Ружицькому ні Ю. Дверницькому. Ф. Вротновський відмітив, що розрізнені загони шляхти не мали належної інформації про дії загону Ю. Дверницького. Все ж інформація про переможні його бої поширювалася в краю і знаходили свій відгук серед місцевого населення, переважно шляхти. Активні бойові дії відбулися в західних повітах волинської губернії. Невеликі загони місцевої шляхти діяли у Ковельському, Луцькому, Володимирському повітах, були об лаштовані укріплені табори під селами Черевате, Городок, Володимирцем. На чолі загонів стояли представники відомих шляхетських родин – Ворцель, Олізар, Годабський. Повстанці оволоділи містами Володимир, Ковель, здійснили рейд на Пінськ; формували свої органи управління. Усвідомлюючи слабкість своїх сил, повстанці рушили на з'єднання із корпусом Ю. Дверницького. Однак після отримання звістки про те що його війська склали зброю, повстанці розійшлися.

Ф. Вротновський звернув увагу і на те, що у травні повстання перекинулося і на західні повіти губернії. Найбільшу активність тут проявила шляхта овруцького повіту на чолі з маршалком Вільгельмом Головінським, який зумів створити збройний загін кількістю 500 добровольців. До них приєднався дещо менший загін у 250 кіннотників із Радомишльського повіту сусідньої Київської губернії, на чолі із повітовим маршалком Онуфрієм Галецьким. Автор підкреслив, що до загонів прибували люди різних віросповідань, в тому числі й православні. В міру сил і жінки сприяли повстанцям, зокрема займалися агітаційною роботою.

Все ж усі ці мало чисельні розрізнені загони не могли на рівних протистояти чисельнішим регулярним частинам російських військ. Брак військового досвіду, відсутність твердого керівництва спаралізували сили повстанців. Об'єднання їх в єдину силу так і не відбулося.

Аналіз повстанських дій на українських теренах дав змогу Ф. Вротновському зробити висновок про народний характер цього повстання. Хоч головну роль у військових діях відігравали сформовані у його ході армійські підрозділи, але велике моральне значення мав виступ на боротьбу з російським царизмом простих волинських обивателів. Ф. Вротновський зазначив, що у своєму дослідженні він не ставив завданням аналізувати помилки, шукати причини поразки, це буде предметом аналізу інших істориків. Він лише намагався показати зв'язок окремих виступів у регіонах із загальним польським повстанням, і в першу чергу для того щоб народ повстав знову [679, s. 366].

Висвітленню походу на Волинь корпусу генерала Ю. Дверницького присвятив окрему статтю «Wurpawa generała Dwernickiego na Wołyń» відомий дослідник військових аспектів

визвольних змагань польського народу у ХІХ ст. Б. Павловський [525]. Із цими ж подіями пов'язана і його публікація «Przejście korpusu gen. Dwernickiego do Galicji w r. 1831» [523]. Історик значно розширив джерельну базу для дослідження цих подій, використав не лише мемуарні твори учасників, але й офіційні документи. Він трактує військові дії, що розігралися на теренах волинського регіону як важливий епізод визвольних змагань польської людності за свою державність.

Ряд цікавих публікацій та добірок джерельного матеріалу, мемуарних творів, які віддзеркалюють події повстань польського люду проти царизму у 1830 – 1831 та 1863 роках є і на сторінках часопису «Rocznik Wołyński». З-поміж них подибуємо як статті загального характеру про обидва повстання на теренах Волині так і такі, що присвячені окремим епізодам боротьби, які тут відбувалися. До таких, які віддзеркалюють загальні тенденції і особливості боротьби в ході польських повстань на Волині, можна віднести публікації Якуба Гоффмана та Ядвіги Гоффман.

Стаття Я. Гоффмана «Wołyń w walce 1831 r.» [412] є найбільш ґрунтовним дослідженням волинських епізодів повстання 1831 р., опублікованим на сторінках цього часопису. При її написанні автор використав широке коло джерел – монографічні дослідження, спогади учасників. Він наголосив, що від моменту поділів Речі Посполитої у помислах поляків постійно нуртувала думка про відновлення незалежності. Першим етапом цієї боротьби було повстання під проводом Тадеуша Костюшко 1794 р., наступним, другим, стала боротьба легіонів Домбровського, Листопадове повстання 1830–1831 рр. репрезентувало третю стадію визвольних змагань поляків після втрати державної незалежності наприкінці ХVІІІ ст.

Я. Гоффман змалював ситуацію напередодні повстання, підготовку збройного виступу, зокрема відобразив діяльність таємних організацій на Волині у 20 – х роках ХІХ ст., діяльність тут представників варшавської «Спілки справжніх поляків» (Związek prawdziwych polaków), побутування масонських лож (наголосив, що масонство не досягло тут помітного розмаху). У Кременці у 1820 р. постала філія товариства Шубравців, головний осередок якого був у Вільно, головою кременецької філії став Станіслав Ворцель із містечка Степань. Ця організація припинила свою діяльність на Волині у 1820 р., натомість постала «Спілка тамплієрів» (Związek Templarjuszów) на чолі із капітаном уланів Францішком Маєвським. Активною тут була діяльність Собаньського, за ініціативою якого постало три округи масонства в регіоні: Київський, Подільський, Волинський. Серед учасників лож активність проявляв Петро Мошинський, якій пізніше, незважаючи на його молодий вік був обраний губернським маршалком волинської шляхти. Учасники лож регулярно збиралися на з'їзди у різних містах Волині, підтримували

стосунки із Варшавою.

Особливу увагу Я. Гоффман приділив контактам польських повстанців з майбутніми російськими декабристами, із якими вони вели постійний діалог про спільні дії проти царської влади. Активними учасниками цього переговорного процесу з боку поляків були Міхал Ворцель, Томаш Падурра (який на зібранні російських декабристів і польських повстанців у Житомирі в 1825 р. визвався представляти інтереси українського народу), Петро Мошинський (у будинку якого в Житомирі й проходило згадане зібрання). Їм вдалося виробити спільний із росіянами план дій напередодні 1825 р., були досягнуті домовленості про співпрацю з російськими революціонерами, головним пунктом яких було те, що Росія після завершення внутрішніх реформ має надати Польщі державну незалежність. Мали бути повернуті й забрані землі, які не були іще до кінця зрусифіковані, у тому числі й частина Волинської губернії. Росіяни мали усунути взаємну ненависть між двома народами. У цих переговорах Україна виступала як об'єкт домовленостей декабристів і поляків, частину її території належало повернути до майбутньої польської держави.

Другий розділ згаданої статті Я. Гоффмана безпосередньо присвячений тим епізодам повстання, які пов'язані із Волинню. У ньому відображено перебіг подій, які відбувалися на усіх просторах Волинської губернії, у тому числі Житомирі, Овручі, Любарі, та в Києві. У окремому, третьому розділі статті автор досліджує боротьбу загону К. Ружицького, який був утворений в околицях міста Житомира. Автор відобразив бойові дії, які відбувалися під Звягелем, Любарем, Мирополем, Баранівкою та на суміжних територіях сучасної Рівненської області – поблизу Корця, Межиріча Корецького, Бережного, битву під селом Тишинці Сарненського повіту, де польська кавалерія розгромила російський загін. У заключному розділі «Після повстання» Я. Гоффман проаналізував наслідки та конкретні результати цього етапу визвольної боротьби польського народу проти режиму російської імперії.

Привертає увагу і стаття Ядвіги Гоффман «Legia litewska-wołyńska 1831 r.» [407]. У ній висвітлено позицію «забраних земель», зокрема Литви й Русі, їх участь у повстанні, місце цих теренів у планах Тимчасового уряду повстанців. Авторка вважає великою помилкою позицію деяких діячів, висловлену Хлопіцьким, що для «забраних земель немає ані скалки», що на її думку було фатальним і особливо те, що поляки дали можливість вийти російському війську Великого князя Костянтина і сконцентруватися на Волині, де вони мали змогу готуватися до наступальних дій. На цьому фоні надзвичайно важливою була позиція обивателів, вихідців із Волині, Поділля й України (Київщини), які проживали у Варшаві і виступили з ініціативою утворення окремого військового легіону. Це мав бути в

першу чергу волинський легіон, його командувачем було обрано відомого генерала Дверницького. Цю ініціативу авторка розглядає як продовження задуму генерала Дембінського про організацію воєводських легіонів. На сеймі 29 січня 1831 р. Віленський посол Алойзи Бернацький вніс пропозицію створити Литовський і Волинський легіони.

Справою організації цих військових формувань безпосередньо займався полковник Олександр Блендовський, колишній офіцер військ Князівства Варшавського, який одним із перших після початку повстання прибув до Варшави із Волині з наміром конкретної організаційної діяльності. Зрештою, внаслідок різних труднощів замість двох легіонів постав один – Литовсько-Волинський. Ядвіга Гоффман на основі широкого кола джерел детально простежила процес утворення та конкретну участь у бойових діях згаданого легіону, публікує окремі документи, які засвідчують процес становлення та діянь цього військового підрозділу. У статті висвітлено бої під Гроховим, невдалу виправу на Седлець у квітні 1831 р. та інші події. До речі про цей легіон у своїх працях згадував і відомий польський історик Йоахим Лелевель.

До публікацій, у яких досліджено найбільш яскраві події того повстання слід віднести статтю науковця із Варшави Стефана Пшевальського «*Wremelskie boje. Sforsowanie Styru 15 – 20 kwietnia 1831 r.*» [543]. У ній показано роль генерала Ю. Дверницького як одного з чільних військових діячів згаданого повстання, прокоментована виправу на Волинь навесні 1831 р. На думку автора найбільш яскравим моментом того походу були два епізоди – битва із російською армією під Боремлею і перехід австрійського кордону. Аналізована стаття С. Пшевальського присвячена подіям, які розгорілися 15 – 20 квітня 1831 р. під час переходу війська Дверницького через ріку Стир, битві під Боремлею, яка й вирішила долю корпусу і значною мірою вплинула на дальший хід боротьбу у волинському регіоні. Містечко Боремля на той час було власністю Міхала Чацького, колишнього офіцера польських військ, лежало на лівому березі ріки Стир у Дубенському повіті Волинської губернії.

Автор статті використав широке коло джерел: монографічні дослідження А. Пузиревського, В. Токати, Ф. Вротновського; статті Б. Павловського, Р. Пузини, В. Завадського; спогади Г. Янка, К. Колачковського, Ю. Крушевського, І. Прондзинського, Ф. Парадовського, К. Ружицького) та інших авторів. Це дало йому змогу відтворити широку картину цієї битви, вписати її в загальний контекст польського повстання 1831 р. на обширах колишньої польської держави.

Цікавою є невеличка замітка С.Пшевальського «*Pierśceń jazdy wołyńskiej*» поміщена у восьмому випуску «*Rocznika...*» [544]. У ній йдеться про перстень, який був виставлений на виставці у Варшаві,

приуроченій до 100 річчя повстання 1931 р. Він належав Юзефу Князролуцькому, жовніру волинської кавалерії із загонів Кароля Ружицького, на ньому зображено символіку цього військового загону.

Наступним важливим проявом польського визвольного руху у ХІХ ст., який став об'єктом вивчення польської історіографії було Січневе повстання 1863 – 1864 рр. Аналогічно як і після Листопадового повстання, відразу ж з'явилася низка мемуарних творів.

Деякі із них залишилися неопублікованими. У відділі рукописів ЛННБ імені В. Стефаника у колекції матеріалів Броніслава Заморського зберігається рукопис спогадів Францішка Конопацького [4]. Спочатку автор дав назву своїм спогадам «Pamiętniki o zabranych prowincjach z r. 1863», а потім виправлено не його рукою на «Pamiętniki pułku Ruskiego». На його сторінках розповідається про події, які відбувалися на теренах Житомирського та Новоград-Волинського повітів Волинської губернії. Тут, під командуванням Едмунда Ружицького, утворився кавалерійський загін, спочатку в кількості 95 вершників, пізніше їх кількість зросла до 200. Свій рейд загін розпочав від Полонного до Мирополя, де до них приєднався загін кількістю 40 піхотинців із Житомира під командуванням Храніцького. Сам автор вважає, що ці піхотинці лише заважали, бо сковували їх маневреність. Ф. Конопацький описує подробиці перебігу їх військових дій з загонами російських військ, описує навіть вигляд мундиру учасників цього полку, наводить біографічні дані про Едмунда Ружицького, який був сином Кароля, командира подібного повстанського кавалерійського полку у 1831 р., та інших учасників цього збройного виступу.

Цей «Pamiętnik...» зберігається в колекції матеріалів Б. Заморського, який був редактором львівського часопису «Ognisko domowe». Очевидно, він мав намір публікувати на його сторінках історичні матеріали про повстання 1830 – 31 та 1863 – 64 рр., які надсилали йому із різних регіонів Польщі, в тому числі й згаданий твір Ф. Конопацького про події на Волині.

Важливим мемуарним твором про волинські події 1863 р. є «Pamiętnik» командира одного із волинських військових загонів Яна Августа Храніцького. У ньому віддзеркалена візія на ті події одного з активних їх учасників, тісно пов'язаного із Е. Ружицьким. Автор був знайомий із багатьма військово-організаційними моментами перебігу збройної боротьби. Цей «Pamiętnik» довгий час був у рукописному вигляді, ним користувалися дослідники цих процесів кінця ХІХ – початку ХХ ст., зокрема М. Дубецький у своєму дослідженні про Е. Ружицького та Ф. Равіта-Гавронський у своїх творах про це повстання. Перша частина цього «Pamiętnika» була опублікована за ініціативою Я. Гоффмана на шпальтах часопису «Rocznik Wołyński» [131]. Ця частина рукопису охоплює події на території Волині у травні

1863 р. Редакція «Rocznika Wołyńskiego» намагалася розшукати і другу частину мемуарів Я.А.Храніцького та опублікувати їх. Однак результати таких пошуків невідомі. Рукопис опублікованого «Pamiętnika» зберігається у Державному архіві Рівненської області у фонді Якуба Гофмана [58].

Найбільш активним дослідником волинських подій Січневого повстання був Францішек Равіта – Гавронський. Основним його дослідженням про події повстання на українських теренах стала двохтомна монографія «Rók 1863 na Rusi». У першому томі він висвітлює події на теренах Червоної Русі, а другий присвятив подіям на Київщині, Поділлі та Волині [579].

У цьому дослідженні автор чимало уваги приділив аналізу передумов виникнення повстання. Він проаналізував політику російського уряду в собі Київського генерал-губернатора Д. Бібікова до польського люду Волині, Поділля та Київщини. особливу вагу акцентував на політиці у сфері освіти та земельної власності та пов'язаної з нею селянської проблеми, де на його думку крилися ті процеси, які призвели до вибуху збройної боротьби. Автор акцентує увагу на наростанні протестних настроїв у середовищі польського упродовж 40–50-х рр. XIX ст. Один із розділів свого дослідження присвятив висвітленню розгортання подій на Київщині (за його термінологією – на Україні) та на Поділлі. Найбільш активність, з погляду Ф. Равіти-Гавронського, проявило населення Волинської губернії.

Ф. Равіта-Гавронський, судячи зі списку джерел, використав при підготовці цього дослідження поважну кількість матеріалу. З поміж зазначених знаходимо публікації на сторінках українських часописів («Киевская Старина»), мемуари учасників, урядові розпорядження губернських властей та царські укази тощо. Це дало йому змогу показати широку картину розгортання польського визвольного руху на українських теренах упродовж 40 – 60 –х рр.

Наковці, як українські так і польські неодноразово вказували на упередженість його поглядів на події української історії, польсько-російських стосунків, що часто знаходило відбиток у його наукових працях. Таке твердження стосується і праці «Rók 1863 na Rusi».

Серед закидів, які Ф.Равіта-Гавронський робить на адресу російських властей є навіть звинувачення у впровадженні спільних помешкань для малозабезпечених студентів, які з матеріальних причин не могли винаймати для себе окреме житло. Шкідливим він вважав і використання російських книг та російської мови у навчальному процесі та деякі інші традиції організації студентського життя, забувши, що подібне було характерним і для Кременецької гімназії/лицею тільки зі знаком польськості.

Автор дає негативну характеристику особистості Д. Бібікова та його політиці. Серед закидів на адресу Київського генерал-губенатора

знаходимо і той, що він почав широко залучати поляків до урядової служби, що сприяло їх русифікації. Для польських шляхтичів служба ставала джерелом збагачення. Однак вона втягувала їх у принципово іншу моральну атмосферу, а що найсуттєвіше – пов'язувала їх спільністю інтересів із російським суспільством. Він вважає, що це була найбільш небезпечна форма зближення, бо формувала у шляхти байдужість до свого народу. Через таку політику, на його думку, було втрачено чимало (тисячі) найкращих польських умів, які відтоді працювали на благо ворожої держави [579, s. 9 – 10]. До того ж це сформувало негативну атмосферу в суспільстві, тому що до шляхтичів, які не поспішали на урядову службу, почали відноситися із підозрою. Особливо негативно Ф. Равіта-Гавронський відгукнувся про військову службу, «шпори і шабля замінили розум», у його баченні це було «поле діяльності для любителів блискіток, які заміняли їм думки про завтрашній день» [579, s. 11]. Цікавими є його думки про способи формування російської армії шляхом рекрутчини. Він вважає, що поміщики, як були зобов'язані давати до війська певну кількість солдатів, за допомогою наборів очищали село від ледарів, злодіїв і розбійників. Тому не важко уявити моральні якості таких солдатів. Однак із іншої сторони, укомплектована із подібних людей, на довго відірваних від рідного дому, армія була готова у вогонь і воду, мала відвагу відчайдухів та міцну витривалість.

Особливу увагу дослідник приділив земельним стосункам та відносинам шляхтичів до селянства. Незважаючи на конфіскації маєтків після повстання 1831 р. польський елемент у цих трьох губерніях правобережної України залишився сильним. Шляхтичі залишалися тут єдиними представниками інтелігенції. Однак він осуджує те що у її середовищі все більше поширювалося неробство, яке було викликане урожайністю тутешньої землі та можливістю застосування безплатної праці селянства. Ніхто із польської шляхти не думав про розвиток нових галузей господарства [579, s. 15]. Такі свідчення Ф. Равіта-Гавронського, з нашого погляду, не узгоджуються із його твердженнями про культурницьку місію польської шляхти на українських теренах. Крім того він вказує, що польська шляхта була досить замкнутим станом. Часто шляхтичі проводили час у балах та гулянках, куди не допускалися представники інших народностей та суспільних верств.

Багато уваги історик приділив стосункам шляхтичів із місцевим селянством. Вважає, що москалі та, за його висловом, "їх русинські найманці" розповідають чимало поганого про ставлення польських поміщиків до волинського селянства, тим самим намагаючись налаштувати місцевий люд проти поляків [579, s. 16]. Тим самим російські політики намагалися перетворити Русь на частину Росії [579, s. 20].

Ф. Равіта–Гавронський справедливо зазначає, що в даному випадку зло таїлося у самому суспільному устрої, який творився не польськими поміщиками і цим злом була панщина і відносини залежності селянина. В умовах російської держави ці стосунки загострювалися, набирали важких, диких форм. Але на Лівобережжі Дніпра кріпосницькі стосунки мали ще жахливіший характер. Оцінюючи скасування кріпацтва у 1861 р. він твердить, що селянська реформа у такому виді руйнувала основи польської спільноти на Волині, оскільки торкалася економічних стосунків в краю.

У цій частині своєї праці він знайомить із поглядами польських мислителів на селянську проблему. Кращі із них, особливо ті, які перебували після 1831 р. на еміграції, постійно висловлювалися за необхідність реформ на селі. Активні учасники Листопадового повстання, на його думку, ліпше інших розуміли необхідність поєднання із силами народу у боротьбі за відновлення польської державності. Але їх голоси не доходили до миколаївської Росії із її строгою цензурою. Саме у середовищі емігрантів сформувалася думка про те, що майбутня Польща має бути не аристократичною, демократичною державою, без різниці у становищі представників різних віросповідань та соціальних верств. Одним із гасел майбутньої боротьби проголошувалося необхідність звільнення селян та надання їм землі у власність без будь-яких умов [579, s. 71]. Але така програма стосувалася у першу чергу польських селян, а щодо Русі то погляди тут були незрозумілими та ілюзорними. Говорилося про необхідність створити атмосферу взаємної довіри, однак уявлення про те як це зробити не було. (

Ф. Равіта–Гавронський оправдовує волинську шляхту у цьому відношенні. Історик нагадує що вона була вихована у системі кріпосницьких відносин, яку підтримував російський уряд. І він не дозволив би поміщикам якихось акцій спрямованих на покращення долі селян, хоч вони й робили певні кроки у цьому напрямку.

Роздуми з приводу ставлення волинського селянства до подій повстання є найбільш суперечливими і не доказовими у даному дослідженні Ф. Равіта–Гавронського. Відчувається вороже і суціль негативне його ставлення до селян, яких він повсюдно називає темною, варварською масою люду, які відчували ненависть до поляків. У багатьох місцях своєї книги автор пише про грабунки селян та їх напади на загони польських повстанців. Однак, окрім одного незначного випадку поблизу с. Троянова на Житомирщині інших прикладів такої поведінки волинських селян він не навів. Очевидно автор не замислювався глибоко над реаліями тогочасного селянського життя Волині і не розумів до кінця ситуації, яка склалася у регіоні в 60-х рр. ХІХ ст. після скасування кріпацтва. У цій частині його праця справляє враження досить поверхової, де міститься більше емоцій, аніж дослідницької роботи на основі документальних фактів.

Тут відчувається зовсім інший погляд на селянство та його участь у польських збройних змаганнях, який був характерним для повстанців 1831 р., зафіксований у працях М. Чайковського, мемуарах К. Ружицького. Ю. Дверницького. Позитивний погляд на селянство та його ставлення до польської шляхти знаходимо і в мемуарах В. Борейка. Розповідаючи про події Коліївщини, він зазначив, що селяни із маєтків його батька не виступили проти свого пана і незважаючи на те, що загони І. Гонти проходили поблизу, не долучилися до них. На думку мемуариста це спростовує фальшиву думку про ненависть волинського люду до польських панів у ті часи [128, s. 17]. Таке його твердження розділив і Міхал Грабовський у примітках до цієї частини мемуарів, зазначивши, що і на Київщині і на Волині можна знайти чимало свідчень того, що приводів до класової ненависті тут не було, що місцеві хазяйновиті селяни не приставали до повстань проти польської шляхти у XVIII ст. [128, s. 17 – 18].

Погляд Ф. Равіти–Гавронського на волинське селянство більш негативний, аніж у інших польських авторів. Все ж цей історик ніде не згадує, щоб учасники повстання 1863 р. зверталися до місцевого люду із відозвами та намагалися залучити їх до боротьби.

Багато місця на сторінках своєї праці історик приділив висвітленню перебігу бойових дій на Волині. саме тут вони набрали найбільшого розмаху порівняно із іншими українськими землями. Це він пояснює тою обставиною, що один із найбільших повстанських загонів очолив талановитий полководець Едмунд Ружицький – син відомого героя Листопадового повстання Кароля. Е. Ружицький отримав виховання у кадетському корпусі у Петербурзі, потім здобув і вищу військову освіту. Військовий досвід офіцер здобував у лавах російської армії на Кавказі. У 1860 р. його перевели до штабу російських військ на Волині, у 1862 р. він вийшов у відставку. Проживаючи у Житомирі взяв активну участь у підготовці збройного повстання.

Ф. Равіта–Гавронський висвітлив бойові дії трьох волинських загонів, Едмунда Ружицького, Августа Храніцького, Владислава Цехонського, на основі «Рамієтніка» А. Храніцького та праці М. Дубецького про Е. Ружицького. Тут ми не знайдемо авторських роздумів про причини поразки повстанців. Однак, розповідаючи про хід подій він зазначив чисельні недоліки у організації повстання. Це хаос і незнання стану справ на місцях Варшавським керівництвом [579, s. 255]. Належну військову дисципліну повстанці підтримували лише у загоні Е. Ружицького. У двох інших загонах панував безлад, відсутність дисципліни, п'янство, непослух. Після перших же труднощів стали численними випадки дезертирства. Очевидно причини поразки були глибшими, однак історик не ставив своїм завданням їх виявити.

У науковому доробку цього ж автора є невелика за обсягом монографія науково-популярного характеру «Walka o wolność w roku 1863», яка теж присвячена висвітленню подій повстання 1863 р. [580]. Вона отримала першу нагороду на конкурсі, оголошеному «Комітетом 1863 – 1913» і була видана його накладом. Автор розповідає про перебіг повстання в різних регіонах Польщі, в тому числі й на українських теренах. Він зазначив, що в інших частинах польських земель уже три місяці як велася боротьба, в той час як на Русі була цілком спокійна обстановка. На Київщині та на Поділлі взагалі якихось особливих подій не відбулося. Більшу активність проявило населення Волині. Це він пояснює двома причинами: більшою кількістю тут польської людності і тим що боротьбу тут очолив Едмунд Ружицький – офіцер вимуштруваний в лавах російських військ на Кавказі. Але й тут повстанці не змогли об'єднати свої сили і діяли трьома розрізненими загонами. Загін А. Храніцького кількістю 180 піхотинців був розгромлений росіянами 17 травня під Мирополем. Більш чисельний загін В. Цехоньського, який нараховував 700 піхотинців був розбитий невдовзі у Міньковецьких лісах під Славутою.

Більш успішними були дії кавалерійського загону Е. Ружицького, який нараховував 400 кавалеристів. За рахунок мобільності й умілого маневрування йому вдалося завдати кілька поразок російським загонам, зокрема під Саліхою. Та все після тривалого маневрування на території Волині, зважаючи на переважаючі сили противника і не маючи нізвідки підтримки, вояки його загону перейшли в Галичину. Цей перехід австрійського кордону знаменував завершення збройного повстання на Волині.

Цифри чисельності повстанських загонів, які наводить Ф. Равіта-Гавронський у цій книзі, очевидно дещо завищені. Автор вищезгаданого «Pamiętnika pułku Ruskiego» Ф. Конопацький наводить дещо меншу кількість загону Е. Ружицького та А. Храніцького.

Ф. Равіта-Гавронський присвятив одну із своїх розвідок «Konfiskata ziemi polskiej przez Rosyie po roku 1831 i 1863» такому аспекту наслідків поразки повстань 1831 та 1863 рр. на Волині як конфіскація російським урядом маєностей їх учасників [581]. У ній він зазначив, що у боротьбі за волю Польщі у 1831 р. взяли участь всі провінції, які входили до Речі Посполитої в часи її останнього поділу, у тому числі й Київщина, Поділля, Волинь. Згідно царського указу 1833 р усіх, хто брав участь в повстанні віднесли до категорії політичних злочинців і присуджено до конфіскації їх земельних маєностей. Автор навів списки шляхти, які підпали під конфіскацію. Найбільше постраждалих було саме на Волині – 117 власників, на Київщині – 41, на Поділлі – 62.

Незважаючи на такі конфіскації, автор визнає, що і надалі польська земельна власність на Волині залишалася сильною.

Виходячи із своїх переконань про польське культуртрегерство на схід він зазначив, що поляки на початку XIX ст. становили найзначнішу культурну та інтелектуальну силу в Росії, яка саме їм має завдячувати своїм швидким державним розвитком. Пригноблення поляків у політичному відношенні не означало економічного пригнічення, бо це призвело б до руїни російської держави [581, s. 22]. Однак таку тезу Ф.Равіта-Гавронський не підтвердив якимись статистичними доказами. Постійно існував тихий антагонізм між цими двома націями їх культурами. Тут варто сказати, що автор дивувався та обурювався системою кріпосницьких відносин, які панували на той час у Росії, і які були накинута й полякам, що проживали на Волині. Він звернув увагу, що таких стосунків не було ніде у Європі, а у центральній Росії вони набрали характер нечуваної сваволі і варварства, навіть призводили не лише до торгівлі землею, але й людьми, чого не було у Польщі та на теренах Волині [581, s. 20].

Ф.Равіта-Гавронський не мав у своєму розпорядженні урядових постанов про конфіскацію земельних володінь після 1863 р., навів лише дані про примусово продані маєтності після 1864 р. і зазначив, що такий проданий маєток до польських рук не міг повернутися, купцем міг бути лише росіянин [581, s. 38, 44]. Тут же він звернув увагу на різницю у конфіскаційних процесах після Листопадового та Січневого повстань. У 1832 р. як правило конфісковували власність крупних найзаможніших магнатських родин, а після 1863 р. – маловідомих шляхетських сімейств, які заробили свою маєтність особистою працею, особливо це було характерним для Волині. У першому випадку це були родини, які добре пам'ятали існування Польської держави, а для других Польща була в минулому, але її майбутнє залишалося для них ідеалом, для реалізації якого вони не жаліли ні сил ні життя [581, s. 43].

* * *

Отже, польські історики створили низку досліджень із військово-політичних подій, які відбувалися на теренах Волинських земель. Більшість із них стосуються яскравих сторінок визвольної боротьби українського народу та польських визвольних змагань польського народу проти російського самодержавства наприкінці XVIII – упродовж XIX ст. Процес вивчення цих подій проходив однакові стадії. На перших порах з'являлися мемуарні твори написані сучасниками, або безпосередніми їх учасниками або на основі офіційних повідомлень, документів. Ці твори мемуарного характеру, ставали доступними для широкого кола польських читачів у XIX ст. після їх публікації на сторінках часописів та окремих видань. Ці публікації ставали основою для пізніших науково-дослідницьких праць, поруч із цим розширювалася й джерельна база для появи таких праць. Найбільш пильну увагу дослідники приділили Берестецькій

битві 1651 р, Чуднівській військовій кампанії 1660 р. Польські історики наголошували на доленосному значенні цих подій для державності Речі Посполитої.

Аналіз творів польських істориків засвідчує різні підходи до трактування причин та наслідків цих збройних виступів, як українсько-польського протистояння так і антиросійських виступів у ХІХ ст. У частині праць ми знаходимо розуміння соціальних, політичних, духовних причин антипольських виступів українського населення у ХVІІ та ХVІІІ ст., у інших поверхові звинуваченні у зраді державних інтересів та порушенні спокою у Речі Посполитій, особливо на адресу Б.Хмельницького.

Ознайомлення та критичний аналіз наукових досліджень польськими авторами цих сторінок волинської історії сприятиме глибшому розумінню цих процесів українською громадськістю та науковцями.

РОЗДІЛ 5. ТРАКТУВАННЯ ПОЛЬСЬКИМИ ДОСЛІДНИКАМИ 1800 – 1939 РР. РЕЛІГІЙНОГО ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОГО ЖИТТЯ ВОЛИНІ

5.1. Внесок польських дослідників 1800 – 1939 рр. у вивчення релігійних стосунків на Волині

Проблема релігійних стосунків завжди була актуальною та до певної міри болісною темою для історичних досліджень. Науковці, які до неї зверталися, будучи самі людьми віруючими, не були позбавлені емоцій, неминуче попадали під вплив поглядів тої конфесії, до якої вони належали. Окрім того, релігійні процеси в усі часи тісно були пов'язані із політичними явищами, із державним життям народу. Це особливо стосується волинського регіону, на теренах якого перепліталися долі кількох конфесій: римо-католицької, православної, греко-католицької, протестантських течій.

Проблеми історії релігійних стосунків були у сфері дослідницьких зацікавлень багатьох польських науковців. Їх науковий доробок до певної міри аналізувався вітчизняними та польськими істориками у зв'язку із творчими завданнями їх досліджень. Зокрема у монографії М. Довбищенка [197, с. 42 – 54] згадуються праці окремих польських дослідників з проблем релігійних рухів на Волині та історії Польщі: М. Балінського, Т. Ліпінського, Т. Стецького, Я. Гіжицького, Ю. Бартошевича, Е. Ліковського та інших. Короткі згадки про польських дослідників релігійних відносин на Волині є у монографії Л. Баженова [169]. Огляд дослідницьких праць з історії Луцько – Житомирської римокатолицької дієцезії знаходимо у книзі П. Грабчака [396, с. 29 – 39]. Все ж проблема висвітлення польськими авторами релігійних стосунків на Волині іще не була предметом спеціального історіографічного дослідження. Це стане предметом розгляду у цьому розділі нашої праці.

Релігійні питання фрагментарно зачіпалися у монографіях, присвячених минулому населених пунктів Волині, зокрема у працях Т. Свенцького, М. Балінського й Т. Ліпінського, Т. Стецького та інших (про них йшлося у третьому розділі цієї роботи). Поява перших спеціальних досліджень присвячених виключно релігійним стосункам на Волині припадає на другу половину XIX ст. Одною з перших з'явилася розвідка Ю. Бартошевича «Szkic dziejów kościoła ruskiego w Polsce», хронологічно вона охоплює історію церкви до першого поділу Речі Посполитої. Наступною працею цього ж автора стала стаття «Z dziejów unii», опублікована на шпальтах часопису «Tydzień» у 1877 році. У цих працях Ю. Бартошевича був використаний і матеріал із волинського регіону.

Важливим у цьому плані є доробок Е. Ліковського. У 1860–х рр. він був професором церковної історії у Познанському духовному семінаріумі, де викладав загальну історію церкви. Поруч із іншими конфесіями він вважав необхідним ознайомити слухачів/студентів із історією церкви на руських землях, через це сам викладач її детальніше вивчив. У 1873 р. семінаріум був закритий пруськими властями. Після чого Е. Ліковський переробив і розширив семінарійський курс, опрацював ширше коло автентичних документів, урізноманітнив джерельну базу. Наслідком цих творчих зусиль стала поява низки монографій автора присвячених історії уніатської церкви на українських землях, у яких головну увагу автор приділив волинському регіону.

У центрі його зацікавлень була проблема унії православної церкви на українських землях із Римом. Першою його книгою, присвяченою цим аспектам минулого стала монографія «Historya unii kościoła ruskiego z kościołem rzymskim» [489]. У ній автор дослідив історію церкви на українських землях від часів Київської Русі, власне

від прийняття християнства до 1874 р. Книга має яскраво виражену антиросійську направленість, хоч автор проживав у зоні пруського забору земель Речі Посполитої. Він особливо наголошує на тому факті, що русини і *moskale (rossyane)* є різними народностями. На його думку русини є народом слов'янським, який здавна проживав на просторах між Бугом і Сяном на заході і Дніпром та Окою на сході. Окремі з цих племен мали власні назви, як то новгородці, кривичі, дуліби, древляни, волиняни та всі були спорідненими з тими ж полянами – лехітами, які проживали на берегах Вісли. Москалів же він вважає фіно-уральсько-монгольськими племенами, які не мають нічого спільного із слов'янами, а лише для омани світу називають себе росіянами [489, s. 1]. Е. Ліковський вважає, що навіть М. Карамзін у своїх творах наводить докази неслов'янського походження перших московських жителів.

У згаданій праці досліджуються процеси підготовки, укладення та історичної долі уніатської церкви в Україні. Ці процеси автор простежує від Флорентійського собору 1439 р. Він наголошує на тому факті, що у православній церкві здавна були ієрархи, котрі висловлювалися за об'єднання із Римом, однак цьому заважали політики. На його думку, великим лихом для справи об'єднання стала діяльність Великого Князя Литовського, пізніше польського короля Олександра Ягеллончика, котрий був одружений із дочкою Івана III Оленою, яка у шлюбі не змінила свого православного віросповідання, натомість активно підтримувала своїх одновірців у межах Корони та Великого Князівства Литовського. Поруч із цим, незважаючи на таку підтримку, православна церква переживала суттєву кризу. Культурний та освітній рівень її духовенства залишався досить низьким, між ними панували здирства, хабарництво. Автор це вважає наслідками відступництва від справи об'єднання церков відповідно рішень Флорентійського собору. До занепаду ідеї унії спричинилися й незгоди, котрі переживала римо-католицька церква, які вилилися у реформаційний рух.

На думку Е. Ліковського, на справу церковної унії впливало кілька факторів. Певне значення мала енергійна діяльність єзуїтів, які чимало зробили для оздоровлення ситуації у західному костьолі.

Цікавими є його погляди на діяльність православних братств, яка була направлена проти погіршення справ у православній церкві. Взірцем для їх організації на думку Е. Ліковського послужила організація та діяльність ордену єзуїтів у римо-католиків, які теж своїм завданням ставили подолання розколу і занепаду [489, s. 56]. Він наголошує, що спочатку братства мали досить обмежене поле діяльності, однак із часом вона активізувалася, особливо після того як король Зигмунт III надав їм привілеї чим розширив їх можливості. Це призвело до певного піднесення релігійного і духовного життя. Наслідком цього стало і відродження ідеї церковної унії.

Ще одним фактором стала діяльність папських нунціїв у Речі Посполитій, особливо Поссевіна. Нунції дивилися на справу унії із православною церквою в Україні як на необхідний етап на шляху до більш масштабної унії із православною церквою Московської держави. Цікаво, що так само дивився на цю проблему і князь Костянтин Острозький, про що він висловився у відомому листі до Іпатія Потія від 21 червня 1593 р. Цей лист Е.Ліковський повністю опублікував у додатках до своєї праці [489, s. 229 – 231]. Казимір Левицький вважав подібні умови унії, висловлені тут волинським князем важкими до виконання [488, s. 11].

Ідейній підготовці унії сприяла й пропагандистська діяльність Петра Скарги, особливо його книга «О jedności Kościoła Bożego...», де він переконував, що лише єдність із римським костьолом сприятиме піднесенню православної церкви. Все ж вирішальним випадком, який остаточно вирішив долю унії став візит Константинопольського патріарха Єремії. Повертаючись із Москви, він відвідав Київ та прийняв низку рішень щодо впорядкування справ у місцевій церкві, які неоднозначно були сприйняті церковними ієрархами. Саме цей візит активізував потуги православних єпископів до об'єднання із Римом.

Е. Ліковський особливо наголошує на тому, що Берестейський собор 1596 р. і унія не були справою фанатизму польського короля Зигмунта III, ані наслідком єзуїтських інтриг, як то говорять навіть деякі польські історики спільно із російськими. Автор зазначив, що Зигмунт III із задоволенням сприйняв звістку про унію, але тиску на православних не чинив. На його думку ідея унії виходила із лав православної церкви в Україні, від її єпископату і відомих світських осіб, у тому числі й князя Костянтина Острозького. Однак, князь пізніше перетворився, під впливом агітації грека Никифора та деяких православних діячів, на активного її ворога. Е. Ліковський навіть звинувачує його у підтримці, яку він надавав письменникам, котрі виступали на захист православної церкви – М. Броневському, Клірику Острозькому, Стефану Зизанію та іншим.

Варто зазначити, що свої твердження у цій частині монографії, Е. Ліковський не завжди підтверджує документальним матеріалом. Більш ґрунтовно ці положення були досліджені іншими польськими авторами – К. Левицьким, А. Прохаскою, К. Ходиницьким.

Е.Ліковський після опублікування своєї першої монографії «Historia unii kościoła ruskiego z kościołem rzymskim», продовжив досліджувати історичні долі уніатської церкви на Волині та в суміжних регіонах України. Окрему монографію «Unia brzeska (r. 1596)» він присвятив Берестейському собору 1596 р., де була остаточно укладена церковна унія [490]. У ній він висловив подібні думки про процес укладення унії, що і в попередній праці. На окремі неточності у цій монографії Е. Ліковського звернув увагу у своїй рецензії на неї

Цирил Студзінський [638]. Він уточнив позицію князя К.Острозького та інших діячів на проблему унії.

Долі уніатської церкви на Волині і в інших регіонах України Е. Ліковський продовжив досліджувати у двохтомній праці «Dzieje kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku» [491 – 492]. Праця була написана на конкурс, який у 1875 р. оголосило Польське історично-літературне товариство у Парижі з метою «в'яснити внутрішні і зовнішні причини занепаду уніатської церкви на Русі і в Литві у XVIII і XIX ст.». Е.Ліковський ретельно опрацював матеріал із цієї проблеми, який був у польських архівах, мав у своєму розпорядженні рідкісні документи, подав бібліографію про історію уніатської церкви.

Основна розповідь у праці охоплює період XVIII і XIX ст., разом із тим робить короткий огляд долі уніатської церкви у XVII ст. Він зазначив, що Брестська унія не охопила усіх руських дієцезій. Спочатку до неї не входили Львівська та Перемишльська, а після 1632 р до них приєдналася Луцька, яка була найчисельнішою. Таке роздвоєння тривало до кінця XVII ст. Заслуга об'єднання усіх дієцезій належить польському королю Яну III Собеському. У 1680 р. він скликав церковний собор у Любліні, де зібрав усіх єпископів уніатських та дизунітів і змусив їх об'єднатися в одній уніатській церковній організації. Сам автор вважає, що це безперечно робилося насильницьким шляхом з оглядом на державні інтереси [491, s. 9].

На думку Е. Ліковського, головним осередком уніатського костюлу в Польщі була саме Волинь [491, s. 125]. На сторінках згаданих його монографій є чимало матеріалу, який віддзеркалює стан церковних стосунків на теренах досліджуваного регіону. Звертає увагу і та обставина, що автор вживає на сторінках своїх праць термін «український народ» та як синонім «руський народ» і відрізняє його від російського. Знаходимо у цій праці й гіркі нарікання на адресу польських урядів, які недостатньо уваги приділяли зміцненню уніатської церкви, ставилися до неї як мачуха. Автор висловлює думку, що якби уряд поставив би руське духовенство у правовому і матеріальному відношенні на рівні із латинським то Польща зберегла б не лише унію але й себе як державу [492, s. 259]. Все ж свою працю завершує оптимістичною вірою у майбутнє неминуче відродження уніатської церкви в Україні.

До проблеми церковної унії звертався й історик Антоній Прохаска. У своїй розвідці «Z dziejów unii brzeskiej» [538] він поставив завданням дослідити роль східних земель Речі Посполитої в процесі укладання Берестейської унії, зокрема Волині, Львівщини та Перемишльщини. У цій статті А. Прохаска песимістично й досить емоційно змалював важкий занепадницький стан, у якому перебувала православна церква на українських теренах, наголосив, що Польща сумлінно виконувала роль передмурівка християнства у Європі [538, s

. 522]. А. Прохаска задався проблемою відобразити перебіг подій, внаслідок яких була укладена унія, зрозуміти причини протестів проти неї з боку православних. Він однозначно стверджує, що ініціатива унії виходила не від церкви і не від костьола, а щонайперше від князя Костянтина Острозького, який заявив у листі до папи Григорія XIII, що готовий життя покласти за унію [538, s. 536]. Князь був чоловіком заможним, гарячим патріотом вітчизни (автор не уточнив якої, очевидно Речі Посполитої), самовіддано працював над зміцненням православної церкви. Але він не був чоловіком віри і на потребу унії дивився з політичної точки зору і власних амбіцій [538, s. 536]. К. Острозький виношував плани поєднати із Римом разом і Московську церкву. А. Прохаска вважає ці плани плодом його буйної фантазії. Таку позицію волинського князя історик називає дуже небезпечною, він кожної миті міг перетворитися на противника об'єднання церков, що й сталося пізніше.

На думку дослідника більше користі для укладення унії принесли енергійна діяльність православних братств, які були засновані за зразком подібних утворень у римському костьолі. Проаналізувавши процес укладення унії, А. Прохаска найбільшу провину за її невдачу покладає на позицію Львівського та Перемишльського єпископів (Г. Балабана та З. Копистенського), які на його думку стали знаряддям в руках К. Острозького. Привертає увагу висновок історика про те, що укладення унії погіршило становище латинського єпископату на Русі.

Свій погляд на проблему Берестейської унії запропонував Казимеж Левицький. У невеликій брошурі «Geneza idei unji Brzeskiej» [486] він дослідив процес розвитку ідеї церковної унії православної церкви із римо-католицькою. За його твердженням така ідея вийшла із кіл римської нунціатури у Речі Посполитій. Вона зародилася у 70-х рр XVI ст. і найбільш активними її провідниками були Гербест, Скарга та Поссевін, хоч їх діяльність обмежувалася лише магнатськими сферами і не зачіпала широких мас православного люду. На думку К. Левицького, навернення на католицизм магнатерії та шляхти іще не було завоюванням усього обширу православ'я. Лише у 80-х роках того ж століття ідея унії православної церкви з Римом на основі компромісу щодо обрядів та традицій отримує верх над вербуванням поодиноких людей.

К. Левицький вважає, що унія була політичною проблемою і проводилася на основі політичних розрахунків. Основними причинами її укладання були невідповідні стосунки в середині православної церкви і її залежність від Туреччини. Особливу увагу автор звернув на складну позицію князя Костянтина Острозького у цьому питанні. Він вважає, що слід відрізнити його позицію як ініціатора унії від позиції інших груп, які теж висловлювалися за унію тільки на інших умовах. К. Левицький не погодився із позицією Е.

Ліковського, що князь був першим ініціатором унії.

На думку К. Левицького К. Острозький задумувався над важким станом православної церкви і шукав способи його покращення. Тому він погодився у 70-х роках вести розмови із папськими нунціями на теми унії, але носили вони теоретичний характер. Князя більше турбували проблеми забезпечення вчителями Острозької Академії, поділяв він і думку про необхідність запровадження нового календаря. Однак на думку дослідника католицькі сфери надто оптимістично сприймали позицію князя Костянтина, такі розмови нікого ні до чого не зобов'язували. Ці переговори були припинені після 1585 р.

На відміну від Е. Ліковського, він більш позитивно оцінює візит патріарха Єремії до Києва. На думку К. Левицького проведені ним заходи були спрямовані на оздоровлення внутрішнього становища у православній церкві.

У наступній своїй розвідці «Sprawa unji kościoła wschodniego z Rzymskim w polityce dawnej Rzeczypospolitej» [488] він дослідив справи унії від XVI ст. і до поділів Польщі. Тут він проводив ту думку, що унія православ'я із Римом була шкідливою для Речі Посполитої. Тодішнє суспільство не зрозуміло, так само як і нині не розуміє (мається на увазі на час написання брошури), в чому полягає спільність політичних інтересів Польщі та римської курії. У даному випадку інтереси Риму не узгоджувалися із державними інтересами Речі Посполитої, пропаганда римської церкви не співпадала із пропагандою польськості.

Унія православної церкви із римо-католицькою не стала ані предметом зацікавленості тогочасного польського суспільства, ані якимось суттєвим фактором у внутрішній політиці держави. На такий стан речей вплинуло ряд моментів. По перше це проблеми, пов'язані із розвитком Люблінської унії, необхідність оборони держави з усіх напрямків, але головну роль відіграла на його думку релігійна індиферентність (байдужість) суспільства. Уніатів привабила до унії надія на підтримку їх прагнень з боку римо-католицького духовенства. Але така підтримка була дуже слабкою, а іноді вони зіткнулися навіть із ворожим до себе ставленням з їх сторони. Унію трактували як перехідну стадію до римо-католицизму і католицьке духовенство намагалося щоб такий перехід відбувся швидше.

К. Левицький особливо наголошує, що свідомо негативну позицію щодо унії зайняв волинський князь Костянтин Острозький, а польське суспільство фактично не надавало їм ні фактичної ні моральної підтримки. На його думку унія ніде і ніколи не була глибоко вкорінена в українське суспільство.

Тобто погляд К. Левицького на справи уніатської церкви більш критичний і скептичніший аніж у його попередників, зокрема Е. Ліковського. У своїх працях він головну увагу приділив процесам,

які відбувалися на території Волині. Загалом усі польські автори у своїх дослідженнях унійних процесів головну увагу приділяли волинському регіону. На їх думку, тут відбувалися найбільш важливі і вирішальні події, проживали ключові персоналії унійних процесів (князь Костянтин Острозький, єпископи Іпатій Потій, Кирило Терлецький, та інші).

До проблеми релігійних стосунків зверталось ряд польських авторів. Головну увагу вони звертали на проблему унії церков, комплекс інших проблем лишався в тіні. Автори переважно зважали на релігійну сторону проблеми, на маргінесах полишалася політична її сторона, зокрема ставлення польських королів до релігійних стосунків у Речі Посполитій. А політика кожного правителя у цьому відношенні мала свою специфіку. Проблемі ставлення Зигмунта Августа до православної церкви за період 1544 – 1572 рр. присвятив своє дослідження Казимеж Ходиницький [339]. На його думку правління цього короля заслуговує на особливу увагу через те, що у цей час відбулося ряд змін у правових та релігійних стосунках Речі Посполитої, які стосувалися й Волині.

У названій статті автор досліджує кілька важливих питань внутрішньої політики Зигмунта Августа, які мають певний стосунок до релігії. К. Ходиницький приділив увагу питанню унії церков. Він однозначно стверджував, що король Зигмунт Август не робив ніяких кроків до їх об'єднання. Хоча у часи його правління така думка уже побутувала у літературі. При чому такі розмови велися досить толерантно, без будь якої ворожнечі і зневаги до православних. Як приклад він наводить твори єзуїта Гербеста, який гостро виступав проти протестантів – євангеліків, зате дуже приязно відгукувався про русинів. Саме у творах Гербеста вперше з'являється ідея унії православної та католицьких церквах у межах Речі Посполитої. Письменник дуже оптимістично дивився на цю справу і не вбачав жодних труднощів на шляху її укладення. У його листах привертає увагу й той факт, що він висловлювався за надання грецькому віросповіданню значних свобод. Однак подібні ідеї Гербеста не знайшли відгуку в тогочасному польському суспільстві. К. Ходиницький вважає, що Зигмунт Август із скептицизмом дивився на справу об'єднання церков. Він надто добре знав русинів, розумів наскільки сильно вони прив'язані до православної релігії, що зміна визнання викличе заворушення.

Головною засадою внутрішньої політики цього короля було намагання зберегти окремішність руської церкви і сприймати її рівною із католицьким костьолом, тому й не помітно за часів його правління унійних потуг. Єдине лише, виходячи із політичних міркувань, король намагався обмежити контакти української церкви із московським духовенством. Все ж у цій частині статті твердження К. Ходиницького виглядають більш емоційно, аніж науково

доказовими. Тези про доброчинне ставлення Зигмунта Августа він не підкріплює фактичними доказами.

Важливим є 5 її параграф під назвою «Geneza ograniczeń i różnicowości schyzmatyków», у якому автор досліджує чотири документи епохи Зигмунта Августа, двома із них якими обмежувалися права православних обіймати певні уряди у Великому Князівстві Литовському. Дослідник вважає появу цих документів наслідком внутрішньої боротьби магнатів Великого Князівства Литовського за доходні, вигідні у матеріальному відношенні, посади. Православні вельможі у тому числі й з Волині теж не стояли осторонь таких змагань. У часи Зигмунта Августа це відбувалося між литовським родом Радзивіллів та потужним православним сімейством Горностаїв. Проаналізувавши тексти документів, К. Ходиницький приходять до висновку, що такі обмеження стосувалися території власне Литви і не поширювалися на Волинь, Київщину та інші анексовані землі [339, s. 105]. Православних не допускали лише на посади Віленського і Троцького воєводств, та на ті засідання Рад ВКЛ, де обговорювалися важливі справи зовнішньої політики. Такі обмеження, на думку К. Ходиницького впливали не із релігійних а з політичних міркувань, через побоювання про симпатії руських магнатів до православної Москви [339, s. 110]. К. Ходиницький зазначає, що до цих посад не допускалися й католики, котрі походили з-поза території Литовського князівства. Тобто це було проявом місцевого сепаратизму, щось подібне до лозунгу Литва для литовців.

Варто зупинитися й на роздумах автора щодо терміну «схизматик», який вжито у назві дослідження. Він задався питанням кого слід розуміти під «схизматиком». Чи варто ототожнювати поняття «русин» і «схизматик», чи це належить сприймати у релігійному, етнічному чи територіальному відношеннях. У багатьох документах терміни «схизматик» і «русин» ідентичні, так само як ідентично іноді вживалися поняття «русин» і «грек». Термін «народність» («narodowość») до того періоду не можна застосовувати у сучасному їх значенні. Його вживали скоріше у територіальному відношенні, оскільки чимало князів литовської династії, які оселилися на землях Волині і сповідували грецьку/православну віру називали себе русинами [339, s. 113]. На доказ цієї думки автор не приводить конкретних прикладів, очевидно він має на увазі князів з династії Гедеміновичів.

Особливу увагу К. Ходиницький приділив аналізу наступних документів з часів Зигмунта Августа – це привілеї видані королем у 1563 та 1568 рр, якими православні зрівнювалися у правах із католиками в межах Корони. Історик категорично відкидає думку, яка раніше панувала в історіографії про те, що ці документи були наслідком поширення ідей реформації і результатом старань протестантів. Автор слушно звернув увагу, що у згаданих привілеях

йдеться лише про представників «грецької віри» і не йдеться про інші віросповідання.

Проаналізувавши тодішні реалії внутрішньої та зовнішньої політики Зигмунта Августа він однозначно прийшов до висновку, що поява цих документів була зумовлена унійними планами Зигмунта Августа по підготовці Люблінської угоди 1569 р. Головною причиною видання цих привілеїв для православних було бажання короля полегшити справу укладання унії між Литвою і Польщею, це був один із етапів підготовки Люблінського акту. Положення привілеїв були спрямовані на те, щоб розвіяти усі підозри про можливі переслідування у складі нового державного утворення, тому слід було ліквідувати різницю між литовським і руським суспільством. Оскільки національна різниця між руською та литовською шляхтою уже на той час зникла, лишалася лише різниця у віросповіданні. Проголошені у 1563 і 1568 рр привілеї і покликані були усунути цю перешкоду на шляху укладання Люблінської унії [339, s. 122]. Докази цьому він вбачав у позиції потужних князівських та шляхетських родів Волині – Сангушків, Острозьких, Вишневецьких, Збараських та інших.

К. Ходиницький прийшов до вмотивованого висновку, що характерною рисою релігійної політики Зигмунта Августа щодо православного населення Волині, Київщини були державні інтереси. Брак джерел не дозволив автору простежити особисті погляди цього короля на православну релігію, але він констатував що неприязні до греко-православного віросповідання той не відчував. Для нього була характерною повна індиферентність й толерантність у релігійних поглядах [339, s. 131].

К. Ходиницький задається й питанням, а чи було таке формальне зрівняння у правах реальним у житті Литви. На його думку відповідь про це дало саме життя. Безрезультатність намагань об'єднати дві церкви засвідчила Берестейська унія, яка лише загострила відносини між віровизнаннями. На його думку, виглядає сумнівним припущення, що якби Зигмунт Август розпочав старання про унію церков, то це дало б позитивний результат. Руські князі, які устами Вишневецького на Люблінському сеймі домагалися гарантій релігійних свобод, ніколи б не допустили об'єднання церков. Церковна унія за часів Зигмунта Августа була неможливою [339, s. 134].

Історик поділяє думку Л. Кубалі, який, проаналізувавши перебіг переговорів про об'єднання церков, зазначив безрезультатність усіх засобів ужитих при цьому. На думку Л. Кубалі жадати від русинів, греків, москалів релігійної унії, то всерівно що жадати від них змінити свою національність. Цю історичну істину на думку К. Ходиницького розумів Зигмунт Август і тому шукав інших засобів для мирного співжиття обох народів. Така толерантна

політика короля, не приносячи ніякої шкоди польській державності, була великою справою Ягеллонів, поєднавши в одну цілість три різнорідні народи – Польщу, Литву і Русь, які утворили єдину Річ Посполиту [342, s. 135].

Помітною постаттю серед польських дослідників історії волинського регіону другої половини XIX – початку XX ст. був Ян Марек Гіжицький (псевдонім Волиняк). Його перу належить ряд цікавих розвідок із різних проблем минулого Волині. На науковий доробок вченого уже звернули увагу як польські так і українські історики, зокрема його життєвий і творчий шлях простежено у працях З. Люба-Радзимінського [577], Л. Баженова [168, с. 111 – 113, 192]. Однак окремої публікації, яка б комплексно проаналізувала погляди Яна Гіжицького на історію Волині, Поділля іще немає. Висвітлення вченим проблем розвитку волинського краю, зокрема культурно-освітніх процесів та історії населених пунктів буде здійснено на цих сторінках нашого дослідження. У центрі його наукових зацікавлень були чернечі об'єднання на Волині та навчальні заклади при них.

Короткі відомості про жіночі базиліанські монастирі XIX ст. у чотирьох місцевостях Волині – Дермані, Володимирі, Полонному і Підбірцях – містяться у його статті «Z przeszłości zakonu bazylikańskiego na Litwie i Rusi». У іншій своїй праці «Spis klastorów unickich Bazylianów w wojewódstwie Wołyńskiem» [386] Я. Гіжицький подав у алфавітному порядку історико-статистичні відомості про 40 уніатських чоловічих монастирів Волинської губернії за період XVII – XVIII ст. При цьому автор наголосив, що це далеко не повний перелік базиліанських закладів, бо вичерпних відомостей про їх кількість у Польщі немає, чимало із них були маловідомими навіть для сучасників, а відомості про них у письмових документах, рукописних та друкованих, часто дуже фрагментарні. Автор висловив стурбованість, що російські автори, маючи належний доступ до монастирських архівів, опрацьовуючи історію православних святинь, дуже мало відомостей подають про уніатські. Він сумнівався чи всі заклади йому вдалося згадати у своїй монографії, але намагався зібрати дані про найбільшу їх кількість.

У розпорядженні Я. Гіжицького, очевидно, була недостатня джерельна база для вичерпного висвітлення, піднятих ним проблем. Він часто бідкається, що чимало питань не може роз'яснити, тому що немає про них відомостей. В основному він оперував даними, які відображають історію цих чернечих об'єднань від другої половини XVIII ст. – першої половини XIX ст. Головним джерелом, яким він користувався, були «Pamiętniki» Ю. Семашко.

У низці праць Я. Гіжицького досліджено історію кармелітських кляшторів та навчальних закладів при них. Цій проблематиці присвячено його ґрунтовну двохтомну монографію «Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi» [390]. У ній автор зібрав

раніше неопубліковані матеріали із кляшторних архівів Кракова, Львова та інших міст, використав монографічні дослідження, які стосуються історії кармелітського ордену в Речі Посполитій. Це дало йому змогу подати детальну картину розвитку кармелітського ордену на території Литви та України (Волині, Поділля Київщини), навести подробиці із різних сфер життя та діяльність ченців цього католицького ордену, біографічні дані про зверхників, рядових монахів. Монографія містить відомості про заснування кляшторів, етапи їх розвитку, розповіді про родини фундаторів та меценатів, напрямки ідеологічно-просвітницької діяльності, причини та обставини занепаду. Із волинських кармелітських закладів згадані монастирі у Коростені, Олевську, Острозі, Ушомирі, Заславлі, Луцьку, Лабуні, Дубно та інших місцевостях.

У монографії висвітлюється й економічна діяльність монастирів, їх маєткове забезпечення, аналізуються повинності, які виконувало залежне від них сільське населення. Висвітлення таких соціально-економічних аспектів історії кармелітів видається важливим та актуальним, оскільки в попередніх працях про монастирі таким проблемам приділялося недостатньо уваги.

До висвітлення релігійних проблем на Волині Я. Гіжицький звернувся і у праці, присвяченій історії населених пунктів Старокостянтинівського повіту. Окремий розділ цієї великої монографії він присвятив розгляду релігійних стосунків [384]. У ньому він наголосив, що домінуючим і найдавнішим тут було віросповідання за східним (православним) обрядом. Короткі відомості про міські церкви навів на основі праці М. Теодоровича. Надалі автор зазначив, що про унію в Старокостянтинівському повіті дуже мало відомостей, лише вказує, що ця територія відносилася до Луцької єпархії і висловлює припущення, що певний вплив уніатів тут міг поширитися лише після 1715 р. за часів діяльного Луцького біскупа Юзефа Виговського і тривав до 1795 р. У цей період, він вважає, всі православні храми стали уніатськими. Однак, як зазначає Я. Гіжицький, унія тут не встигла укорінитися і після третього поділу Речі Посполитої більшість віруючих повіту повернулися до православ'я, залишилася тільки невелика група вірних уніатів, які іще в ХІХ ст. (до 1839 р.) дотримувалися уніатства. Я. Гіжицький не ставив своїм завданням досліджувати причини переходу в унію і з унії, чи то було насильницьким шляхом чи за переконанням. Дещо більше інформації про унію в Старокостянтиніві та повіті знайдемо в іншій праці Я. Гіжицького, яка вийшла друком у 1912 р. – «Resztki Unii na Wołyniu w ХІХ w» [387, s. 6 – 7]. Тут він навів конкретні цифри про те, що після 1795 року у православне із уніатського визнання перейшло 66 церков, але лише із 36 священиками (що, очевидно, свідчить про кадрові труднощі, які мала тут православна церква у той переломний період в цьому регіоні) та 34,5 тисячі

парафіян (враховуючи кількість жителів повіту в 41, 9 тис., це становитиме 82,3 %). Вірними унії залишилися два ксьондзи з містечка Базалії – Юзеф Носкевич та Грегор Струмінський – і в Маначині ксьондз Юзеф Крейц. До 1832 р. невеликі групи уніатів були в різних селах при латинських костьолах.

З поміж інших віросповідань, які мали поширення в місті він згадує аріан, секта яких з'явилася в місті на початку XVII ст. і доля яких залишилася невиясненою для дослідника. Римо-католицький обряд започаткувався в місті теж на початку XVII ст., коли стараннями Януша Острозького у 1612 р. тут було засновано латинський костьол, що належав домініканам. Вони й почали відігравати надалі провідну роль в міському житті, володіючи значними матеріальними засобами, які забезпечували їм можливість активної діяльності і впливу на суспільне життя. Тут, очевидно, А. Гіжицький мав у своєму розпорядженні більше документального матеріалу, тому що розповідь про історію цього ордену більш детальна. Автор не забув наголосити на страшних бідах, які зазнали домінікани від козаків у 1648 р., хоч і не навів конкретних прикладів тому. Іншим помітним католицьким орденом у Костянтиніві були капуцини, яким у 1750 р. Януш Сангушко дозволив збудувати в місті костьол і кляштор.

Цей розділ про релігійні стосунки, власне розповідь про домінікан та капуцинів, є найбільш детальним і займає порівняно з іншими частинами нарису про Старокостянтинів найбільше місця. Очевидно, тут позначилися дослідницькі зацікавлення автора, адже в його науковому доробку переважають дослідження релігійних та освітніх процесів на території Литви та Волині.

Ще одним об'єктом дослідницьких зацікавлень Я. Гіжицького було поширення на теренах України тринітаріанства. Становище та діяльність тринітаріїв в рамках Волинської губернії досліджені ним у монографіях «Trynitarze na Wołyniu, Podolu i Ukrainie» [381 – 382], «Wspomnienie o Trynitarzach na Wołyniu, Podolu i Ukrainie» [383]. Тринітарії це католицький орден Найсвятішої Трійці, виник у Франції у 1193 р. і був затверджений Папою Римським Інокентієм III у 1198 р. Метою його діяльності був викуп християнських невільників із мусульманського полону. В Україну вони були запрошені у 1685 р. єпископом Ю.К.Денхофом до Львова. Завданням їх місії був викуп поляків, захоплених татарами в ясир. За період 1688 – 1782 рр. польські тринітарії провели 18 акцій викупів у різних містах Криму й Туреччини, звільнивши понад 500 осіб. На території Литви, Білорусі, Волині цим орденом було засновано 33 осередки. Я. Гіжицькому вдалося зібрати відомості лише про 27 із них. Автор зазначив, що є певні свідчення про тринітаріїв іще в деяких пунктах: у маєтку Вельгорських Горохові на Волині, Збаражі, Брацлаві, у Чолганському замку та Білому Камені, про які є лише окремі згадки (тут варто

замітити, що містечко Теофіполь, де був один з найвідоміших осередків тринітаріїв на Волині, було назване на честь княгині Теофіли з Яблоновських у 1681 р., а раніше мало назви Камінь, Білий Камінь, Чолган, Чолганський Камінь – на честь родини Чолганських, яка володіла містечком).

Діяльність цих тринітарських об'єднань і була предметом вивчення у згаданій монографії Я. Гіжицького. Найбільше уваги приділено висвітленню їх осадів у Теофіполі Старокостянтинівського повіту, Берестечку, селі Шумбар Кременецького повіту, Кременці. Окремо дослідник висвітлює діяльність навчальних закладів цього ордену. Найбільш відомими серед них були колегіум у Луцьку, який існував тут від 1717 р. до середини ХІХ ст. та Теофіпольська школа, яка функціонувала приблизно від 1773 р.

Я. Гіжицький висловив жаль, що предки недостатньо дбали про свої костьоли на східних окраїнах Речі Посполитої – Волині, Поділлі, Київщині – внаслідок чого релігійні почуття віруючих латинського обряду тут значно занепали. Це й змушена спокутувати місцева польська людність у ХІХ ст. у деяких його працях помітне упереджене ставлення до України та подій її історії. Це видно хоча б із згадок про повстання Коліївщина. Не замислюючись над його причинами, він пише про «зловорожий 1768 рік», коли безборонні католики страждали від страшних мародерств місцевого люду. При цьому Я. Гіжицький дорікає авторам «з протилежного табору», які говорять про ці події як про поворот руської людності до своєї первісної віри. У його працях ми не знаходимо навіть того співчуття та розуміння цих подій, яке ми бачимо у мемуарах Яна Охотського.

Такі ж дорікання на адресу магнатів, які мали численні маєтки, однак не дбали про костьоли уніатські та римо-католицьки знаходимо й на сторінках вище згадуваних праць Е.Ліковського [492, s. 126].

Праці Я.Гіжицького мають здебільшого поверховий, описовий характер, тут переважає біографічна інформація про ченців, наставників та учнів шкіл. У нього важко знайти оцінку суспільної та культурної значимості конкретних діянь, досліджуваних ним чернечих об'єднань та навчальних закладів при них.

Цікаві зауваження про долю і стан уніатської церкви на Волині на зламі ХVІІІ – ХІХ ст. зробив Л.Денбіцький у статті про історію Кременецької гімназії. Автор зазначив, що завдяки діяльності митрополита Сестринцевича від спілки із Римом було насильно відірвано кілька мільйонів місцевого сільського люду. Цей факт вищі верстви суспільства сприйняли із дивною байдужістю, яку можна пояснити загальною релігійною індіферентністю та давньою занедбаністю унії з боку місцевої шляхти. Латинників залишили у відносному спокої, а вплив єзуїтів, які на той час іще залишалися у Білорусі, навіть дещо поживавився [363, s. 70].

Матеріали до становища римо-католицької церкви на Волині у другій половині XIX ст., власне після Листопадового повстання опублікував Мар'ян Токажевський у невеликій брошурі [650]. Автор оглянув стан католицької церкви у той час, основну увагу звернув на утиски, які вона зазнала з боку царизму, і, очевидно, ставив метою викликати співчуття до католиків. Брошура містить перелік священнослужителів найбільших храмів, список костьолів переданих православної церкві у Луцькій, Житомирській та Кам'янецькій дієцезіях. Є також матеріал про стан духовних католицьких шкіл.

Помітним дослідником історії церкви католицької та православної в середньовічній Речі Посполитій наприкінці XIX – початку XX ст. був Ян Непомуцен Фіялек (1864 – 1936), професор спочатку Львівського (1896 – 1912 рр.), пізніше Ягеллонського (1912 – 1930 рр.) університетів, ректор Львівського університету (1903/1904 рр.), декан теологічного відділу Львівського (1901/1902 рр.) Ягеллонського (1914/1915 рр.) університетів, історик церкви та канонічного права у Речі Посполитій. Він досліджував історію Ягеллонського університету, життя і творчість середньовічних дослідників історії костьолу. Дотримуючись гасла, що костьол не боїться правди, поряд із іншими істориками висвітлював історію римо-католицької церкви в Польщі відповідно до документів, з усіма слабостями духовних ієрархів та помилками церковних влад. Такий нестандартний підхід до висвітлення церковної історії викликав чимало критики на його адресу. Більшість праць написав на основі рукописних джерел із досліджуваної ним епохи, його праці містять чимало джерельних відомостей не лише із досліджуваних проблем, але й дотичних до них [662]. Він вивчав архіви та бібліотеки університетів Болоньї, Падуї, Риму з метою виявлення там свідчень про навчання вихідців із польських земель. Значну увагу приділив вивченню церковних нормативних документів. Працюючи над церковною історією, зацікавився й справами православної церкви на литовсько-руських землях Речі Посполитої, вивчення історії якої розпочав іще будучи професором Львівського університету, що було проявом інтересу до минулого регіону, де йому прийшлося працювати. Наслідком цих зацікавлень стали праці про середньовічні єпископства східної церкви на теренах Русі й Литви до середини XIV ст., виконані на основі архівних першоджерел.

Деякі його статті на цю тематику опубліковані на сторінках «Kwartalnika Historycznego». Для нас важливими є його дослідження історії православної церкви на теренах Західної України – Волині, Галичини, Перемишльщини. Привертає увагу його стаття «Średniowieczne biskupstwa Kościoła wschodniego na Rusi i Litwie na podstawie źródeł greckich» [376]. Це був видрук його промови, яку він виголосив на засіданні історико-філософського відділу Краківської Akademii Umiejętności 18 травня 1896 р. Ця розвідка написана на

підставі рукописних матеріалів Паризької та Ватиканської бібліотек. Вона присвячена дослідженню історії Галицької митрополії, заснованої князем Юрієм I у 1303 р і ліквідованої у середині XIV ст. Для територіального означення цієї єпархії автор вживає термін Мала Русь, на відміну від Великої Русі, яка охоплювала й землі Московської держави. Він вказує що єпископства, які творили Галицьку митрополію – Галич, Володимир, Хелм, Перемишль, Луцьк, Турів – тоді ще називалися волинськими [376, s. 506]. На його думку заснування митрополії було викликано політичними причинами, намаганням дистанціюватися від Київської митрополії, яка підпала під вплив Московських князів. А скасування Галицької митрополії Константинопольським патріархом у 1347 р. стало першою перемогою Москви коштом Русі. Згадані вище єпископства Галицької митрополії були повернуті під владу Київського митрополита, резиденція якого на той час була перенесена до Москви [376, s. 506].

Продовженням названого дослідження Я. Фіялека є наступна його стаття «Biskupstwa greckie w ziemiach ruskich od połowy wieku XIV na podstawie źródeł greckich» [377]. У цій статті він розглянув устрій та ієрархічні стосунки у православних єпархіях на Русі.

У ній він наголосив, що Південно-Східна Русь (Волинь та суміжні території) була тим полем, на якому зітнулися в боротьбі впливи двох світів і церков. Які різнилися між собою дещо віруванням, трохи більше обрядовістю, а найбільше духом і культурою. Автор зазначив, що детальний перебіг цієї боротьби має бути завданням іншого дослідження. У названій статті він звернув увагу на стосунки руської церкви з її Константинопольськими зверхниками, проаналізував ставлення Царгороду і Москви до віруючих на українських землях. Назвав їх політику щодо православних на теренах Волині й інших південно-руських земель опортуністичною, яка не принесла слави ні їм ні тій справі, служити якій вони були покликані.

Таким чином ми бачимо, що Я. Фіялек дивився на справи православної церкви з політичної точки зору і пояснював церковні процеси обставинами політичного життя. У його відгуках про православну церкву на Волині не знаходимо ворожості чи то зневаги. Негативну оцінку він дає лише політиці константинопольських та московських зверхників православної церкви, вважаючи що вони не виконали свого історичного покликання, що у їх діях переважали або матеріальні або політичні мотиви. З особливою повагою він пише про єпископства Галицької митрополії, які поширювали свою діяльність на Волинь, Галичину, Перемишльщину, Холмщину.

Деякі праці Я. Фіялека лишилися в рукописах, їх планувало видати у 1930-х рр. Волинське Товариство Приятелів Наук у Луцьку та Волинський Інститут Науковий при Кременецькому ліцеї. Рукописи цих праць нині зберігаються у Державному архіві

Рівненської області [55 – 57; 65].

5.2. Культурно-освітнє середовище на Волині у працях польських авторів 1800 – 1939 рр.

Праці, присвячені вивченню освітніх процесів на Волині, за критерієм проблем, що висвітлюються на їх сторінках, можна розділити на дві групи. До першої варто віднести ті, у яких досліджуються функціонування початкових навчальних закладів у регіоні, переважно при католицьких та базиліанських (уніатських) монастирях і меншою мірою світським. До другої – ті, де досліджується історія Волинської гімназії/лицею як найпомітнішого та найбільшого навчального закладу Волині першої третини ХІХ ст. Такий поділ є досить умовним, оскільки навчальні процеси у регіоні розвивалися взаєпов'язано, в єдиному контексті суспільно-політичних та економічних умов, котрі склалися у регіоні. Такі дослідницькі роботи як першої так і другої групи почали з'являтися іще у першій половині ХІХ ст., поруч із ними з'явилася й низка мемуарних публікацій випускників навчальних закладів, на сторінках яких висвітлено чимало подробиць організації навчально-виховного процесу, поза навчального життя учнів, дані характеристики викладачам, наведені інші цікаві подробиці.

Перу одного із засновників Кременецької гімназії Гуго Коллонтаю належить монографія про розвиток освіти в давній Польщі [451]. У цьому дослідженні автор проаналізував розвиток освітніх процесів не лише на етнічних польських землях, але й на теренах, які входили до складу Речі Посполитої до 1772 року. Хронологічно це дослідження охоплює період від ХVІ і до кінця ХVІ ІІ ст. Г. Коллонтай оцінив внесок у розвиток освітніх процесів у Польщі різних чернечих об'єднань: єзуїтів, піарів, базиліан, кармелітів та інших.

Однією з проблем навчального процесу, на яку Г. Коллонтай звернув особливу увагу була мовна проблема. Він висловив стурбованість про те, що навіть польські королі, починаючи від Стефана Баторія, не володіли належним чином державною мовою, а частіше послуговувалися латиною, чи французькою. Від них таку традицію спілкування іномовними говірками запозичили й інші верстви суспільства. Зрештою це негативним чином відобразилося на розвитку літератури, письменства та освітньої справи. Разом із тим Г. Коллонтай відмітив, що руська людність Волині та інших українських земель була у цьому відношенні в кращому становищі, оскільки в державному житті Великого Князівства Литовського широко застосовувалася руська (давньоукраїнська та давньобілоруська) мова.

Така позиція Г. Коллонтая щодо мови знайшла підтримку і у Т. Чацького та була втілена у організації навчального процесу у

Кременецькій гімназії. Науково-методичні основи якого були вироблені саме Г. Коллонтаєм. Мовою навчання тут була визначена виключно польська, усі вчителі мали в обов'язковому порядку нею володіти.

З-поміж інших проблем автор звернув увагу і на школи, які функціонували на Волині, Поділлі та Київщині, де переважали навчальні заклади базиліанського чернечого ордену. У них, особливо у приватних конвіктах, переважали навчання пов'язані із фізичним розвитком тіла – танці, фехтування, верхова їзда і мало приділялося уваги розвитку розумових здібностей [451, s. 36]. Автор вважав надзвичайно шкідливою традицію фізичних покарань учнів (різками), яку він назвав варварською, що призводила до очерствіння душі молодого покоління. Особливо він засуджував те, що учителям у цьому потакали й батьки учнів. Такі погляди Г. Коллонтая знайшли своє втілення у Кременецькій гімназії, де більшою мірою застосовувалися моральні засоби впливу на учнів.

У цілому згадане дослідження Г. Коллонтая містить чимало важливих думок про розвиток освітніх процесів на теренах Волині упродовж XVI – XVIII ст. Його варто враховувати дослідникам шкільної справи в Україні зазначеного періоду, воно зберігає науково-пізнавальне значення для вивчення педагогічних поглядів модерного часу.

Активним дослідником освітніх процесів у давній Польщі був Юзеф Лукашевич. Найбільшою його працею, у якій висвітлено історію розвитку шкіл у Польщі до кінця XVIII ст. стала чотирьохтомна монографія «*Historia szkół w Koronie i Wielkiem Księstwie Litewskiem od najdawniejszych czasów aż do roku 1794*». Автор був перш за все дослідником історії освіти, публіцистом, довгий час працював директором бібліотеки Рачинських у Познані, яку перед цим упорядкував. Народився він у шляхетській родині, освіту здобув у Ягеллонському університеті. Викладав у Познанській гімназії, співробітничав у часописі «*Przyjaciel ludu*» (1839 – 1845 pp.), публікації якого неодноразово уже згадувалися на сторінках цієї праці.

Після 1852 р. Ю. Лукашевич проживав у селі і займався науково-дослідницькою роботою. Він підготував до друку «*Pamiętniki*» Яна Паска, на сторінках яких є численні згадки про військові події на Волині та Україні в середині XVII ст. Дослідник перебував під впливом історичних поглядів Й. Лелевеля, що знайшло вираження у його зацікавленнях історією культури, коштулю, реформації. Підготував ряд джерельних праць про секту чеських братств, кальвіністів і антитринітаріїв. Все ж найбільшим його дослідженням є згадана вище «*Historia szkół w Koronie...*», чотири томи якої вийшли друком упродовж 1849 – 1851 pp. Вона написана на основі ґрунтовного джерельного матеріалу, переважно документів із

польських архівів, використані й друквані публікації із цієї проблематики.

Відомості про навчальні заклади на Волині містяться у четвертому її томі [496]. Тут знайдемо інформацію про становлення та функціонування єзуїтських колегіумів у Кременці (від 1720 р.), Луцьку (від обставин його виникнення на початку XVII ст.), Острозі (від 1624 р.), Овручі (від середини XVII ст.), Житомирі (від 1724 р.). У наступному розділі Ю. Лукашевич подав такі ж відомості про піарські школи на території Речі Посполитої, які почали тут появлятися із другої половини XVII ст. На території Волині ці заклади були відомі у м.Домбровиця (від 1740 р.), Межирічі Корецькому (від 1702 р.).

Такі ж короткі дані автор навів про навчальні заклади при базиліанських (уніатських) монастирях, які мали більше поширення на Волині, аніж піарські школи. Базилінські навчальні заклади були тісно пов'язані із релігійними установами, й існували у багатьох містах України. Найбільш відомі з них функціонували в Умані, Каневі, Бучачі, Вільно, Шаргороді. Про деякі із них пізніше присвятив окремі дослідження Ян Гіжицький, про що йтиметься далі. На сторінках праці Ю. Лукашевича знайдемо відомості про базиліанські школи при волинських монастирях у Любарі, Овручі, Острозі, Володимирі.

Згадана праця Ю. Лукашевича має значення як джерело для вивчення освітніх процесів на Волині. Її автор уникнув оцінки організації навчального процесу у цих закладах, рівня знань учнів, які вони тут отримували. Він лише подав короткі фактичні відомості з історії названих закладів, почерпнуті ним із різних архівосховищ, що може бути використано сучасними дослідниками цих проблем.

Важливою групою праць з історії розвитку освітніх процесів на Волині є мемуарні твори. З-поміж них найбільш помітними є спогади А. Анджейовського, В. Борейка, К. Міцовського, Ю. Джевецького та інших. Частина з них стосується Кременецької гімназії та ліцею, авторами їх випускники та викладачі цього закладу, деякі віддзеркалюють освітньо-виховні традиції у інших навчальних закладах регіону.

Мемуарний твір Вацлава Борейка [128] містить переважно опис звичаїв, традицій волинського населення у першій половині XIX ст. Територіально його спогади охоплюють Рівненський, Кременецький, Житомирський повіти Волинської губернії. Значну частину у них займають описи навчальних традицій у той час. Автор був уродженцем Волині, народився у с. Самостріли у родині Житомирського чашника. В. Борейко отримав непогану освіту саме у тогочасних навчальних закладах Волині, добре знав юриспруденцію. Т. Чацький запросив його до співпраці у розбудові освітньої справи на Волині. В. Борейко допомагав збирати фондуші для гімназії, він був членом судової едукативної комісії, опікувався Межиріцькою

піарською школою. Відповідно до своїх обов'язків члена судової едукативної комісії багато працював у архівах, відшукуючи записи про пожертвування на користь повітових шкіл, завдяки його наполегливості вдалося виграти чимало справ на користь розвитку освіти у краї.

На сторінках його споминів можна віднайти інформацію про заснування та розвиток піарських шкіл у Польщі та подробиці їх функціонування на теренах Волині, зокрема у Острозі та особливо детально про відому школу піарів у Межиричі Корецькому. Автор висловив і свої думки про переваги в процесі виховання такого закладу як конвікти, де учні проживали спільно під наглядом спеціальних дозорців. Головною перевагою на його думку було те, що у них запроваджувалася єдина система громадського виховання і освіти, чого не можна було досягнути при навчанні у домашніх умовах. Конвікти були платними, сума становила спочатку від 700, а пізніше піднялася до 1200 злотих на рік.

Спогади В. Борейка все ж у переважній частині відображають не стільки навчальні традиції, скільки взагалі побутові звичаї волинської шляхти першої половини ХІХ ст. Такими що найбільш детально описують облаштування тогочасних початкових шкіл Волині вважаються мемуари Кароля Міцовського [141]. У них знаходимо ґрунтовний нарис з історії становлення та розвитку піарської школи у Межиричі Корецькому, основи організації навчального процесу у ній. Нарис про цю школу хронологічно охоплює період від її заснування князем Любомирським у ХVІІІ ст. і до перших десятиліть ХІХ ст., коли вона була тісно пов'язана із Кременецькою гімназією.

Низку розвідок про історію окремих навчальних закладів при чернечих орденах Волині опублікував і Ян Марек Гіжицький. Одна з таких присвячена повітській школі в Почаєві [380] і, пов'язаному із нею, базиліанському кляштору. Автор висловив стурбованість, що до початку ХХ ст. так і не з'явилося опису базиліанського кляштору в Почаєві та школи при ньому.

У згаданій статті Я. Гіжицький наводить відомості про стан повітової школи на початку ХІХ ст. Автор подає дані про керівництво школи, її викладачів та учнів, їх чисельність. Він зазначає, що школа в Почаєві не могла бути чисельною, тому що поруч знаходилася Кременецька гімназія. Привертає увагу досить детальний перелік предметів, які вивчалися у школі та кількість годин, які на це відводилися. Серед предметів вивчали математику, фізику, логіку, географію, науку про торгівлю, зоологію, ботаніку, мінералогію, рільництво, рисування (останній предмет не був обов'язковим, а лише за бажанням тих, хто мав хист). Протягом 8 годин на тиждень учні вивчали релігію, при цьому Я. Гіжицький зазначає, що місце викладача православного катехізису було вакантним. Звертає увагу

відносно велика кількість іноземних мов, які тут викладалися: німецька, французька (які були традиційними), латинська, польська, російська. Таку ж кількість іноземних мов вивчали у Кременецькій гімназії, за що Тадеуша Чацького серйозно критикували куратори із Віленського університету, вважаючи, що це переобтяжує учнів.

Я. Гіжицький не ставив завданням досліджувати витoki і подальшу долю як школи так і базиліанського кляштору у Почаєві, він висвітлює лише епізод із її існування упродовж 1804 – 1831 рр. Автор обмежується згадкою про те, що базиліани віддавна мали школу у Почаєві, але від якого часу і коли вони тут появилися він не вказує. Не ставив він своїм завданням і досліджувати їх долю і після 1831 р. Автор лише обмежився повідомленням, що за наказом Віленського університету учні були розпущені по домівках. А після вакацій шестеро із них з невідомих причин не повернулися. Очевидно, освітянське керівництво Віленського навчального округу намагалося не допустити участі учнів у повстанських акціях, або хоча б продемонструвати власну непричетність до них. Однак після повстання російська влада все ж закрила школу, а 9 листопада 1831 р. і сам кляштор.

Дане дослідження Я. Гіжицького цінне тим, що він наводить детальну інформацію про навчальний процес у пересічній волинській повітовій школі, це може служити, окрім іншого, ще й джерельним матеріалом для дослідження освітніх процесів на Волині на початку XIX ст.

Головну увагу Я. Гіжицький приділив вивченню закладів монастирської освіти, яка переважала на Волині до XIX ст., зокрема у монастирях базиліан, кармелітів, тринітаріан. Цій проблематиці він присвятив низку своїх історичних розвідок. Праці Я. Гіжицького і на сьогодні становлять значний історіографічний інтерес. Враховуючи їх насиченість фактичними даними, вони зберігають науково-пізнавальне значення не лише для вивчення історії волинського регіону, але й для розуміння поглядів польських істориків XIX ст. на минуле українських земель та проблем української історії.

Проблемам розвитку базиліанських монастирів й навчальних закладів при них на Волині присвячені його праці «Z przeszłości zakonu bazylińskiego na Litwie i Rusi», «Spis klasztorów unickich bazylianów w wojewódstwie Wołyńskiem» [386] та інші. Досить ґрунтовну та велику за обсягом статтю він присвятив опису базиліанських шкіл в окремих містах та селах регіону, зокрема у м. Володимирі та селі Тригір'я [385], у м. Овручі на Житомирщині [388]. У них автор дав вичерпний опис як монастирських установ так і навчальних закладів при них. Я. Гіжицький проводив ту думку, що орден базиліан має чимало заслуг на полі розвитку шкільництва, його діяльність пережила занепад польської держави і згасла лише зі смертю останніх його членів у першій половині XIX ст. Завданням

своїх наукових пошуків він вважав зберегти від забуття результати просвітницької діяльності базиліан та представників інших конфесій. Для цього він зібрав чимало джерельного матеріалу як із приватних, родинних так із монастирських архівів, опублікованих джерел (у першу чергу у виданнях Київської Тимчасової Комісії по розгляду давніх актів), мемуарні твори (Юзефа Семашко), монографічні дослідження російських та українських (С.Голубєв, М.Петров), польських дослідників.

Описи Я. Гіжицьким монастирів та навчальних закладів не рівноцінні за змістом. Так розповідь про базиліанські школи у Володимирі є досить вичерпною. Тут можна віднайти документальні свідчення про початковий етап їх розвитку, про опікунів та меценатів, фундаторів, керівників та відомих вихованців. Хронологічно цей нарис охоплює період XVIII – початок XIX ст., долі окремих особистостей, пов'язаних із володимирськими школами, простежено до початку XX ст. Розділ про школу у селі Тригир'я (сучасне село Житомирського р-ну Житомирської обл.) коротший, поверховий, в основному через брак матеріалів та через те, що місцевий кляштор нічим особливим не виділився. До нього додано генеалогічну таблицю православного роду Вороничів гербу Павенжа, один із представників якого – Олександр Григорович – був фундатором цього монастиря у другій половині XVI ст. (у 1583 чи 1598 р). Уніатським монастир став лише на початку XVIII ст.. Більше відомостей про нього автор мав із кінця цього століття.

Кременецька гімназія була важливим осередком та яскравим явищем у розбудові публічної освіти не лише на Волині а й загалом в Україні першої половини XIX ст. Функціонувала вона короткий час, заснована була у 1805 р., у 1818 р. їй надано статус ліцею, а у 1832 р. заклад був закритий після польського повстання 1830 – 1831 рр. У сучасній українській педагогічній науці не бракує досліджень із історії її заснування, становлення та розвитку. Назвемо монографії С. Коляденко [230], Н. Сейко [269], науковий збірник «Волинські Афіни» [184]. Однак у цих працях на нашу думку польські джерела залучені недостатньо, що призвело до певної поверховості у висвітленні організації тут навчального процесу та розвитку цього навчального закладу. Тому є необхідність залучення до наукового обігу праць польських авторів, особливо тих, які підготовлені на базі оригінального джерельного матеріалу.

Одною з перших праць, присвячених історії Кременецької гімназії є монографія Алойзи Осінського «O źyciu i pismach Tadeusza Czackiego» [515]. Вона написана невдовзі після смерті Тадеуша Чацького, детально висвітлює життєвий шлях польського графа, життя і праця якого були невіддільними від Волинської гімназії, засновником якої він був. Через це на сторінках книги знайшли своє відображення і перші роки становлення та

функціонування цього навчального закладу. Цінність книги в тому, що вона написана сучасником, безпосереднім очевидцем, який довгий час був викладачем гімназії. Монографія написана на основі листування Т. Чацького, його промов, та на базі власних спостережень автора. Зазначимо також, що інформацію, викладену у цій праці, широко використав Міхал Ролле при написанні своєї монографії «Ateny Wołyńskie» про історію гімназії (про це йтиметься далі).

А. Осінський залишив чимало й інших праць, переважно релігійного та педагогічно-дидактичного характеру. Їх перелік можна знайти на сторінках монографії В. Єршова [213, с. 113 – 114]. Низка його історичних праць залишилася неопублікованими і нині зберігаються у відділі рукописів ЛННБУ ім. В. Стефаника у Львові.

З-поміж них привертає увагу невелика дослідницька робота «O jezuitach w Polsce w wieku XVI r.х. Ał. Osińskiego», присвячена історії заснування ордену єзуїтів у Польщі, розвитку ними навчальних закладів. Тут же дані короткі біографічні дані про вчених, які працювали в рамках цього ордену [3], серед них зазначені й уродженці руських земель. Для волинських краєзнавців більш важливим є рукопис його праці «Opis zakładów chwalebnych przed ludźmi a świętych przed Bogiem przy Kolegiacie Ołuckim xiążąt Radziwiłłów z dołączeniem obięciem tej infułacyi od Ałojzego Osińskiego» [2]. По суті цей опис є підбіркою актових матеріалів, які стосуються історії волинського містечка Олики та навчальних і благодійних закладів у ньому, заснованих власником містечка князем Войцехом Станіславом Радзивіллою та розвинутими іншими нащадками цього князівського роду. А. Осінський подав короткий власний коментар цих документів, навів біографічні відомості про рід Радзивіллів та його маєтки на Волині. Підібрані автором актові матеріали хронологічно охоплюють період XVI – XIX ст. Тут же є низка документів, які стосуються й освітньої роботи в Олиці й самого А. Осінського. Це його промова під час вступу на посаду Олицького інфулата, та деякі інші, які відображають історію навчальних закладів у цьому містечку.

Для дослідників розвитку освітньої справи у Кременецькій гімназії становитимуть інтерес конспекти уроків та завдання, які А. Осінський пропонував учням Кременецької гімназії із польської мови та літератури, із античної літератури [1]. Автор вважає необхідним навести ряд витягів із останньої справи, які дадуть уявлення про те, що вивчали учні гімназії на уроках:

Про Атенеум.

Атенеум так називалося публічне місце, яке отримало назву від Атен, або від грецького імені Атени Паллади, богині знань і науки (umiejętności). На тому місці збиралися учителі вільних наук, риторичні і поети читали тут свої твори. Це місце було розділене на публічні амфітеатри і облаштоване сидіннями для громадських зібрань. Такі

атенеуми були у найбільших містах Римської держави. Але найвідоміший був у Римі, заснований Адріаном, а в Лугдині – Калігулою. Александер Север відвідував атенеум у Римі для слухання грецьких і латинських риторів та поетів. Гордіан у молодості навчався там декламуванню. Нині цей вираз вживають для означення академії та місця зібрання учених [1, арк. 18 – 19 (за пагінацією А.Осінського)].

Про ліцей.

Ліцей походить від грецького виразу *lykeion* – місця розташованого недалеко від Атен. Місце це було прикрашене садами, де Арістотель навчав філософії. Нині цей вираз означає місце де збираються літератори, але у новій урядовій публічній інструкції воно означає те що колись називалося колегіумом" [1, арк. 19 (за пагінацією А.Осінського)].

Поруч можна знайти чимало іншої цікавої пізнавальної інформації із античної історії, хронології, нумізматики, літературних термінів тощо. На нашу думку, вони засвідчують, що навчальний процес у гімназії був далекий від схоластики, учні дізнавалися чимало важливої інформації, яка сприяла піднесенню їх інтелектуального та культурного рівня.

У середині XIX ст. почали з'являтися й мемуарні твори переважно випускників гімназії/ліцею, у яких з перших уст відображені традиції організації навчального та виховного процесу у цьому закладі. Найбільшу цінність з нашої точки зору становлять спогади Антонія Анджейовського «*Ramoty starego Detiuka o Wołyniu*» [124 – 127], які вперше були опубліковані у Вільно у 1861 р., пізніше були вдруге видрукувані там же у 1921 р. Незаможна шляхетська родина автора належала до гербу Прус (Prus) і походила, очевидно, із Литви зі Слоніма. У пошуках матеріального достатку переселилася на Волинь, де й народився Антоній. Невідомо чому він назвав себе у мемуарах Детюком. Є згадки, що до його матері зверталися «тоја Detiukowa» [582, s. 5], можливо це було якимось родинним прізвиськом автора.

Початкову освіту А. Анджейовський здобував у школах Корця, Тучина, Межиричі Корецькому. Із 1801 р навчався малярству та природничим наукам у Віленському університеті під керівництвом Єнджея Снядецького. Потім розпочав систематичні ботанічні студії в Кременецькій гімназії під керівництвом Ф. Схейдта і В. Бессера. Опісля того обійняв кафедру ботаніки і зоології у Кременецькій гімназії. Став найближчим помічником і співпрацівником В. Бессера. брав активну участь в діяльності «Товариства юнаків Волинської гімназії, які навчаються правильному мовленню та писанню» а протягом 1809 – 1813 та 1818 – 1823 років очолював це товариство. Отож він був безпосередньо обізнаний із внутрішніми порядками і традиціями гімназії.

Мемуарний твір А. Анджейовського є різноплановим, у ньому змальовано широку картину побутового та культурного життя Волині наприкінці XVIII – першої половини XIX ст. Все ж значну частину своїх спогадів він присвятив Кременцю. Автор був свідком розквіту та занепаду школи, мав нагоду зблизька спостерігати за діяльністю Т. Чацького. Найбільшою заслугою останнього мемуарист вважає те, що йому вдалося прищепити молоді любов до навчання і науки. Методи Т. Чацького, його задуми були втілені у кожній школі, яку він створив або опікувався – у Вінниці, Умані, Межирічі Корецькому. Києві.

У «*Ramotach...*» читач зможе віднайти чимало подробиць із життя Кременецької школи, характеристик учнів та викладачів, між якими на його думку існувала приязнь і взаємоповага. Він наголошує що учні щиро любили свій навчальний заклад, який був для них не місцем безплідних мук, а вогнищем високого розумового напруження і великих можливостей. Для автора був характерний жвавий стиль розповіді. Він дуже мальовничо описав Кременецьке життя в часи існування тут навчального закладу.

М. Ролле у своїй монографії звернув увагу на певні неточності у спогадах А. Анджейовського, а самого автора назвав значною мірою самоуком [588, s. 241, 254]. Все ж його мемуари є цікавим джерелом для вивчення побутового, культурного та й господарського життя Волині першої половини XIX ст.

Емоційно та досить детально описує життя Кременецького навчального закладу у своїх мемуарах Густав Олізар [143]. Автор був близько знайомий із засновником гімназії Т. Чацьким та іншими відомими викладачами, керівниками й випускниками цього навчального закладу. У своїх мемуарах він подав чимало подробиць із їх життя у той час, розповів про діяльність навчального закладу. Г. Олізар писав свої мемуари уже на схилі життя, а опубліковані вони були після його смерті. Він був далекий від того щоб аналізувати переваги і недоліки організації навчального та виховного процесу в гімназії, мемуарист лише відмітив велике значення яке мала гімназія як для Волині загалом так і безпосередньо для розвитку міста Кременця.

Своєрідним епістолярним джерелом для вивчення історії Кременецького навчального закладу є мемуарний твір Юзефа Джевецького [133 – 134]. Вперше його мемуари були опубліковані у Вільно у 1858 р., вдруге – у Кракові у 1891 р. Автор у першій половині XIX ст. був відомим на Волині громадським діячем. Народився у селі Юшківці Кременецького повіту, початкову освіту здобував у Кременецькій школі із 1871 р. На сторінках його «*Ramiętnika...*» знаходимо відомості про стан освіти у 80-ті роки XVIII ст.

Саме у ці роки розпочинала свою діяльність Комісія Едукаційна, яка хоч і повільно і з труднощами, та все ж поширювала

свій вплив і на Волинь. Головним недоліком освітянської справи на Волині того часу Ю. Дзевецький називає відсутність досвідчених вчителів. Орден єзуїтів, в навчальних закладах якого працювало чимало досвідчених педагогів, на тоді уже припинив свою діяльність, тому головним чином сподівалися на нових випускників Краківського університету. Першими з-поміж його вихованців, котрі приїхали працювати на Волинь були А. Ярко́вський, Мировський, Очвейовський, яких пізніше ми бачимо викладачами Кременецької гімназії. Тоді ж почали з'являтися й нові підручники для шкіл. Тобто мемуари Ю. Дзевецького засвідчують спадкоємність освітянських традицій у Кременці на зламі XVIII – XIX ст.

Власне «Pamiętnik...» Ю.Дзевецького завершується спогадами про військові події до 1802 р., у яких автор брав участь як вояк польських легіонів в Італії. Для висвітлення освітніх та інших громадсько-культурних подій Волинської та Подільської губерній більше значення має доповнення до нього «Reszty pamiętnika...» [134], підготовлене Ю.-І. Крашевським на основі рукописних матеріалів та нотаток цього автора. По суті це публікація листів до нього відомих діячів Волині того часу. З-поміж них листи Г. Коллонтая, Т. Чацького та багатьох відомих урядовців, громадських діячів, які стосуються широкого спектру проблем культурного, освітнього, громадсько-суспільного життя волинського краю, до яких мав стосунок автор як маршалок шляхти Кременецького повіту Волинської, а пізніше Гайсинського Подільської губерній.

Названі мемуарні твори не вичерпують усіх публікацій такого виду про Кременецьку гімназію/ліцей. Усі інші в такому ж позитивному ракурсі висвітлюють чимало подробиць внутрішнього життя цього навчального закладу. Чималий інтерес у цьому плані викликають спогади Кароля Качковського [138 – 140], Кароля Вітте [156] та інших. Їх перелік та оцінку можна віднайти на сторінках монографії М. Ролле. Згадані мемуарні твори прислужилися дослідникам при підготовці наукових розвідок про історію начальних закладів як у Кременці так і в інших місцевостях Волинської губернії.

Оригінальним дослідженням історії Кременецької гімназії є стаття графа Людвіка Денбіцького [363]. Вона присвячена першим рокам існування Кременецької гімназії, власне до 1813 р. Вищеназвані праці з історії цього навчального закладу в центр уваги ставлять постать графа Тадеуша Чацького, ксьондза Гуго Коллонтая, Яна Снядецького. Л. Денбіцький головну увагу звернув на заслуги у розвитку освітньої справи на Волині представників роду Чарторийських – батька та сина Адама Казимира та Адама Єжи. Саме із діяльністю останнього на посту куратора Віленського навчального округу започатковується новий етап у розвитку освітніх процесів на Волині і Литві – розвиток публічної світської освіти. Автор наголошує, що гасло публічної освіти, яке є звичним і традиційним у

другій половині XIX ст., на його початку було цілковитою новацією. Діяльність князя А. Є. Чарторийського була направлена на те, щоб польський елемент не розчинився у російському, особливо у тих провінціях, де основна людність мала етнографічну, мовну і релігійну відмінність. На думку Л. Денбіцького, діяльність князя А. Чарторийського на посаді куратора Віленського округу становить важливий розділ в історії виховання і публічної освіти і вимагає окремого дослідження.

У своїй статті Л. Денбіцький наводить певні штрихи з історії родоvodu князів Чарторийських. Він нагадує про їх русько-литовське походження, але наголошує, що сучасні його представники давно уже забули про своє первісне походження, хоч і володіють чисельними маєтками саме на Русі й Литві і до сьогодні пишуться князями на Клевани та Жукові. Та вся їх діяльність давно уже перенесена до Крони, завдяки їх шлюбним зв'язкам.

Названа стаття Л. Денбіцького написана на основі кореспонденції засновника гімназії Т. Чацького і князя генерала Адама Казимира Чарторийського, батька куратора Віленського навчального округу Адама Єжи Чарторийського. Свого часу старший Адам Чарторийський, у період правління короля Станіслава Августа був засновником, відомого у Речі Посполитій, навчального закладу – кадетського військового корпусу у Варшаві. Автор статті використав лише ту частину кореспонденції, яка стосується історії Кременецького навчального закладу. Л. Денбіцький зазначив, що генерал А. Чарторийський надав значну підтримку Тадеушу Чацькому, у першу чергу моральну та методичну, у заснуванні та налагодженні навчального процесу гімназії. Дослідник представляє справу утворення Кременецької гімназії як продовження родової традиції князів Чарторийських, а граф Т. Чацький був вірним спільником у реалізації їх задумів. Тадеуш Чацький визнавав першість і моральну зверхність засновника Варшавської школи кадетів. Прислухався до його думки, надсилав у Пулави, маєток старого А. Чарторийського, річні звіти про стан гімназії.

Як відомо, керівництво Віленського університету критикувало Т. Чацького за надмірну кількість іноземних мов, які вивчали учні гімназії. Листування із генералом засвідчує, що візитатор планував іще додатково вивчення тут гебрейської, халдейської, арабської, італійської, англійської мов і жалкував, що для цього не вистачає учителів. Разом із тим у листах до князя граф бідкався, що учні часто більше знають про Африку, аніж про те, що має рідна земля.

Цікавим моментом статті Л. Денбіцького є згадки про стосунки генерала А. Чарторийського із молодим Йоахимом Лелевелем, майбутнім дослідником польської історії. Старший А. Чарторийський підтримував молодого історика у його починаннях, рекомендував його Т. Чацькому, щоб той підшукав йому місце

викладача у гімназії. Граф (як і ректор Віленського університету Ян Снядецький) не зовсім доброзичливо відгукувався про перші наукові спроби молодого історика. Про його працю «O początkach narodu litewskiego» Т. Чацький сказав, що Й. Лелевель іще багато речей не знає, а про праці А. Нарушевича судить надто сміливо, йому слід почитися мистецтву писання історії. У листі до А. Чарторийського від 16 квітня 1809 року Т. Чацький зазначив, що «Лелевель приїхав, мало що вміє, але працьовитий». Т. Чацький склав для нього програму вивчення праць істориків, які мали б послужити зразком для дослідницької роботи молодого історика. Якою могла бути ця програма можна судити із зауваження Т. Чацького, висловленого у цьому ж листі, що «Сумна то справа, що ані в історії, ані в літературі, ані в нумізматичі, ані у праві ми не маємо поляків – виховувати їх – ось сьогоднішня потреба» [363, s. 80]. Як уже зазначалося у цьому дисертаційному дослідженні, Т. Чацького вважають зачинателем польської наукової нумізматичі, продовжувачем його досліджень у цій галузі історичної науки в європейському масштабі пізніше став Й. Лелевель.

На думку Т. Чацького, новітню історію не можна писати пером Таціта чи Лівія, бо їх не цікавила історія розвитку людського інтелекту та наукових відкриттів, їх не приваблювала історія віддалених народів. Т. Чацький вважав, що головними рисами сучасного історика мають бути детальність, скрупульозність дослідження, безсторонні судження, покладені на шальки розуму [363, s. 79].

Граф надавав допомогу старому князю у написанні ним праці з історії правління Зигмунта Августа. Т. Чацькому, після третього поділу Речі Посполитої, дістався архів короля Станіслава Августа, так звані «Теки Нарушевича», які містили багатий матеріал з минулого польської держави. У листах до А. Чарторийського Т. Чацький підтримував стремління старого князя до дослідницької роботи на теми історії і зазначав, що його план написання такого історичного твору відповідає потребам сучасного читача. Коли у 1810 р. генерал анонімно видав у Вільно працю «Myśli Dantyszka», граф, ніби-то не знаючи автора, похвалив цей твір у листі до А.К.Чарторийського. Т. Чацький давав поради й іншим авторам, які вивчали минуле Польщі, наприклад Оссолінському, який писав працю про Зигмунта І.

У статті Л. Денбіцького на основі кореспонденції цих двох діячів, висвітлено й деякі важливі подробиці з історії Кременецької гімназії. Так у листі від 12 серпня 1810 р. Т. Чацький ділиться із князем своїми планами про заснування друкарні у Кременці, на яку він покладає чималі надії. Маловідомою сторінкою Кременецької епопеї Т. Чацького є його клопотання у 1811 р. про заснування у Кременці періодичного видання – «Dziennika», який мав би стати єдиним подібним виданням на вісім західних губерній Російської

імперії. Навіть місто Вільно у той час не мало свого тижневика. У цій справі Т. Чацький покладав надії на викладача словесності Евсебіуша Словацького. Однак, той прийняв запрошення на роботу у Віленський університет і, до речі, став там одним із засновників та першим редактором «Кур'єра Віленського». Після того Т. Чацький запросив до організації видання «Dziennika» літератора Алойзи Фелінського [363, s. 84]. Перший випуск цього періодичного видання планувалося випустити у січні 1812 р. Однак цьому, очевидно, завадили потрясіння, які гімназія пережила у зв'язку із французько-російською війною 1812 р. та смерть Т. Чацького на початку 1813 р.

Цією датою Л. Денбіцький завершує своє дослідження. Війна 1812 р. та смерть графа перервала переписку. Автор констатує, що Кременецька школа і надалі продовжувала жити закладеними ним традиціями, його справи творили цілу епоху в громадському і цивілізаційному житті. Про те, що літературні традиції, закладені Т. Чацьким у Кременці, не перервалися із його смертю, засвідчує невеличка замітка Шимона Конопцяцького «Wyjątek z listu 28 lutego 1857 r z Ławgnowieś» [453]. У ній йдеться про відвідини міста у 1822 р. польським поетом Людвіком Кропінським. На вечірці, яка була організована за участю викладачів ліцею, він читав уривки із своєї поеми «Julia i Adolf». Це мало великий розголос та викликало захоплення місцевої інтелігенції.

Закладена Т. Чацьким, школа мала багато позитивних рис, не лише завдяки тим предметам, які вивчалися, але й тим, що формувала навички поведінки, світські правила, моральні принципи, колективістський дух у своїх вихованців. Л. Денбіцький особливу увагу звернув на світський характер гімназії, Тут з-поміж великої кількості предметів, які вивчала учнівська молодь бракувало науки релігії, за винятком катехізису та поверхового ознайомлення із Святим Письмом у нижчих класах. Релігійну науку тут заміняла наука моральності, яку викладав ксьондз Алойзи Осінський. Але це не була католицька етика, а саме деїстична моральність привнесена із XVIII ст.. На жаль на цю характерну рису навчального процесу Кременецької гімназії, не звернули увагу сучасні дослідники її історії. Правда це не означає, що тут панувало безвір'я. Дух віри був на належному рівні і Кременець не залишив по собі слідів недовірства [363, s. 86].

Використана Л. Денбіцьким кореспонденція між Т. Чацьким та генералом А.К.Чарториським, висвітлює нові цікаві подробиці не лише про історію Кременецької гімназії, але й дає можливість глибше пізнати погляди Т. Чацького на історію та її дослідження.

Для дослідників історії Волинської гімназії цікавими будуть, опубліковані К. Сенкевичем у другому томі, листи та замітки Тадеуша Чацького, які стосуються історії цього навчального закладу, стосунків Т. Чацького з князем А. Чарторийським та з ректором

Віленського університету Я. Снядецьким, подробиці про обставини життя гімназії упродовж 1810 – 1812 рр. Вони містять відомості про фінансовий, господарський стан гімназії, перебіг навчального процесу [622].

Цікаве дослідження про фінансовий бік заснування та функціонування Кременецької гімназії/ліцею здійснив Ян Добжанський «Z dziejów ofiarności na cele oświaty na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w latach 1795 – 1832» [365]. Автор, на основі раніше не публікованого архівного матеріалу, представив широку картину жертвності волинської спільноти на справі розвитку освіти упродовж 1795 – 1832 рр., хоч у заголовку статті зазначені території Поділля та Київщини (України), все ж розглядає він в основному пожертви жителів Волинської губернії. У статті автор показує як Т. Чацький зумів переконати усе волинське обивательство опікуватися школами та матеріально підтримувати існування гімназії. Без такої підтримки населення Кременецька гімназія/ліцей не зміг би досягнути такого помітно високого рівня організації навчального та виховного процесу.

Кілька фрагментів спогадів про Кременецький ліцей залишила у «Pamiętnikach...» Єва Фелінська. Вони стосуються короткого періоду перебування на посаді директора ліцею Алойзи Фелінського, який був братом її чоловіка. Спогади Є. Фелінської у переважній частині мають характер малоцікавих побутових нотаток. Все ж деякі моменти становлять інтерес для дослідників. Про них уже йшлося у 3-му розділі цього дослідження, у параграфі про селянську проблему на Волині. У її мемуарах може зацікавити й розділ IX «Ałojzy Feliński w Krzemieńcu» [374, s. 327 – 357]. Є. Фелінська щиро шанувала літературний талант свого родича зі сторони чоловіка, захоплювалася його творами, брала участь у їх обговорення на під час зустрічей у Осовій – маєтку А. Фелінського. Вона щиро раділа за нього, коли він зайняв посаду директора ліцею та викладача історії та літератури у ньому. Ця посада відповідала його здібностям і задовольняла духовні потреби. А. Фелінський був шанувальником Т. Чацького і гаряче взявся за продовження його справи.

Головним у своїй діяльності новопризначений директор вважав моральне виховання молоді, продовження тих традицій, які були закладені Т. Чацьким. Він намагався пропагувати їх своїм власним прикладом. Очевидно Є. Фелінська небагато знала про його діяльність на цій посаді, тому що обмежується лише прикладом запровадження обов'язкового носіння шкільної форми, яке мало б породити у свідомості ліцеїстів усвідомлення людської рівності, щоб не кидалася в очі різниця у їх фінансовому становищі, для того щоб учня шанували лише за здібностями.

Є. Фелінська зазначає, що система виховання у Кременецькому ліцеї схвалювалася обивателями не лише Волинської

губернії, але й сусідніх територій. Батьки із задоволенням посилали сюди своїх дітей на навчання. Разом із тим існування у місті ліцею позитивно впливало на розвиток міста, тут оселилося чимало заможних жителів, що сприяло не лише економічному, але й культурному його піднесенню.

Важливе значення для вивчення історії Волинської гімназії та просвітницької діяльності Тадеуша Чацького має дослідження М. Балінського «Jan Śniadecki i Tadeusz Czacki» [322, s. 1 – 86]. Ця праця має джерельний характер. М. Балінський видрукував їх листування, і прокоментував особистісні стосунки між ними. Завдання, яке ставив перед собою М. Балінський – в'яснити взаємовідносини цих двох видних діячів польської освіти. Це було викликано тим, що у першій половині ХІХ ст. у польській історіографії з'явилося ряд досліджень, де подавалися хибні відомості про їх взаємини, зокрема акцентувалося на розбіжностях у їх поглядах на розвиток публічної освіти у волинському регіоні. М. Балінський зазначив, що такі твердження базуються на слухах осіб недостатньо обізнаних і упереджених, або ж на уривчастих даних із окремих листів Т. Чацького. Тому такі праці не могли правдиво відобразити взаємні стосунки цих заслужених і поважних мужів. У розпорядженні М. Балінського була обширна кореспонденція Т. Чацького та Я. Снядецького, яка дала змогу досліднику проаналізувати їх працю на ниві розвитку освіти в краї на основі першоджерел.

Як видно із опублікованої кореспонденції, у стосунках Я. Снядецького і Т. Чацького можна виділити два періоди. Перший – від 1800 р. до призначення Я.Снядецького ректором Віленського університету. У цей час їх стосунки опиралися на взаємну повагу і були спокійними. Т. Чацький вважав Я. Снядецького визначним астрономом і талановитим математиком європейського рівня. Захоплювався його трактатом про М.Коперника, займався розповсюдженням його творів. Підбираючи викладацький колектив для Волинської (Кременецької) гімназії Т. Чацький рахувався із думкою Я. Снядецького, зокрема щодо запрошення до Кременця відомих краківських науковців Ю. Чеха, Схейдта, (у листі від 24 VIII 1803 р.). У цьому ж листі Я. Снядецький висловив свої міркування щодо запрошення викладачів чужоземців, наголосивши, що вони навіть будучи геніальними вченими, не зможуть добре навчати місцеву молодь через незнання мови, тому освіта не матиме користі від таких учителів [322, s. 15]. Ці думки Я. Снядецький висловив щодо колективу Віленського університету. Однак, Т. Чацький взяв до уваги такі міркування свого приятеля і при доборі викладацьких кадрів Кременецької гімназії основним критерієм для нього було володіння претендента польською мовою. Єдиний виняток становив викладач ботаніки німець Вілібальд Бессер. Однак Т. Чацький давав йому рекомендації оволодіти польською мовою [588, s. 39].

Як видно із листів, Я. Снядецький під час поїздки до Європи (Франція, Італія, Австрія) виконував прохання засновника Кременецької гімназії закупувати для її потреб навчальну літературу та наочне обладнання, зокрема для астрономічної обсерваторії [322, s. 21]. У одному із листів від 5 (17) травня 1806 р. Т. Чацький ділився своєю радістю з того приводу, що Кременецька гімназія отримала краще Положення (статут) ніж інші навчальні заклади такого типу, що подає надію на те, що цей інститут може «перевищити всі закордонні академії в багатьох важливих предметах» [322, s. 24]. Очевидно, що Т. Чацькому вдалося у цьому відношенні багато чого досягнути. Так один із кременецьких випускників Кароль Сенкевич, маючи нагоду відвідувати заняття у Женевському університеті, зазначив, що предмети в ньому подаються на рівні не вищому ніж у Кременці [414, s. X].

У кореспонденції висвітлюються й обставини, пов'язані із призначенням Я. Снядецького ректором Віленського університету. Т. Чацький мав доручення від куратора Віленського навчального округу князя Адама Чарториського, умовити Я. Снядецького погодитися зайняти цю посаду. У своїх листах до астронома й математика граф наводив чимало доказів, щоб схилити того обійняти посаду ректора.

Зрештою, після повернення із закордонної подорожі, той дав згоду. І саме у Порицьку на Волині, в родинному маєтку Т. Чацького із його рук, Я. Снядецький отримав підтвердження свого обрання ректором Віленського університету [322, s. 26]. Після того почався новий етап їх міжособистісних стосунків, уже не стільки товариських скільки урядницьких, між ректором та, підпорядкованим йому, візитатором шкіл трьох губерній. Ці стосунки були непростими. Між Т. Чацьким та Я. Снядецьким часто виникали гострі суперечки, причиною яких були в першу чергу справи Кременецької гімназії, як з приводу організації навчального процесу так і її матеріального забезпечення.

Найбільш гострими були дискусії з приводу фондушів на справи виховання, які до 1767 р. належали єзуїтам. Як видно із, опублікованих М. Балінським, листів Я. Снядецького і Т. Чацького суперечки у даному випадку були не про їх вузькогосподарські інтереси, а зіткнулися різні бачення проблеми ефективного матеріального забезпечення публічної освіти у Волинській губернії, власне із приводу використання для цього колишніх єзуїтських володінь.

Переважив проект Т. Чацького і за його поданням царським указом 21 грудня 1807 р. створювалося дві Судові Едукаційні комісії – одна для Литви і Білорусі, друга – для Волині, Київщини і Поділля. Комісії мали б безпосереднього розглядати та вирішувати долю фондушевих маєтків.

Досить гострим був спір про долю колишнього єзуїтського володіння містечка Сураж, який за рішенням Волинської Судової

Едукаційної комісії, у якій головував Т. Чацький, був вилучений із загального освітнього фондушу і переданий на потреби конвікту учителів парафіяльних шкіл при Кременецькій гімназії. Ян Снядецький вважав, що таке рішення грубо порушує правові норми і вимагав скасувати це рішення. Тобто, ми є свідками турботи Т. Чацького про навчальні заклади у Кременці, для матеріального забезпечення яких він не зупинявся ні перед чим і не гребував ніякими можливостями. Натомість Я. Снядецький стояв на сторожі правового вирішення цих проблем, без порушень діючих інструкцій і положень.

Листи Т. Чацького і Я. Снядецького, незважаючи на розбіжності в поглядах, які залишилися і надалі, засвідчують взаємну повагу їх один до одного. А різниця в баченні шляхів вирішення окремих проблем, на думку М. Балінського, виникала з характеру цих діячів та із їх службового становища. Я. Снядецький мав турбуватися не лише про Віленський університет, але й про всі школи в дев'яти губерніях. Т. Чацький, як візитатор шкіл Волинської, Київської та Подільської губерній, йому підпорядковувався, але як творець Кременецької гімназії був певним винятком у цій ієрархії і часто поступав так як вважав за потрібне, не рахуючись із думкою ректора. Спори між ними, із невеликими перервами, тривали постійно. Т. Чацький від самого початку заснування Кременецької гімназії мав намір перетворити її на університет. І тому навчальний процес у ній був організований за окремим планом, який виходив за рамки звичайної гімназії. Я. Снядецький погоджується на такий стан справ у Кременці, все ж не дозволяв запроваджувати подібну систему навчання в інших закладах, що теж викликало гострі суперечки між ними.

Одною із навчальних проблем було вивчення у Кременці п'яти іноземних мов. Я. Снядецький вважав це надмірним, що могло зашкодити засвоєнню учнями інших предметів. Однак, Т. Чацький обстоював необхідність вивчення іноземних мов життєвими потребами, використовував і такий аргумент, що подібні нестандартні заходи в організації навчання сприятимуть зростанню авторитету гімназії, забезпечать притік до неї більшої кількості учнів та авторитетних викладачів.

Причини непорозумінь між цими діячами пояснювалися і недостатнім фінансуванням навчальних закладів. Дбаючи про розвиток Кременецької гімназії і маючи на меті перетворити її на університет, Т. Чацький часто йшов на фінансові порушення, використовував для потреб Кременця фондуші, які призначалися для інших гімназій (Вінницької, Київської, Житомирської), що завжди викликало обурення ректора Я. Снядецького, який повинен був турбуватися про рівномірний розвиток усіх навчальних установ.

Сам Я. Снядецький у листах заперечував наявність будь-якої ворожості і недобррозичливості у взаєминах із Т. Чацьким. У листі від

27.03.1810 р. він наголошував, що існує лише певна різниця у поглядах на деякі справи та інтереси, але кожен з них поступає відкрито без претензій на те, щоб його спосіб мислення став правилом для іншого. Позитивне ставлення ректора Віленського університету до засновника Кременецької гімназії проявилось у 1810 р., коли група недоброзичливців Т. Чацького звинуватила його у фінансових зловживаннях та неналежній організації роботи начального закладу. Спеціально утворена комісія розглядала фінансові проблеми на засіданнях у Житомирі, а перевірка педагогічної сторони проводилася посланцями Віленського університету у Кременці. Обидві комісії повністю виправдали Т. Чацького. І серед тих, хто його підтримав у цю важку хвилину, коли виникла загроза закриття гімназії у Кременці і перенесення її до Харкова або до Києва, був і ректор Віленського університету Ян Снядецький. Опубліковані листи свідчать, що він щиро турбувався ходом навчального процесу в гімназії та піклувався долею кращих її викладачів. Після цього епізоду їх кореспонденція стала більш приятельською та спокійнішою, хоч і надалі тривали дискусії щодо організації конвіктів при гімназіях.

Ці спори припинила лише смерть Т. Чацького у лютому 1812 р. Я. Снядецький висловив щирий жаль з приводу втрати цього великого обивателя і працівника на ниві розвитку освіти в регіоні [322, s. 83].

У трактуванні М. Балінським відносин цих двох діячів є певне замишування в дусі романтизму польського патріота видатними діячами польської освіти. Незважаючи на те, що постійно між ними були спори, історик підкреслює доброзичливий характер їх стосунків, хоч їх ввічливі фрази у листах можна сприймати як данину традиції та звичку вихованих людей. Разом із тим, опублікована М. Балінським кореспонденція, є цінним першоджерелом для вивчення процесів розвитку освіти у Волинській, Київській, Подільській губерніях на початку XIX ст.

Окрім згаданих епізодів, ця кореспонденція містить і багато інших важливих деталей для дослідження даної проблеми, які розширяють наші уявлення про початковий етап функціонування Волинської (Кременецької) гімназії. При цьому слід пам'ятати, що, як зазначив сам М. Балінський, у його розпорядженні були не всі листи цих діячів. Тому варто залучити до аналізу й інші листи Т. Чацького та Я. Снядецького, котрі стосуються Кременецької гімназії. Частина з них опублікована Т. Вежбовським, частина – К. Сенкевичем [608, s. 121 – 180].

До сьогодні в українській історіографії маловідомою залишається праця Теодора Вежбовського «Materiały do dziejów Piśmennictwa Polskiego i biografii pisarzy polskich» [106 – 107], у якій опубліковано ряд документів, які стосуються розвитку освітніх

процесів в Україні на початку XIX ст. На наш погляд, знайомство з ними додасть нові штрихи до наших знань про початковий етап розвитку Кременецької гімназії, повніше розкриє атмосферу формування у ній науково-методичних засад навчального процесу.

Згадана праця Т. Вежбовського вийшла у двох томах у Варшаві на початку XX ст.: перший том з'явився у 1900 р., другий – у 1904–му. Вона була видрукувана при фінансовій підтримці благодійницької каси Юзефа Мянговського, яка у важких умовах відсутності національної польської державності і русифікації забезпечувала коштами видання наукових праць з польської історії та літератури, у першу чергу підручників та енциклопедій.

У двох томах своєї праці Т. Вежбовський зібрав архівні матеріали, які стосуються як приватного життя, так і творчої діяльності багатьох відомих польських літераторів та громадсько-політичних діячів. Документи охоплюють значний хронологічний період – від 1398 до 1830 р. У числі матеріалів, опублікованих Т. Вежбовським є низка документів, які безпосередньо стосуються історії освітніх процесів на території Волині, Кременецької (Волинської) гімназії перших років її розвитку та тих діячів, які стояли біля витоків гімназії, формували навчально-виховні та наукові засади її подальшого функціонування.

Це листи відомих освітніх та громадських польських діячів, життя яких тою чи іншою мірою пов'язана з волинським регіоном: Т. Чацького, Я. Снядецького, Г. Коллонтая, Евсебіуша Словацького та інших. Вони дають змогу розширити наші уявлення про процес становлення цього навчального закладу у контексті тогочасних політичних та суспільних реалій. На жаль, ці листи мають односторонній характер, ми не маємо листів у відповідь, або пропозицій, які ним передували.

Загальновідомою є роль Тадеуша Чацького у заснуванні гімназії. Цікавою для нас є значна співпраця з ним відомого політичного та освітнього діяча, історика Гуго Коллонтая. У 70 – 80 – х роках XVIII ст. він був членом Комісії Едукаційної Народової, яка опікувалась розвитком освіти у тогочасній Польщі. Він розробив проект ґрунтового реформування Краківської Академії та, незважаючи на опір духовенства та старих освітніх кадрів, втілював його у життя, що перетворило Краківський університет у передовий навчальний заклад того часу. У 90-ті рр. XVIII ст. Г. Коллонтай був серед авторів Травневої Конституції 1791 р. та учасником повстання під проводом Т. Костюшка, через що змушений емігрувати. Однак, невдовзі був арештований австрійськими властями і 7 років провів у в'язниці, звідки його звільнили за клопотанням царя Олександра I, якого прохав про це князь А. Чарториський. Після звільнення Г. Коллонтай проживав у маєтку під Кременцем і підтримував ініціативи та ідеї Т. Чацького по створенню навчального закладу в Кременці,

практичною діяльністю багато зробив для їх втілення у життя [588, s. 23]. Співпрацю Т. Чацького й Г. Коллонтая зі створення й становлення Волинської гімназії дослідив і сучасний польський науковець Анджей Фабяновський [278].

Серед опублікованих Т. Вежбовським матеріалів – лист Гуго Коллонтая до Самуеля Богуміла Лінде, відомого вченого, філолога, автора фундаментального 6-томного «Словника польської мови» (*Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1807 – 1814*), перший том якого з'явився у 1807 р. Цей «Словник...» вважався сучасниками епохальним твором, нараховував 60 тис. гасел, у ньому наведено більш як 200 тис. цитат. У тогочасній Європі він не мав собі рівних з огляду на багатство матеріалу і був взірцем для інших словників слов'янських мов. Навіть російські автори наприкінці ХІХ ст. наголошували, що цей словник «имеет перевенствующее значение, хотя в него не вошли слова областные и значительное число разговорных». Плануючи відкриття Кременецької гімназії, Т. Чацький намагався запросити С. Лінде викладачем до цього закладу. За його дорученням Г. Коллонтай з цього приводу писав до С.Лінде: «Талант твій дуже потрібен у цьому краю, не думай, що тут серед нас ти менше прославишся, аніж у столиці Австрії. З такою ж легкістю Європа дізнається про твій талант між скелями Кременця, якби й дізналась про нього у столиці австрійської держави» [588, s. 35]. Однак старання Г. Коллонтая та Т. Чацького у цьому відношенні не увінчалися успіхом. С. Лінде був призначений директором Варшавського ліцею, який було відкрито у 1805 р. У 1809 р. він очолював «Товариство книг елементарних» (*Towarzystwo do ksiąg elementarnych*), яке опікувалося виданням підручників для польських шкіл [310, s. 268, 272]. Про ці обставини і йдеться у, опублікованому Т. Вежбовським, листі Г. Коллонтая до С. Лінде від 29 січня 1806 р.

Як уже зазначалося становленню та розвитку Кременецької гімназії сприяв і Ян Снядецький ректор Віленського університету. Саме цей університет опікувався навчальним процесом Кременецької гімназії. Багато хто з дослідників акцентував на гострій полеміці між Я. Снядецьким та Т. Чацьким, вважали, що Я. Снядецький упереджено ставився до педагогічних новацій Т. Чацького, які він намагався запровадити як візитатор шкіл Волинської, Подільської та Київської губерній і насамперед у Кременецькій гімназії. Безперечно, що пролити світло на стосунки цих двох освітніх діячів дасть змогу їх особиста переписка та інша кореспонденція, яка стосується гімназії. Про листування Я. Снядецького з Т. Чацьким, яке опублікував М. Баліньський йшлося вище.

Кілька листів опубліковані Т. Вежбовським стосуються ревізії навчально-виховного процесу у гімназії, яка здійснювалася викладачами Віленського університету Шимоном Малевським та Шимоном Жуковським у липні 1811 р. Ревізія була пов'язана з

важким і неприємним моментом у педагогічно-організаційній діяльності Т. Чацького, коли група недоброзичливців звинуватила його у фінансових зловживаннях та неналежній організації роботи гімназії. Опубліковані Т. Вежбовським, листи іще раз свідчать, що ректор щиро турбувався ходом навчального процесу в гімназії та піклувався долею кращих її викладачів. Автор листів Шимон Малєвський і в пізніші часи був пов'язаний з долею Волинської гімназії. Після смерті Т. Чацького протягом одного року був візитатором шкіл Волинської губернії, сучасники відгукувалися про нього як про «найкращого приятеля Кременця у Вільно» [310, s. 212, 215].

Т. Вежбовський опублікував і кілька раніше невідомих листів викладача гімназії Евсебіуша (Євсевія) Словацького до Я. Снядецького [107, s. 162 – 165, 170], з яких видно творчий підхід викладачів Кременецької гімназії до своїх професійних обов'язків з викладання навчальних предметів. Е. Словацький (1772 – 1814 рр.) – галичанин за місцем народження, більше відомий нам як батько видатного польського поета доби романтизму Юліуша Словацького. Батько теж писав вірші, був викладачем поезії та красномовства у Кременецькій гімназії, пізніше він по конкурсу обійняв таку ж кафедру у Віленському університеті, певний час редагував газету «Віленський кур'єр», помер у розквіті сил від сухот (туберкульозу). Після смерті батька, син продовжив навчання у Віленському університеті і в тій суспільно-політичній та культурній атмосфері, до формування якої певною мірою був причетний і його батько, склався як видатний поет.

Документальні матеріали, віднайдені і вперше опубліковані польським істориком літератури і освіти Т. Вежбовським на зламі ХІХ – ХХ століть повинні зацікавити тих, хто вивчає розвиток освітніх та культурних процесів на Волині, як такі, що проливають додаткове світло на ці проблеми в минулому Правобережної України початку ХІХ століття і Волині зокрема.

Одним із найбільш повних і цілісних досліджень історії Кременецької гімназії є монографія Міхала Ролле «Ateny Wołyńskie», перше видання окремою книгою якої з'явилося у 1893 р. Окрім того вона друкувалася на сторінках часопису «Przewodnik naukowy i Literacki» [586 – 587]. Опісля вона перевидавалася у 1923 р. [588]. Її автор був сином відомого дослідника минулого українських теренів Юзефа Ролле. Він працював журналістом у Львівських часописах. Опублікував низку творів з минулого східних кресів, у яких показав себе щирим патріотом польської держави. Особливо це помітно у його невеликій брошурі «Kochajmy nasze wschódnie kresy!» [589].

Монографія «Ateny Wołyńskie» є першим узагальнюючим дослідженням історії Волинської гімназії/лицею від часів її заснування до закриття у 1832 р. Висвітленню історії гімназії передуює невеликий

нарис розвитку освітніх процесів на Правобережній Україні від часів Київської Русі до ХІХ ст. Автор оцінює стан освіти у цей час як недостатній, пояснюючи це у першу чергу несприятливими обставинами місцевого життя через загрозу постійних ворожих нападів. На Волині у попередні віки переважала освіта при монастирських закладах (єзуїти, піари, базиліани). Таким чином Кременецька гімназія на початку ХІХ ст. започатковувала традиції світської освіти на Волині.

М. Ролле однозначно трактує гімназію як польський навчальний заклад. Особливо він акцентує на новаціях у організації навчального процесу, запроваджених Т. Чацьким, які були спрямовані на майбутню трансформацію гімназії на університет. Автор особливо підкреслює особисті заслуги Т. Чацького у заснуванні, становленні та розвитку цього навчального закладу, у перш чергу це його матеріальне забезпечення фондами, добровільними пожертвуваннями шляхти і магнатів, державним фінансуванням, якого було недостатньо для втілення задумів Т. Чацького.

М. Ролле не обмежив своє дослідження часами існування гімназії/лицею. Він простежив долю матеріально-навчальної бази після його закриття у 1832 р., висвітлив долі викладачів та випускників.

М. Ролле звернувся й до в'ясування характеру відносин між Т. Чацьким і Я. Снядецьким, очевидно ця проблема боляче зачіпала усіх патріотично налаштованих дослідників польської освіти. Проаналізувавши їх стосунки, автор іще раз поруч із іншими дослідниками дійшов висновку, що вони не були ворожими. Кожен з них по своєму дбав про розвиток публічної освіти у Віленському навчальному окрузі, до якого на той час відносилися Волинська, Київська та Подільська губернії. Тільки Я. Снядецький, як ректор Віленського університету, який безпосередньо відповідав за стан справ і дотримання інструкцій, виступав категорично проти тих численних порушень і відходів від установлених державою правил, в тому числі й порушень кошторису витрат, які досить часто траплялися у енергійній діяльності новатора Т. Чацького, насамперед в організації навчального і виховного процесу Кременецької гімназії, який виходив за межі звичної гімназії і був орієнтований на перетворення її у подальшому на університет [588, s. 198 – 199].

Окремий розділ автор присвятив захисту Кременецького навчального закладу від нападок у літературі. Які пролунали у польській літературі у 40-х рр. ХІХ ст., зокрема у творі Г. Ржевуського (псевдонім Бейла) «Mieszaniny obuczajowe». На сторінках цього твору Г. Ржевуський окрім іншого висловив ряд закидів на адресу закладу та його випускників, відмітив низький рівень їхньої освіти, що ніхто із них не досягнув помітних успіхів на ниві польської науки та культури. М. Ролле на конкретних долях

випускників доказав, що серед них є чимало помітних діячів у різних сферах суспільного життя. Ще раз нагадаємо що рівень навчання у ліцеї високо оцінив і Кароль Сенкевич, порівнявши із навчанням у Женевському університеті. На захист Кременецької гімназії та її випускників наприкінці 50-х рр. ХІХ ст. висловився й Ю.-І. Крашевський у статті, присвяченій пам'яті Ю. Джевецького. Він зауважив, що сьогодні досить легко критикувати те буйне покоління, але коли його цілком втратимо лише тоді зрозуміємо що мали й чим легковажили [474].

Від себе нагадаємо, що мова йде не про університет у Кременці, а лише про гімназію/ліцей, який із політичних причин не встиг перерости у вищий навчальний заклад.

М. Ролле при підготовці використав широке коло джерел. Переважно мемуарних та корпус друкованих творів про Кременець. Особливо широко він використав працю А. Осінського «O życiu i piśmie Tadeusza Czackiego», промови Т. Чацького та твори інших авторів, що іноді монографія нагадує компіляцію. Все ж на цій основі він зумів досить повно висвітлити основні напрямки навчально-освітньої діяльності, організаційну структуру цього навчального закладу.

Помітними й актуальним донині залишаються дослідження культурно-освітніх процесів на Волині і зокрема історії Волинської гімназії/ліцею, які здійснила Марія Данілевичова. Про її співпрацю із Волинським регіональним комітетом «PSB» йшлося у 3 розділі цієї монографії. Окрім того вона підтримувала тісні контакти із редакцією «Rocznika Wołyńskiego». Дослідниця опублікувала на сторінках цього часопису низку досліджень із культурного та наукового життя учнів та викладачів Кременецького навчального закладу [357 – 358], деякі праці вийшли окремим виданням [359].

Кілька монографічних досліджень із його історії з'явилося і в наш час. У польській історіографії це праця Анджея Шміта «Gimnazium i Liceum Wolyńskie w Krzemieńcu w systemie oświaty Wileńskiego okręgu Naukowego w latach 1805 – 1833» [642] та в українській науці – кандидата педагогічних наук Світлани Коляденко [230] і доктора педагогічних наук Наталі Сейко [269]. На нашу думку в українських дослідженнях праці польських дослідників використані недостатньою мірою. Вони можуть послужити основою для подальших досліджень історії Кременецької гімназії у світлі сучасних вимог історичної науки.

Оригінальним дослідженням культурно-освітніх процесів на Волині є розвідка Яна Добжанського «Z dziejów ruchu naukowego na Wołyniu w XIX wieku» [366]. Її автор зауважив, що раніше польські науковці на приділяли належної уваги такій важливій сторінці наукового розвитку Волині як історія бібліотечних зібрань. Я. Добжанський у цій статті продовжив розвивати ідеї культурницької

місії на схід польської шляхти, яка на його думку була поширювачем тут латинської культури. Він іще раз наголосив що Волинь здавна була тереном польської політичної та культурної експансії. Ці землі здобувалися не лише зброєю, але й засобами польської культури [366, s. 105], важливими осередками якої були, розкидані по садибах магнатів, шляхти, при кляшторах і костьолах численні бібліотеки, архіви, музеї тощо.

Згадана стаття мала на меті огляд таких наукових зібрань на обширах волинських земель. У першу чергу тих, які існували у регіоні у першій половині ХІХ ст. Я. Добжанський дослідив історію їх формування, коротко охарактеризував колекції, простежив історичні долі цих книгозібрань. Найбільшими, на його думку бібліотечними зібраннями на Волині у першій половині ХІХ ст. були: Порицька бібліотека графа Т. Чацького (після його смерті викуплена князем А. Чарторийським); бібліотека Кременецького лицю (після його закриття була перевезена до Києва і започаткувала бібліотеку Київського університету); Городецька бібліотека, заснована Антонієм Урбановським, про неї високо відгукувався Ю.-І. Крашевський; Млинівська бібліотека Олександра Ходкевича. Автор наголосив що доля цих книгозібрань була важкою, вони постраждали під польських повстань 1830/31, 1863/64 рр., та особливо у роки громадянської війни у 1918/ 1919 рр. Все ж вони відіграли значну просвітницьку роль, саме навколо них зосереджувався освітній та науковий рух на Волині.

* * *

Отже, ми можемо констатувати, що польські дослідники приділили чимало уваги й вивченню релігійно-духовних та культурно-освітніх процесів на теренах волинського регіону. Такі дослідження започаткувалися на початку ХІХ ст. і появлялися регулярно упродовж досліджуваного нами окресу. З-поміж релігійних проблем польських авторів переважно приваблювала тема укладення унії православної та римо-католицької церков. Польські автори зазначають, що головним театром розвитку унійних процесів була Волинь, що знайшло вираження у діяльності волинського князя К.Острозького, єпископів І. Потія, К. Терлецького. Найбільш помітними працями у цьому плані є монографії Е.Ліковського, який послідовно висвітлив історію греко-католицької церкви на руських землях майже до кінця ХІХ ст.. Важливими є дослідження передумов підписання унії, генези цієї ідеї у працях К. Ходиницького А. Прохаски. Більшість істориків тлумачать ці процеси із політичних міркувань польського суспільства, у більшості праць наголошується що унія завдала більше шкоди аніж користі польським державним інтересам, не принесла вона користі й руському/українському суспільству.

У польській історіографії знаходимо й низку праць з історії православної церкви на західноукраїнських землях, де теж Волинь

визнається одним з головних осередків церковного життя. У першу чергу це дослідження Я. Фіялека, у яких відображена історична доля єпископств Галицької митрополії упродовж XIV – XVI ст. Усі дослідники без винятку звертають увагу на кризу, яку у XVI ст. переживала православна церква. У працях Я. Фіялека помітною є антиросійська налаштованість автора та обвинувачення на адресу константинопольських патріархів, діяльність яких не сприяла розвитку православної церкви на теренах південно-західної Русі.

З-поміж досліджень освітньо-культурних процесів переважають праці, котрі присвячені історії Кременецької гімназії (із 1818 р – ліцей) та особі її засновника Т. Чацького. Цей заклад трактується як польський, наголошується, що в умовах втрати польської державності він чимало зробив для збереження польської ідентичності в умовах Російської імперії..

Проаналізовані праці засвідчують значний інтерес польських авторів до духовно-культурних процесів, котрі відбувалися на українських теренах .

ВИСНОВКИ

Історична доля волинського регіону склалася таким чином, що довгий час ця частина України входила до складу Речі Посполитої. Це зумовило значний інтерес польських істориків до минулого Волині. За аналізований хронологічний період ними створено значний масив наукових праць, у яких досліджені різноманітні проблеми минулого як волинського краю. На основі аналізу архівних і друкованих матеріалів та інших першоджерел, опублікованої творчої спадщини, можна простежити головні тенденції розвитку процесу наукового дослідження проблем історичного минулого Волині польською історіографією. Вивчення невідомих і маловивчених сторінок життя, громадської, наукової, літературної і просвітницької діяльності польських авторів, які вивчали минуле волинського регіону, дало змогу конкретизувати їх внесок у краєзнавчий рух XIX – XX ст., у дослідження історії та культури України. Відійшовши від ідеологічної упередженості, науково проаналізувавши їх науковий доробок, можна виважніше оцінити місце і значення їх творчої наукової діяльності в українсько-польських наукових і культурних стосунках зазначеного періоду та роль у сучасній українській історіографії. Внаслідок такого дослідження нами отримано нове історіографічне знання про історичні відомості про Волинь, як один із регіонів України, та способи досягнення цього знання і його сприйняття в польській історіографії та польському суспільстві упродовж XIX – першої половини XX ст.

Проаналізувавши етапи розвитку процесу історичного вивчення Волині польськими авторами слід констатувати наступне.

1. Внаслідок здійсненого аналізу праць польських істориків, присвячених історії Волині, з'ясовано, що упродовж 1800 – 1939 рр. можна констатувати широкий спектр зацікавленості польських істориків подіями минулого Волині. Дослідження положень цих праць є актуальним і важливим для розуміння історичного розвитку як волинського регіону, так і України.

2. Визначено, що у розвитку історичних досліджень волинського регіону польськими авторами упродовж 1800 – 1939 рр. простежуються три етапи цього дослідницького процесу: 1) перша половина XIX ст. – період романтизму; 2) друга половина XIX – початок XX ст. – позитивістська та неоромантична історіографія; 3) розвиток історичних студій Волині в умовах відродженої польської держави упродовж 1920 – 1939 рр. у традиціях постпозитивістської історіографії з елементами неоромантизму.

3. Досліджено, що у першій половині XIX ст. польськими авторами у дусі романтичної історіографії підготовлено ряд досліджень, у яких поруч із загальнопольськими проблемами історичного минулого, віддзеркалені і сторінки історії Волині. У другій половині XIX ст., дослідження стають більш спеціалізованими, виконані на ґрунтовнішій джерельній базі, були важливим кроком уперед у вивченні минулого волинського регіону. Разом із тим, у другій половині помітним є зменшення досліджень давньої історії слов'янства на теренах Волині та зменшення інтересу до селянської проблематики. Дослідницькі традиції вивчення минулого волинського регіону знайшли продовження у працях істориків у 20 – 30-х рр. XX ст. Польські історики намагалися переглянути завдання історичної науки, виробити нову синтезу польського минулого. У цей період історична творчість проводилася добре підготовленими фаховими істориками, які виконували свої дослідження на рівні тогочасних стандартів європейської історичної науки, у дусі постпозитивізму з елементами неоромантизму.

4. Встановлено, що упродовж XIX ст. польськими науковцями було опубліковано значну кількість джерельного матеріалу з минулого Речі Посполитої, значна частина документів стосувалася Волині. Це було зроблено у багатотомних виданнях як то «Zbior pamiątek historycznych o dawniej Polsce z rękopismów...», «Zróżdła do dziejów polskich», «Zróżdła dziejowe», «Volumina Legum», «Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie». Розширення джерельної бази дало змогу підготувати нові ґрунтовні дослідження із різних проблем історичного минулого Волині.

5. Визначальною рисою польського позитивізму у другій половині XIX ст. був консерватизм, при якому історичний розвиток нації розглядався через призму державницького фактору. Відшуковуючи причини державної катастрофи XVIII ст., у працях польських істориків XIX ст. ніколи не зникала віра у майбутнє

відродження Польщі, разом із тим їх праці формували й суспільну думку, підтримували віру народу у майбутнє відродження держави. Помітне місце у їх роздумах займали й українські землі, які вбачалися цими дослідниками як її складова частина. В умовах відсутності окремої української держави та невизначеності української суспільної думки із державницької проблеми інакше бути не могло.

7. Дослідницькі традиції вивчення волинського регіону знайшли продовження у працях польських істориків у 20 – 30 –х рр. ХХ ст. В умовах відродженої державності польські історики намагалися переглянути завдання історичної науки, виробити нову синтезу польського минулого. У цей період історична творчість проводилася добре підготовленими фаховими істориками, які виконували свої дослідження на рівні тогочасних стандартів європейської історичної науки [399, s. 184] в традиціях постпозитивістської історіографії з елементами неоромантизму.

Вивченням Волині, окрім науковців із академічних установ, займалися й місцеві дослідники, які проживали на теренах Волинського воєводства, за державної підтримки функціонували й певні об'єднання краєзнавців. Помітним явищем цього періоду став вихід у Рівному часопису «Rocznik Wołyński».

У своєму дисертаційному дослідженні Н.Кінд-Войтюк [686] наголошує, що праці польських дослідників міжвоєнного часу висвітлювали ті періоди історії, коли Польща мала найбільший вплив на Волинь, як споконвічну етнічну українську територію, відображали історичні реліквії регіону, які нібито підтверджували належність корінного населення Волині до католицької віри. На нашу думку, і в цей час, як і в попередні роки, в польській історіографії є чимало праць, де вивчено всі етапи історичного розвитку Волині (меншою мірою події ХVІІІ ст).

8. Констатовано, що у працях польських істориків як першої так і другої половини ХІХ ст. ми не зустрічаємо зловорожого ставлення до української народності. У багатьох дослідженнях із історії ХVІ та ХVІІ ст. ст. вказувалося, що важливою причиною державного занепаду Речі Посполитої стала невирішеність української/козацької проблеми.

9. Встановлено, що у дослідженнях польських науковців наявний широкий спектр тлумачень історичної долі Волині. Деякі із них спеціально задавалися завданням доказати «польськість» регіону, пропагували ідеї польського «культуртрегерства» на схід. Все ж у переважній більшості досліджень наголошувалося на самотності і своєрідності історії регіону, його несхожості ні з Польщею, ні з Литвою. Це характерно як для польської історіографії ХІХ ст., так і для міжвоєнного періоду. Дослідження польських істориків цього часу можуть бути прикладом добросовісної праці на користь тої землі, де проживали їх автори та щирого служіння своїй державі.

10. Простеживши наукові контакти провідних польських та українських істориків у дослідженні минулого регіону, констатовано, що польська та українська історіографії розвивалися в тісному контакті. Українські історики стежили за науковими працями з проблем історії нашої вітчизни, на сторінках української наукової періодики друкували свої рецензії з аналізом поглядів польських істориків на проблеми української історії. Це помітно на прикладі провідних істориків – В. Антоновича, М. Грушевського, І. Франка, І. Крип'якевича. У свою чергу польським історикам були відомі наукові дослідження українських істориків, їх погляди на минуле Речі Посполитої, особливо тих сторінок, котрі пов'язані спільними подіями з українською народністю.

11. Значний інтерес польської історіографії у ХІХ ст. до проблеми з'ясування територіальної та етнічної суті омонімів «Україна» та «Волинь» в політичному, культурному, державному їх значеннях. Підсумовуючи їх погляди із цієї проблеми можемо наголосити на таких основних думках польських історіографів ХІХ ст. щодо цього:

- Термін «Україна» розумівся у першу чергу як історично-географічний, а не етнополітичний. В умовах відсутності української державності таке тлумачення видається зрозумілим. Однак не заперечується духовна і культурна спільність Волині, Поділля і України-Київщини. Назву «Україна» виводять від «окраїнної землі», її виникнення відносять до ХV – ХVІ ст., акцентуючи на впливі революційних подій середини ХVІІ ст. у перетворенні цього терміну на власну назву, на політонім.

- Привертає увагу думка, яка сформувалася у першій половині ХІХ ст. про поділ давньослов'янського племені полян на дві гілки, одна з яких оселившись на берегах Дніпра була причетна до творення Руської держави, інша гілка, переселившись на береги Вісли – Польської. Поруч наголошується на окремішності державно-політичного розвитку волинського племені до часу його входження у склад руської держави. Пізніше цю ж думку в українській історіографії поділяв М. Кордуба [232]. Польські історики підтверджували нерозривний зв'язок Волині з Руссю після входження краю до складу давньоруської держави та перенесення, після монгольської навали і розгрому Києва, державних традицій Русі до Галицько-Волинського князівства, думку цю поділяли і українські історики, зокрема М. Грушевський.

- Головну роль у збереженні самобутності Волині у складі Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої відіграли давні українські князівські роди, які дотримувалися мовних, культурних, релігійних традицій українського народу.

12. Визначено, що упродовж ХІХ – початку ХХ ст. у польській історіографії створено чималий масив праць з історії населених

пунктів волинського регіону. На перших порах (перша половина XIX ст.) це були описи сіл, містечок, міст загальнопольського масштабу на основі праць середньовічних авторів (Т.Свенцький, М.Балінський і Т.Ліпінський). У другій половині XIX ст. територіальні рамки таких досліджень стають вузькими, з'являються описи окремих повітів Волинської губернії та міст (Т. Стецький, Я. Гіжицький, Ю. Карвіцький-Дунін). Як правило вони виконані на основі власних спостережень (такі дослідження були започатковані Ю.-І. Крашевським та О. Пшездзецьким) під час мандрівок авторів регіоном та вивчення приватних родинних архівів сімейств, які відігравали помітну роль у господарському та культурному житті краю. В умовах Волинського воєводства у 1930-х рр. такі вивчення носять прикладний характер і спрямовані або на економічний розвиток краю або на активізацію туристично-екскурсійної роботи. Через дослідження минулого населених пунктів дослідники намагалися висвітлити проблеми економічного розвитку регіону. Як правило, усі польські автори відмічали природні багатства краю, не відмовляли їй у працьовитості й господарності його жителів. Все ж відмічали, що ці природні ресурси у другій половині XIX використовуються не належним чином, хоч у попередні віки (XVI – початок XVII ст.ст.) Волинь за рівнем економічного розвитку не поступалася іншим регіонам Речі Посполитої, а на початку XIX ст. у багатьох аспектах демонструвала передові тенденції.

13. Важливу увагу польські автори приділили вивченню історії соціальних прошарків волинського суспільства: княжих родів, шляхти, почасті селянства. Тут переважають праці присвячені найбільш помітним княжим родинам Волині – Острозьким, Вишневецьким, Сангушкам, меншою мірою Чарторийським. Є низка досліджень, у яких розглядалися загальні проблеми княжої верстви Великого Князівства Литовського. Через призму історії впливових волинських родів польські історики розглянули чимало важливих політичних, господарських, релігійних, культурних проблем. З-поміж них переважають висвітлення аспектів, пов'язаних із їх участю у війнах проти Московської держави й татар, меншою мірою у війнах проти козаків. Звернуто увагу на роль волинських князів у процесі укладання Люблінської унії 1569 р. Польські історики особливо наголошують на тому факті, що саме завдяки княжим родам Волинь зберігала політичну специфіку у складі ВКЛ та Речі Посполитою (не була ні Литвою, ані Польщею). Праці польських дослідників дають можливість поглибити наші знання із зазначених проблем, можуть стати в нагоді при підготовці нових досліджень вітчизняних істориків із цих проблем відповідно до вимог новітньої історіографії.

14. Польські історики створили й чималу низку досліджень із військово-політичних проблем польсько-українських, польсько-російських збройних протистоянь, які відбувалися на теренах

Волинських земель. Більшість із них стосуються яскравих сторінок визвольної боротьби українського народу та польських визвольних змагань польського народу проти російського самодержавства наприкінці XVIII – упродовж XIX ст. Процес вивчення цих подій проходив однакові стадії. На перших порах з'являлися мемуарні твори написані сучасниками, або безпосередніми їх учасниками або на основі офіційних повідомлень, документів. Ці твори мемуарного характеру, ставали доступними для широкого кола польських читачів у XIX ст. після їх публікації на сторінках часописів та окремих видань. Ці публікації ставали основою для пізніших науково-дослідницьких праць, поруч із цим розширювалася й джерельна база для появи таких праць. Найбільш пильну увагу дослідники приділили Берестецькій битві 1651 р, Чуднівській військовій кампанії 1660 р. Польські історики наголошували на доленосному значенні цих подій для державності Речі Посполитої. У зображенні подій XIX ст. помітною є традиція розглядати Волинь як регіон для «експорту» збройної боротьби із території етнічних польських земель, ще проявилось у виправах на Волинь майора Люберадзького у 1794 р., генерала Ю. Дверницького у 1831 р.

15. Важливою проблемою для подальших досліджень, у зв'язку із цим є ставлення місцевого населення, зокрема селянства, до повстанських дій. Головною опорою для збройних виступів варшавське керівництво повстань вбачало місцеву шляхту. Певні сподівання покладалися і на селянську верству. Це помітно під час повстання Т.Костюшка і особливо в ході Листопадового повстання, коли, як то видно із свідчень К.Ружицького та М.Чайковського, селяни не лише співчували повстанцям, але й намагалися взяти участь у збройному виступі. Інша картина спостерігається в часи Січневого виступу 1863 р, коли селяни залишилися або байдужими, або навіть вороже були налаштовані до виступів шляхти.

16. Аналіз творів польських істориків засвідчує різні підходи до трактування причин та наслідків цих збройних виступів, як українсько-польського протистояння так і антиросійських виступів у XIX ст. У частині праць ми знаходимо розуміння соціальних, політичних, духовних причин антипольських виступів українського населення у XVII та XVIII ст., у інших подибуємо поверхові звинуваченні у зраді державних інтересів та порушенні спокою у Речі Посполитій, особливо на адресу Б.Хмельницького.

17. Констатовано, що польські дослідники приділили чимало уваги й вивченню релігійно-духовних та культурно-освітніх процесів на теренах волинського регіону. Такі дослідження започаткувалися на початку XIX ст і появлялися регулярно упродовж досліджуваного нами окресу. З-поміж релігійних проблем польських авторів переважно приваблювала тема укладення унії православної та римо-католицької церков. До неї так чи інакше зверталися уся дослідники,

котрі вивчали релігійні процесу у Речі Посполитій. Польські автори зазначають, що головним театром розвитку унійних процесів була Волинь, що знайшло вираження у діяльності волинського князя К. Острозького, єпископів І.Потія, К.Терлецького. Найбільш помітними працями у цьому плані є монографії Е. Ліковського, який послідовно висвітлив історію греко-католицької церкви на руських землях майже до кінця ХІХ ст.. Важливими є дослідження передумов підписання унії, генези цієї ідеї у працях К. Ходиницького А. Прохаски. Більшість істориків, окрім Е.Ліковського, тлумачать ці процеси із політичних міркувань польського суспільства, у більшості праць наголошується що унія завдала польським державним інтересам більше шкоди аніж користі, не принесла вона користі й руському/українському суспільству. У польській історіографії знаходимо й низку досліджень історії православної церкви на західноукраїнських землях, у яких Волинь визнається одним з головних осередків церковного життя. У першу чергу це дослідження Я. Фіялека, де відображені історичні долі єпископств Галицької митрополії упродовж ХІV – ХVІ ст. Варто констатувати відсутність ворожості і неповаги до православного віросповідання у цих творах, хоча усі дослідники без винятку звертають увагу на кризу, яку у ХVІ ст. переживала православна церква. У працях Я. Фіялека помітною є антиросійська налаштованість автора та обвинувачення на адресу константинопольських патріархів, діяльність яких не сприяла розвитку православної церкви на теренах південно-західної Русі.

18. З-поміж досліджень освітньо-культурних процесів переважають праці, котрі присвячені історії становлення та розвитку Кременецької гімназії (після 1818 р – лицей) та особі її засновника графа Тадеуша Чацького. Цей заклад трактується як польський, наголошується, що в тяжких умовах втрати польської державності він чимало зробив для збереження польської ідентичності в умовах Російської імперії. Разом із тим знаходимо і дослідження, присвячені історії інших шкіл, які функціонували у той час у Волинській губернії, переважно це заклади при монастирях.

Проаналізовані праці засвідчують значний інтерес польських авторів до духовно-культурних процесів. Котрі відбувалися на українських теренах взагалі, і розглядалися ці процеси під політичним кутом зору, виходячи з позицій відродження польської державності. Ознайомлення та критичний аналіз наукових досліджень польськими авторами цих сторінок волинської історії сприятиме глибшому розумінню цих процесів українською громадськістю та науковцями.

Варто наголосити, що не з усіма висновками польських істориків щодо подій, котрі відбувалися на теренах Волині ми можемо погодитися як і раніше з ними не завжди погоджувалися українські історики. Та й польські колеги не завжди були

одноставними у тлумаченні історичного минулого Речі Посполитої.

Одним із завдань свого історіографічного дослідження автор вважав донести до читача різнопланові матеріали, ознайомити із розмаїттям поглядів, історіографічних концепцій історичного минулого. Історіографічний аналіз дозволяє іще раз переконатися, що будь-яка помітна історична проблема має свої коріння у далекому минулому, а наслідки її відгукуються своєрідним чином у сьогоденні і не скоро забудуться у майбутньому. Це зумовлює важливість дальшого осмислення подій вітчизняного минулого із сучасних цивілізаційних підходів, намагаючись знайти порозуміння у важких проблемах, яких вистачало у польсько-українських стосунках у минулому, із позицій толерантності, вивчити досвід господарського, військово-політичного, культурного співробітництва, якого теж не бракувало на історичному поприщі.

Підсумовано, що в сучасних умовах глобалізації, вивчення потенціалу України, її конкретних регіонів об'єктивно зміцнює роль нашої держави у процесах європейської інтеграції та на світовій арені. Вагоме значення тут матиме і вивчення уявлень інших народів про наше минуле. Розбудовуючи нову Україну, ми повинні знати про досягнення і помилки, допущені національними лідерами у минулі віки. Важливим вбачається думка не лише вітчизняних науковців, але й сусідніх народів, у першу чергу польського.

ДОДАТОК А

БІОБІБЛІОГРАФІЧНИЙ ДОДАТОК

АНДЖЕЙОВСЬКИЙ АНТОНІ (1785 – 1865) природознавець, ботанік, мемуарист. Народився в незаможній шляхетській родині в

селі Варковичі на Волині, де його батько служив касиром у банку Прота Потоцького. Початкову освіту здобував у школах Корця, Тучина, Межиричи Корецькому. З 1801 р навчався малярству та природничим наукам у Віленському університеті під керівництвом Єнджея Шнядецького. Потім розпочав систематичні ботанічні студії в Кременецькій гімназії під керівництвом професорів Ф.Схейдта і Віллібальда Бестера. У 1809 р певний час був домашнім вчителем дітей Гадамського в Завадинцях. Після того обійняв кафедру ботаніки і зоології у Кременецькій гімназії. Став найближчим помічником і співпрацівником В.Бессера. брав активну участь в діяльності «Товариства юнаків Волинської гімназії, які навчаються правильному мовленню та писанню» а протягом 1809 – 1813 та 1818 – 1823 років очолював це товариство. Вивчав рослинний світ околиць Кременця, здійснював подорожі по Волині та Поділля. Дослідив та описав флору території між Бугом та Дністром, від Збруча до Чорного моря. Після закриття Кременецького ліцею. Переселився до Києва, де в Київському університеті був асистентом В.Бессера. У 1839 обійняв кафедру природничих наук у Ніжині в ліцеї князя Безбородька. Був членом-кореспондентом Варшавського Товариства Приятелів Наук і Товариства дослідників природи в Москві. У 1856 році після виходу на пенсію оселився в Немирові, потім у Ставищах в маєтку О. Браніцького. Займався розведенням ботанічних садів в околицях, працював над твором про флору України та спогадами “*Ramoty starego Detiuka*”. Помер 12 грудня в Ставищах. Більш відомий як мемуарист ніж як ботанік. Спогади його доведені до 1832 року. Тобто до часу ліквідації волинського ліцею. Але слід пам’ятати, що писалися вони вже на старості літ, є досить хаотичними, не все може відповідати дійсності.

Праці. *Ramoty starego Detiuka*. – Wilno, 1914.

Література. *Polski Słownik Biograficzny*. – Т.1/1. – Zeszyt 1. – Kraków, 1935. – S.111 – 112.

БУКАР СЕВЕРИН (1773 – 1853) мемуарист. Народився, очевидно, у Янушполі (нині село Іванопіль Бердичівського району Житомирської обл.) маєтку батьків Адама Букара та Констанції. У 1783 оці був відданий на навчання у кадетський корпус у Варшаві, після його закінчення у 1790 році розпочав військову службу підпоручником артилерії коронних військ. служив у військах розквартированих на Волині (Лабунь, Дубно, Шепетівка, Славута, Полонне, Тульчин та ін.) у військах, якими командував генерал Тадеуш Костюшко. Брав участь в бойових діях на території України в тому числі й на Волині у 1792 році, за хоробрість у битві під Зеленцями був відзначений бойовим орденом Хреста *Virtutti Militari* та після битви під Дубинкою був поданий на звання поручника. Після завершення бойових дій їздив разом з Т.Костюшко до Варшави з проханням про демісію. Восени 1792 року повернувся до рідного

маєтку. Після зайняття краю російськими військами був на прийомі у губернатора М.Кречетнікова, потім служив адъютантом у канцелярії генерала Любовидзького у Новому Фастові, їздив у складі делегації до С.-Петербурга. повернувся в рідні краї весною 1794 року і хоча був авансований на військове звання капітан, залишив військову службу і займався сільським господарством. На прохання синів Вінцента і Теофіла у 1845 році почав писати спогади, які довів до 1815 року. Ці спогади почали публікуватися іще за життя автора на сторінках «Dziennika Warszawskiego» (1852 р № 231 – 234), потім їх опублікував Ю.-І. Крашевським в додатку до “Pamiętników Jana Duklana Ochockiego z pozostałych po nim rękopismów przepisane i wydane przez J.I.Kraszewskiego. – Wilno, 1857. Пізніше Ю.-І.Крашевський видав їх окремо в серії «Biblioteka pamiętników i podróży po dawniej Polsce». - Т .V. – Дрезно, 1871. Російський переклад спогадів С.Букара був видрукуваний у додатку до спогадів Я.Охотського «Рассказы о польской старине. Записки XVIII века Яна Дуклана Охотского с рукописей, после него оставшихся, переписанные и изданные И. Крашевским. – Спб. 1874.».

В історії польської літератури відомий і син Северина Букара – Теофіл (1814 – 1847). Він був вихованцем Кременецького ліцею, працював у Петербурзьких часописах «Баламут» та «Tygodnik Peterburski», публікував нариси про життя волинської шляхти, та власні вірші. Кілька збірок віршів видав анонімно.

Література. Polski Słownik Biograficzny. – Т. III. – Kraków, 1937. – S.479.

ВЕЖБОВСЬКИЙ ТЕОДОР (1853 – 1923) історик літератури, архівіст. Закінчив історико-філологічний відділ Варшавського університету. Упродовж 1876 – 1881 рр працював у бібліотеках й архівах Кракова, Львова. Познані та в закордонних архівах міст Відня , Парижа, Риму. У 1889 р – ординарний професор польської літератури Варшавського університету. Протягом 1897 – 1919 рр був директором Головного Архіву давніх актів у Варшаві. Від 1903 р – член Краківської АУ. Досліджував історію та літературу XV – XVIII ст., видав кілька збірок джерел до цього періоду.

Праці: *Materialy do dziejów piśmennictwa Polskiego i biografii pisarzy Polskich.* – Т. 1. Warszawa, 1900. – XXIV, 339 s.; Т. 2. Warszawa, 1904. – [4], XXVI, 249 s.; *Bibliografia Polonica XV ac XVI ss . Volumen 1. N. 1 – 800 annorum 1488 – 1600: opera et editions, guae in bibliotheca universitatis caesariae Varsoviensis asservantur.* – Varsoviae, 1989. – IX, 304 s.; *Dwa fragmenty ksiąg kancelaryjnych królewskich z 1-ej połowy XV wieku.* – Warszawa, 1907. – 48 s.; *Komisja Edukacji Narodowej// Przegląd historyczny.* – Т.2. – Warszawa, 1906. – S. 396 – 402.

Література: Stroński Z. Teodor Wierzbowski// *Kwartalnik historyczny.* – Lwów, 1923. – S. 270 – 271.; Ярмошик І. Сторінки історії

Кременецької гімназії у висвітленні професора Варшавського університету Теодора Вежбовського // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія. Випуск 16. – Одеса: Астропринт, 2009. – С. 265 – 275.

ГОЖИЦЬКИЙ КАЗИМЄЖ ЮЗЕФ (1865 – 1912) – історик – медієвіст, суспільний діяч. Вищу освіту здобув у Львівському університеті, докторат на тему «Kwestia lennego zwierchnictwa Polski do Pomorza za rządów Kazimierza Wielkiego» захистив у 1895 р. Працював у архіві гродських та земських книг у Львові, після 1892 р викладав у міських гімназіях, у 1898 р його звільнили від викладацької діяльності за політичними мотивами. Був одним із піонерів соціалістичного руху у Львові. Від 1889 р – співредактор часопису «Prasa», працював редактором місячника «Wiedza dla wszystkich», один з керівників Народного університету ім. Міцкевича . Головною його історичною працею є «Zarys społecznej historii państwa polskiego» (1901), написана із матеріалістичних позицій. Як підготовчу до цієї основної праці опублікував розвідку «Podział dziejów Polski na podstawie typowych odmian ustroju społecznego» (1898), у якій доводив існування феодалізму в середньовічній Польщі. У працях К.Гожицького знайшли відображення і певні аспекти історії Волині та інших регіонів України.

Література: Wierzbicka M. Gorzycki Kazimierz Józef / Maria Wierzbicka. // Słownik historyków polskich. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1994. – S. 155 – 156.

ГОРЧАК БРОНІСЛАВ (1854 – 1918) – історик, фахівець з генеалогії, архівіст. Вищу освіту здобув у Львівському університеті, у 1876 – 1881 р працював у Львові в бібліотеці Оссолінських (Ossolineum). Після 1881 р був хранителем архівних зібрань та бібліотеки князів Сангушків у Славуті, працював над їх упорядкуванням та публікацією. У 1912 році видав каталог пергаментних та інших рукописних документів Славутського архіву. Разом із З.Люба-Радзимінським опублікував упродовж 1887 – 1912 рр у семи томах «Archiwum ksiąg Lubartowiczów Sangoszków w Sławucie» та кілька праць із генеалогії княжого роду Сангушків.

Праці: Katalog rękopisów Archiwum XX. Sangoszków w Sławucie. – Sławuta, 1902.; Katalog pergaminów znajdujących się w Archiwum XX. Sangoszków w Sławucie. – Sławuta, 1912.

Література: Kuczyński S.K. Gorczak Bronisław // Słownik historyków polskich. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1994. – S. 155.

ГОСЛАВСЬКИЙ МАВРИЦІЙ (1802 – 1834) – польський поет доби романтизму. Народився на Поділлі у Ямполі. Протягом 1821 – 1824 років навчався у Кременецькому ліцеї, працював домашнім учителем, після 1827 р проживав у Варшаві. За участь у повстанні 1830 – 1831 рр був заарештований, помер у в'язниці. Його перу належить ряд творів пов'язаних з визвольних рухом – «На смерть

Пестеля, Муравйова та інших мучеників за російську свободу», «До Адама Міцкевича, який перебуває в Римі в часи національної війни», «Поезія польського улана». Багато його поезій присвячені темі України та рідного Поділля – «Думка», «Поділля», «Дума про Нечая», які наповнені побутово-етнографічними описами, розповідають про історичне минуле краю.

Література: Антологія польської поезії. – Т.1. – К.:»Дніпро», 1979. – С. 196 – 198.

ГОЩИНСЬКИЙ СЕВЕРИН (1801 – 1876) польський поет доби романтизму, за висловом І.Франка «один з найбільших майстрів польського слова», репрезентував радикальне крило польського національно-визвольного руху першої половини ХІХ ст, революційні тенденції «української школи» польських романтиків. Народився у містечку Еллінці на Вінниччині, в сім'ї збіднілого шляхтича, через що не зміг отримати систематичну освіту. Розпочав навчання в Умані. Потім переїхав до Варшави, де вступив до таємної «Спілки вільних поляків». За участь в повстанні 1830-1831 років зазнав переслідувань, через що переїхав до Галичини. Тут продовжив підпільну діяльність, був серед організаторів «Товариства польського народу», своїми творами сприяв активізації літературного життя Галичини. Через загрозу арешту змушений був емігрувати до Франції, де приєднався до демократичних кіл польської еміграції. Під кінець життя за допомогою друзів повернувся на батьківщину, де і помер. Написав значну кількість патріотичних творів, які закликали до боротьби за свободу і національну незалежність – «Бенкет помсти», «Корабель свободи», «Пісня віри», «Бойова музика», «Молитва вільного». Одним з найвизначніших його творів вважається поема «Канівський замок», написана під впливом повстання кріпаків на Київщині у 1826 р. В основу поеми покладені події Коліївщини 1768 р. Причини повстання вбачає в соціальній несправедливості, в утисках українського населення з боку магнатів і шляхти.

Література: Антологія польської поезії. – Т.1. – К.: Дніпро, 1979 . – С. 164 – 174.

ДЛУГОШ ЯН (1415 – 1480) історик, дипломат, вихователь синів короля Казимира Ягелончика. Протягом 1428 – 1431 рр. навчався у Краківській Академії, своєю кар'єрою завдячує біскупу Збігнєву Олесніцькому, у якого був секретарем протягом 1431 – 1455 рр. У цей час вдосконалив свої літературні можливості, пізнав таємниці великої політики. Працю над своїм головним історичним твором розпочав у 1455 р, після смерті З.Олесніцького. Літературні та дипломатичні здібності привернули увагу короля Казимира Ягелончика. У 1466 р Я.Длугош проводив переговори із орденом хрестоносців, що завершилися укладанням 19. X. 1466 р Торунського миру, яким закінчилася тринадцятилітня війна між хрестоносцями та Польщею (1454 – 1466 рр), за умовами якого Польща отримала вихід

до Балтики. Головною справою життя Я.Длугоша стало написання твору, який би охопив усю історію Польщі. Він зібрав, окрім польських, значну кількість чеських, руських, німецьких джерел, використав народні перекази, легенди. Протягом 25 років він писав «Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego» в 12 книгах, які до сьогодні залишаються одним із найгрунтовніших джерел давньої історії Польщі. Помер 19 травня 1480 р у Кракові, зберігся будинок в якому він проживав у цьому місті. Перше неповне видання його твору вийшло протягом 1614 – 1615 рр у Добромилі, повне видання з'явилося у 1711 р у Лепську. У 1880 р в Кракові, під час проведення 1 з'їзду польських істориків, урочисто відзначали 400-річчя смерті Я.Длугоша.

Література. Sławni Polacy. Plusrowane biografie znanych postaci. Naukowcy i badacze. – б.р. і м. – С.8 – 9.; Słownik historii Polski i świata. – Katowice, 2005. – S. 57.

ЗАЛЕСЬКИЙ ЮЗЕФ-БОГДАН (1802 – 1886) польський поет доби романтизму, представник «української школи» в польській поезії. Народився в селі Багатирка на Київщині в сім'ї збіднілого шляхтича. Навчання розпочав в Умані, у 1820 р переїхав до Варшави, де став членом таємної «Спілки вільних поляків». Працював домашнім учителем, брав участь в повстанні 1830 – 1831 ррв, після його поразки емігрував до Франції, де проживав до кінця свого життя. В еміграції був активним членом «Демократичного товариства». Перші його поетичні твори видрукувані в 20-х роках ХІХ ст. – «Дума гетьмана Косинського» (1825 р), «Дума Мазепи» (1825 р) «Чайки» (1830). Його творчість тісно пов'язана з історією України. Поет вдався до романтичної ідеалізації польсько-українських стосунків у минулому, обминав гострі конфлікти між українським народом та польською шляхтою. За висловом І.Франка «Ту первісну ідилію українсько-польську, він розмальовує всіма кольорами»

Література: Антологія польської поезії. – Т.1. – К.:Дніпро, 1979. – С. 178 – 182.

ІВАНОВСЬКИЙ ЄВСТАФІЙ (1803 – 1903) – публіцист, історик, мемуарист. Псевдонім Геленіуш Євстафій (Helleniusz Eustachy). Народився в Халаймгородку Київської губернії у родині маршалка Житомирського повіту. Упродовж 1825 – 1930 рр навчався у Кременецькому ліцеї, навчання було перервано подіями Листопадового повстання та наступною ліквідацією ліцею. Повернувся до Халаймгородка з наміром займатися господарством. Багато подорожував по Україні, збирав рукописи з давньої історії Речі Посполитої, переважно українських теренів. Зібрав значну кількість свідчень, які поєднували особисті враження про людей та свідчення про минулі роки. Його спогади містять чимало характеристик, оцінок, спогадів, хронологічних заміток укладених хаотично без певної методики і не позбавлених фактичних помилок. Свої статті

публікував під псевдонімом і здебільшого за межами російського забору (у Львові, Кракові, Познані). Під час Січневого повстання писав кореспонденції до видання «Czas», його публікації просякнуті клерикалізмом і нетерпимістю. Він був противником повстання, вихваляв період золотої шляхетської вольності та кріпосницькі відносини. Початок його письменницької діяльності припадає на 50-ті роки XIX ст., коли з'явилася його перша книга «Matka Boska na jasnej Górze Częstochowskiej». Свій маєток та бібліотеку і зібрані картини подарував внукам своєї сестри.

Праці: *Listki wichrem do Krakowa z Ukrainy przyniesione*. – Т.1,3 Kraków, 1900-1903; *Wiadomość historyczna o zgromadzenin XX Bazylianów w Humani*. // *Czas*. – 1857.; *Wspomnienia polskich czasów dawnych i różniejszych*. – Т. 1,2. – Kraków, 1894.; *Pamiętki polskie z różnych czasów*. – Т. 1,2. – Kraków, 1892.; *Kilka rysów i pamiątek*. – Poznań, 1860. – 515 s.;

Література: Szelałowska K. Iwanowski Eustachy// *Słownik historyków polskich*. – Warszawa, 1994. – S. 192.

КАРВИЦЬКИЙ – ДУНІН ЮЗЕФ (1833 – 1910) – історик – краєзнавець, автор мемуарів про Волинь. Псевдонім Юзеф Власт (J. Włast). Народився у містечку Мізоч на Рівненщині. Початкову віту здобув у родині та в домі своїх родичів князів Сангушків у Славуті. Опісля навчався в Одеській гімназії, із 1852 р – у ліцеї. Упродовж 1852 – 1857 рр служив у війську, брав участь у Кримській війні. У 1857 р подав у відставку, повернувся у рідний Мізоч, зайнявся господарюванням у власному маєтку, брав участь у суспільному житті краю. Окрім господарства займався літературною працею, досліджував історію населених пунктів Волині. Свої праці писав, переважно, на основі власних спостережень під час мандрівок регіоном, використовував матеріали приватних архівів, монографічні дослідження польських авторів. Часто публікував статі на сторінках часописів «Przewodnik Naukowy i Literacki», «Biblioteka Warszawska», «Gazeta Lwowska». В його історичних працях значною мірою присутні автобіографічні відомості, особисті враження про ті місця, які він описував. Помер та похований у Мізочу.

Праці: *Szkice obyczajowe i historyczne*. – Warszawa, 1882.; *Jak to in illo tempore bywało. Kartka z drugiej połowy XVIII wieku, wyjąta z papierów familijnych domu Dunin – Karwickich*. – Kraków, 1896; *Opowiadania historyczne. Z dziejów okolicy Słuczy i jej dopływów*. – Kraków, 1897.; *Wspomnienia Wołyniaka*. – Lwów, 1897.; *Z moich wspomnień/ Józef Dunin Karwicki*. – Warszawa. – Т. 1, 2. – 1901.; Т.3. – 1902.; Т. 4. – 1904.; *Z zamglonej i niedawno minionoj przeszłości. Wołyńskie opowiadania historyczne*. – Warszawa, 1901.; *Ze starego autorametntu. Typy i obrazki wołyńskie*. – Warszawa, 1898. – Serya 1.; Warszawa, 1899. – Serya 2.; *Wędrowka od źródeł do ujścia Horynia / Józef Dunin Karwicki*. – Biały Dunajec – Ostrog: Wołania z Wołynia,

2007.

Література. Zieniewicz E. Józef Dunin – Karwicki (1833 – 1910). // *Wołanie z Wołynia*. – 1995. – N 2 (3). – S. 23 – 25.

КОНОПАЦЬКИЙ ШИМОН (1790 – 1884) письменник, поет, історик. Народився в селі Шуляйки під Романовим (нині приєднане до села Романівка Романівського р-ну Житомирської обл.), за іншими свідченнями у Володарці на Київщині. Навчався у піярській школі в Межиричі Корецькому. Працював у Кременці в судово – едукативній комісії під началом Францішка Рудзького. Там же проявився у нього інтерес до літератури. Обіймав різні чиновницькі посади. Був підсудком у земському суді, очолював Волинську цивільну палату, обирався маршалком шляхти Заславського повіту. Проживав у селі Лавринівці цього ж повіту. Підтримував дружні стосунки з багатьма видними літераторами та науковцями, з поміж них із Каролем Качковським, Тадеушем Стецьким. Автор багатьох популярних у той час віршів та пісень, відомою є його балада «Три хрести під Бриковим», перекладав на польську мову твори Д.Байрона. інших європейських авторів. Окрім поезії цікавився історією та археологією краю. Публікувався на сторінках часописів: «Tygodnik Peterburgski», «Athenaeum», «Gazeta Warszawska». До «Encyklopedji powszechnej» Оргельбрандта написав ряд статей про родоводи волинських сімей (графів Еллінських) та про населенні пункти Волинської губернії. Окрему статтю присвятив Волинській судово-едукативній комісії, яка була заснована Т.Чацьким у Кременці. З метою популяризації історії Польщі написав двохтомний компілятивний твір «Chronologia dziejów Królestwa Polskiego», який вийшов у 1860 р, залишив також мемуари про своє життя, у яких дуже олівитно описано життя волинської шляхти першої половини ХІХ ст..

Праці: O Krzemienieckiej komisji sądowo-edukacyjnej. // *Gazeta Warszawska*. – 1856.; *Chronologia dziejów Królestwa Polskiego*. – Т.1 – 2., 1860.; *Pamiętniki* – Т. 1, 2. – 1899.; *Moja druga młodość*. – Т. 1, 2. – 1900.

Література: Stecki T. *Silva rerum*. // *Tygodnik Ilustrowany*. – 1869 . – Т.IV. – N. 94. – S. 185 – 186.; Szelałowska K. *Konopacki Szymon*. // *Słownik historyków polskich*. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1994. – S. 192.

КРАСІНСЬКИЙ ЯН (~1550 – 1612) – письменник, публіцист, політичний діяч, народився у с.Щуки, Цехановської землі на Мазовші, син судді. Спочатку навчався у єзуїтському колегіумі у Відні потім – у Римському колегіумі. Завершив освіту у Болонському університеті. Саме будучи студентом цього університету, на пропозицію професора Сигонія взявся написати працю з історії Польщі «*Polska, czyli opisanie topograficzno-polityczne Polski w wieku XVI...*», що було викликано інтересом до країни у зв'язку із обранням польським королем француза Генріха Валуа, яка з'явилася у 1574 р латинською мовою.

Дехто приписував авторство праці Сигонію, однак сам Сигоній ніде про таку свою працю не згадував.

По закінченні навчання обіймав різні духовні посади у Речі Посполитій. Був схоластиком Ловецьким і Келицьким, Ловецьким каноніком, потім кантором і каноніком Краківським та Гньознинським, секретарем короля Стефана Баторія. За його дорученням очолював численні посольства до різних держав. Багато займався наукою, знав кілька європейських мов, зібрав чималу бібліотеку, автор низки промов на актуальні політичні теми.

Праці: *Polska, czyli opisanie topograficzno-polityczne Polski w wieku XVI oraz materiały do panowania Henryka Walezyusza*. – Warszawa: w drukarni S.Strąbskiego, 1852. – 250, [4] s.

Література: Budziński L. *Wiadomość o życiu i pismach Jana Krasieńskiego*. // Krasieński J. *Polska, czyli opisanie topograficzno-polityczne Polski w wieku XVI oraz materiały do panowania Henryka Walezyusza*. – Warszawa: w drukarni S.Strąbskiego, 1852. – S. 1 – 10.

КРАШЕВСЬКИЙ ЮЗЕФ ІГНАЦІ (1812 – 1880), псевдонім Богдан Болеславіта – письменник, прозаїк і поет, публіцист, критик, журналіст, видавець. Народився у Варшаві, навчався у Віленському університеті. У 1830 – 1832 р був арештований за участь у таємному молодіжному гуртку. Володів маєтками на Волині: Омелько, Городок, Губин. Упродовж 1853 – 1859 рр проживав у Житомирі, був куратором місцевої чоловічої гімназії, дбав про розвиток Житомирського театру. Після Житомира виїхав до Варшави де був редактором «*Gazety Codziennej*», яка у 1861 р переіменована на «*Gazetę Polska*». У 1863 р виїхав до Дрездена, де мав власну друкарню друкував часописи, заснував серію публікацій мемуарних творів, які стосувалися історії Речі Посполитої. У 1883 р його арештували по звинуваченню у шпигунстві на користь Франції. У 1885 р йому вдалося виїхати за кордон, проживав в Італії та Франції. Залишив велику творчу спадщину, в складі якої романи, повісті, публіцистичні нариси, історичні розвідки. Волинській та українській тематиці присвячені його твори «*Historia Sawku*», «*Ułana*», «*Ostap Bondarczuk*», «*Chata za wsia*», «*Wspomnienia Litwy, Wołynia i Polesia*», «*Wieczory Wołyńskie*». Видав ряд мемуарних творів (Я. Охотського, С. Букаря, Хржонстовського, Ю.Понятовського), які стосуються минулого Волині.

Література. Antoni J. *Zatarg wołyński 1859. Kartka z życia J.I. Kraszewskiego* // PNiZ. – 1859. – R. 17. №1. – S. 1 – 12.; Bar A. J.I. *Kraszewski na Wołyniu*// *Rocznik Wołyński*. – Т.IV. – Równe, 1935. – S. 3 – 41.; Dębicki L. *Józef Ignacy Kraszewski. Szkic biograficzno-krytyczny*. – Kraków, 1887. – 47 s.; Tyszyński A. *Józef Kraszewski i jego "Powieści historyczne"*// *Ateneum*. – 1877. – Т.3. – S. 461 – 494; Т. 4. – S. 1 – 21.

ЛІКОВСЬКИЙ ЕДУАРД (1836 – 1915) історик церкви, арцибіскуп. Вищу освіту здобув у Мюнстері, де студіював філософію

і теологію. Пізніше викладав історію церкви та канонічного права у духовній семінарії в Познані. Після ліквідації пруськими властями семінарії виїхав у Париж, однак потім знову повернувся до Польщі. У 1866 р захистив докторат з теології, у 1887 р обраний дійсним членом Краківської АУ, був головою Познанського Товариства Приятелів Наук. Досліджував проблеми церковної унії у Польщі в XVI ст.

Праці: *Historia Unii Kościoła ruskiego z Kościołem rzymskim.* – 1875. – 287 s.; *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX w.* – 1880. – 495 s.; *Unia Brzeska w r. 1596.* – 1896. – 424 s.

Література. Św. p. Eduard Likowski // КН. – 1915. – S. 476.; Św. p. Arcybiskup Eduard Likowski. // ТІ. – 1915. – S. 139.

ЛУКАШЕВИЧ ЮЗЕФ (1799 – 1873) – історик, дослідник історії освіти, публіцист, бібліотекар. Народився в шляхетській родині, освіту здобув у Ягеллонському університеті. Був запрошений для упорядкування бібліотеки Е. Рачинських у Познані, упродовж 1829-1849 обіймав посаду її директора. Підготував до друку “Pamiętniki” Яна Паска, викладав у Познанській гімназії, співробітничав у часописі “Przyjaciel ludu” (1839 – 1845). Після 1852 р оселився в селі і зайнявся науково-дослідницькою роботою. Перебував під впливом історичних поглядів Й.Лелевеля, що знайшло вираження у його зацікавленнях історією культури, костьолу, реформації. Підготував ряд джерельних праць про секту чеських братств, кальвіністів і антитринітаріїв. Відомим його дослідженням є “Historia szkol w Koronie i w W. Ks. Litewskim od najdawniejszych czasow az do r. 1794” (Т. 1-4, 1849-1851) написану на основі ґрунтового джерельного матеріалу.

Праці: *Krotki historyczno-statystyczny opis miest i wsi w dzisiejszym pomiecie krotosynskim od najdawniejszych czasow az po rok 1794.* – Т. 1-2., 1869 - 1875.

Література: Szlagowska K. Lukaszewicz Jozef // *Slovník historykowsk polskich* – Warszawa, 1994. – S. 320-321.

МАЛЬЧЕВСЬКИЙ АНТОНІЙ (1793 – 1826) – польський поет епохи романтизму. Один з основоположників «української школи» в польській поезії. Народився в с. Княгинин на Волині, в заможній шляхетській сім’ї. Закінчив Кременецьку гімназію у 1811 році, потім вступив на військову службу, у 1815 році вийшов у відставку, певний час проживав за кордоном – у Франції, Італії, Англії, Швейцарії, у 1821 році повернувся на Україну, поселився в батьківському маєтку, потім у Львові, де почав друкувати свої твори. На долі поета фатально позначилося нещасливе кохання. У 1824 році переїхав до Варшави де проживав в атмосфері нервового напруження та нестатків. Вихід поетичних творів не приніс йому сподіваної слави, помер у повному забутті та самотності. Найбільш відомий твір «Марія» (має підзаголовок «українська повість») посмертно уславив ім’я поета, вважається одним з кращих творів тогочасної польської літератури/

Література: Антологія польської поезії. – Т.1. – К.:»Дніпро», 1979. – С. 106 – 108.

НЕМЦЕВИЧ ЮЛІАН-УРСИН (1757 – 1841) – польський письменник, історик, політичний та громадський діяч, борець за незалежність Польщі. Був послом Чотирирічного сейму, одним із творців Конституції 3 травня 1791 року, членом Патріотичного товариства. Під час повстання Т.Костюшка, при якому Ю.-У. Немцевич служив ад'ютантом потрапив у полон до росіян. Був ув'язнений в Петропавлівській фортеці. Після звільнення разом з Т. Костюшком виїхав до Америки. У 1807 році повернувся до Польщі, брав участь в громадському житті Князівства Варшавського. Семидесятидвохрічним брав участь у повстанні 1830 року. Велике значення для розвитку польської культури, літератури, піднесення національної відомості мали видані ним у 1816 році «Історичні пісні». Написав кілька прозових творів – «Двоє панів Сецехів», «Ян з Тенчина», успіхом користувалася його віршована комедія «Повернення посла», актуальним політичним подіям присвячені його памфлети «Фрагмент Тарговицької біблії», «На Тарговицьких отаманів», його байки спрямовані проти тогочасних звичаїв та поведінки шляхти. Залишив кілька історичних досліджень – «Історія панування Зигмунта III» (1819 р), «Історичні подорожі польськими землями» (1858, цінність становить мемуарний твір «Спогади моїх часів» в яких автор в розповів про політичні та суспільні події, в яких брав участь.

Праці: *Śpiewy historyczne Niemcewicza z uwagami Lelewela.* – Kraków: nakład i druk Józefa Czecha, 1835. – XIII, 485 + 3 s.

Література: Антологія польської поезії. – Т.1. – К.: Дніпро, 1979 . – С. 80 – 81.; Ярмошик І. Волинські мотиви в історичних дослідженнях Юліана-Урсина Немцевича // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – 2009. – № 4. – С. 51 – 54.; Wierzbicki A. Niemcewicz Ursyn Julian // *Słownik historyków polskich.* – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1994. – S. 373 – 374.

ОБУХОВИЧ ФІЛІП КАЗИМІР (? – 1656) – дипломат, військовий, воєвода Смоленський, сеймовий посол, мемуарист. Родина Обуховичів походила з Волині, з часом переселилася в Мозирське воєводство, а та частина родини з якої походив Філіп осіла у Новогрудському воєводстві, де її представники пізніше займали різні посади. Ф.Обухович навчався в Замойській Академії, де добре оволодів риторикою. Про це свідчить його промова в честь ордината Томаша Замойського, опублікована у 1617 році. І надалі він славився як чудовий оратор. Дідичним маєтком Обуховича було село Липа в Новогрудському повіті. Служив у війську під командою Льва Сапєги. У 30 – 40-х роках був депутатом на сеймах від Мозирського, Новогрудського, Смоленського повітів. Був депутатом на конвокаційному та на сеймі під час елекції Яна Казиміра, якому

пізніше вірно служив. Брав участь у складі депутацій для переговорів зі шведами, виконував різні дипломатичні доручення короля. У лютому 1651 року був у складі посольства до Москви для переговорів з царем про союз проти татар, їздив з посольством до Венеції та на переговори з запорізькими козаками. Ставши Смоленським воєводою у 1654 році, змушений був здати Смоленськ російським військам через слабу залогу, погане оснащення фортеці та відсутність підмоги. В цьому оправдався перед сеймом, хоч сучасниками звинувачувався в поганій організації оборони. Вважають, що не раз мужньо воював проти ворогів польської держави. Востаннє це було під Варшавою у липні 1656 року проти шведського війська. Від 1640 року почав вести «Діаріуш», який є важливим історичним джерелом. Після його смерті спогади продовжили писати сини Філіпа Міхал і Теодор (Hieronim). Діаріуші Обуховичів мають відомості про Богдана Хмельницького, козаків, політичні події в Україні, Польщі, Литві, Московській державі середини – другої половини XVII століття.

Міхал описує події від 1660 до 1662 року – час, проведений ним у московському полоні. Ця частина «Діаріуша» була видана в російському перекладі «Дневник Михайла Обуховича стражника Великого Княжества Литовського. Писаний в плену в Москве 1660 года» - Киев, 1862. Теодор (Hieronim) довів спогади до 1700 року. Повністю «Діаріуш» Обуховичів видрукуваний Міхалом Белінським у Вільно у 1859 році.

Праці: Pamiętniki Historyczne do wyjaśnienia spraw publicznych w Polsce XVII wieku posługujące, w dziennikach domowych Obuchowiczow i Cedrowskiego pozostałe, Wydał z rękopismu wstępem i przypisami objaśnił Michał Baliński. – Wilno, 1859. – 152 s.

Література. Wielka Encyklopedia Powszechna ilustrowana. Serya II . T.IV. – Warszawa, 1904. – S. 589 – 590.; Polski Słownik Biograficzny. – T.XXIII. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1978. – S.473 – 476 .; Kubala L. Wojna moskiewska 1654 – 1655. – Warszawa, 1910. – S. 218, 224-236, 408-410.

ОЛИЗАР ГУСТАВ (1798 – 1865), псевдонім А.Філіпович, поет, громадський діяч, граф. Народився в родинному маєтку в Коростишеві на Житомирщині. Навчався у Кременецькому ліцеї. Займався господарством у своєму маєтку в Коростишеві. Кілька років проживав у Криму, де познайомився із А. Міцкевичем. Був зв'язаний із декабристами, за що зазнав гонінь в Росії, тому виїхав до Італії. Пізніше повернувся в рідний маєток. Автор твору «Pomieszenie Jarosza Wejły» (1842), де виступив проти Г. Ржевуського і Петербурзької котерії, містив також критичні вислови щодо випускників Кременецького ліцею.

Праці: Pamiętniki 1798 – 1865. – Lwów, 1892. – 300, XLIV s.

Література. Encyklopedia kresów. – Kraków, (b.r.). – S. 319.; Єршов В. Польська література Волині доби романтизму: генологія

мемуаристичності. – Житомир, 2008. – С. 314 – 363.; Rolle M. Wołyńskie Ałeny. – Lwów, 1923. – S. 268 – 276.

ОСІНСЬКИЙ АЛОЙЗИ (1470 – 1842) – історик, ксьондз, освітньо-релігійний діяч. Народився на Холмщині. Посвячений у ченці піарського ордену у 1793 р. Був викладачем у піарських школах та Кременецькій гімназії, обіймав посади у структурах католицьких костьолів, із 1839 р. біскуп суфраган Луцький. Упродовж 1833 – 1839 обіймав посаду ректора Віленської Духовної Академії. Був членом Варшавського Товариства Приятелів Наук (із 1824 р.) та Краківського Товариства Наукового. Написав низку праць з історії костьолу, ордену єзуїтів, теологічних і мовознавчих наукових розвідок та літературознавчих. Його праця “O zyciu i pismach ks. Piotra Skargi” (1812) вважається одним із перших історично-літературних досліджень у Польщі.

Праці: O zyciu i pismach Tadeusza Czackiego (1816); Zywoty biskupow wilenskich (Т. 1-3, 1856).

Література: Szelagowska K. Osinski Alojzy. // Słownik historyków polskich – Warszawa, 1994. – S. 384-385.

ОССОВСЬКИЙ ГОДФРИД (1834 – 1897) історик, археолог, геолог. Народився в селі Козариновці Київської губернії. Закінчив Житомирську гімназію. Займався геологічними та археологічними дослідженнями на Волині. у 1879 р переїхав до Кракова. За дорученням Археологічної комісії АУ проводив дослідження в околицях Кракова, упорядковував археологічні колекції АУ. Упродовж 1887 – 1888 рр працював на Київщині, а у 1889 – 1892 рр – на Поділлі. Брав участь в роботі Археологічних з’їздів у Росії та в інших країнах. У 1892 р залишив Краків та переїхав до Томська, де продовжив геологічні та археологічні дослідження. Там же помер.

Праці. Mapa geologiczna Wołyńa podług badań z lat 1870 – 1874. – Raryż, 1880. [1 : 504 000]; Zabytki przedhistoryczne ziem polskich. – 4 zeszytu. – Kraków, 1879 – 1888. – 168 s.

Література. Historyografia Polska w dobie pozytywizmu (1865 – 1900). Kompendium dokumentacyjne / opracował zespół pod redakcją Ryszarda Przelaskowskiego. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1968. – S. 106.

ПАДУРРА ТОМАШ (1801 – 1871) – польський поет доби романтизму, один з представників «української школи» в польській поезії. Походив із зубожілої шляхетської родини. Народився на Київщині в селі Іллінці (нині територія Вінницької обл.), гімназійну освіту здобував у Вінниці, упродовж 1820 – 1825 рр. навчався у Волинському ліцеї в Кременці, де познайомився із етнографом та дослідником давньослов’янської історії Зоріаном Доленгою-Ходаківським та Тимоном Заборовським (автором «Dum podolskich»). Від першого він отримав записи українських народних пісень, зібраних під час його етнографічних подорожей, серед них і кілька

фрагментів думи про Остафія Дашкевича. Поляк за переконанням і світоглядом, Т.Падурра свої кращі пісні і думи написав українською мовою, окрім того зробив переклад на українську мову поеми А. Міцкевича «Конрад Валленрод» (переклад не зберігся). Т.Падурра був прихильником спільної боротьби за незалежність поляків та українців. Після закінчення лицю в Кременці (червень 1825 р) він зблизився із волинським поміщиком Вацлавом Ржевуським (після декабристського зібрання у Житомирі у серпні 1825 р), проживав у його маєтку, у його ж загонах брав участь у польському повстанні 1831 – 1832 рр., після поразки якого проживав у своєму маєтку в м. Махнівка.

Праці: Pienia Tomasza Padurra / Przedmowa K. Jabwonowskiego. – Lwów: nakł. K. Jabwonowskiego i syna, 1842. – 64 s.; Ukrainy. Z nutoju Tymka Padurra. – Warszawa: u Hustawa Hliksberga, 1844. – 195 s.: nut.; Pysma Tymka Padurra. – Lwów: nakładem Wilda, 1874. – [6], LXVI, [2], 420 s.

Література: Гнатюк В. Тимко Падурра в українському історично-культурному процесі // Червоний шлях. – 1927. – № 12. – С. 145.; Tomasz Padura // Tygodnik ilustrowany. – 1861. – № 99. – Т.IV. – S. 63 – 65.; Przyborowski W. Tomasz Padurra // Tygodnik ilustrowany. – 1872. – № 229. – Т.IX. – S. 249 – 250.; Равита Ф. Фома Падурра. (Критический очерк) // Киевская старина. – 1889. – Т. XXVI. – С. 727 – 751.;

ПРОХАСКА АНТОНИ (1852 – 1930) – історик, архівіст, видавець історичних джерел, дослідник історії Польщі XIV – XVI ст. Народився у селі Малі Заліщики на Поділлі. Освіту здобував у духовній семінарії, потім навчався у Львівському університеті, дисертацію писав під керівництвом Ксаверія Ліске. Архівні дослідження проводив у Кролівцю, Петербурзі, Москві. Пізніше працював у Львівському архіві гродських та земських актів упродовж 1878 – 1929 рр. Із 1891 був членом-кореспондентом Краківської Академії Знань, із 1927 р – дійсний її член. Досліджував історію гуситського руху в Польщі, русько – польські стосунки, епоху Владислава Ягайло та Вітовта. Підготував до друку та видав збірки історичних документів «Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej (Т. 16 – 19? 1894 – 1906), Archiwum Sapiehów . Listy 1575 – 1606 (1892), опрацьовував Литовську Метрику.

Праці: Polska a Czechy w czasach husyckich – 1877; Konfederacja Spytka z Melsztyna – 1878; W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza Wielkiego. – 1892.; Wyprawa na Smolensk 1609 – 11. – 1920; Przyczynki krytyczne do dziejów Unii. – 1896; Król Władysław Jagiełło – Т.1, 2. – 1908; Dzieje Witolda Wielkiego Księcia Litwy. – 1914.

Література: Wierzbicka M. Prochaska Antoni // Słownik Historyków Polskich. – Warszawa: Wiedza powczesna, 1994. – S. 425.

ПШЕЗДЗЄЦЬКИЙ ОЛЕКСАНДР КАРОЛЬ (1814 – 1871) - історик, видавець джерел, письменник. Народився у селі Чорний

Острів на Поділлі у графській родині. Початкову освіту О. Пшездзецький здобував у Кременецькому ліцеї із 1828 р. Тут він познайомився з талановитими представниками творчої інтелігенції – поетами, художниками, вченими, що позначилось на формуванні його світогляду, життєвих планів. Навчання у Кременці було перервано подіями листопадового повстання 1831 – 1832 рр. О.Пшездзецький продовжив здобувати вищу освіту у Берлінському університеті (1832 – 1834), де студіював історію, філологію, право. Тут він слухав лекції знаменитого німецького історика та правника Карла Савінії, засновника історико-юридичної школи в німецькій історіографії. Подорожував по країнах Європи, під час яких вивчав архіви та бібліотеки на предмет історичних документів із польської історії. Досліджував історію Польщі епохи Ягеллонів та інші проблеми середньовічної історії Польщі. Від 1843 року і до кінця свого життя був співредактором часопису «Biblioteka Warszawska». Був ініціатором видання двох томів «Źródła do dziejów polskich» (1843 – 44). Обраний членом та почесним членом багатьох історичних та краєзнавчих товариств польських та зарубіжних, почесним професором Вроцлавського університету.

Праці: *Szwecya, wspomnienia jesienne z r. 1833. – 1836.*; *Podole, Wolyń, Ukraina. Obraz miejsc i czasów.* – Т. 1,2. – 1840 – 1841.; *Wiadomość bibliograficzna o rękopismach, zawierających w sobie rzeczy polskie przejranych po niektórych bibliotekach i archiwach zagranicznych w latach 1846 – 1849.* – 1850.; *Życie domowe Jadwigi a Jagiełły.* – 1854; *Jagiełłunki Polskie w XVI wieku.* – Т. 1-5. – 1868 – 1878.; *Listy Annibala z Kapui, arcu-biskupa Neapolitańskiego, nunciusza w Polsce, o bezkrólewiu po Stefanie Batorym i pierwszych latach panowania Zygmunta III, do wyjścia arcu-xięcia Maxymiliana z niewoli. Z rękopisu biblioteki Brancacciana w Neapolu wybrał, przetłuwaczył z języka włoskiego na Polski i wydał Alexander Przeździecki.* – 1852.

Література: *Biernacki A. Aleksander Przeździecki (1814 – 1871). Zyciorys uczonego mecenasa // Kwartalnik Historii Nauki i Techniki.* – 1972. – № 2. – S. 243 – 264.; *Biernacki A. Przeździecki Aleksander Narcuz Karol // Polski Słownik Biograficzny.* – Т. XXIX. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 1986. – S. 45 – 51.; *Grochowski W. Aleksander Przeździecki. // Tygodnik Ilustrowany.* – 1872. – Т. IX. – S. 81 – 82, 102 – 103, 118 – 119.; *Przeździecki R. Aleksander Przeździecki historyk literat z XIX w.* – Toruń: Wydawca Adam Marszałek, 2003. – 266 s.; *Wójcicki K. Alexander Przezdziecki / Kazimierz Wójcicki. // Biblioteka Warszawska.* – 1872. – Т.2. – S. 60 – 78.

РОЛЛЕ МИХАЛ (1865 – 1932) – історик, публіцист, журналіст. Народився у Кам'янці-Подільському в родині відомого дослідника історії Поділля і Волині Юзефа Ролле. Закінчив Вищу Реальну школу в Кракові. Навчався на інженерному відділі Львівської Політехніки, потім продовжив навчання на філософському відділенні

Ягеллонського університету. Проживав у Кам'янці, а після смерті батьків переселився до Львова. Був секретарем комітету побудови пам'ятника Адама Міцкевича та членом правління Польської Матури. У 1895 р почав працювати в редакції часопису "Gazeta Lwowska", де працював до кінця свого життя. Написав низку статей з історії літератури, освіти, рецензії та літературні праці, які публікував переважно на шпальтах часопису «Przewodnik Naukowy i Literacki» та інших видань. Для підготовки своїх праць використовував багаті архівні зібрання свого батька. У 1901 р. був обраний членом історично-літературної комісії АУ в Кракові, багато років був членом Правління Товариства польських журналістів та його віце-головою. Був відзначений офіцерським хрестом ордену Відродження Польщі. Помер у Львові, похований на Личаківському кладовищі. Праці: Ateny Wołyńskie. Szkic z dziejów oświaty w Polsce. / Michał Rolle. – Lwów, 1923. – 307 s.; Kochajmy nasze wschódnie Kresy! / Michał Rolle. – Lwów: nakładem rady parafialnej, 1919. – 16 s.; Na ostatniej płaszcówce. – Lwów, 1930.

Література: Rolle Michał // Dawni pisarze polscy od początków piśmiennictwa do «Młodej Polski». – Warszawa, 2002. – S. 377.

РОМАНОВСЬКИЙ ЛЕОН (1800-1882) правник, геральдист, літератор. Освіту здобув у Вінницькій гімназії, пізніше закінчив правничі студії. Проходив практику при Подольському трибуналі від 1840 р. Був правовим радником князів Сангушків у Славуті. Із 1860 р упорядковував родинний архів Сангушків і розпочав досліджувати родовід цієї княжої родини, але не встиг завершити цю працю. Опублікував ряд статей на геральдичну та генеалогічну тематику на основі архівних даних з-поміж них: «Do historii domu x. Ostrogskich i Lubartowiczów» (1871/1872), «Eusfacy książę Sanguszko» (1879), «Rodowód Potockich hrabiów herbu Pilawa»(1882). Окрім них був автором поетичних творів, на релігійну тематику пісні «Zdrowaś Marya», гумореску «Pan Jakub Szpala» (1882).

Література: Konarski S. Romanowski Leon// Polski słownik Biograficzny. – Т. XXXI, 1989.

СЛОВАЦЬКИЙ ЮЛУШ (1809 – 1849) – поет, представник «української школи в польській поезії. Народився у Кременці, закінчив Віленський університет був на службі у Варшаві у фінансовому уряді, був учасником повстання 1830 – 1831 рр, після того в еміграції, жив у Франції, багато подорожував по країнах Європи, Близького Сходу. Одним з перших творів була «Українська дума» (1826 р). надалі важливими темами в його творчості були національно-визвольний рух, почуття людини в безвихідній ситуації, багато його творів пронизані українською тематикою, зокрема поеми «Беньовський», «Вацлав», «Срібний сон Саломеї». «Мазепа» . В Україні його твори опубліковані в перекладах М.Рильського, М. Бажана, Г.Кочура, Д.Павличка.

Твори: Антологія польської поезії/ переклад, передмова та довідки про авторів Д.Павличка. – К.: Основи, 2000. – С. 57 – 106.; Словацький Ю. Срібний міф України. Поезії. Поеми. Драми. – Львів, видавництво «Світ», 2005. – 303 с.

СТАДНИЦЬКИЙ КАЗИМІР (1808 – 1866) – правник, історик, фахівець з геральдики та генеалогії, публіцист. Народився в Жмигороді, батько Антоній теж був істориком. Початкову освіту здобував у батьківському домі. Упродовж 1826 – 1830 рр вивчав право у Віденському університеті, який закінчив без наукового ступеня, хоч пізніше вживав титул доктора права. У 1841 – 1845 рр був членом Галицького Станового сейму від магнатської верстви. У 1843 – 1845 рр обіймав посаду другого директора у Галицькому Кредитному Товаристві. Брав активну участь у подіях революції 1841 р. за дорученням Станового відділу підготував проект виборчої реформи (Projekt do tymczasowego prawa wuborowego dla zwolac się mającego zgromadzenia narodowego Królestwa Galicji i Lodomerii...). Він належав до грона радників губернатора Галиції та Лодомерії Ф. Стадіона, був серед ініціаторів утворення Головної Руської Ради, як противаги польському руху, обіймав видні посади в різних установах. У 1854 р отримав посаду підкоморія (шамбеляна), у 1859 р став членом відділу Галицької Ощадної каси у Львові. Його діяльність була відзначена Кавалерським Хрестом ордену Залізної Корони III ступеня.

Головною сферою його діяльності були дослідження історії Литви та Русі XIV – XV ст. Для цього він вивчив кілька мов: російську, староруську, церковно-слов'янську. Перше історичне дослідження під назвою «Пясти» (Piasty) опублікував у Парижі у 1842 році, у якому головну увагу приділив становленню католицького костюлу на польських землях та навернення до католицької віри слов'янських племен Помор'я. У 1847 р з'явилася його основна і найбільш помітна двохтомна праця «Сини Гедиміна» (Synowie Gedymina). Пізніше вона кілька разів перевидавалася: у 1849 – 1853 рр у Львові; скорочене видання у 1875 р у Кракові; виправлене та доповнене видання у Львові у 1881 р. Після її виходу праця була гостро розкритикована на шпальтах часопису «Przeglądu Roznańskiego». Натомість отримала високу оцінку Йоахима Лелевеля, який назвав її «одним із кращих творів нашого пера». Позитивно відгукувалися про неї й інші польські історики. У цій монографії автор дослідив політичну історію Литви і Русі на основі раніше маловідомих джерел. Разом із тим книга зробила ім'я К.Стадницького відомим у світі польської історичної науки. У 1866 р Юзеф Шуйський запросив його до співпраці при створенні Львівського відділення Історичної комісії Краківського Наукового Товариства. У 1869 р його кандидатура розглядалася для призначення на кафедру історії Польщі Ягеллонського університету (однак її обійняв Ю.Шуйський). У 1873 р

Історична комісія Краківської Akademii Umiejętności (AU) запросила К.Стадницького до співпраці у своєму Львівському відділенні. На кошти AU він проводив дослідження в архівах Східної Галичини, які потім обговорювалися на засіданнях Історично-Філософського відділення AU.^ś

Опублікував низку праць із історії князівського роду Гедиміновичів: *Olgierdowicze // Biblioteka Ossolińskich.* – 1864 – 1866. – Т. 5 – 9.; *Bracia Władysława Jagiełły Olgierdowicza...* - Lwów, 1867 (у 1870 р вона отримала першу нагороду літературної фундації Любомирського, встановлену Краківським Науковим Товариством); *Olgierd i Kiejstut synowie Gedymina, w. Księcia Litwy.* – Lwów, 1870.; *Dodatki i poprawki do dzieł: Bracia Władysława Jagiełły i Olgierd i Kiejstut, wydanych we Lwowie.* – Lwów, 1873.; *Koriat Gedeminowicz i Koriatowicze.* – Kraków, 1877.

Окремою сферою його наукових зацікавлень була геральдика та генеалогія. Він опублікував ряд праць з історії власного родоводу Станицьких. У цьому ж напрямку співробітничав із редакцією «*Złotej księgi szlachty polskiej*», для якої підготував розвідки «*Drzewo rodowe potomstwa Stanisława Jabłonowskiego*» та «*Kilka przynków do monografji Stadnickich*» (Т.3). Менші за обсягом статті тублікував на сторінках часопису «*Przewodnik Naukowy i Literacki*». Окремою монографією видав «*Przyczynek do heraldyki polskiej w średnich wiekach*». (Lwów, 1879.). опублікував ряд статей про творчість У. Шекспіра. К.Стадницький досліджував переважно малознані політичні стосунки Польщі з Литвою та Руссю. Широко використовував не лише польські архіви, але й Петербурзькі та Московські. Його праці високо цінували польські історики, зокрема Ю.Бартошевич, Ю.Шуйський, Тарновський. Частина його праць залишилася в рукописах, вони також засвідчують різноманітність його наукових зацікавлень. Рукописи зберігаються в бібліотеці Оссолінських. З поміж и і рукопис доповненого і виправленого другого тому «*Synów Gedymina. Lubart, rodowód kniaziów Gedyminowiczów zaślawnko-mścisławskich*» (*Biblioteka Ossolińskich.* – Rkp. 3433.). Теодор Жихлінський присвятив К.Стадницькому дев'ятий том «*Złotej księgi szlachty polskiej*», помістивши на початку випуску його життєпис. Помер у Львові, похоронений на Личаківському кладовищі.

Література: *Biblioteka Warszawska.* – 1866. – Т.2. – S.312.

Tygodnik Ilustrowany. – 1886. – N 172.

Dziadzio A. Stadnicki Kazimierz. // PSB. – Т. XLI/3. – Zeszyt 170. – Warszawa, Kraków: Polska Akademia Nauk, Polska Akademii Umiejętności, 2002. – S. 403 – 405.

СТЕЦЬКИЙ ТАДЕУШ ЄЖИ (1839 – 1888) – історик, дослідник минулого Волині, публіцист, учасник Січневого повстання, псевдонім Суліма. Народився в селі Медведівка, Заславського повіту

Волинської губернії, власником якого був його батько була відомою Томаш Алойзи. Мати Анеля Озерова була росіянкою, католичкою за віросповіданням. Батько був особисто знайомий із Ю.-І.Крашевським. сім'я була відомою своєю благочестивістю та інтелігентністю, володіла чималою бібліотекою.

Вивчав приватні книгозбірні та архіви. У «Gazetie Polskiej» у 1860 р № 272 публікував відозву з проханням до усіх, хто має якісь мемуари, документи, які стосуються Волині, або знає де їх можна знайти, повідомляти йому. У 1862 р його статті про окремі місцевості Волині з'явилися у «Tygodniku Ilustrowanemu» і «Gazetie Warszawskiej». З початком Січневого повстання у травні 1863 р вступив у лави загону Едмунда Ружицького, брав участь у кількох битвах. У складі загону перейшов кордон із Галичиною, де загін був розброшений. Після того Т.Стецький виїхав до Дрездена, пізніше – до Брюсселя. У 1864 р вийшов перший том, завершеної іще у 1860 р, праці «Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym». У 1865 р особисто подав Олександрові II прохання повернутися на Волинь. Після отримання згоди поселився у Медведівці. Однак згодом постав перед військовим судом у Житомирі, на якому за участь у повстанні його засудили на поселення в Оренбурзі, куди він і виїхав разом із дружиною у 1866 р. іще через два роки йому дозволили повернутися до Волинської губернії. У 1868 р оселився у маєтку дружини, селі Привітів Новоград-Волинського повіту (нині село Любарського р-ну Житомирської обл.)

Від цих пір він відновив співпрацю із польськими часописами «Tygodnik Ilustrowany», «Wiek», «Kłosy», на шпальтах яких регулярно публікував матеріал з історії Волині. У 1871 р видав другий том праці «Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym». Проживаючи у Привітові, підготував та опублікував монографії про найбільші волинські міста: Кременець (1873), Луцьк (1876), Рівне (1879 із посвятою Володимиру Антоновичу) та про інші населені пункти. Після смерті батька оселився у Медведівці. Пізніше, бажаючи дати синові належну освіту переїхав до Кракова, відвідував щоліта Медведівку. Активно продовжував досліджувати історію насплених пунктів Волині Клевані, Олики. Окрему статтю присвятив родинній садибі Стецьких – Межирічу Корецькому.

Помер у Медведівці 14 серпня 1888 р уже посмертно вийшла друком праця «Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki», яка є третім томом праці «Wołyń pod względem...»

Праці: Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. – Lwów, 1864. – Т.1. – XII, 387 s.; Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. – Lwów, 1871. – Т. 2. – VI, 473 s.; Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki. – Kraków, 1888. – IV, 347.; Łuck starożytny i dzisiejszy. Monografia historyczna. – Kraków: czcionkami drukarni «Czasu», 1876. – XII, 232 s.; Miasto Równe. Kartka

z kroniki Wołynia. – Warszawa: drukiem W.Dębskiego, 1880. – [8], 47, IX s.; Książęce gniazdo. Monografia historyczna. – Kraków, 1885. – 20 s.; Z dziejów wołyńskiego gródka. – Kraków, 1888. – 25 s.

Література: Orman-Michta E. Stecki Tadeusz Jerzy. // Polski Słownik Biograficzny. – Т. XLIII/1. – Zeszyt 176. – Warszawa – Kraków: IH PAN, 2004. – S. 95 – 97.

ТРЕМБЕЦЬКИЙ СТАНІСЛАВ (1739 – 1812) – польський поет, Народився в шляхетській сім'ї в Сандомирському воєводстві. Навчання розпочав у Кракові, завершував у Франції та Італії. У своїх творах – одах, байках, поемах – виступав проти релігійного фанатизму, ратував за гуманістичні ідеали. Був близьким до королівського двору, написав кілька панегіриків на честь короля – «До найвельможнішого Пана», «До Станіслава – Августа від сандомирських поміщиків у Радомі». Після зречення короля престолу та смерті короля деякий час жив у Москві та Петербурзі. Від 1802 року проживав в Україні – у Тульчині. Тут написав поему «Софіївка» у 1806 році. Його творчість високо оцінював Адам Міцкевич у своїх коментарях до збірки поезій С.Трембецького, яка з'явилася у 1822 році. Твори – «Ода не для друку», «Повітряна куля», «На знищення ордену єзуїтів».

Література: Антологія польської поезії. – Т.1. – К.:»Дніпро», 1979. – С. 59 – 62.

ЧАЙКОВСЬКИЙ МІХАЛ (1804 – 1886) – політичний діяч, прозаїк, історик, псевдонім Садик Паша. Народився в Гальчині на Житомирщині, виховувався у родині в козацьких традиціях, ідеалізував козаччину. У її відродженні вбачав шлях до відновлення незалежної Польщі. Був учасником Листопадового повстання 1831 р, після його поразки проживав у Галичині, із 1832 р – у Франції, де зблизився із князем А. Чарторийським. Став його гарячим прихильником. У 1840 р проживав у Римі, із 1841 р – у Стамбулі, і на Балканах. Під загрозою видачі російському посольству, прийняв іслам під ім'ям Садик Махмед. Проживаючи в Туреччині, продовжував брати участь у політичному житті. Під час Кримської війни створив козацький загін і був його ватажком до 1870 р. Одружився із Людвікою Снядецькою, у яку свого часу був закоханий відомий поет, уродженець Кременця, Юліуш Словацький. Після смерті дружини у 1866 р, залишив султанську армію та повернувся на Україну. Тут почав пропагувати панславістичні ідеї із провідною місією Росії, що було сприйнято співвітчизниками за національну зраду. Разом із матеріальними труднощами це призвело його до самогубства.

Його твори присвячені історичним подіям: шведській війні, Коліївщині, війні 1812 р. Він критично відносився до шляхетських традицій, поетизував козаччину, створив власну концепцію історії українських земель у складі Речі Посполитої.

Праці: Powieści kozackie. – 1837; Ukrainki. – 1841.; Wernyhora. T.1,2. – 1833; Hetman Ukrainy. T.1,2. – 1841.; Owruczanin, powieść historyczna z 1812 roku. – Lipsk. 1863.

Література. Encyklopedia kresów. – [Kraków], b.r. – S. 81.

ФЕЛІНСЬКА ЄВА (1793 – 1859) – письменниця, авторка мемуарів, учасниця підпільної діяльності. Уроджена Вендорф, народилася у Білорусі. У 1811 р одружилася із Герардом Фелінським, молодшим братом відомого польського літератора Алойзи Фелінського. Довгий час проживала у маєтку чоловіка селі Волютин на Волині, часто була в Осовій у Алойзи. Після смерті чоловіка у 1833 р переселилася із дітьми в Кременець. Підтримувала зв'язки із Товариством Польського Народу (Stowarzyszeniem Ludu Polskiego) Шимона Конарського. Після викриття цієї підпільної організації у 1839 р була арештована і за судовим вироком відправлена на заслання до Сибіру до поселення Березова на р.Об. Там проживала до 1841 р, потім їй було дозволено переселитися до Саратова, де вона мешкала до 1844 р. після повернення на Волинь жила у своєму маєтку Волютин, де й померла у 1859 р. авторка кількох повістей – «Герсілія», «Пан депутат», «Племінниця і тітка» та спогадів.

Праці. Pamiętniki z życia Ewy Felinskiej. – Wilno, 1858 – 1859. – Т. 1 – 3.; Wspomnienia z podróży do Syberji, pobytu w Berezowie i w Saradowie spisane przez Ewę Felińską. – Wilno, 1852. – Т. 1-2.

Література. Encyklopedia kresów. – [Kraków], b.r. – S. 118.

ФІТЦКЕ ЯН ЮЗЕФ (1909 – 1940) – польський історик, археолог, організатор музейної справи на Волині. Народився у м. Гдова Краківського воєводства. Упродовж 1929 – 1933 рр навчався у Ягеллонському університеті, вивчав давню історію. У серпні 1936 року розпочав працювати археологом у Волинському музеї у Луцьку. А у 1937 р стає його головним хранителем. Упродовж 1936 – 1939 років проводив археологічні розкопки в різних частинах Волинського воєводства. найбільш відомими є його дослідження на території Луцького повіту (с.Красне, Гнідава, Яровиця), де досліджував поселення лінійно-стрічкової кераміки; у с.Торчин – могильник Стжижовської культури часів бронзового віку; дослідження давньоруського городища у Любомлі; давньоруські кургани у с. Берестяни та в інших місцевостях. Ян Фітцке брав участь в роботі Волинського відділу Польського краєзнавчого Товариства у Луцьку, у редакційному комітеті щомісячника «Ziemia Wołyńska». У цьому часопису він опублікував ряд статей з історичного минулого Волині – «Важливі відкриття у замку Любарта в Луцьку», «Над Случчю», «Праісторичний Любомль» та інші. Упорядковував колекції музею князів Острозьких, збирав матеріали про перебування на Волині Ю.-І. Крашевського, упорядковував нумізматичну колекцію Волинського музею.

Дослідницьку роботу вченого перервала Друга світова війна. Як підпоручик запасу він був призваний до лав Польської армії. Піхотна частина, у якій служив Ян Фітцке порاپила у полон до підрозділів Червоної Армії. Разом із іншими польськими офіцерами він опинився у таборі для військовополонених у Ковельську на Смоленщині. Наприкінці квітня 1940 р був розстріляний органами НКВС у Катинському лісі.

Меморіальна дошка Яну Фітцке встановлена у Луцьку на будинку, де у 1930 – тих роках був музей та на приміщенні Ягеллонського університету у Кракові.

Література. Jan Fitzke. Archeolog, badacz przeszłości Wołynia, muzeolog. Z Wołynia 1936 – 1939. Fragmenty spuścizny piśmieniczej. W stulecie urodzin i siedemdziesięciolecie śmierci./ Zebraли і opracowali A. Gaczoł, ks. W.J.Kowolów. – Biały Dunajec – Ostrog: Wołania z Wołynia, 2009. – 308 s.;

Праці: Археологічна спадщина Яна Фітцке / за загальною редакцією Г.Охріменка. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – 488 с.

ФІЯЛЕК ЯН НЕПОМУЦЕН (1864 – 1936) – професор спочатку Львівського (1896 – 1912) пізніше Ягеллонського (1912 – 1930) університетів, ректор Львівського університету (1903/1904), декан теологічного відділу Львівського (1901/1902) Ягеллонського (1914/1915) університетів, історик церкви та канонічного права у Речі Посполитій. Народився у Погвіздові під Бохнею у селянській родині. Початкову школу закінчив у Бохні. Потім навчався в гімназії в Анни у Кракові, у духовній семінарії, у папському лицейі св.Аполінарія в Римі, де вивчав канонічне право та палеографію, студіював історію та право у Львівському університеті. Пізніше викладав тут історію церкви. Із 1919 року – дійсний член Польської Академії Знань (Akademii Umiejętności), а із 1920 р очолив історичну комісію та став директором її видавництва. У 1927 р був обраний директором історично-флософського відділу Польської Akademii Umiejętności. Був почесним членом Польського Теологічного Товариства і Товариства Приятелів Наук у Вільно, почесним доктором університету Стефана Баторія, із 1926 року – канонік Краківської кафедральної капітули.

Досліджував історію Ягеллонського університету, життя і творчість середньовічних дослідників історії костьолу. Цікавився проблемами поширення лютеранських ідей у Речі Посполитій. Дотримуючись гасла, що костьол не боїться правди, поряд із іншими істориками висвітлював історію римо-католицької церкви в Польщі відповідно до документів, з усіма слабостями духовних ієрархів та помилками церковних влад. Такий нестандартний підхід до висвітлення церковної історії викликав чимало критики на його адресу. Більшість праць написав на основі рукописних джерел із

досліджуваної ним епохи, його праці містять чимало джерельних відомостей не лише із досліджуваних проблем, але й дотичних до них. З-поміж інших вивчав архіви та бібліотеки університетів Болоньї, Падуї, Риму з метою виявлення там свідчень про навчання вихідців із польських земель. Значну увагу приділив вивченню церковних нормативних документів. Працюючи над церковною історією, зацікавився й справами православної церкви на литовсько-руських землях Речі Посполитої, вивчення історії якої розпочав іще будучи професором Львівського університету, що було проявом інтересу до минулого регіону, де йому прийшлося працювати. Наслідком цих зацікавлень стали праці про середньовічні єпископства східної церкви не теренах Русі й Литви до середини XIV ст., виконані на основі архівних першоджерел. Деякі його статті на цю тематику опубліковані на сторінках «Kwartalnika Historycznego», деякі лишилися в рукописах і їх планували видати у 1930-х рр. Волинське Товариство Приятелів Наук у Луцьку та Волинський Інститут Науковий при Кременецькому ліцеї. Рукописи його праць зберігаються у Державному архіві Рівненської області (ф.160).

Праці: *Średniowieczne biskupstwa Kościoła wschodniego na Rusi i Litwie na podstawie źródeł greckich* // КН. – 1898. – S. 487 – 521.; *Biskupstwa greckie w ziemiach ruskich od połowy wieku XIV* // КН. – 1901.;

Література: Siemkowicz W. Fijałek Jan Nepomucen // PSB. – Т. VI. – Kraków, 1948. – S. 441 – 443.; Vetulani A. Ks. Jan Fijałek, historyk kościoła Polskiego (1864 – 1936) // *Portrety uczonych polskich. 51 sylwetek humanistów.* / Wybor A. Biernackiego. – Kraków: wydawnictwo Literackie, 1974. – S. 167 – 181.

ЯБЛОНОВСЬКИЙ АЛЕКСАНДР ВАЛЕРІАН (1829 – 1913) – історик, етнограф, мандрівник. Народився 19 квітня в Годжліні на Підляссі. Закінчив початкову повітову школу у Дроги чині, потім гімназію у Білостоку у 1847 р. після того навчався на історико-філологічному відділі Київського університету св. Володимира (1847 – 1849 рр.) потім студював класичну та германську філологію в Дерптському університеті. протягом 1853 – 1858 років був приватним учителем на Київщині та Брацлавщині, не полишаючи при цьому наукових зацікавлень. Свої знання з історії та славістики поглиблював у Берлінському університеті та в Британському музеї, в Сорбоні, Празі, Відні. Перебуваючи в Брюсселі познайомився з Й. Лелевелем у 1861 році повернувся до Києва, де працював домашнім учителем, ббу в учасником конспіративної організації польської молоді “Związek “Trójnicki”Б серед членів якої вважався особистістю прогресивних і демократичних поглядів. Одночасно не полишав наукової роботи, публікував результати своїх досліджень в наукових виданнях Києва, Львова. У 1868 році переселився до Варшава, здійснив подорож по Близькому Сходу та до Африки (Палестина,

Сирія, Месопотамія, Курдистан, Єгипет, Туніс). Свої враження від подорожі він пізніше публікував у польських наукових виданнях – “Tygodnik Ilustrowany”, “Kłossy”, “Biblioteka Warszawska”, “Ateneum” та інших. У 1875 році разом з Адольфом Павінским започаткував видання багатотомного видання історичних матеріалів “Źródła dziejowe”, на сторінках якого видрукувано начний масив матеріалів статистичних, демографічних, фінансових XVI століття.

Яблоновський був автором значної частини томів цієї серії, зокрема тих які стосувалися минулого українських земель. За публікацію цієї серії матеріалів у 1897 році був нагороджений відзнакою Краківської Akademii Umiejętności. І в цей час багато подорожував в основному по Україні, Балканах відвідав Константинополь. У “Słowniku Geograficznym” опублікував ряд статей про Україну, співпрацював з “Wielką Encyklopedią Ilustrowaną”, “Kwartalnikiem Historycznym” та іншими виданнями. Опублікував ряд ґрунтовних монографій, в тому числі і з проблем історії України. Серед них: “Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej” (Kraków, 1912); „Akademia Kijowsko-Mohilańska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogócywilizacji zachodniej” (Kraków, 1899 – 1900), присвячена 500-річчю Ягелонського університету в Кракові. У 1910 – 1913 роках вийшло зібрання його творів у 7 томах. А.Яблоновський був обраний членом Київського товариства Нестора-літописця, Московського товариства історії та старожитностей Російських, членом – кореспондентом Краківської Akademii Umiejętności. У 1905 році став співзасновником та співредактором наукового видання “Przegląd historyczny”, у цьому ж році став першим головою Варшавського Товариства “Miłośników Historii”, а в 1908 році головою Товариства Наукового Варшавського. Брав участь у другому зїзді польських істориків у Львові в 1890 та в третьому у Кракові в 1900 році. Представляв польську історичну науку на міжнародних конгресах істориків – на другому в Римі в 1903 році та на четвертому в Лондоні у 1913 р.. на кожному з цих конгресів виступав з науковими, знайомив з методами власних досліджень. У 1913 р став членом The Royal Historical Society в Лондоні. Помер 22 серпня 1913 року. Похований у Варшаві.

Література: Polski Słownik Biograficzny. Т.Х. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1962. – S. 214 – 216.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

І. Неопубліковані архівні джерела

**Відділ рукописів Львівської Національної Наукової бібліотеки
України імені В. Стефаника Національної Академії України**

Ф. 4. Баворовські. Збірка рукописів бібліотеки, 1805 – 1894 pp.
оп. 1.

- 1 . Спр. 870. Osiński A. Cwiczenia dawane uczniom w liceum Wołyńskiem w Krzemieńcu, без дати, 344 арк.
- 2 . Спр. 893. Opis zakładów chwalebnych przed ludźmi a świętych przed Bogiem przy Kollegiacie Ołyckim xiążąt Radziwiłłów z dołączeniem obieciem tej infułacyi od Ałojzego Osińskiego, без дати, 139 арк.
- 3 . Спр. 894. O jezuitach w Polsce w wieku XVI p.x. Ał.Osińskiego, 67 арк.
Ф. 9. Колекція окремих надходжень, 1831 – 1894 pp.
оп. 1.
- 4 . Спр. 138/V. Konopacki Franciszek. Pamiętniki z pułku ruskiego, 1863 r., арк. 1 – 17, 19 – 20.
Ф. 43. Ю.Дверницький, 1831 – 1890 pp.
оп. 1.
- 5 . Спр. 1. Матеріали, що стосуються участі Ю.Дверницького у повстанні 1830 – 1831 pp, 1825, 1831 pp, 16 арк.
- 6 . Спр. 15. Dunin An. Bitwa pod Boremlem, стаття, без дати, 9 арк.
- 7 . Спр. 17. Дверницький Ю. Спогади в декількох варіантах і літературні проби, 1850 р і н. р., 141 арк.
- 8 . Спр. 19. Пузина Ю. Спогади про події польського повстання 1831 р, 1893 р, 291 арк.
- 9 . Спр. 27. Збірка матеріалів про польське повстання 1830 – 1831 pp, 1830 – 1832 pp, 86 арк.
Ф. 64. Любомирські, 1777 – 1850 pp.
оп.1,
- 10 . Спр. 93. Pamiętnik pułku jazdy Wołyńskiej przez Karola Rózyckiego pułkownika dowodcę tegoz pułku ułożony (z własnoręcznymi jego porprawkami i dopisami), 1832 r., 23 арк.
Ф. 237. О. Цинкаловський, 1935 – 1976 pp.
оп.1,
- 11 . Спр.1. Автобіографія, без дати, 3 арк.
- 12 . Спр.2. Біографія Цинкаловського Олександра, [після 1983р], 8 арк.
- 13 . Спр.20. Посвідчення про призначену для О.Цинкаловського медаль до 50-річчя Польського Археологічного Товариства, 22 травня 1970 р, 2 арк.
- 14 . Спр.21. Диплом Почесного члена Польського археологічного та нумізматичного товариства, виданий О.Цинкаловському, 15 березня 1976 р, 4 арк.

- 15 . Спр. 28. Стаття О.Цинкаловського «Замкова церква в Кодні», автограф, без дати, 2 арк.
- 16 . Спр. 47. Княжий город Володимир. Популярно-науковий нарис. – Львів, 1935., друкована, 1935 р, 57 арк.
- 17 . Спр.74. Цинкаловський О. Стародавні городи і замки на Україні, стаття, без дати, 21 арк.
- 18 . Спр.102. Цинкаловський О. Дві монети з Кременця на Волині: матеріали, без дати, 1 арк.
- 19 . Спр.120. Докази норманського походження перших київських, новгородських князів: матеріали, без дати, 1 арк.
- 20 . Спр. 122. Етнографія Волині та Полісся: розрізнені матеріали, без дати, 10 арк.
- 21 . Спр.158. Список рукописних євангелій у древніх хранилищах м. Володимира, без дати, 4 арк.
- 22 . Спр.174. Данилова корона – легенда записана О.Цинкаловським у с.Літовежі Волинської обл., два варіанти, без дати, 10 арк.
- 23 . Спр. 177. Турова могила – легенда записана О.Цинкаловським на Волині, без дати, 1 арк.

Державний архів Волинської області

- Ф. 46. Волинское воеводское управление г.Луцк Волинского воеводства, 1921 – 1939 рр.
оп. 1.
- 24 . Спр. 3366. Списки древних памятников Волинского воеводства, 1929 г., 24 арк.
  - 25 . Спр. 3463. Списки древних памятников, пригодных для посещения экскурсантов, 1930 г., 26 арк.
оп. 2.
  - 26 . Спр. 54. Письмо воеводы с просьбой к священникам и ксендзам с просьбой о выявлении древних памятников культуры Волыни, 8 января 1931 г., 1 арк.
  - 27 . Спр. 208. Отчет Волинского воеводы об общем положении воеводства в 1931 г., 34 арк.
  - 28 . Спр. 238. Обращение общества исследования истории защиты Львова и юго-восточных воеводств к служащим воеводств о сборе средств для исследовательских работ, без даты, 2 арк.
  - 29 . Спр. 1032. Отчет о деятельности Волинского музея за 1931 г и протокол заседания комиссии при музее от 5 апреля 1932 г., 8 арк.
  - 30 . Спр. 1033. Сообщение «Краеведческого товарищества опеки над памятниками древности» о деятельности в феврале 1932 г., 4 арк.
  - 31 . Спр. 1035. Отчет краеведческого общества и отдела попечения над памятниками старины, 1932 г., 6 арк.

- 32 . Спр. 1037. Отчет краеведческого товарищества за март 1932 г., 3 арк.
оп. 3.
- 33 . Спр. 30. Отчет Волынского воеводы о деятельности государственной администрации 1933 г., 70 арк.
- 34 . Спр. 31. Отчет воеводы о положении на Волыни за 1933 г., 35 арк.
оп. 4.
- 35 . Спр. 122. Проект устава товарищества «Приятель наук», 1934 р., 12 арк.
- 36 . Спр. 662. Отчет о деятельности польского туристско-краеведческого товарищества в Луцке. 28 мая 1934 г – 1 февраля 1936 г., 116 арк.
- 37 . Спр. 675. Материалы о разрушении замка в селе Губково. 21 августа 1934 – 22 июня 1935 г., – 24 арк.
Оп. 5.
- 38 . Спр. 77. Отчет комиссии по научному исследованию воточных земель о проведенных работах с 1.X.1934 по 31 марта 1935 г., 32 арк.
- 39 . Спр. 664. Данные об археологических экспонатах, выкопанных на бывшем православном кладбище в Грудку на Волыни, без даты, 18 арк.
Оп. 6.
- 40 . Спр. 2332. Отчет о работе комиссии научного исследования восточных земель за 1937 г., 25 арк.
- 41 . Спр. 2495. Отчет о работе комиссии по исследованию восточных земель, 12 июля 1939 г., 24 арк.
Оп. 8.
- 42 . Спр. 707. Отчет о деятельности Волынского краеведческого общества за 1931 г. и програма деятельности на 1932 г., 10 арк.

Державний архів Житомирської області

- Ф.1 Волинська духовна консисторія. м. Житомир Волинської губернії, 1741 – 1921 рр.
оп. 50.
- 43 . Спр. 164. Протоколи і журнали консисторії, 1797 – 1914 рр., 1046 арк.
Ф.71 Дирекция народных училищ Волынской губернии, г. Житомир, Волынской губернии, 1805 – 1919 рр.
оп.1.
- 44 . Спр. 2 Отчет о приходе и расходе денежных средств на содержание Волынской гимназии за 1805 – 1809 гг., 15 арк.
- 45 . Спр. 78 Формулярные списки учителей и служащих Волынского лицея, 1826 – 1832 рр., 449 арк.

Державний архів Рівненської області

- Ф. 22. Указы Волынского губернского правления об издании дополнительных указаний, правил и царских манифестов 1800 – 1860 гг.
оп. 2.
- 46 . Спр. 9 Указы Волынского губернского правления об издании дополнительных указаний, правил и царских манифестов, арк. 96.
Указ Его Императорского Величества самодержца Всероссийского, из Правительствующего Сената от 20 февраля 1807 года.
ф. 160 Гоффман Якуб, професор-историк посол в сейм, 1928 – 1939 рр.
оп.1.
- 47 . Спр. 1. Автобиография Я.Гоффмана, 1928 р., 9 арк.
- 48 . Спр. 6. Письма, адресованные Гоффману Якубу и его ответы. 1931 – 1933 гг., 120 арк.
- 49 . Спр. 21 Список кандидатов в Главное управление Союза польских учителей, газетная заметка в связи с изданием «Хроники Пулаского» и другая переписка, 1930 – 1938 гг., 53 арк.
- 50 . Спр. 24. Програма юридического курса, организованного Главным управлением Союза польских учителей и переписка об издании «Хроники польских дворянских родов Подолья, Волыни и Украины» и по другим вопросам, 1932 – 1938 гг., 76 арк.
- 51 . Спр. 30. Отчет о деятельности гуманитарной Комиссии за 1935 – 1937 годы, 13 арк.
- 52 . Спр. 34. Рукопись Я.Гоффмана по генеалогии Острожских князей, без даты, 319 арк.
- 53 . Спр. 39. Материалы к хронике польских дворянских родов на Волыни, без даты, 117 арк.
- 54 . Спр. 40. Материалы к хронике польских дворянских родов на Волыни, без даты, 349 арк.
- 55 . Спр. 49 Рукопись доктора Фиялек Яна о возникновении Волынских епископств вначале XIV – XV веках, без даты, 67 арк.
- 56 . Спр. 50. Рукопись об основании Хелмского и Волынского епископства во Владимире Ягеллой и Витольдом. Привилей Ягеллы епископству Хелмскому, без даты, 66 арк.
- 57 . Спр. 51. Материалы по истории организации Волынского Епископства в 1400 году, без даты, 127 арк.
- 58 . Спр. 54. Дневник Храницкого Яна-Августа за 1863 г, 15 арк.
- 59 . Спр. 55 Список лиц, участвовавших в польском восстании под руководством генерала Ружицкого Едмунда в 1863 – 1864 годах, 261 арк.

- 60 . Спр. 66. Протокол заседания по организации Волынского комитета Польского Биографического Словаря, 1932 г., 13 арк.
- 61 . Спр. 67. Устав Волынского Местного комитета Польского Биографического Словаря и переписка с редакцией о списке лиц, биографии которых будут помещены в Словаре, 1932 – 1935 гг., 34 арк.
- 62 . Спр. 68. Статут Польского исторического общества и переписка с Главным управлением во Львове по организации отдела Польского исторического общества в г. Ровно, 1932 – 1934 гг., 16 арк.
- 63 . Спр. 69. Проект устава Волынского научного института при Кременецком лицее, переписка по организации научной секции комитета по делам шляхты загородной в Восточной Польше и по другим вопросам, 1935 – 1938 гг., 16 арк.
- 64 . Спр. 70. План лекций по истории Волыни Волынским Обществом Друзей Наук, 1935 г., 3 арк.
- 65 . Спр. 71. Переписка с попечителем Кременецкого лицея, с библиотекой Польской Академии Художеств и с Волынским Обществом Друзей Наук о проведении заседаний по изданию работы Я.Фиялка «О началах епископств Владимирского и Хелмского» и проведение работ по сбору материалов по библиографии Волыни, 1935 – 1938 гг., 95 арк.
- 66 . Спр. 72. Переписка с Волынским Обществом Друзей Наук» и типографиями об издании «Хроники польских родов Подолья, Волыни и Украины», 1935 – 1939 гг., 25 арк.
- 67 . Спр. 73. Переписка с Главным управлением польских легионистов в Варшаве, магистратом г.Ровно и частными лицами о предоставлении сведений о гербе города Ровно и других материалов для издания «Рочника Волынского», 1932 – 1935 гг., 86 арк.
- 68 . Спр. 74. Протокол заседания Гуманитарной комиссии Волынского научного института о составлении библиографии Волыни, 1937 г., 5 арк.
- 69 . Спр. 76. Отчеты об этнографических исследованиях, проводимых Яворчаком на Волыни и деятельности природоведческой комиссии, 1934 – 1935 гг., 5 арк.
- 70 . Спр. 77. Отчет делегата Государственного Археологического Музея в Варшаве Гофмана Якуба и проводимых раскопках в Забороле и в Новом Мыльске на Волыни и переписка с музеем, 1932 – 1935 гг., 98 арк.
- Ф. 184. Окружное Правление Союза польских учителей в Ровно, 1928 – 1939 pp.
- оп. 1.

- 71 . Спр. 12. Отчет о деятельности правления за 1932 год. Протоколы VII съезда Окружного Союза польских учителей и других, 1932 г., 299 арк.
- 72 . Спр. 16. Списки учителей – членов союза, 1932 – 1939 гг., 174 арк.
- 73 . Спр. 23. Списки учреждений в Польше и за границей подписчиков «Рочника Волинского», 1933 – 1934 гг., 4 арк.
- 74 . Ф. 184. Окружное Правление Союза польских учителей в Ровно, оп. 1, спр. 31. Отчеты Окружного и Главного правлений Союза за 1937/38 учебный год, 24 арк.
- 75 . Спр. 32. Отчет о деятельности за 1933 год, 16 арк.
- 76 . Спр. 56. Списки учителей членов Союза, подписчиков «Рочника Волинского», 1938 г., 7 арк.
- 77 . Спр. 57. Переписка с магистратами городов, князем Радзивиллом и другими по сбору материалов для труда доктора Гумовского о гербах и печатях волынских городов, о происхождении терминов «Русь», «украинец» и др., 1938 – 1939 гг., 32 арк.
- 78 . Спр. 58. Переписка с гминами, магистратами, частными лицами и другими о сборе гербов и печатей городов Волыни, исторических данных для издания «Рочника Волинского», 1938 – 1939 гг., 45 арк.
Ф. 202. Волинский комитет Польского Биографического Словаря, 1932 – 1938 pp.
оп.1.
- 79 . Спр. 1. Копии протоколов заседаний Совета Правления Польского Биографического Словаря Президиума Волинского комитета и др., 1932 – 1935 гг., 114 арк.
- 80 . Спр. 2. Переписка с редакцией Словаря и частными лицами о сборе исторических материалов о Волыни для биографического словаря, 1932 – 1935 гг., 134 арк.
- 81 . Спр. 4. Устав регионального комитета, 1932 г., 27 арк.

Державний архів Тернопільської області

- Ф. 131. Кременецкий лицей, 1922 – 1939 pp.
оп.1.
- 82 . Спр. 32. Личное дело служащего Венцко Едварда, 1937 – 1939 pp., 19 арк.
- 83 . Спр. 253. Копии циркуляров и распоряжений Министерства просвещения и Луцкого воеводского бюро фонда труда о порядке уплаты за учебу, организации учительских курсов и по другим вопросам, 5 января 1937 – 24 декабря 1937 г., 107 арк.
- 84 . Спр. 257. Копии циркуляров и распоряжений Министерства просвещения и Луцкого воеводского бюро фонда труда о порядке уплаты за учебу, организации учительских курсов и по другим

- вопросам, 11 января 1939 – 7 сентября 1939 г., 82 арк.
85 . Спр.263. Личное дело Мончака Франциска, 1923 – 1939., 121 арк.

II. Оpubліковані документи

- 86 . Полное Собрание Законов Российской империи. – Т. XXIII. – СПб., 1830. – С. 691.
- 87 . Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате. – Спб, 1907. – Отдел первый. - №. 76. – Ст. 719.: Об обращении принадлежащих князю Роману Дамиану Сангушко в Волынской губернии недвижимых имений в заповедное.
- 88 . Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. Wydane nakładem właściciela pod kierownictwem Z.L.Radzyńskiego przy współdziałaniu P.Skobielskiego i B.Gorczaка. – Т.1. 1366 – 1506. – Lwów; z drukarni Instytutu Stauropigiańskiego, 1887. – XXIX, 204 s.
- 89 . Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. Wydane nakładem właściciela przez Z.L.Radzyńskiego i B.Gorczaка. – Т.II. 1284 – 1506. – Lwów; z drukarni Instytutu Stauropigiańskiego, 1888. – XXXVI, 380 s., VI tabl.
- 90 . Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. Wydane przez Bronisława Gorczaка. – Т.III. 1432 – 1534. – Lwów: nakładem właściciela, 1890. – XXXVI, 556 s.
- 91 . Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. Wydane przez Bronisława Gorczaка. – Т.IV. 1535 – 1547. – Lwów: nakładem właściciela, 1890. – IX, XXXIII, 647 s.
- 92 . Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. Wydane przez Bronisława Gorczaка. – Т.V. 1513 – 1547. – Lwów: nakładem właściciela, 1897. – X, XXI, 456, CXVI s.
- 93 . Archiwum XX. Sanguszków w Sławucie (Dyplomotaryusz gałęzi Niesuchojezkiej. Т.1). – Т.VI. 1549 – 1577. – Lwów: nakładem X. Romana Sanguszka, 1910. – VIII, 305 s.
- 94 . Archiwum XX. Sanguszków w Sławucie (Dyplomotaryusz gałęzi Niesuchojezkiej. Т.2). – Т.VII. 1554 – 1572. – Lwów: nakładem X. Romana Sanguszka, 1910. – XXVI, 433 s.
- 95 . Diaryusz wojny z Szeremetem i Ceciurą Pólkownikiem Perejasławskim, która odprawowała roku 1660 // Grabowski A. Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawniej Polski / Ambrozy Grabowski. – Т. 1. – Kraków, 1845. – S. 144 – 169.
- 96 . Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1921. – № 16. – Poz. 93
- 97 . Gorczak B. Katalog rękopisów archiwum XX. Sangószków w Sławucie. Ułożył i historia tegoż archiwum skreslił Bronisław Gorczak, konserwator zbiorów sławuckich / Bronisław Gorczak. –

- Sławuta, 1902. – 488 s.
- 98 . Gorczak B. Katalog pergaminów znajdujących się w archiwum XX. Sanguszków w Sławucie (1284-1898). Ułożył Bronisław Gorczak, konserwator tegoż archiwum / Bronisław Gorczak. – Sławuta, 1912. – 425 s.
- 99 . Niemcewicz J.U. Zbiór pamiątek historycznych o dawniej Polszcze z rękopismów, tudzież dzieł w różnych językach o Polszcze wydanych oraz z listami oryginalnemi królów i znakomitych ludzi w kraju naszym / J.U. Niemcewicz. – T. III. – Warszawa: drukiem N. Gluksberga, 1822. – S. 336 – 406.
- 100 . Niemcewicz J.U. Zbiór pamiątek historycznych o dawniej Polszcze z rękopismów, tudzież dzieł w różnych językach o Polszcze wydanych oraz z listami oryginalnemi królów i znakomitych ludzi w kraju naszym / J.U. Niemcewicz. – T. IV. – Lipsk, 1839. – [4], 368 s.
- 101 . Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawniej Polski. Diaryusze relacye, pamiętniki i t.p., służyć mogące do objaśnienia dziejów krajowych: tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimierza i Michała Korybuta, oraz listy Jana Sobieskiego marszałka i hetmana wielkiego koronnego z rękopismów zebrane przez Ambrozego Grabowskiego. – T.1. – Kraków: Nakładem Józefa Cypcera, 1845. – S. 144 – 169.
- 102 . Opis bitwy pod Cudnowem. Materyał do panowania Jana Kazimierza. (Z współczesnego rękopismu). Zgoda z Hetmanem zaporowskim w obozie pod Cudnowem. Anno 1660, d.19 Octobris. // Przyjaciel ludu. – Leszno, 1844. – R.11. – N 26.
- 103 . Opis bitwy pod Cudnowem. Materyał do panowania Jana Kazimierza. Expedycya Jaśnie Wielmożnego JMPana Stanisława Potockiego, Hetmana Wielkiego Koronnego, jako też i Jaśnie Wielmożnego JMPana Jerzego Hrabi na Wiśniczu Lubomirskiego przeciwko Szeremetowi Hetmanowi moskiewskiemu, która się odprawowała pod Cudnowem Anno 1660 // Przyjaciel ludu. – Leszno , 1845. – №№ 28, 29, 32, 35, 36, 37, 38, 40.
- 104 . Sprawozdanie z działalności zarządu Wołyńskiego okręgu związku nauczycielstwa polskiego za rok 1932. – Równe, 1933. – S. 12.
- 105 . Statut Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Łucku. – Łuck: druk Państwowy, 1935. – 9 s.
106. Wierzbowski T. Materiały do dziejów piśmennictwa Polskiego i biografii pisarzy Polskich. – T. 1. Warszawa, 1900. – XXIV, 339 s.
- 107 . Wierzbowski T. Materiały do dziejów piśmennictwa Polskiego i biografii pisarzy Polskich. – T. 2. Warszawa, 1904. – [4], XXVI, 249 s.
108. Wierzbowski T. Bibliografia Polonica XV ac XVI ss. Volumen 1. N. 1 – 800 annorum 1488 – 1600: opera et editions, guae in bibliotheca universitatis caesariae Varsoviensis asservantur. – Varsoviae, 1989. –

- IX, 304 s.
- 109 . Zródła do dziejów polskich. Wydawane przez Michała Grabowskiego i Alexandra Przewdzieckiego. – T.I. – Wilno: nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1843. – VII, 485 s.
- 110 . Zródła do dziejów polskich. Wydawane przez Mikołaja Malinowskiego i Alexandra Przewdzieckiego. – T.II. – Wilno: nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1844. – XVIII, 485 s.
- 111 . Zródła dziejowe. – T.V. Lustracye królewsczyzn ziem Ruskich Wołyńia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku. / Wydał A. Jabłonowski. – Warszawa: druk E.Skiwskiego, 1877. – 226, [2] s.
- 112 . Zródła dziejowe. – T.VI. Rewizya zamków ziemi wołyńskiej w połowie XVI wieku (1545 r) / Wyd. A. Jabłonowski. – Warszawa: druk J.Bergera, 1877. – CIX, 153, VIII s.
- 113 . Zródła dziejowe. – T.XIX. Polska XVI wieku pód wzgłdem geograficzno-statystycznym. – T. VIII. Ziemie Ruskie. Wołyń i Podole. / Opisane przez Al.Jabłonowskiego. – Warszawa: skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa, 1889. – II, 307, XLVI s.
- 114 . Zródła dziejowe. – T.XX. Polska XVI wieku pód wzgłdem geograficzno-statystycznym. – T. IX. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów – Braclaw). Dział I-szy. / Opisane przez Al.Jabłonowskiego. – Warszawa: skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa, 1894. – II, 185, [2], XXVI s.
- 115 . Zródła dziejowe. – T.XXI. Polska XVI wieku pód wzgłdem geograficzno-statystycznym. – T. X. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów – Braclaw). Dział II-gi. / Opisane przez Al.Jabłonowskiego. – Warszawa: skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa, 1894. – II, 654, 8, LI s.
- 116 . Zródła dziejowe. – T.XXII. Polska XVI wieku pód wzgłdem geograficzno-statystycznym. – T. XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów – Braclaw). Dział III. / Opisane przez Al.Jabłonowskiego. – Warszawa: druk Jana Cotty, 1897. – [4], 736, LIX s.

III. Мемуари та епістолярні матеріали

- 117 . Діаріуш Казимира Філіпа Обуховича (фрагменти) // Волинські історичні записки. Збірник наукових праць. – Т. 1. – Житомир: вид-во Житомирського державного університету імені Івана Франка, 2008. – С. 187 – 193.
- 118 . Д – ко Д. З споминів про К.Михальчука // Літературно-науковий вісник. – 1914. – Т. LXV. – травень. – С. 238.
- 119 . Из записок Северина Букара // Рассказы о польской старине. Записки XVIII века Яна Дуклана Охотского с рукописей, после

- него оставшихся, переписанные и изданные И.Крашевским. – Т. 2. – Спб., 1874. – С. 164 – 230.
120. Михальчук К. Из украинского былого. (К воспоминаниям Б.С. Познанского) / Кость Михальчук. // Украинская жизнь. – 1914. – № 8 – 10. – С. 70 – 85.
121. Освецима Станислава дневник, 1643 – 1651 гг. (в извлечении и переводе) с предисловием В.А. // Киевская старина. – 1882. – № 1. – С. 125 – 151; № 2. – С. 366 – 385; № 5ю – С. 257 – 275; № 6. – С. 433 – 450; № 9. – С. 503 – 522; № 11. – С. 328 – 348; № 12. – С. 538 – 556.
122. Рассказы о польской старине. Записки XVIII века Яна Дуклана Охотскаго с рукописей, после него оставшихся, переписанные и изданные И.Крашевским. – Т. 1. – Спб. 1874. – IV, 336 с.
123. Рассказы о польской старине. Записки XVIII века Яна Дуклана Охотскаго с рукописей, после него оставшихся, переписанные и изданные И.Крашевским. – Т. 2. – Спб. 1874. – 318 с.
124. Andrzejowski A. Ramoty starego Detiuka o Wołyniu / Antoni Andrzejowski. – Wilno: nakładem i drukiem A.H.Kirkora, 1861. – Т. 1. – 224 s.
125. Andrzejowski A. Ramoty starego Detiuka o Wołyniu / Antoni Andrzejowski. – Wilno: nakładem i drukiem A.H.Kirkora, 1861. –Т.2 . – 283 s.
126. Andrzejowski A. Ramoty starego Detiuka o Wołyniu / Antoni Andrzejowski. – Wilno: nakładem i drukiem A.H.Kirkora, 1861. –Т.3 . – 338 s.
127. Andrzejowski A. Ramoty starego Detiuka o Wołyniu / Antoni Andrzejowski. – Wilno: nakładem i drukiem A.H.Kirkora, 1861. – Т. 4. – 193 s.
- 128 . [Borejko W.] Pamiętnik pana Wacława Borejka. // Pamiętniki domowe, zebrane i wydane przez Michała Grabowskiego. – Warszawa, 1845. – S. 3 – 70.
129. [Bukar S.] Wyjątki z pamiętników Seweryna Bukara // Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego, z pozostałych po nim rękopismów przepisane i wydane przez J.I.Kraszewskiego. – Wilno: nakładem i drukiem J.Zawadzkiego, 1857. – Т. IV. – S. 7 – 220.
130. Bukar S. Pamiętniki / Seweryn Bukar. // Biblioteka pamiętników i podróży po dawniej Polsce. – Drezno: drukiem i nakładem J.I. Kraszewskiego, 1871. – Т. V. Pamiętniki Seweryna Bukara. – VIII, 224 s.
131. Chronicki J.A. Pamiętnik (1863) / Jan August Chronicki. // Rocznik Wołyński. – Т. II. – Рówне: nakładem oddziału Rówieńskiego Związku Legionistów i Zarządu Wołyńskiego Okręgu Nauczycielstwa Polskiego, 1931. – S. 243 – 277.
132. Diaryusz wojny z Szeremetem i Ceciurą Pólkownikiem Perejasławskim, która odprawowała roku 1660 // Grabowski A.

- Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawniej Polski. – T. 1. – Kraków, 1845. – S. 144 – 169.
133. [Drzewiecki J.] Pamiętniki Józefa Drzewieckiego (1772 – 1852). Wydane na nowo przez Stefana Pawlickiego. – Kraków: księgarnia G. Gebethnera i Sp., 1891. – [4], 366, 1 s.
134. [Drzewiecki J.] Reszty pamiętnika Józefa Drzewieckiego z papierów po nim pozostałych zebrane przez J.I.Kraszewskiego (1806 – 1851)// [Drzewiecki J.] Pamiętniki Józefa Drzewieckiego (1772 – 1852). Wydane na nowo przez Stefana Pawlickiego. – Kraków: księgarnia G. Gebethnera i Sp., 1891. – S. 207 – 352.
135. [Dwernicki J.] Pamiętniki generała Józefa Dwernickiego. – Lwów: nakład i wydanie L. Pługowskiego, 1870. – 156 s.
136. Grabowski M. Pamiętniki Domowe. Pamiętniki Wacława Borejka I Karola Micowskiego. – Warszawa, 1845. – XXVI, 249, [3] s.
137. Jemiołowski M. Pamiętnik, dzieje Polski zawierający (1648 – 1679) / opracowanie Jan Dziegielewski/ Mikołaj Jemiołowski. – Warszawa: DIG, 2000. – 352 s.
138. Kaczkowski K. Wspomnienie o Krzemieńcu. (List do Szymona Konopackiego) / Karol Kaczkowski. // Gwiazda. – 1848. – T. III. – S. 253 – 307.
139. Kaczkowski K. Wspomnienia z papierów pozostałych po ś. p. generał sztab-lekarze wojsk polskich ułożył Tadeusz Oksza – Orzechowski / Karol Kaczkowski. – Lwów, 1876. – T. 1. – XXXVIII, 261 s.
140. Kaczkowski K. Wspomnienia z papierów pozostałych po ś. p. generał sztab-lekarze wojsk polskich ułożył Tadeusz Oksza – Orzechowski / Karol Kaczkowski. – Lwów, 1876. – T. 2. – 282 s.
141. [Micowski K.] Pamiętnik pana Karola Micowskiego. // Pamiętniki domowe, zebrane i wydane przez Michała Grabowskiego. – Warszawa, 1845. – S. 80 – 249.
142. [Młocki]. Relacja bitwy pod Beresteczkiem r 1651: z współczesnego rękopisu Młockiego, stolnika wyszgorodskiego. // Lwowianin, przeznaczony krajowym i użytecznym wiadomościom. – Lwów, 1840. – T. IX. – S. 273 – 276.
143. Olizar G. Pamiętniki 1798 – 1865 / Gustaw Olizar. – Lwów: nakładem księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1892. – 300, XLIV s.
144. Ossoliński J. Pamiętnik (1595 – 1621) / Jerzy Ossoliński. – Wrocław: Ossolineum, Deagostini, 2004. – XL, 214 s.
145. [Oświęcim S.] Stanisława Oświęcimsa dyariusz 1643 – 1651. // Scriptorum Rerum Polonicarum. – Kraków, 1907. – T. XIX. – LXXV, 437 s.
146. Pamiętniki domowe zebrane i wydane przez Michała Grabowskiego. – Warszawa, 1845. – XXVI, 249 s.
147. [Ochocki J. D.] Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego z pozostałych po nim rękopismów przepisane i wydane przez J.I.Kraszewskiego. – Wilno: nakładem J.Zawadzkiego, 1857. – T. I. – 442 s.

148. [Ochocki J. D.] Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego z pozostałych po nim rękopismów przepisane i wydane przez J.I.Kraszewskiego. – Wilno: nakładem J.Zawadskiego, 1857. – T. II. – 448 s.
149. [Ochocki J. D.] Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego z pozostałych po nim rękopismów przepisane i wydane przez J.I.Kraszewskiego. – Wilno: nakładem J.Zawadskiego, 1857. – T. III. – 359 s.
150. [Ochocki J. D.] Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego z pozostałych po nim rękopismów przepisane i wydane przez J.I.Kraszewskiego. – Wilno: nakładem J.Zawadskiego, 1857. – T. IV. – 344 s.
151. Pamiętniki historyczne do wyjaśnienia spraw publicznych w Polsce XVII wieku posługujące, w dziennikach domowych Obuchowiczów i Cedrowskiego pozostałe. Wydał z rękopismu, wstępem i przypisami objasnił Michał Baliński. – Wilno, 1859. – 152 s.
152. [Poniatowski J.] Moje wspomnienia z kampanji 1792 przez księcia Józefa Poniatowskiego (tłumaczone z francuzkiego). // Biblioteka pamiętników i podróży po dawniej Polsce. – Drezno: drukiem i nakładem J.I.Kraszewskiego, 1871. – T. VI. Pamiętniki wojenne 1792 – 1812. – S. 3 – 19.
153. Radzywiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce / Albrycht Stanisław Radzywiłł. – T. 1. 1632 – 1636. – Warszawa: Państwowy instytut wydawniczy, 1980. – 571 s.
154. Radzywiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce / Albrycht Stanisław Radzywiłł. – T. 3. 1647 – 1656. – Warszawa: Państwowy instytut wydawniczy, 1980. – 615 s.
155. Radzywiłł B. Autobiografia. Kiedym wojnę traktowac począł i w którychem był wojennych okazyjach / Bogusław Radzywiłł. – Warszawa: Państwowy instytut wydawniczy, 1979. – 201 s.
156. [Witte K.] Krzemieniec. Przygody i wspomnienia studenta pierwszej klasy, przez Walentego Spektatora / Karol Witte. – Kraków, 1873. – 281 s.
157. Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem za panowania króla Jana Kazimierza pod wodzą Stanisława Potockiego, wojewody krakowskiego i Jerzego Lubomirskiego, marszałka koronnego w roku 1660./ tłumaczył oraz przypisami i przedmową zaopatrzył Antoni Hniłko. – Warszawa: główna księgarnia wojskowa, 1922. – 123, IV s.
158. Żółkiewski S. Początek i progres wojny moskiewskiej / Stanisław Żółkiewski. – Wrocław: Ossolineum, Deagostini, 2003. – LVI, 197 s.

IV. Монографії та статті

159. Андрияшев А. Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия / Александр Андрияшев. – Киев: типография Императорского университета Св. Владимира, 1887. – 260 с.
160. Антонович В. Рецензия на: D-r. Antoni J. Z przeszłości Polesia Kiewskiego. – Warszawa, 1882. / Владимир Антонович. //

- Киевская старина. – 1882. – Т.IV. – Октябрь. – С. 149 – 154.
- 161 . Антонович В. Рецензия на: D-г. Antoni J. Opowiadania historyczne. – Serija trzecia. – Т. 1 – 2. – Warszawa, 1882. / Владимир Антонович. // Киевская старина. – 1882. – Т.IV. – Декабрь. – С. 569 – 578.
- 162 . Антонович В.Б. Рецензия на: D-г. Antoni J. Niewiasty kresowe: opowiadania historyczne. – Warszawa, 1883. / Владимир Антонович . // Киевская старина. – 1883. – Т.V. – Апрель. – С. 873 – 876.
- 163 . Антонович В. Польско-русские соотношения XVII в. в современной польской призме (По поводу повести Г.Сенкевича «Огнем и мечем») / Владимир Антонович. // Киевская старина. – 1885. – Т. XII. – С. 44 – 78.
- 164 . Антонович В. Очерк административного, общетсвенного и сословного быта Юго-Западного края в XVI и XVII столетиях по новым данным заключающихся в V и VI томах "Zródła dziejowe" Яблоновского / Владимир Антонович. // Чтения в историческом обществе Нестора – Летописца. – Киев, 1888. – Кн. 2. – Март. – С . 42.
- 165 . Антонович В. Киев, его судьба и значение с с XIV по XVI столетие (1362 – 1569) / Владимир Антонович. // // Киевская старина. – 1882. – Т. I. – С. 1 – 48.
- 166 . Антонович В. Лекції з джерелознавства / ред. Микола Ковальський. / Володимир Антонович. – Острог; Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, Національний університет «Острозька академія», 2003. – 382 с.
- 167 . Археологічна спадщина Яна Фітцке / За заг. ред. Г.Охріменка. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – 488 с.
- 168 . Баженов Л. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст. Історіографія. Бібліографія. Матеріали / Лев Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 479 с.;
- 169 . Баженов Л. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія / Лев Баженов. – Хмельницький: Доля, 1995. – 350 с.
- 170 . Баженова С. Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість / Стефанія Баженова. – Кам'янець-Подільський: Оіюм 2002. – 108 с.
- 171 . Баженова С. Юліуш Словацький / Стефанія Баженова. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. – 112 с.
- 172 . Баженова С. До генези «української школи» в польській літературі доби романтизму (30 – 40) рр.. XIX ст..) / Стефанія Баженова. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – Т.11. – С. 127 – 133.;

- 173 . Баженова С. Події Коліївщини в творчості представників „української школи” в польській літературі доби романтизму / Стефанія Баженова. // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т.12. – С. 450 – 457.
- 174 . Беляков Г. Белякова О. Польська історична література про українське козацтво / Г.Беляков О.Белякова. // Український історичний журнал. – 1991. – № 5. – С. 73 – 78.
- 175 . Богословский М. Историография, мемуаристика, эпистолярная / Михаил Богословский. – Москва: Наука, 1987. – С. 98.
- 176 . Бондаренко Г. Поняття «Волинь» в часі і просторі / Геннадій Бондаренко. // Велика Волинь: минуле й сучасне. (Матеріали міжнародної наукової конференції, жовтень 1994 р.). – Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка, [1994]. – С. 10 – 12.
- 177 . Бондаренко Г. Поняття «Волинь» в історичній географії / Геннадій Бондаренко. // Житомир в історії Волині і України. Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції. Житомир. 7-10 вересня 1994 року. – Житомир, 1994. – с. 209 – 211.
- 178 . Бухало Г. Деякі проблеми заключного етапу Берестецької битви у висвітленні польських авторів / Гурій Бухало. // На чолі козацької держави: Деякі аспекти історії Визвольної війни українського народу середини XVII століття. – Рівне, 1994. – С. 98 – 109.
- 179 . Василенко В. Політична історія Великого князівства Литовського (до 1569 року) в східнословянських історіографіях XIX – першої третини XX ст / Віталій Василенко. – Дніпропетровськ: НГУ, 2006. – 660 с.
- 180 . Вержбовский Ф. Отчет ординарного профессора Федора Вержбовского о научных занятиях за границу с 20 мая по 20 августа 1894 г. / Теодор Вежбовский. – [б.м.], 1894. – С.1.
- 181 . Вирський Д. Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.) / Дмитро Вирський. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. – У 2-х ч. – Ч. 1. – 326 с.
- 182 . Вирський Д. Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.) / Дмитро Вирський. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. – У 2-х ч. – Ч. 2. (додатки). – 175 с.
- 183 . Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження / Леонтій Войтович. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича, 2000. – 649 с.
- 184 . Волинські Афіни. Збірник наукових праць./ під ред. С. Маковського і В.Собчука. – Тернопіль: Богдан, 2006. – 304 с.

- 185 . Галайчук Я. Шевченко і Прушинський – дослідники Волині / Яків Галайчук. // 3 досліджень про Т.Г.Шевченка. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 46 – 54.
- 186 . Гнатюк В. Тимко Падура в українському історично-культурному процесі / В. Гнатюк. // Червоний шлях. – 1927. – № 12. – С. 145 – 154.
- 187 . Гнатюк В. Падура, Рилєєв і декабристи / В. Гнатюк. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн. XIII. – К., 1928. – С. 113 – 128.
- 188 . Гнатюк В. Тимко Падура. Критично-біографічний та літературно-історичний нарис / В. Гнатюк. – Харків, 1931.
- 189 . Горбик В. Скрипник П. До питання про районування України / В.Горбик, П. Скрипник. // Український історичний журнал. – 1995. – № 1. – С. 3 – 22.
- 190 . Гриневич Т. Ольгерд Гурка і дискусії довкола історії Хмельниччини польській міжвоєнній історіографії / Тарас Гриневич. // Архіви України. – 2009. – № 3 – 4. – С. 5 – 20.
- 191 . Грушевський М. Нові розправи про внутрішній устрій в. кн. Литовського / Михайло Грушевський. // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів, 1896. – Т. IX. – Наукова хроніка. – С. 1 – 32.
- 192 . Грушевський М. Рецензія на: Kazimierz Pułaski. Stare osady w ziemi Kamienieckiej i dziedziczące na nich rody podolskiej szlachty historycznej. (Szkice i poszukiwania historyczne. – III. – S. 1 – 168.; Його ж. Ród Kierdejów podolskich. Monografia historyczno-genealogiczna. (Ibidem. – S. 169 – 194) / Михайло Грушевський. // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – 1906. – Т. LXXII. – С. 207 – 208.
- 193 . Грушевський М.С. Історія України-Руси / Михайло Грушевський. – Т. VII. Козацькі часи – до року 1625. – Київ: Наукова думка, 1995. – 624 с.
- 194 . Грушевський М. Історія України – Руси / Михайло Грушевський. – Т. IX. Кн. 1. Роки 1650 – 1654. – Київ: Наукова Думка, 1996. – 880 с.
- 195 . Дмитренко А. Волинські села Омельне, Городок і Губин і Ю. Крашевський: за «Листами для родини» / Алла Дмитренко. // Юзеф Крашевський – як явище світової культури: науковий збірник статей / упорядники: Ю.Багінський, Г.Мокрицький. – Житомир: ПП «Рута», видавництво «Волинь», 2007. – С. 15 – 28.
- 196 . Довбищенко М. Розгадані таємниці князів Чарторийських (родинні зв'язки, маєтки, та релігійне життя) / Михайло Довбищенко. // Історичний журнал. – 2004. – № 10 – 11. – С. 3 – 16.

197. Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – першої половини XVII ст.) / Михайло Довбищенко. – Київ: ПП Сергійчук М.І., 2008. – 882 с.
198. Доманицький В. Піонер української етнографії / Василь Доманицький. // Записки Наукового Товариства імені Тараса Шевченка. – Т. LXXV. – Кн. III. – Львів, 1905. – С. 1 – 43.
199. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право / Дмитро Дорошенко. – Київ: Видавництво «Українознавство», 1996. – XXX, 221 с.
200. Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764 – 1880) / Михайло Драгоманов. – Київ, 1918. – С. 90 – 91.
201. Дурачинский Э. Польская историография новейшей истории / Эугениуш Дурачинский // Новая и новейшая история. – 2002. – № 3. – С. 28 – 57.
202. Завитневич В. Вопрос о падении Польши в польской литературе. [рік і місце видання не зазначені]. – 20 с.
203. Зашкільняк Л. Формирование и развитие исторической науки в Польше / Леонид Зашкільняк. – Львов: Редакционно-издательская группа Львовского ун-та, 1986. – 82 с.
204. Зашкільняк Л. Польська історіографія після Другої світової війни: проблеми національної історії (40 – 60 – ті роки) / Леонід Зашкільняк. – Київ, 1992.
205. Зашкільняк Л. Неоромантизм у польській історіографії початку XX ст. (До питання про соціальну функцію історію) / Леонід Зашкільняк. // Проблеми слов'язнавства. – Випуск. 45. – Львів, 1993. – С. 36 – 42.
206. Зашкільняк Л. Українське козацтво у висвітленні польської історіографії 1944 – 1989 рр / Леонід Зашкільняк. // Козацькі війни XVII ст в історичній свідомості польського та українського народів. – Львів, 1996. – С. 258 – 269.
207. Зашкільняк Л. Українська історична польоністика у 90-х роках / Леонід Зашкільняк. // На службі Клію. Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності / Під ред. М. Брайчевського, І. Гирича, О. Домбровського. – Київ – Нью-Йорк – Торонто – Париж – Львів, 2000. – С. 451 – 464.
208. Зашкільняк Л. Співробітництво українських і польських істориків на сучасному етапі: історіографічні аспекти // Наукові записки. Історичні науки. – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька Академія», 2008. – Вип. 10. – С. 266 – 386.
209. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія. Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів / Леонід Зашкільняк. – Львів: ПАЇС. 2007. – 312 с.

- 210 . Зашкільняк Л. Крикун М. Історія Польщі / Леонід Зашкільняк, Микола Крикун. – Львів: Львівський Національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
- 211 . Зенгер Г. Ответ профессору Т.Ф.Вержбовскому (извлечено из Журнала Министерства Народного просвещения за 1904 г. № VII). – Спб., 1904. – 17 с. .
- 212 . Євтушенко Р. Заради історичної правди (Про ІХ нараду українсько – польської комісії експертів із питань удосконалення змісту підручників з історії та географії // Історія в школах України. – 2005. – № 10. – С. 13 – 14.
- 213 . Єршов В. Польська література Волині доби романтизму: генологія мемуаристичності / Володимир Єршов. – Житомир: Полісся, 2008. – 624 с.
- 214 . Іллюшин І. Рецензія на: Brzoza Cz., Sowa A-L. Historia Polski. 1918 – 1945. – Kraków, 2006. – 754 s. // Український історичний журнал. – 2008. – №. 1. – С. 216 – 219.
- 215 . Калакура Я. Українська історіографія: курс лекцій / Ярослав Калакура. – Київ: Генеза, 2004. – 496 с.
- 216 . Кареев Н. Падение Польши в исторической литературе / Николай Кареев. – СПб., 1888. – X, 407 с.
- 217 . Кареев Н. Вопрос о религиозной реформации XVI века в Речи Посполитой в польской историографии. (Критико-библиографический очерк.) / Николай Кареев.– Спб., 1885. – 53 с.
- 218 . Кареев Н. Очерк истории реформационного движения и католической реакции в Польше / Николай Кареев. – М., 1986. – 192 с.
- 219 . Кареев Н. Реформация и католическая реакция в Польше / Николай Кареев. // Вестник Европы. – 1885. – Т. IV. – VI. – разная пагинация.
- 220 . Каретников С. Волынская губерния. Географическо-статистический очерк губернии с приложением карты и плана Житомира. – Почаев, 1912. – 131, [6], 2 таблицы, 2 карты.
- 221 . Кирчів Р. Україніка в польських альманахах доби романтизму / Роман Кирчів. – К.: Наукова думка, 1965. – 130 с.;
- 222 . Кирчів Р. Український фольклор у польській літературі (період романтизму) / Роман Кирчів. – К.: Наукова думка, 1971. – 275 с.
- 223 . Кирчів Р. Мовою українського народу / Роман Кирчів // Українською музою натхнені (Польські поети, які писали українською мовою). – К.: Радянський письменник, 1971. – С. 3 – 39.
- 224 . Кирчів Р.Кременець як літературно-мистецький осередок першої третини ХІХ ст / Роман Кирчів // Волинські Афіни 1805 – 1833. Збірник наукових праць. – Тернопіль: Богдан, 2006. – С. 75 – 87.

- 225 . Киян О. Олександр Яблонівський як дослідник історії України / Олександр Киян. // Український історичний журнал. – 1994. – № 4. – С. 61 – 74.
- 226 . Кінд-Войтюк Н. Участь науково-громадських товариств Другої Речі Посполитої у дослідженні історії та пам'яток Волинського воєводства (1921 – 1939 рр.) / Н.Кінд-Войтюк. // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Серія Історичні науки. – Випуск 5. – Луцьк, 2001. – С. 136 – 140.
- 227 . Клімецький М. Оцінки і висновки щодо виданих томів "Україна – Польща: важкі питання" / Міхал Клімецький. // Україна – Польща: важкі питання. – Т. 9. – Луцьк: ВМА "Терен", 2004. – С. 410 – 418.
- 228 . Коваленко Л.А. Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції/ Леонід Коваленко. – Київ: Наукова думка, 1983. – 119 с.
- 229 . Колесник І. Українська історіографія XVIII – початок XX століття / Ірина Колесник. – Київ: Генеза, 2000. – 256 с.
- 230 . Коляденко С. Кременецький ліцей у системі освіти Волині (XIX – 30-ті рр.. XX ст..) / Світлана Коляденко. – Житомир: редакційно-видавничий відділ Житомирського державного університету імені І.Франка, 2002. – 119 с.
- 231 . Копилов С. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початку XX с.) / Сергій Копилов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – 464 с.
- 232 . Кордуба М. Північно – Західна Україна / Мирон Кордуба. – Відень, 1917. – 92 с.
- 233 . Коробка Н. Восточная Волянь / Николай Коробка. // Живая старина. – 1895. – Т. 1. – С. 28 – 45.
- 234 . Костриця М. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті / Микола Костриця. – Житомир, 2000. – 360 с.
- 235 . Котляр М. Волинська земля. З історії складання державної території Київської Русі / Микола Котляр. // Історія та історіографія України. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 19 – 32.
- 236 . Котляр М. Галицько – Волинська Русь / Микола Котляр. – К.: Альтернативи, 1998. – с. 336.
- 237 . Коцур А. Ідея державності в історичній думці та суспільно – політичному житті України кінця XVIII – початку XX ст. / Анатолій Коцур. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 424 с.
- 238 . Кравченко В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.) / Володимир Кравченко. – Харків: Основа, 1996. – 296 с.
- 239 . Крисовський О. Кременецький парнас у період діяльності гімназії та ліцею / Олаф Крисовський. // Волинські Афіни. 1805 –

1835. Збірник наукових праць. – Тернопіль: Богдан, 2006. – С.88 – 110.
240. Крушинский Л. Исторический очерк Волыни / Леонид Крушинский. – Житомир, 1867. – [4], 148.
241. Кучинко М. Межі Волинської землі кінця Х – середини XIV ст. у світлі археологічних, писемних та топонімічних джерел / Михайло Кучинко. // Археологія. – 2002. - № 1. – С. 66 – 71.
242. Левобережная Украина в XV – XVII ст. Очерк колонизации. // Киевская старина. – 1896. – Т. 53. – Апрель. – С. 85 – 101.
243. Левицкий О. Ганна Монтовт. Историко-бытовой очерк из жизни волынского дворянства в XVI веке / Орест Левицкий. – Киев, 1888. – 69 с.
244. Левицкий О. Анна-Алоиза, княжна Острожская / Орест Левицкий. // Киевская Старина. – 1883. – Т. VII. – С. 329 – 373.
245. Лисяк – Рудницький І. Історичні есеї / Іван Лисяк – Рудницький. – Т. 1. – Київ: Наукова думка, 1994. – С. 251 – 263.
246. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 102 – 106.
247. Макар В. Україна – Польща: важкі питання (спроби осмислення семінарів і опублікованих матеріалів) / Віталій Макар. // Україна – Польща: важкі питання. – Т. 9. – Луцьк: ВМА "Терен", 2004. – С. 395 – 409.
248. Манько М. Волинські матеріали «Словника Географічного Крулевства Польського і інших країв словянських та їх автори. / М. Манько. // Звягель древній і вічно молодий. Тези Всеукраїнської науково-практичної конференції з нагоди 200-річчя утворення Волинської губернії, 200-річчя найменування міста Звягеля Новоградом-Волинським. – Новоград-Волинський, 1995. – С. 225 – 226.
249. Макушев В. Станислав Трембецкий замечательнейший сторонник России в польской поэзии конца XVIII в./В. Макушев. // Древняя и Новая Россия. – 1878. – № 8. – С. 261 – 283.
250. Марченко М. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.) / Михайло Марченко. – Київ: Видавництво Київського університету, 1959. – 258 с.
251. Мацкевич Т. Кременецькі викладачі у Варшавському товаристві шанувальників наук / Томаш Мацкевич // Волинські Афіни 1805 – 1833. Збірник наукових праць. – Тернопіль: Богдан, 2006. – С. 243 – 250.
252. Менько В. Історія церковних братств в Україні у польській історіографії / Василь Менько. // Історична панорама. – 2009. – Вип. 9. – С. 97 – 107.

- 253 . Михальський Е. “Kwartalnik historyczny” / Е. Михальський. // Вопросы истории. – 1991. – № 1. – С. 242 – 245.
- 254 . Мицик Ю. Світовий рівень – українській історичній науці / Юрій Мицик. // Пам'ять століть. – 1996. - № 1. – С. 4.
- 255 . Мицик Ю. Облога Збаража / Юрій Мицик. // Битва під Збаражем . – Збараж – Тернопіль: Джура, 2009. – С. 14 – 63.
- 256 . Пажимський Б. Село Киселі – «золоте яблуко» в житті Юзефа Ігнація Крашевського і його погляди на економічний поступ та «селянське питання» // Юзеф Крашевський – як явище світової культури: науковий збірник статей / упорядники: Ю.Багінський, Г.Мокрицький. – Житомир: ПП «Рута», видавництво «Волинь», 2007. – С. 50 – 62.
- 257 . [Петров Н. Малышевский И.] Волянь. Исторические судьбы Юго-Западного края / Николай Петров, Игнатий Малышевский. – СПб., 1888. – 128 с.
- 258 . Потоцкий И. Древняя история Волынской губернии, служащая продолжением первобытной истории народов государства Российского / Иоанн Потоцкий. – Санкт-Петербург, 1829. – XII, 36 с.
- 259 . Потульницький В. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII – XX століть / Володимир Потульницький. – Київ: Либідь, 2002. – 480 с.
- 260 . Потульницький В. Український консерватизм на Правобережній Україні в 2-й половині XIX століття: світоглядні та історико-політичні аспекти / Володимир Потульницький. // Наукові записки Тернопільського університету ім. В.Гнатюка. – Тернопіль, 1999. – Серія історична. – Вип.. 7. – С. 117 – 125.
- 261 . Потульницький В. Політичні теорії відродження польської державності / Володимир Потульницький. // Теорія української політології. – К., 1993. – С. 44 – 50.
- 262 . Пташицкий С. Рецензия на: Wierzbowski T. Materiały do dziejów piśmennictwa Polskiego i biografii pisarzy Polskich. – Т. 1. 1398 – 1600. Warszawa, 1900. – XXIV, 339 s. // Известия отдела русского языка и словесности императорской Академии Наук. – 1902. – Т. VI. – кн.4. – С. 360 – 361.
- 263 . Пыпин А. История русской этнографии / Александр Пыпин. – Т. III. – СПб., 1891. – С. 38 – 87.
- 264 . Равита [-Гавронский] Ф. Фома Падурра. (Критический очерк) / Францишек Равита-Гавронский. // Киевская старина. – 1889. – Т. XXVI. – С. 727 – 751.
- 265 . Рыльский Т. Несколько слов о дворянах правого берега Днепра / Тадей Рыльский // Основа. – 1861. – № XI – XII. – С. 97.
- 266 . Рудницький Ю. Ісремія Вишневецький: спроба реабілітації. (Есеїстична розвідка) / Юрій Рудницький. – Львів: літературна

- агенція Піраміда, 2008. – 300 с.
- 267 . Руссов С. Вольнские записки / Степан Руссов. – Санкт-Петербург, 1809. – 196 с.
- 268 . Свешніков І. Битва під Берестечком / Ігор Свешніков. – Львів: Слово, 1993. – 302 с.
- 269 . Сейко Н. Польське шкільництво на Волині-Житомирщині у ХІХ – першій половині ХІХ ст. / Наталя Сейко. – Житомир: Житомирський державний педагогічний університет ім. І.Франка, 2002. – 157 с.
- 270 . Симоненко Р. Табачник Д. Українсько – польські відносини та боротьба за єдність України / Рем Симоненко, Дмитро Табачник. – Київ: Либідь, 2007. – 704 с.
- 271 . Сінкевич Є. Відображення діяльності чільних представників «краківської історичної школи» в польській історіографії та джерелах / Євген Сінкевич // Південний архів: Збірник наукових праць: Історичні науки. – Херсон, 2004. – Вип. 16. – С. 194 – 197.
- 272 . Сінкевич Є. Місце краківської історичної школи в польській історіографії другої половини ХІХ – ХХ ст. / Євген Сінкевич. // Український історичний журнал. – 2008. – № 1. – С. 194 – 201.
- 273 . Соловей О. Тадеуш Чацький і його дітище очима української Клію / Олександр Соловей // Волинські Афіни 1805 – 1833. Збірник наукових праць. – Тернопіль: Богдан, 2006. – С. 263 – 270.
- 274 . Стельмах С. Історична думка в Україні ХІХ – початку ХХ століття / Сергій Стельмах. – Київ: Академія, 1997. – 175 с.
- 275 . Терещенко Ю. Україна і європейський світ: Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця ХVІ ст.: Навчальний посібник / Юрій Терещенко. – Київ: Перун, 1996. – 496 с.
- 276 . Трухан М. Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі / Мирослав Трухан. – Львів: ВП "Троян" т.з.о.в., 1992. – 256 с.
- 277 . Усенко П. Тадей Косцюшко й Україна: наш земляк – найславніший поляк / Павло Усенко. – К.:Нора-Друк, 2004. – 96 с.
- 278 . Фабяновський А. Гуго Коллонтай і Тадеуш Чацький – творці Волинської гімназії / Анджей Фабяновський. // Волинські Афіни 1805 – 1833. Збірник наукових праць. – Тернопіль: Богдан, 2006. – С. 41 – 50.
- 279 . Франко І. Рецензія на: Kazimierz Pułaski. Z czasów konfederacji Barskiej (Szkice i poszukiwania historyczne. Serya trzecia. – Kraków, 1906. – S. 229 – 388.) / Іван Франко. // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – 1906. – Т. LXXII. – С. 222 – 223.
- 280 . Францев В. Польское славяноведение конца ХVІІІ и первой четверти ХІХ ст.. – Прага, 1906. – [6], X, 491, [3], CLXXII, 10 с.

- 281 . Шевченко Т. Повне зібрання творів: в 6 т. – Т.5. Щоденник. Автобіографія. – К.: АН УРСР, 1962. – С. 243 – 244.
- 282 . Шевченко Ф. Іван Франко про польсько-українські відносини та історію Польщі / Федір Шевченко. // І.Я.Франко як історик: Наукові записки інституту історії АН УРСР. – Київ, 1956. – Т.8. – С. 51 – 79.
- 283 . Шиприкевич В. Олександр Цинкаловський / Володимир Шиприкевич. // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся: краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 року. – Т. 1. Вінніпег: накладом товариства «Волинь», 1984. – С. 598 – 600.
- 284 . Щербак Н. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття). Монографія / Надія Щербак. – Київ: ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.
- 285 . Щурат В. Коліївщина в польській літературі до 1841 р. / Василь Щурат. – Львів, відбитка з «Записок НТШ», 1910. – 21 с.
- 286 . Щурат С. Про зв'язки Т. Падури з декабристами / Сергій Щурат. // Український історичний журнал. – 1968. – № 11. – С. 83 – 84.
- 287 . Цинкаловський О. Княжий город Володимир. Популярно-науковий нарис. – Львів: накладом фонду "Учітеся брати мої", 1935. – 112 с.
- 288 . Цинкаловський О. Старовинні пам'ятки Волині / Олександр Цинкаловський. – Вінніпег: накладом товариства «Волинь», 1974 . – 124 с.
- 289 . Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся: краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 року / Олександр Цинкаловський.. – Т. 1. – Вінніпег: накладом товариства «Волинь», 1984. – 600 с.
- 290 . Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся: краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 року / Олександр Цинкаловський.. – Т. 2. – Вінніпег: накладом товариства «Волинь», 1986. – 578 с.
291. Чайковский М. Записки / Михаил Чайковский. // Русская старина. – 1895. – Т.84. – № 12. – С. 149 – 187.; 1896. – Т. 85. – № 1. – С. 163 – 176; № 2. – С. 381 – 394; № 3. – С. 619 – 636; № 5. – С. 391 – 409; Т. 87. – № 8. – С. 367 – 404.
292. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Наталя Яковенко. – Київ: Критика, 2008. – 472 с.
293. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. / Наталя Яковенко. – Київ: Критика, 2002. – 416 с.

- 294 . Яковенко Н. Образ сусіда в українських підручниках з історії / Наталя Яковенко. // Основа. – 2005. – №. 34 – 36 (62 – 64), грудень. – С. 73 – 82.
- 295 . Ярмошик І. Становлення історичного краєзнавства Волині в ХІХ – на початку ХХ століть / Іван Ярмошик. – Житомир: Волинь, 1998. – 22 с.;
- 296 . Ярмошик І. Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях ХІХ – ХХ століть. / Іван Ярмошик. – Житомир: Волинь. – 216 с.
- 297 . Ярмошик І. Події Волинської історії у висвітленні польського мемуариста Яна Дуклана Охотського (кінець ХVІІІ – початок ХІХ ст.) / Іван Ярмошик. // Часопис Української Історії. – Випуск 14. – Київ, 2009. – С.119 – 124.
- 298 . Ярмошик І. Історичні праці Тадеуша Чацького в контексті польської історіографії Волині ХІХ століття / Іван Ярмошик. // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія. Випуск 14. – Одеса: Астропринт, 2008. – С. 219 – 228.
- 299 . Ярмошик І. Сторінки історії Кременецької гімназії у висвітленні професора Варшавського університету Теодора Вежбовського / Іван Ярмошик. / Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія. Випуск 16. – Одеса: Астропринт, 2009. – С. 265 – 275.
- 300 . Ярмошик І. Кароль Сенкевич як дослідник історії Волині та слов'янщини і культурно-просвітницький діяч першої половини ХІХ ст / Іван Ярмошик. // Часопис Української Історії. – Випуск 15. – Київ, 2009. – С.130 – 136.
- 301 . Ярмошик І. Волинські мотиви в історичних дослідженнях Юліана-Урсина Немцевича / Іван Ярмошик. // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – 2009. - № 4. – С. 51 – 54.
- 302 . Ярмошик І. Поняття України та Волині у польській історіографії ХІХ ст. / Іван Ярмошик. // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки: Збірник наукових праць. – Випуск 6: Ювілейний випуск до 175 –річчя Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. – Київ, 2010. – С. 232 – 239.
- 303 . Ярмошик І. Історія Волині в дослідженнях польського історика Олександра Пшездзецького / Іван Ярмошик. // Часопис Української Історії. – Випуск 17. – Київ, 2010. – С.49 – 55.
- 304 . Ярмошик І. Польська історична наука про військові події на Волині у середині ХVІІ ст. (на прикладі Чуднівської битви 1660 р) / Іван Ярмошик. // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. - № 1 (69). – Дніпропетровськ, 2010. – С. 7 – 11.

- 305 . Ярмошик І. Польська історіографія 1800 – 1939 рр. суспільно-політичного і культурно-духовного розвитку Волині / Іван Ярмошик. – Житомир: Волинь, 2010. – 512 с.
- 306 . Ярошинський О. Волинь у роки української національної революції середини XVII ст. / Олег Ярошинський. – Київ: видавничий дім «Стилос», 2005. – 460 с.
- 307 . Яцимирский А. Новейшая польская литература: от восстания 1863 года до наших дней / Александр Яцимирский. – Спб. Б.г. – Т. 1. – 420 с.;
- 308 . Яцимирский А. Новейшая польская литература: от восстания 1863 года до наших дней / Александр Яцимирский. – Спб. Б.г. – Т. 2. – 493 с.
- 309 . A.W. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego // Biblioteka Warszawska. – 1880. – Listopad. – S. 313.
- 310 . Ambroise J. Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773 – 1794). / Jobert Ambroise. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1979. – S. 268, 272.
- 311 . Antoni J. Oświata na dawnych kresach // Przewodnik Naukowy i Literacki. – 1876. – R. 4 – N. 1. – S. 83 – 96; N.2 – S. 176 – 192; N. 3. – S. 279 – 288; N 4. – S. 378 – 384.
- 312 . Antoni J. Dzieje szlachty okolicznej w Owrućkim powiecie / Józef Antoni. // Biblioteka Warszawska. – 1881. – T.2. – S. 19 – 39.
- 313 . Antoni J. Z przeszłości Polesia Kijowskiego. Opowiadania historyczne. – Dzieje szlachty okolicznej w Owrućkim powiecie. Kozacy na polesiu Kijowskiem w drugiej połowie XVII w. / Józef Antoni. – Warszawa: nakład Gebethnera i Wolffa, 1882. – 86, [2] s.
- 314 . Antoni J. Niewiasty kresowe. Opowiadania historyczne / Józef Antoni. – Warszawa, 1883. – 243 s.
- 315 . Antoni J. Ks. Bazyli Ostrogski i jego zatarg z Kosińskim. // Opowiadania historyczne. – Seria szusta. – Lwów, 1887. – S. 43 – 108.
- 316 . Antoni J. Zatarg wołyński. Kartka z życia J.I. Kraszewskiego / Józef Antoni. // Przewodnik Naukowy i Literacki. – Lwów, 1889. – T. XVII. – S. 1 – 12, 109 – 124, 221 – 233.
- 317 . Aszkenazy Sz. Książę Józef Poniatowski, 1763 – 1813 / Szymon Aszkenazy. – Wydanie czwarte. – Warszawa: instytut wydawniczy Biblioteka Polski, 1922. – 309 s.
- 318 . Bagiński J. Kim był J.I.Kraszewski dla Polaków? // Юзеф Крашевський – як явище світової культури: науковий збірник статей / упорядники: Ю.Багінський, Г.Мокрицький. – Житомир: ПП «Рута», видавництво «Волинь», 2007. – С. 3 – 6.
- 319 . Baliński M. Lipiński T. Starożytna Polska pód względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana / Michał Baliński, Tymoteusz Lipiński. – T.2. Cz. 1 – Warszawa, 1844. – 546 s.

- 320 . Baliński M. Lipiński T. Starożytna Polska pód względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana / Michał Baliński, Tymoteusz Lipiński.. – T.2. Cz.2. –Warszawa, 1845. – S. 547 – 1431, IX s.
- 321 . Baliński M. Historia Polski / Michał Baliński. – Warszawa, 1844. – 248, 5 s.
- 322 . Baliński M. Skice historyczne / Michał Baliński. – Wilno: Nakładem i drukiem Józefa Zawadskiego, 1856. – . – VII, 367 s.
- 323 . Baliński Michał // Słownik Pisarzy Polskich / pod red. A.Latuska. – Kraków: Zielona Sowa, 2005. – S. 17 – 18.
324. Balzer O. Recenzye na: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym opisane przez Alesandra Jabłonowskiego (Zródła dziejowe. – T.XIX.). – Warszawa, 1889. / Oswald Balzer. // Kwartalnik Histortczny. – R.V. – Lwów, 1891. – S. 420 – 426.
325. Bar A. J.I.Kraszewski na Wołyniu / Adam Bar. // Rocznik Wołyński. – T.IV. – Równe: nakładem Wołyńskiego zarządu okręgowego związku nauczycielstwa Polskiego, 1935. – S. 3 – 41.
326. Baranowski B. Libiszowska Z. Problem narodowo – wyzwoleńczej walki ludu Ukraińskiego w XVII w. w historiografii polskiej / Bohdan Baranowski, Zofia Libiszowska // Kwartalnik Historyczny. – 1954. – R. 61. – № 2. – S. 197 – 217.
327. Bartoszewicz J. Książ i książę / Julian Bartoszewicz. – Kraków: nakładem redakcji «Szkiców społecznych i literackich», 1876. – 42 s.
328. Bartoszewicz J. Bitwa pod Beresteczkiem 28 – 30 czerwca 1651 r. // Studia historyczne i literackie. Dzieła / Julian Bartoszewicz. – Kraków: K. Bartoszewicz, 1881. – T.3. – S. 257–272.
329. Bartoszewicz J. Na Rusi polski stan posiadania (Kraj – Ludność – Ziemia) / Joachim Bartoszewicz. – Kijów, 1912. – IV, 100 s.
330. Bartoszewicz J. Znaczenie polityczne kresów wschódnych dla Polski / Joachim Bartoszewicz. – Warszawa: A.Michalski, 1924. – 40 s.
331. Biernacki A. Aleksander Przeździecki. 1814 – 1871. Życiorys uczonego mecenasa// Kwartalnik historii nauki i techniki. – Rok. XVII. – № 2. – Warszawa, 1972. – S. 243 – 264.
332. Biernacki A. Przeździecki Aleksander Narcyz Karol // Polski Słownik Biograficzny. – T. XXIX. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 1986. – S. 45 – 51.
333. Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie / Michał Bobrzyński. – Warszawa: nakład Gebethnera i Wolffa, 1879. – V, 495 s.
334. Bobrzyński M. Nasi historycy wobec wojny światowej / Michał Bobrzyński. – Kraków: nakład Gebethnera i Wolffa, 1920. – 36 s.
335. Boniecki A. Poczët rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku / Adam Boniecki. – Warszawa: druk J.Bergera, 1887. – [2], XV, 425, [1], XLIX s.
336. Buszczyński S. Podole, Wolyń i Ukraina. Statystyczne opisanie. – Lwow, 1862. – 4, 147 s.

337. Bykowski J. Książę Roman Sanguszko / Jaksa Bykowski. // Tygodnik Ilustrowany. – 1881. – T. XI. – S. 305 – 306.
338. Calier E. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego / E. Calier. // Ateneum. – Warszawa. – 1880. – Zeszyt 3. – S. 579 – 589.
339. Chodynicki K. Geneza równouprawnienia schyzmatyków w Wielkim Ks. Litewskim. Stosunek Zygmunta Augusta do wyznania greckowschódniego / Kazymierz Chodynicki. // Przegląd Historyczny. – T. XXII. – Warszawa, 1919 – 1920. – S. 54 – 135.
340. Cieński A. Z dziejów pamiętników w Polsce / Andrzej Cieński. – Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2002. – 223 s.
341. Ciesielski T. Od Batołu do Żwańca. Wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652 – 1653. – Zabrze, 2007. – 334 s.
342. Czacki T. O datach w przywilejach i zapisach / Tadeusz Czacki. // Dzieła Tadeusza Czackiego zebrane i wydane przez hr. Edwarda Raczyńskiego. – Poznań: w drukarni J.Łukaszewicza, 1844. – T. 1. – S. 96 – 109.
343. Czacki T. O monecie polskiej i litewskiej / Tadeusz Czacki. // Dzieła Tadeusza Czackiego zebrane i wydane przez hr. Edwarda Raczyńskiego. – Poznań: w drukarni J.Łukaszewicza, 1844. – T. 1. – S. 129 – 201.
344. Czacki T. O nazwisku Ukrainy i początku kozaków/ Tadeusz Czacki. // Dzieła Tadeusza Czackiego zebrane i wydane przez hr. Edwarda Raczyńskiego. – Poznań: w drukarni J.Łukaszewicza, 1845. – T. 3. – S. 320 – 326.
345. Czacki T. O gimnazium w Wołyńskiej gubernii i innych dla obojej płci ustanowieniach uczynione przedstawienie przez Tadeusza Czackiego tey i innych Gubernii Wizytatora roku 1803 w grudniu. – [b.r i m.] – пагінація відсутня.
346. Czacki T. Mowa jasnie Wielmoznego Tadeusza Czackiego Taynego Jego Imperatorskiej Mosci Konsularza, Starosty Nowogródzkiego, Imperatorskiego Wileńskiego Uniwersytetu i Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk członka, Wizytatora Szkół w guberniach Wołyńskiej, Podolskiej i Kijowskiej, Orderów Orła Białego s s. Stanisława Kawalera dnia 1 Oktobra 1805 r. przy otwarciu Gimnazium Wołyńskiego w Krzemieńcu miana. – [b.r. i m.] – пагінація відсутня.
347. [Czacki T.] Dzieła Tadeusza Czackiego zebrane i wydane przez hr. Edwarda Raczyńskiego. – T.1. – Poznań, 1843. – 341 s.
348. [Czacki T.] Dzieła Tadeusza Czackiego zebrane i wydane przez hr. Edwarda Raczyńskiego. – T.2. – Poznań, 1844. – 272, XV, XXIII s.
349. [Czacki T.] Dzieła Tadeusza Czackiego zebrane i wydane przez hr. Edwarda Raczyńskiego. – T.3. – Poznań, 1845. – 567 s.
350. [Czajkowski M.] Pamiętniki Sadyka Paszy Michała Czajkowskiego / Michał Czajkowski. – Lwów: nakładem księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1898. – 286 s.

351. Czajkowski M. Kilka słów o rusinach w roku 1831 / Michał Czajkowski. // Ruch Literacki. – 1930. – R. 5. – N 10. – S. 314 – 317.
352. Czarnocki S. Potrzeby wsi a samorząd / Stefan Czarnocki. – Krzemieniec: w drukarni W.Cwika, 1938. – 33 s.
353. Czartkowski A. Encyklopedia Wołyńia w 8 pracach naukowych – pożyteczne dzieło nauczycieli szkół powszechnych / Adam Czartkowski. // Ekspres Poranny. – 1930. – N 79. – 1930. – 30 czerwca.
354. Czermak W. Recenzje na: Dubiecki M. Dwie chwylki z dziejów polskiej koloniacji na Niżu (1638 i 1648 r.) // Przegląd powszechny. – 1890. – sierpień – wrzesień. / Wiktor Czermak. // Kwartalnik Historyczny. – R.V. – 1891. – S 427 – 429.
355. Czuczynski A. Recenzje na: Борьба Польши и Литвы-Руси за Галицко-Владимирское наследие. Исторические очерки И.П. Филевича. – Спб, 1890. // Kwartalnik Historyczny. – R.V. – Lwów, 1891. – S. 173 – 178.
356. Danek W. Józef Ignacy Kraszewski / W. Danek. – Warszawa, 1976. – 322 s.
357. Danilewiczowa M. Życie literackie Krzemieńca w latach 1813 – 1816 . (Przyczynek do dziejów Gimnazjum Wołyńskiego w Krzemieńcu)// Rocznik Wołyński. – Równe, 1931. – T.2. – S. 128 – 148.
358. Danilewiczowa M. Towarzystwo Uczniów Liceum Wołyńskiego, ćwiczących się w porządnym mówieniu i pisaniu (Kremieniec 1818 – 1823). (Zarys dziejów organizacji)// Rocznik Wołyński. – Równe, 1934. – T.3. – S. 297–333.
359. Danilewiczowa M. Życie naukowe dawnego Liceum Krzemienieckiego. – Warszawa, 1937. – 101 s.
360. Darowski Weryha A. Książę Jeremi Wiśniowiecki. Sceny dramatyczne z XVII wieku / Aleksander Darowski Weryha. – Lwów: w drukarni zakładu narodowego im. Ossolińskich, [1862]. – 21 s.
361. Dąbrowski J. Próby rozwiązania konfliktu kozackiego w latach 1648 – 1672 przez polskie elity polityczne /J. Dąbrowski. // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2007. – Випуск 7. – С. 143 – 160.
362. Derdej P. Zieleńce – Mir – Dubienka, 1792 / Piotr Derdej. – Warszawa: Wydawnictwo Bellona, 2008. – 172 s.
363. Dębicki L. Tadeusz Czacki i szkoła Krzemieniecka / Ludwik Dębicki // Biblioteka Warszawska. – 1885. – T. I. – S. 67 – 86.
364. Dębicki L. Józef Ignacy Kraszewski. Szkic biograficzno-krytyczny/ Ludwik Dębicki. –Kraków, 1887. – 47 s.
365. Dobrzański J. Z dziejów ofiarności na cele oświaty na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w latach 1795 – 1832 / Jan Dobrzański. // Nauka Polska. – Warszawa: Pałac Staszica, 1932. – T. XIV. – S. 122 – 144.
366. Dobrzański J. Z dziejów ruchu naukowego na Wołyniu w XIX wieku / Jan Dobrzański. // Nauka Polska. – Warszawa: Pałac Staszica, 1934. – T. XIX. – S. 104 – 122.

367. Dołęga Chodakowski Z. O sławiańszczyznę przed chrześcijaństwem // Cwiczenia naukowe – 1818. – N.5. – S. 3 – 33.
368. Dubiecki M. Na kresach i za kresami. Wspomnienia i szkice / Maryan Dubiecki. – Kijów: nakładem Leona Idzikowskiego, 1914. – 222 s.
369. Dubiecki M. Dwie chwyle z dziejów polskiej kolonizacji na Niżu (1638 i 1648 r) // Przegląd powszechny. – 1890. – sierpień – wrzesień.
370. Dubowski I. Książęta Koreccy i zamek ich na Korcu / Ignacy Dubowski. – Korzec, 1906. – 22 s.
371. Dutkiewicz J. Śreniowska K. Zarys historiografii polskiej / J. Dutkiewicz, K. Śreniowska. – Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1959. – Cz. 3.: 1900 – 1939. – 278 s.
372. Dziadzio A. Stadnicki Kazimierz / Andrzej Dziadzio. // PSB. – T. XLI/3. – Zeszyt 170. – Warszawa, Kraków: Polska Akademia Nauk, Polska Akademii Umiejętności, 2002. – S. 403 – 405.
373. Elżbieta, księżniczka Ostrogska, opracowanie historyczne Ad.N. Nakięskiego z przypisami A.P.[rzeddzieckiego] // Biblioteka Warszawska. – 1862. – T. IV – S. 189 – 213.
374. [Felińska E.] Pamiętniki z życia Ewy Felińskiej. – Serya 2. – T.1. – Wilno: nakładem i drukiem J.Zawadzkiego, 1858. – S. 332 – 334.
375. [Felińska E.] Pamiętniki z życia Ewy Felińskiej. – Serya 2. – T.2. – Wilno: nakładem i drukiem J.Zawadzkiego, 1859. – 407 s.
376. Fijałek J. Średniowieczne biskupstwa Kościoła wschodniego na Rusi i Litwie na podstawie źródeł greckich / Jan Fijałek // Kwartalnik Historyczny. – 1896 – R. X. – S. 487 – 521
377. Fijałek J. Biskupstwa greckie w ziemiach ruskich od połowy wieku XIV na podstawie źródeł greckich / Jan Fijałek. // Kwartalnik Historyczny. – 1897. – R.XI. – S. 1 – 63.
378. Generał Dwernicki w bitwie pod Boremlem 1831 r.// Przyjaciół Ludu. – Leszno, 1849. – R. 16. – T.1. – N 5. – S. 34 – 35; N 6. – S. 42 – 43; N 7. – S. 49 – 50; N 8. – S. 59.
379. Giżycki J. Z przeszłości Hoszczy na Wołyniu / Jan Giżycki. – Kraków , b.r. – 73 s.
380. [Giżycki J.] Wołyniak. O szkole powiatowej w Poczajowie / Jan Giżycki. // Przewodnik Naukowy i Literacki. – 1905. – R. 33. – N. 2. – S. 163 – 175.
381. [Giżycki J.M.] Wołyniak. Trynitarze na Wołyniu, Podolu i Ukrainie / Jan Giżycki. – T.1. - Kraków: druk W.L.Anczyca i Spółki, 1909. – XVII, 521 s.;
382. [Giżycki J.] Wołyniak. Trynitarze na Wołyniu, Podolu i Ukrainie / Jan Giżycki. – T.2. – Kraków: druk W.L.Anczyca i Spółki, 1912. – 143 s.
383. [Giżycki J.] Wołyniak. Wspomnienia o trunitarzach na Wołyniu, Podolu i Ukrainie / Jan Giżycki. – Kraków: druk W.L.Anczyca i Spółki, 1909. – 112 s.
384. [Giżycki J.] Wołyniak. Spis ważniejszych miejscowości w powiecie Starokostańskim na Wołyniu / Jan Giżycki. – Starokostańców

- , 1910. – 767 s.
385. [Giżycki J.] Wołyniak. Bazylianie we Włodzimierzu i Tryhórach / Jan Giżycki. – Kraków, 1912. – 173 s.
386. [Giżycki J.] Wołyniak. Spis kłostorów unickich Bazylianów w województwie Wołyńskim / Jan Giżycki. – Kraków: druk W.L. Anczyca i Spółki, 1905. – 145, XXVI s.
387. [Giżycki J.] Wołyniak. Resztki unii na Wołyniu w XIX wieku na podstawie pamiętników Siemaszki i innych źródeł oficjalnych / Jan Giżycki. – Poznań: nakładem autora, 1912. – 120 s.
388. [Giżycki J.] Wołyniak. Bazylianie w Owruczu / Jan Giżycki. // Przewodnik naukowy i literacki. – 1910. – S. 929 – 940, 1010 – 1029; 1911. – S. 63 – 70, 146 – 165, 269 – 278, 366 – 374, 445 – 454.
389. Giżycki J. Zakony męskie obrządku łacińskiego na Litwie i na Rusi (w zaborze rosyjskim) tudzież w Inflantach i Kurlandyi / Jan Giżycki. – Warszawa, 1916. – S. 136 – 169. (Wycinek z „Podręcznej Encyklopedyi Kościelnej. – T.43/44).
390. [Giżycki J.] Wołyniak. Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi / Jan Giżycki. – Kraków, 1918. – Cz. 1. – 521 s.; Cz. 2. – 251 s.
391. Gliszczyński M. Hetmany małosyjscy i kozacy do czasów unii / Michał Gliszczyński. // Biblioteka Warszawska. – 1848. – T. 2. – S. 471 – 513.
392. Gorczak B. Przedmowa. // Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. Wydane przez Bronisława Gorczaka. – T.V. 1513 – 1547. – Lwów: nakładem właściciela, 1897. – S. VIII.
393. Gorzycki K. Recenzja na: Wolff J. Kniaziowie Litewsko-Ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1885. / Kazimierz Gorzycki. // Przewodnik Naukowy i Literacki. – 1895. – R. 23. – N 8. – S. 761 – 763.
394. Górka O. «Ogniem i mieczem» a rzeczywistość historyczna / Olgierd Górka. – Warszawa, 1934. – VI, 141 s.
395. Górka O. «Ogniem i mieczem» a rzeczywistość historyczna / Olgierd Górka. – Warszawa: wydawnictwo Ministerstwa Obrony, 1986. – 263 , [1] s.
396. Grabczak P. Seminaria duchowne Łucko-Żytomierskiej diecezji w latach 1798 – 1842 / Paweł Grabczak. – Biały Dunajec – Ostrog: " Wołanie z Wołynia", 2006. – 351 s.
397. Grabowski M. Ukraina dawna i terazniejsza. T.1. O zabytkach najgłębszej starożytności / Michał Grabowski. – Kijow, 1850. – [2], 172, [4] s.
398. Grabowski M. Borejko Wacława pamiętnik o Wołyniu / Michał Grabowski. // Tygodnik Petersburgski. – 1844. – S. 37 – 38.
399. Grabski A. Zarys historii historiografii polskiej / Andrzej Grabski. – Poznań: wydawnictwo Poznańskie, 2002. – 278 s.
400. Grabski A. Dzieje historiografii / Andrzej Grabski. – Poznań: wydawnictwo Poznańskie, 2006. – XIX, 866 s.

401. Grochowski W. Aleksander Przeździecki / W. Grochowski. // Tygodnik Ilustrowany. – 1872. – T. IX. – S. 81 – 82, 102 – 103, 118 – 119.
402. Historycy o historii. Od Adama Naruszewicza do Stanisława Kętrzyńskiego, 1775 – 1918. Zebrał, wstępem i komentarzem opatrzył Marian Henryk Serejski. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1963. – 662 s.
403. Historyografia Polska w dobie pozytywizmu (1865 – 1900). Kompendium dokumentacyjne. / opracował zespół pod redakcją Ryszarda Przelaskowskiego. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1968. – 256 s.
404. Hniłko A. Wyprawa cudnowska w 1660 roku / Antoni Hniłko. – Warszawa: Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, 1931. – 190 s. : mapa;
405. Hniłko A. Bitwa pod Słobodyszczem (7.X.1660) / Antoni Hniłko. // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – T.1. – Zeszyt 2. – R. 1. – Warszawa, 1929. – S. 193 – 207.
406. Hoffman J. Udział Wołyńia w powstaniu Kościuszkowiem / Jadwiga Hoffman. // Rocznik Wołyński. – T. II. – Równe: nakładem Wołyńskiego zarządu okręgowego związku nauczycielstwa Polskiego, 1931. – S. 67 – 85.
407. Hoffman J. Legia litewsko-wołyńska 1831 r. / Jadwiga Hoffman. // Rocznik Wołyński. – T. II. – Równe: nakładem Wołyńskiego zarządu okręgowego związku nauczycielstwa Polskiego, 1931. – S. 213 – 241.
408. Hoffman J. W sprawie muzeów powiatowych / Jakób Hoffman. // Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Wołyńskiego. – 1930. – N 1/63. – S. 19 – 23.
409. Hoffman J. Odpowiedz na ankietę w sprawie potrzeb i najbliższych zadań muzealnictwa regionalnego / Jakób Hoffman. // Ziemia. – 1930. – R. XV. – N 18. – S. 311 – 312.
410. Hoffman J. Рецензія на: Ilustrowany przewodnik po Wołyńiu dr. M. Orłowicza / Jakób Hoffman. // Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Wołyńskiego. – 1930. – N 8/70. – S. 250 – 256.
411. [Hoffman J.] Marjan Dubiecki o sobie. – Równe: nakładem oddziału Rówieńskiego Związku Legionistów i Zarządu Wołyńskiego Okręgu Nauczycielstwa Polskiego, 1931. – 37 s.
412. Hoffman J. Wołyń w walce 1831 r. / Jakub Hoffman. // Rocznik Wołyński. – T. II. – Równe: nakładem Wołyńskiego zarządu okręgowego związku Polskiego nauczycielstwa szkół powszechnych, 1931. – S. 149 – 188.
413. Hoffman J. Przewodnik po Wołyńiu / Jakób Hoffman. – Odbitka z II tomu Przewodnik po Polsce. – Warszawa: Związek Polskich Towarzystw Turystycznych, 1938. – 67 s.
414. Horodyski B. Wstęp. // Sieńkiewicz K. Dziennik podróży po Anglii 1820 – 1821. – Wrocław: Ossolineum, Deagostini, 2007. – S. I –

XLVIII.

415. J.A.M. Recenzje na: Батюшков П. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края. СПб. 1888. // *Kwartalnik Historyczny*. – R.III. – Lwów, 1889. – S. 135 – 136
416. Jabłonowski A. Ukraina / Aleksander Jabłonowski. // *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*. – T.XII. – Warszawa, 1892. – S. 772 – 779.
417. Jabłonowski A. Zasiedlenie Ukrainy Kijowskiej / Aleksander Jabłonowski. // *Przegląd Historyczny*. – 1909. – T. IX. – Zeszyt 1. – S. 69 – 81, 153 - 169.
418. Jabłonowski A. Stosunki rodzinne na Wołyńiu na przełomie XVI-go i XVII-go wieku / Aleksander Jabłonowski. // *Przegląd Historyczny*. – 1910. – T.XI. – S. 198 – 203; T. XII. – S. 210 – 215; 1911. – T. XII. – S. 84 – 88, 325 – 333; 1911. - T. XIII. – S. 57 – 66, 347 – 361.
419. [Jabłonowski A.] *Pisma Aleksandra Jabłonowskiego*. – T.IV. Wołyń, Podole i Ruś Czerwona. – Warszawa: skład główny w księgarni E. Wende i S-ka, 1911. – 233 s.
420. Jan Fitzke. Archeolog, badacz przeszłości Wołynia, muzeolog. Z Wołynia 1936 – 1939. Fragmenty spuścizny piśmiennej. W stulecie urodzin i siedemdziesięciolecie śmierci. / Zebrali i opracowali A. Gaczoł, ks. W.J.Kowolów. – Biały Dunajec – Ostrog: Wołania z Wołynia, 2009. – 308 s.
421. Janion M. Kozacy i górale / Maria Janion. // *Z dziejów stosunków literackich polsko-ukraińskich* / pod.red. S.Kozaka. – Wrocław: PAN, 1974. – S. 135 – 169.
422. Janowski L. O tak zwanej «Historii Rusów» / Ludwik Janowski. – Kraków, 1913. – 44 s.
423. Janowski L. W promieniach Wilna i Krzemieńca / Ludwik Janowski. – Wilno: nakładem księgarni Józefa Zawadzkiego, 1923. – XI, 271 s.
424. [Jerlicz J.] *Latopisec albo kroniczka Joachima Jerlicza, z rękopismu wydał K.Wł. Wóćicki*. – T. 1. Od roku 1620 do 1657. – Warszawa, 1853. – XI, XLIV, 187 s.
425. Kabzińska I. Polskie badania na Wołyńiu i możliwość ich wykorzystania w etnologicznych studiach nad Europą / Iwona Kabzińska // *Ucrainika – Polonica*. – Випуск 2. – Київ – Житомир: видавничий центр Київського Національного лінгвістичного університету, 2005. – С.207 – 215.
426. Kaczkowski K. Wspomnienie o Krzemieńcu. (List do Szymona Konopackiego) / Karol Kaczkowski. // *Gwiazda*. – 1848. – T. III. – S. 253 – 307.
427. Kaczkowski K. Wspomnienia z papierów pozostałych po ś.p. K. Kaczkowskiego generał sztab-lekarzu wojsk polskich ułożył T.Oksza-Orzechowski / Karol Kaczkowski. – T. 1. – Lwów, 1876. – XXXVIII, 261 s.

428. Kaczkowski K. Wspomnienia z papierów pozostałych po ś.p. K. Kaczkowskiego generał sztab-lekarzu wojsk polskich ułożył T. Oksza-Orzechowski / Karol Kaczkowski. – T. 2. – Lwów, 1876. – 282 s.
429. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historii Wołyńa z przedmową Alexandra Jabłonowskiego oraz życiorysem autora przez Henryka Mościckiego. / Stanisław Kardaszewicz. – Kraków: G. Gebethner i Spółka, 1913. – VIII, 291 s.
430. Kariejew N. Upadek polski w literaturze historycznej. Przekład z rosyjskiego. – Kraków, 1891. – XVI, 387 s.
431. Karwicki Dunin J. Przejazdki po Wołyniu. Obrazki z przeszłości i teraźniejszości. – Lwów: spółka wydawnicza Polska, 1893. – [2], 91 s.
432. [Karwicki Dunin J.] Włast J. Opowiadania historyczne z dziejów okolicy Słuczy i jej dopływów / Józef Dunin Karwicki. – Kraków: spółka wydawnicza Polska, 1897. – VIII, 144 s.
433. Karwicki Dunin J. Szkice obyczajowe i historyczne / Józef Dunin Karwicki. – Warszawa, 1922. – [4], 191, [2] s.
434. Karwicki Dunin J. Wspomnienia Wołyniaka / Józef Dunin Karwicki. – Lwów: nakładem księgarni Gubrynowicza & Schmidta, 1897. – XII, 339, [1] s.
435. Karwicki Dunin J. Z moich wspomnień / Józef Dunin Karwicki. – Warszawa: nakład księgarni A.G. Dubowskiego. – T. 1. – 1901. – XV, 239 s.;
436. Karwicki Dunin J. Z moich wspomnień / Józef Dunin Karwicki.. – Warszawa: nakład księgarni A.G. Dubowskiego. – T. 2. – 1901. – VIII, 239 s.;
437. Karwicki Dunin J. Z moich wspomnień / Józef Dunin Karwicki.. – Warszawa: nakład księgarni A.G. Dubowskiego. – T.3. – 1902. – [6], VI, 226 s.
438. Karwicki Dunin J. Z moich wspomnień/ Józef Dunin Karwicki.. – Warszawa: nakład księgarni A.G. Dubowskiego. – T. 4. – 1904. – XI, [1], 252 s.
439. Karwicki Dunin J. Z zamglonej i niedawno minionej przeszłości. Wołyńskie opowiadania historyczne/ Józef Dunin Karwicki.. – Warszawa: nakład księgarni A.G. Dubowskiego, 1901. – VIII, 220, IV s.
440. Karwicki Dunin J. Ze starego autoramentu. Typy i obrazki wołyńskie/ Józef Dunin Karwicki. – Serya 1. – Warszawa, 1898.– 249, [2] s.
441. Karwicki Dunin J. Ze starego autoramentu. Typy i obrazki wołyńskie/ Józef Dunin Karwicki. – Serya 2. – Warszawa, 1899.– 239, [1] s.
442. Karwicki Dunin J. Wędrówka od źródeł do ujścia Horynia / Józef Dunin Karwicki. – Biały Dunajec – Ostrog: Wołania z Wołynia, 2007. – 142, XXII s

443. Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 – 1608).
Wojewoda Kijowski i marszałek ziemi Wołyńskiej. – Toruń, 2007. – 289 s.
444. Kempa T. Akademia i drukarnia Ostrogska. – Biały Dunajec – Ostrog: Wołania z Wołynia, 2006. – 65 s.
445. Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza / Wespazyan Kochowski. – T.2. – Poznań: Nakładem i czcienkami N. Kamińskiego i Spółki, 1859. – 314 s.
446. Koko E. Franciszek Rawita-Gawroński (1846 – 1930). Wobec Ukrainy i jej przeszłości / E. Koko. – Gdańsk: wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2006. – 276 s.
447. [Kołłontaj H.] Hugona Kołłataja Korespondencja listowa z Tadeuszem Czackim. – T. I – Kraków: Wyd. Kojsiewiczza, 1844 .
448. [Kołłontaj H.] Hugona Kołłataja Korespondencja listowa z Tadeuszem Czackim. – T. II. – Kraków: Wyd. Kojsiewiczza, 1844 .
449. [Kołłontaj H.] Hugona Kołłataja Korespondencja listowa z Tadeuszem Czackim. – T. III. – Kraków: Wyd. Kojsiewiczza, 1844 .
450. [Kołłontaj H.] Hugona Kołłataja Korespondencja listowa z Tadeuszem Czackim. – T. IV. – Kraków: Wyd. Kojsiewiczza, 1844 .
451. Kołłataj H. Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III (1750 – 1764) / Hugo Kołłataj. – Wrocław: Ossolineum, Deagostini, 2003. – XCIII, 300 s.
452. Kondracki T. Polskie Towarzystwo Historyczne w latach 1918 – 1939/ Tadeusz Kondracki. – Toruń: Wydawnictwo Naukowe GRADO , 2006. – 417 s.
453. Konopacki S. Wyjątek z listu 28 lutego 1857 r z Ławrynowiec / Szymon Konopacki. // Biblioteka Warszawska. – 1857. – T. II. – S. 298 – 299.
454. Konopacki Sz. Ordynacya ostrogska / Szymon Konopacki. – Warszawa, 1873. – 53 s.
455. Konopacki Sz. Pamiętniki / Szymon Konopacki. – Warszawa: druk Granowskiego i Sikorskiego, 1899. – T. II. – 152 s.
456. Konopacki Sz. Moja druga młodość: z niewydanych pamiętników Szymona Konopackiego / Szymon Konopacki. – Warszawa: druk A. Jezierski, 1899. – 156, [4] s.
457. Konopczyński W. Dzieje Polski nowożytnej. – Warszawa: Instytut wydawniczy PAX, 2003. – 795 s.
458. Korwin B. Pomnikowe dzieło // Wędrowiec. – 1897. – Nr. 34. – S. 665.
459. Korzon T. Prof. Kariejew i jego poglądy na «Upadek Polski» / Tadeusz Korzon. // Kwartalnik Historyczny. – R.III. Lwów, 1889. –

- S. 687 – 702.
460. Korzon T. Błędy historiografii naszej w budowaniu dziejów Polski / Tadeusz Korzon. // Historycy o historii. Od Adama Naruszewicza do Stanisława Kętrzyckiego (1775 – 1918). – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1963. – S. 357 – 371.
461. Korzon T. Aleksander Jabłonowski / Tadeusz Korzon. // Kwartalnik historyczny. – 1914. – T.28. – S. 147 – 180.
462. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce / Tadeusz Korzon. – T. 1. – Kraków, 1912. – VII, 387 s.
463. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce / Tadeusz Korzon. – T. 2. – Kraków, 1912. 532 s.
464. Krasieński J. Polska, czyli opisanie topograficzno – polityczne Polski w wieku XVI oraz materyały do panowania Henryka Walezyusza / Jan Krasieński. – Warszawa: w drukarni Stanisława Strąbskiego, 1852. – 250, [4] s.
465. Kraszewski J. I. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy / Józef Ignacy Kraszewski. – Wilno, 1840. – T.1. – 231 s.
466. Kraszewski J. I. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy / Józef Ignacy Kraszewski. – Wilno, 1840. – T.2. – 204 s.
467. Kraszewski J. I. Wspomnienia Polesia, Wołynia i Litwy / Józef Ignacy Kraszewski. – Paryż: drukarnia J.Claye, b.r. – 144 s.
468. Kraszewski J. I. Wieczory Wołyńskie/ Józef Ignacy Kraszewski. – Lwów: w drukarni zakładu im. Ossolińskich, 1859. – 189 s.
469. Kraszewski J. I. Żytomierz / Józef Ignacy Kraszewski. // Tygodnik ilustrowany. – 1861. – № 100.
470. Kraszewski J.-I. Noce bezsenne / Józef Ignacy Kraszewski. // Tygodnik ilustrowany. – 1888. – № 273.
471. Kraszewski J. I. Żytomierz i jego teatr / Józef Ignacy Kraszewski.// Gazeta Warszawska. – 1858. – № 226.
472. Kraszewski J. I. Listy do rodziny. 1820 – 1863. – Część 1: W kraju. / Opracował: W.Danek. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1982. – 524 s.
473. Kraszewski J. I. Projekt Encyklopedyi Starożytności, przyjęty przez Komisję archeologiczną Akademii Umiejętności w Krakowie / Józef Ignacy Kraszewski. – Kraków: w drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1875. – 40 s.
474. Kraszewski J. I. Wspomnienia o Józefie Drzewieckim / Józef Ignacy Kraszewski. // Pamiętniki Józefa Drzewieckiego (1772 – 1852). Wydane na nowo przez Stefana Pawlickiego. – Kraków: księgarnia G. Gebethnera i Sp., 1891. – S. 353 – 366.
475. Krzywicki J. Wołyń / Józef Krzywicki // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – T. XII. – Warszawa, 1893. – S. 915 – 935.
476. Książka jubileuszowa dla uczczenia pięćdziesięcioletniej działalności literackiej J.I.Kraszewskiego. – Warszawa: drukiem Józefa Ungra, 1880. – [5], CIV, 527, XVIII, [7] s.

477. Kubala L. Oblężenie Lwowa / Ludwik Kubala. // Kubala L. Studia historyczne. – Serya 1. – Warszawa; nakład Gebethnera i Wolffa, 1901. – S. 81 – 110.
478. Kubala L. Oblężenie Zbaraża / Ludwik Kubala. // Kubala L. Studia historyczne. – Serya 1. – Warszawa; nakład Gebethnera i Wolffa, 1901. – S. 111 – 169.
479. Kubala L. Bitwa pod Beresteczkiem / Ludwik Kubala. // Kubala L. Studia historyczne. – Serya 1. – Warszawa; nakład Gebethnera i Wolffa, 1901. – S. 239 – 310.
480. Kubala L. Szkice historyczne / Ludwik Kubala.. – Warszawa, 1910. – T.3.Wojna Moskiewska. R. 1654 – 1655. – 443, [3] s.
481. Kubala L. Szkice historyczne / Ludwik Kubala. – Lwów – Warszawa - Poznań, 1913. – T.4.Wojna Szwedcka w roku 1655 i 1656. – 495, [3] s.
482. Kukiel M. Zarys historii wojskowości w Polsce / Marjan Kukiel. – Poznań: Wydawnictwo KURPISZ, 2007. – 360 s.
483. Kwiatkowski S. Recenzje na: Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszkoww Sławucie wydane nakładem właściciela pod kierwnictwom Z.L.Radzymińskiego przy współdziale P.Skobielskiego i B.Gorczaaka. – T.1. 1366 – 1506. – Lwów, 1887. / Saturnin Kwiatkowski. // Kwartalnik Historyczny. – R.II. – Lwów: nakładem Towarzystwa Historycznego, 1888. – S. 98 – 102.
484. Kwiatkowski S. Recenzje na: Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszkoww Sławucie wydane nakładem właściciela przez Z.L. Radzymińskiego i B.Gorczaaka. – T.II. / Saturnin Kwiatkowski. // Kwartalnik Historyczny. – R.III. – Lwów: nakładem Towarzystwa Historycznego, 1889. – S. 314 – 318.
485. Lelewel J. Uwagi nad dziejami Polski i ludu jej / Joachim Lelewel. // Polska, dzieje i rzeczy jej rozpatrywane przez Joachima Lelewela. – Poznań: nakładem J.K.Żupańskiego, 1855. – T. III. – S. 29 – 469.
486. Lewicki K. Geneza idei unji Brzeskiej / Kazimierz Lewicki. – Lwów: nakładem Seminarium Historji Polski Uniw. J.K., 1929. – 14 s.
487. Lewicki K. Książę Konstanty Ostrogski a unia Brzeska 1596 r. / Kazimierz Lewicki. – Lwów, 1933. – 163 s.
488. Lewicki K. Sprawa Unji Kościoła Wschódniego z Rzymskim w polityce dawnej Rzeczypospolitej / Kazimierz Lewicki. – Warszawa: nakładem instytutu badań narodowościowych, 1934. – 41 s.
489. Likowski E. Historia unii kościoła ruskiego z kościołem rzymskim / Edward Likowski. – Poznań: nakładem i drukiem J.Leitgebra, 1875. – V, [2], 287 s.
490. Likowski E. Unia brzeska (r.1596) / Edward Likowski. – Poznań: M. Leitgeber i S – ka, 1896. – XX, 424 s.
491. Likowski E. Dzieje kościoła Unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku / Edward Likowski. – Wyd. 2 – Warszawa: w księgarni Gebethnera i

- Wolffa, 1906. – Cz. 1. – XIV, IV, 277 s.
492. Likowski E. Dzieje Kościoła Unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku / Edward Likowski. – Wyd. 2 – Warszawa: w księgarni Gebethnera i Wolffa, 1906. – Cz. 2. – 311, IV s.
493. Lipiński T. Zapiski z lat 1825 – 1831 / Tymoteusz Lipiński. – Kraków, 1883. – 215 s.
494. Lipiński W. Szlachta na Ukrainie. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów / Waław Lipiński. – Kraków: w drukarni Uniwersytetu Jagiełłońskiego, 1909. – [2], 88 s.
495. Lipiński W. Nazwy «Ruś» i «Ukraina» i ich znaczenie historyczne / Waław Lipiński // Z dziejów Ukrainy. – Kijów, 1912. – S. 47 – 54.
496. Łukaszewicz J. Historia szkół w Koronie i Wielkiem Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do roku 1794 / Józef Łukaszewicz. – Poznań, 1859. – T. 4. – 355 s.
497. Mały ilustrowany przewodnik po Krzemieńcu i okolicy. Praca zbiorowa. Praca Koła Krajeznawczego im. Wilibalda Bessera Młodzieży Liceum Krzemienieckiego. – Zeszyt 1. – Krzemieniec: nakładem miesięcznika «Życie Krzemienieckie», 1932. – 130 s., 16 tabl., 2 mapy.
498. Mann Z. Bukar Seweryn / Zygmunt Mann. // Polski Słownik Biograficzny. – T. III. – Kraków: nakładem Polskiej Akademji Umiejętności, 1937. – S. 112.
499. Maślanka J. Zorian Dołęga-Chodakowski. Jego miejsce w kulturze polskiej i wpływ na polskie piśmiennictwo romantyczne. – Wrocław – Warszawa – Kraków: zakład narodowy im. Ossolińskich, PAN, 1965 – 160 s.
500. Maternicki J. Historiografia i kultura historyczna. Studia i szkice / J. Maternicki. – Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 1990. – Cz. 1. – S. 1 – 405.
501. Maternicki J. Historiografia i kultura historyczna. Studia i szkice / J. Maternicki. – Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 1990. – Cz.2. – S. 407 – 758.
502. Mędrzecki W. Inteligencja polska na Wołyńiu w okresie międzywojennym / Włodzimierz Mędrzecki. – Warszawa: wydawnictwo Neriton, 2005. – 331 s.
503. Mickiewicz A. Literatura Słowiańska. Rok drugi (1841 – 1842) / Adam Mickiewicz // Mickiewicz A. Dzieła wszystkie. – Lwow. – 1937. – T. VI. – S. 7.
504. Mickiewicz A. Księgi Narodu Polskiego i Pieldgrzymstwa Polskiego / Adam Mickiewicz. // Mickiewicz A. Dzieła. Wydanie Narodowe. – T. VI. Pisma prozą / w opracowaniu L. Płoszewskiego. – Warszawa, 1953. – S. 5 – 58.
505. Mierzwa E.A. Historia historiografii. – T.II. Renesans – Oświecenie / Edward Mierzwa. – Warszawa: Neriton, 2007. – 722 s.

506. Moraczewski J. Dzieje Rzeczypospolitej polskiej / Jędrzej Moraczewski. – T.IX. Dalszy ciąg siedemnastego wieku. – Poznań: nakładem i drukiem N.Kamińskiego i Spółki, 1855. – XXXIV, 212 s.
507. Nalecz-Dobrowolski M. Aleksander Jabłonowski: zarys żywota i przegląd dzieł / Marceli Nalecz-Dobrowolski. // Przegląd Historyczny . – 1913. – T. 17. – Zeszyt 1. – S. 239 – 253.
508. [Niemcewicz J.U.] Śpiewy historyczne Niemcewicza z uwagami Lelewela / Julian-Ursyn Niemcewicz. – Kraków: nakład i druk Józefa Czecha, 1835. – XIII, 485 + 3 s.
509. Nowicki F. Wołyń i jego mieszkańcy w r. 1863. Krótkie opisanie gubernii pod względem jeograficznym i statystycznym / Fortunat Nowicki. – Drezno: druk i nakład J.I. Kraszewskiego, 1870. – 138 s.
510. Nowoszycki I. Wiadomość historyczna o zamku Krzemienieckim na Wołyniu / I. Nowoszycki. // Biblioteka Warszawska. – 1848. – № 2. – S. 535 – 551.
511. Ochmański J. Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich w XV – XVI wieku / Jerzy Ochmański. // Studia i materiały do historii wojskowości. – T.5. – Warszawa, 1960. – S. 349 – 393.
512. Olszewicz W. «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego» i jego twórcy / W. Olszewicz. // Studia i materiały z dziejów nauki polskiej . – Serya C. – Zeszyt 10. – Warszawa, 1965. – S. 43 – 102.
513. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu / Mieczysław Orłowicz. – Łuck: nakładem Wołyńskiego Towarzystwa Krajoznawczego i Opieki nad Zabytkami Przeszłości w Łucku, 1929. – 380, VI s.: mapa.
514. Orman-Michta E. Stecki Tadeusz Jerzy / Elżbeta Orman-Michta. // Polski Słownik Biograficzny. – T. XLIII/1. – Zeszyt 176. – Warszawa – Kraków: IH PAN, 2004. – S. 95 – 97.
515. Osiński A. O życiu i pismach Tadeusza Czackiego. Rzecz czytana na zebraniu Gimnazjum Wołyńskiego 30 lipca 1813 roku / Alojzy Osiński. – Krzemieniec, 1816. – 414 s.
516. Ostapowisz D. Boreml 1831 / Dariusz Ostapowisz. – Warszawa: Wydawnictwo Bellona, 2010. – 264 s.
517. P... Bitwa pod Beresteczkiem. // Przyjaciół domowy. – Lwów, 1854. – N. 25. – S. 197 – 198; N 26. – S. 205 – 207; N 27. – S. 213 – 214; N 28. – S. 221 – 222; N 29. – S. 234 – 235; N 30 – S. 239 – 241.
518. [Padurra T.] Pienia Tomasza Padurry/ Przedmowa K. Jabwonowskiego. – Lwów: nakł. K. Jabłonowskiego i syna, 1842. – 64 s.
519. [Padurra T.] Ukrainy. Z nutoju Tymka Padurry / Tomasz Padura – Warszawa: Hliksbern, 1844. – 195 s.: nut.
520. [Padurra T.] Pyśma Tymka Padyrry. Wydanie posmertne z awtografii / Tomasz Padura. – Lwów: nakładem knyharni K.Wylda,

1874. – [6], LXVI, [2], 420 s.
521. Papee F. Towarzystwo historyczne 1886 – 1900 / Fryderyk Papee. // Kwartalnik Historyczny. – 1937. – R.51. – Z. 1 – 2. – S. 5.
522. Parucki Z. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego jako źródło do badań rozmieszczenia sił wytworczych kapitalizmu w Polsce / Zygmunt Parucki. // Dokumentacja Geograficzna. – 1955. – Z.5. – 53 s.
523. Pawłowski B. Przejście korpusu gen. Dwernickiego do Galicji w r. 1831 / Bronisław Pawłowski. // Kwartalnik Historyczny. – 1906. – T. XX. – S. 680 – 684.
524. Pawłowski B. Z archiwaliów polskich r 1831 / Bronisław Pawłowski. // Na ziemi naszej. – 1909. – N 4. (екземпляр газети зберігається у ВР ЛІННБ, ф. 43, оп. 1, спр. 1, арк. 23 – 24.)
525. Pawłowski B. Wyprawa generała Dwernickiego na Wołyń / Bronisław Pawłowski. // Biblioteka Warszawska. – 1907. – T. IV. – S. 430 – 453.
526. Pawłowski B. Wojna polsko – rosyjska w r. 1792 na Wołyńiu / Bronisław Pawłowski. // Rocznik Wołyński. – T. VIII. – Równe: nakładem Wołyńskiego zarządu okręgowego związku nauczycielstwa Polskiego, 1939. – S. 1 – 51.
527. Pawłowski B. Źródła do dziejów wojny polsko-rosyjskiej 1830 – 1831 / Bronisław Pawłowski. – T. 1. – Warszawa, 1931. – IX, 504 s.
528. Pawłowski B. Źródła do dziejów wojny polsko-rosyjskiej 1830 – 1831 / Bronisław Pawłowski. – T.2. – Warszawa, 1932. – 337 s.
529. Pawłowski B. Źródła do dziejów wojny polsko-rosyjskiej 1830 – 1831 / Bronisław Pawłowski. – T.3. – Warszawa, 1933. – 373 s.
530. Pawłowski B. Źródła do dziejów wojny polsko-rosyjskiej 1830 – 1831 / Bronisław Pawłowski. – T. 4. – Warszawa, 1935. – 380 s.
531. Pawłowski B. Od konfederacji Barskiej do powstania Styczniowego. Studia z historii wijskowości / Bronisław Pawłowski.. – Warszawa, 1962. – 195 s.
532. Pług A. Życiorys / Adam Pług. // Książka jubileuszowa dla uczczenia pięćdziesięcioletniej działalności literackiej J.I.Kraszewskiego. – Warszawa: drukiem Józefa Ungra, 1880. – S. I – CIV.
533. Polskie Towarzystwo Historyczne 1886 – 1956. Księga pamiątkowa z okazji zjazdu jubileuszowego PTH w Warszawie. 19 – 21 X. 1956. – [Warszawa], 1956. – 281, [7] s.
534. Poppe A. U źródeł postępowej historiografii szlacheckiego rewolucjonizmu: Zorian Dołęga Chodakowski (1784 – 1825) / Andrzej Poppe. // Kwartalnik Historyczny. – 1955. – N. 2. – S. 13 – 35.
535. Portrety uczonych polskich. 51 sylwetek humanistów. / Wybór A. Biernacki. – Kraków: wydawnictwo literackie, 1974. – 536 s.
536. Prawdziwy zyciorys Tomasza Padurry. – Poznań, 1875. – S. 33 – 34.
537. Prochaska A. Roman Sanguszko (Hetman polny Litewski) / Antoni Prochaska. // Przewodnik Naukowy i Literacki. – 1889. – R. 17. – N 8

- . – S. 681 – 694; N 9. – S. 784 – 800; N 10. – S. 877 – 888; N 11. – S. 972 – 985; N 12. – S. 1116 – 1135.
538. Prochaska A. Z dziejów unji brzeskiej / Antoni Prochaska. // *Kwartalnik Historyczny*. – 1896. – R.X. – S. 522 – 577.
539. Przedmowa // *Polski Słownik Biograficzny*. – T. 1. – Kraków, 1935. – S. IX.
540. Przemyski K. W sprawie muzeów powiatowych / Kazimierz Przemyski. // *Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Wołyńskiego*. – 1929. – N 11/62. – S. 374 – 376.
541. Przemyski K. W odpowiedzi Panu J.Hoffmanowi / Kazimierz Przemyski. // *Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Wołyńskiego*. – 1930. – N 1/63. – S. 29
542. Przemyski K. Muzeum Wołyński w Łucku / Kazimierz Przemyski. // *Ziemia*. – 1930. – R. XV. – N 5. – S. 97 – 98.
543. Przewalski S. Boremelskie boje. Sforsowanie Styru 15 – 20 kwietnia 1831 r. / Stefan Przewalski. // *Rocznik Wołyński*. – T. II. – Równe: nakładem Wołyńskiego zarządu okręgowego związku nauczycielstwa Polskiego, 1931. – S. 193 – 212.
544. Przewalski S. Pierścień jazdy wołyńskiej / Stefan Przewalski. // *Rocznik Wołyński*. – T. VIII. – Równe: nakładem Wołyńskiego zarządu okręgowego związku nauczycielstwa Polskiego, 1939. – S. 274 – 275.
545. Przeddziecki A. Szwecya, wspomnienia jesienne z r. 1833 / Aleksander Przeddziecki. – Warszawa: w drukarni Łątkiewicza, 1836 . – 221 s.
546. Przeddziecki A. Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów / Aleksander Przeddziecki. – Wilno: nakład i druk Teofila Glucksberga , 1841. – T.1. – VI, 212, [2] s.
547. Przeddziecki A. Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów / Aleksander Przeddziecki. – Wilno: nakład i druk Teofila Glucksberga , 1841. – T. 2. – 157, [1] s.
548. Przeddziecki A. Mazepa. // *Przyjaciół ludu*. – Leszno. – 1842. – R. 9. – Nr. 8, 10, 11, 12.
549. Przeddziecki A. Nieswież i Omelanik, wyjątek z niewydanego tomu III-go *Obrazów Podole, Wołynia i Ukrainy* / Aleksander Przeddziecki // *Atheneum*. – 1844. – T.1. – Oddz. IV. – S. 25 – 48.
550. Przeddziecki A. Gabinet obrazów p. Marcellego Żurowskiego w Iwankowcach pod Berdyczowem / Aleksander Przeddziecki // *Atheneum*. – 1841. – T.VI. – S. 241 – 254.
551. Przeddziecki A. Wiadomość bibliograficzna o rękopismach, zawierających w sobie rzeczy polskie przejranych po niektórych bibliotekach i archiwach zagranicznych w latach 1846 – 1849. / Aleksander Przeddziecki. – Warszawa: Ig. Klukowskiego, 1850. – II, 175, [3] s.

552. Przędziecki A. Przygody księżnej Halszki Ostrogskiej, towarzyszki Jagiełłonek. // Przędziecki A. Jagiełłonki Polskie w XVI wieku. Obrazy rodziny i dworu Zygmunta I i Zygmunta Augusta królów Polskich. // Aleksander Przędziecki. – Kraków: [drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego](#), 1868. – T. 2. – S. 35 – 212.
553. Przędziecki R. Aleksander Przędziecki historyk literat z XIX w. / R. Przędziecki. – Toruń: Wydawca Adam Marszałek, 2003. – 266 s.
554. Przyborowski W. Tomasz Padurra / Władysław Przyborowski // Tygodnik ilustrowany. – 1872. – № 229. – T.IX. – S. 249 – 250.
555. Pułaski K. Powinności mieszczan w dawnych miastach na Rusi / Kazimierz Pułaski. // Biblioteka Warszawska. – 1872. – T.IV. – S. 254 – 265.
556. Pułaski K. Wojewodowie Kijowscy w XV i XVI w. / Kazimierz Pułaski. // Przewodnik Naukowy i Literacki. – Lwów, 1876. – R. 4. – N. 7. – S. 621 – 642.
557. Pułaski K. Książęta Wiśniowieccy w XVI w. / Kazimierz Pułaski. // Przewodnik Naukowy i Literacki. – Lwów, 1877. – R.V. – Zeszyt 1. – S. 59 – 80.; Zeszyt 2. – S. 122 – 135.
558. [Pułaski K.] Pułascy herbu Ślepowron / Kazimierz Pułaski. // Złota księga szlachty polskiej. – Poznań: Jarosław Leitgeber, 1886. – R.VIII. – S. 182 – 430.
559. [Pułaski K.] Antoni Pułaski / Kazimierz Pułaski. // Złota księga szlachty polskiej. – Poznań: Jarosław Leitgeber, 1887. – R.IX. – S. 119 – 133.
560. Pułaski K. Sprawy tatarskie w Polsce. Stosunki Zygmunta I z Machmetem Girejem, chanem perekopskim (1515 – 1523) / Kazimierz Pułaski. // Przewodnik Naukowy i Literacki. – Lwów, 1887. – R. 15. – N. 10. – S. 888 – 898.; N 11. – S. 983 – 999.; N 12. – S. 1102 – 1128.
561. Pułaski K. Ostafi Daszkiewicz / Kazimierz Pułaski. // Pułaski K. Szkice i poszukiwania historyczne. – Kraków: nakład J.K. Żupańskiego & K.J. Heumana, 1887. – S. 239 – 256.
562. Pułaski K. Książęta Holszańscy. Monografia historyczno-genealogiczna / Kazimierz Pułaski. // Pułaski K. Szkice i poszukiwania historyczne. – T.1. – Kraków: nakład J.K. Żupańskiego & K.J. Heumana, 1887. – S. 259 – 305.
563. Pułaski K. Z czasów konfederacji Barskiej / Kazimierz Pułaski. // Pułaski K. Szkice i poszukiwania historyczne. – Serya trzecia. – Kraków nakład J.K. Żupańskiego & K.J. Heumana, 1906. – S. 229 – 388.
564. Pułaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołyńia i Ukrainy / Kazimierz Pułaski. – T. 1. – Brody: F.West, 1911. – VIII+ 164 s.
565. Pułaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołyńia i Ukrainy / Kazimierz Pułaski. – Warszawa, 1991. – T.1. – [4], VIII,

- 261 s.
566. Pułaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołyńia i Ukrainy / Kazimierz Pułaski. – Warszawa, 1991. – T.II. – [4], XIII, [2], 269, XVII s.
567. Pułaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołyńia i Ukrainy. Monografie i wzmianki / Kazimierz Pułaski. – T. II. Wstęp, opracowanie tekstu, przepisy oraz indeksu T.Epsztein i S. Górzyński. – Warszawa: wydawnictwo DIG, 2004. – 310 s.
568. Puzyna J. Potomstwo Narymunta Gedeminowicza / Józef Puzyna. // Miesięcznik Heraldyczny. – 1931. – R. 10. – N 2. – S. 35 – 38; N. 5. – S. 105 – 111; N. 10. – S. 193 – 199.
569. P.[uzyna] J. Recenzje na Gawroński – Rawita Fr. Książęta Nieświeccy, Zbarascy i Wiśniowieccy do końca XVI w. / Józef Puzyna. // Miesięcznik Heraldyczny. – 1931. – R. 10. – N 6. – S. 140 – 141.
570. Puzyna J. Daniło, ks. Turowski, Ostrogski i Chełmski i jego potomstwo / Józef Puzyna. // Miesięcznik Heraldyczny. – 1931. – R. 10. – N 11. – S. 251 – 258.; N. 12. - S. 269 – 274.
571. R. Wołyń i Podole w drugiej połowie XVI-go wieku // Przewodnik Naukowy i Literacki. – 1891. – R. 19. – N 2. – S. 163 – 172; N 3. – S. 252 – 260; N 4. – S. 342 – 352.
572. Radziwiński L. Z. O tożsamości tytułów “kniaz” i “książ” w dawnej Rzeczypospolitej / Zygmunt Radziwiński Luba. // Miesięcznik Historyczny. – 1908. – R.1. – № 4. – S. 49 – 59; № 5. – S. 65 – 68; № 6. – S. 85 – 91; № 7. – S. 97 – 99.
573. [Radziwiński L. Z.] Sprawa początków rodu Sanguszków /opracowali Z.L.Radziwiński, B.Gorczak, D.Kozicki. – Lwów, 1901. – 348 s.
574. [Radziwiński L.Z.] Monografia xx. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta Fedora Olgerdowicza x. Ratnenskogo / Zygmunt Radziwiński Luba. – T.1. – Lwów, 1906. – 567 s.
575. [Radziwiński L. Z.] Monografia xx. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta Fedora Olgerdowicza x.Ratnenskogo / Zygmunt Radziwiński Luba. – T.2. – Lwów, 1910. – 489 s.
576. [Radziwiński L.Z.] Monografia xx. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta Fedora Olgerdowicza x.Ratnenskogo / Zygmunt Radziwiński Luba. – T. 3. – Lwów, 1913. – 512 s.
577. Radziwiński L. Z. Jan Marek Godzawa Giżycki. Wspomnienia posmiertne / Zygmunt Radziwiński Luba. // Rocznik towarzystwa heraldycznego we Lwowie. – Lwów, 1926. – T.7. – S. 233 – 243.
578. Rawita-Gawroński Fr. Zoryan Dołęga Chodakowski, jego życie i praca / Franciszek Rawita-Gawroński. – Lwów, 1898. – 57 s.
579. Rawita-Gawroński Fr. Rók 1863 na Rusi: Ukraina, Wołyń, Podole / Franciszek Rawita-Gawroński. – T. 2. – Lwów: Nakładem księgarni H.Altenberga, 1903. – 360 s.

580. Rawita-Gawroński Fr. Walka o wolność w roku 1863 / Franciszek Rawita-Gawroński. – Lwów: Nakładem komitetu 1863 – 1913, 1913. – 145 s.
581. Rawita-Gawroński Fr. Konfiskata ziemi polskiej przez Rosyję po roku 1831 i 1863 (uwagi i materiały do statystyki Ukrainy, Podola i Wołyńia) / Franciszek Rawita-Gawroński. – Kraków: G.Gebethner i Spółka, 1917. – 44 s.
582. Rawita-Gawroński Fr. Kilka słów o autorze i jego pamiątkach / Franciszek Rawita-Gawroński. // Andrzejowski A. Ramoty starego Detiuka o Wołyńiu. – T.1. – Wilno: księgarnia Stowarzyszenia nauczycielstwa Polskiego, 1921. – S. 5 – 20.
583. Rawita-Gawroński Fr. Recenzja na: Wojnicz Adam. Dr. Łuck na Wołyńiu, opis historyczno – fizyograficzny. Łuck, 1922. // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1923. – R. XXXVII. – S. 456 – 457.
584. Rederowa D. Z historiografii Ludwika Kubali / Danuta Rederowa. // Przegląd Socjologiczny. – 1977. – T. 29. – № 2. – S. 181 – 201
585. Rolle K. Giżycki Jan Marek // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław, Kraków, Warszawa, 1959. – T. VIII. – Cz. I. – S. 22 – 23.
586. Rolle M. Krzemieniec. Z dziejów oświaty w Polsce (1805 – 1932). / Michał Rolle. // Przewodnik Naukowy i Literacki. – 1896. – R. 24. – N 1. – S. 33 – 39; N. 2. – S. 124 – 132; N. 3. – S. 220 – 232; N. 4. – S. 318 – 336; N 5. – S. 411 – 420. – N 6. – S. 505 – 514; N 7. – S. 624 – 635; N 8. – S. 712 – 721; N 9. – S. 811 – 823; N 10. – S. 903 – 912; N 11. – S. 997 – 1010; N 12. – S. 1092 – 1136.
587. Rolle M. Krzemieniec. Z dziejów oświaty w Polsce (1805 – 1932). Część druga. / Michał Rolle. // Przewodnik Naukowy i Literacki. – 1897. – R. 25. N 1. – S. 62 – 73; N 2. – S. 148 – 161; N 3. – S. 240 – 265; N 4. – S. 339 – 356; N 5. – S. 426 – 448; N 6. – S. 538 – 557; N 7. – S. 625 – 640.
588. Rolle M. Ateny Wołyńskie. Szkic z dziejów oświaty w Polsce. / Michał Rolle. – Lwów – Warszawa – Kraków: Wydawnictwo zakładu Narodowego imienia Ossolińskich, 1923. – 307 s.
589. Rolle M. Kochajmy nasze wschódnie Kresy! / Michał Rolle. – Lwów: nakładem rady parafialnej, 1919. – 16 s.
590. Roman Sanguszko, hetman polny Litewski. // Tygodnik Ilustrowany. – 1862. – N 154. – S. 93 – 94.
591. Romański R. Beresteczko 1651. / Romuald Romański. – Warszawa: Wydawnictwo Bellona, 1994. – 213 s.
592. Romański R. Błędy, które zmieniły bieg historii / Romuald Romański – Warszawa: Wydawnictwo Bellona, 2007. – 280 s.
593. Romański R. Największe błędy w wojnach Polskich / Romuald Romański. – Warszawa: Wydawnictwo Bellona, 2008. – 189 s.
594. Romański R. Cudnów 1660 / Romuald Romański. – Warszawa: Wydawnictwo Bellona, 2008. – 192, 6 s.

595. Romański R. Książę Jeremi Wiśniowiecki / Romuald Romański. – Warszawa: Wydawnictwo Bellona, 2009. – 343 s.
596. Różycki K. Powstanie na Wołyńiu, czyli pamiętnik pułku jazdy wołyńskiej uformowanego w czasie wojny narodowej przeciw despotyzmowi tronu rosyjskiego 1831 roku pisany przez dowódcę tegoż pólku. – Kraków, 1898 – 152 s.
597. Rulikowski W. Radziwiński L. Kniaziowie i szlachta między Sanem, Wieprzem, Bugiem, Prypetią, Dnieprem, Sieniuchą, Dniestriem i północnymi Stokami Karpat osiedleni. – T.1. – Kraków: nakładem autorów, 1880. – 320, 64 s.
598. Rutkowski T. P. Polskie Towarzystwo Historyczne w latach 1945 – 1958 Zarys dziejów / Tadeusz Paweł Rutkowski. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2009. – 200 s.
599. Sabowski W. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego / W. Sabowski. // Przewodnik Naukowy i Literacki. – Lwów, 1881. – R. 9. – Nr. 1. – S. 91 – 96.
600. [Sarnicki S.] Descriptio veteris et novae Poloniae cum divisione eiusdem veteri et nova / Stanisław Sarnicki. – Kraków, 1585. – 72 p.
601. Sawicki L. W sprawie utworzenia museum przyrodniczo-krajoznawczego na Wołyńiu / Ludwik Sawicki. // Ziemia. – 1928. – R .XII. – N 5. – S. 71 – 75.
602. Sawicki L. Muzeum Wołyński w Łucku / Ludwik Sawicki. // Ziemia. – 1930. – R. XV. – N 15. – 18. – S. 242 – 345.
603. Serczyk J. 25 wieków historii. Historycy i ich dzieła / Jerzy Serczyk. – Toruń: UMK, 1993. – 448 s.
604. Serejski M. Wstęp. Pozycja W.Smoleńskiego w nauce historycznej / Marian Serejski // Smoleński W. Szkoły historyczne w Polsce. – Wrocław: Ossolineum, 2006. – S. VII
605. Serejski M. Przedmowa / Marian Serejski. // Historycy o historii. Od Adama Naruszewicza do Stanisława Kętrzyńskiego, 1775 – 1918. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1963. – S. 5 – 9.
606. Serejski M. Wstęp. Pozycja W.Smoleńskiego w nauce historycznej / Marian Serejski. // Smoleński W. Szkoły historyczne w Polsce. – Wrocław: Ossolineum, 2006. – S. V – XCIV.
607. Sieńkiewicz K. Skarbiec historii Polskiej / Karol Sieńkiewicz. – Paryż , 1839. – T. 1. – XVI, 515 s.
608. Sieńkiewicz K. Skarbiec historii Polskiej / Karol Sieńkiewicz. – Paryż , 1840. – T. 2. – 569 s.
609. Sieńkiewicz K. Dziennik podróży po Anglii 1820 – 1821 / Karol Sieńkiewicz. – Wrocław: Ossolineum, Deagostini, 2007. – 351 s.
610. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – T. I. – Warszawa: nakład F.Sulimierskiego i W. Walewskiego, 1880. – S. 1- 2.
611. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – T. XIV. – Warszawa: druk “Wiek”, 1895. – S. 3.

612. Smoleński W. Patriotyzm historjografji polskiej w czasach porozbiorowych. Wykład wstępny, wygłoszony 10 października r. 1919 w uniwersytecie Warszawskim / Władysław Smoleński. // Przegląd Historyczny. – 1919 – 1920. – T. XXII. – S. 176 – 185.
613. Smoleński W. Szkoły historyczne w Polsce / Władysław Smoleński. – Wrocław: Ossolineum, Deagostini, 2006. – XCIV, 159 s.
614. Smolka S. Grunwald i Beresteczko / Stanisław Smolka. – Kraków: księgarnia Spółki wydawniczej polskiej, 1910. – 20 s.
615. Spasowicz W. Wydawnictwo Wileńskiego Athenaeum. Ustęp z życia J.I.Kraszewskiego (1841 – 1852) / Włodzimierz Spasowicz. // Książka jubileuszowa dla uczczenia pięćdziesięcioletniej działalności literackiej J.I.Kraszewskiego. – Warszawa: drukiem Józefa Ungra, 1880. – S. 445 – 462.
616. Stadnicki K. Synowie Gedymina / Kazimierz Stadnicki. – Lwów: w drukarni zakładu im.Ossolińskich, 1853. – T.II. Lubart xiążę Wołyński.– [4], 269, XXXI s.
617. Stadnicki K. Bracia Władysława Jagiełły Olgierdowicza, króla Polski, Wielkiego xięcia Litwy. Jako dalszy ciąg «Synów Giedymina» / Kazimierz Stadnicki. – Lwów: nakładem Alexandra Volga, 1867. – VIII, 9 – 416, 38 s.
618. Stadnicki K. Olgierd i Kiejstut synowie Gedimina W. księcia Litwy / Kazimierz Stadnicki. – Lwów: nakładem księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1870. – [4], 213, XXI s.
619. Stadnicki K. Przyczynek do heraldyki polskiej w średnich wiekach / Kazimierz Stadnicki. – Lwów: nakładem Karola Wilda, 1879. – XIII, 307, [2] s.
620. Staszic S. Przestrogi dla Polski / Stanisław Staszic. – Wrocław: Ossolineum, Deagostini, 2003. – LVI, 255, [3].
621. Stecki T. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym / Tadeusz Stecki. – Lwów: druk i nakład zakładu im. Ossolińskich, 1864. – T.1. – XII, 387 s.
622. Stecki T. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym / Tadeusz Stecki.. – Lwów: z drukarni zakładu im. Ossolińskich, 1871. – T. 2. – VI, 473 s.
623. Stecki T. Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki / Tadeusz Stecki. – Kraków: nakład autora, 1888. – IV, 347.
624. Stecki T. Słowo wstępne do wydawnictwa 2-giej seryi opisu Wołynia / Tadeusz Stecki. – Lwów, 1864. – 16 s.
625. Stecki T. Łuck starożytny i dzisiejszy. Monografia historyczna / Tadeusz Stecki. – Kraków: czcionkami drukarni «Czasu», 1876. – XII, 232 s.
626. Stecki T. Miasto Równe. Kartka z kroniki Wołynia / Tadeusz Stecki. – Warszawa: drukiem W.Dębskiego, 1880. – [8], 47, IX s.
627. Stecki T. Książęce gniazdo. Monografia historyczna / Tadeusz Stecki. – Kraków: nakład autora,, 1885. – 20 s.

628. Stecki T. Z dziejów wołyńskiego gródka / Tadeusz Stecki. – Kraków: nakład autora,, 1888. – 25 s.
629. Stecki T. Silva rerum / Tadeusz Stecki. // Tygodnik Ilustrowany. – 1869. – T. III. – N 90. – S. 146 – 147.
630. Stecki T. Silva rerum / Tadeusz Stecki. // Tygodnik Ilustrowany. – 1869. – T. IV. – N 94. – S. 185 – 186.
631. Stępnik A. Ukraina i stosunki Polsko – Ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczystych okresu porobiorowego 1795 – 1918 / A.Stępnik. – Lublin: UMCS, 1998. – 320 s.
632. Stępnik A. Problem kozacki 17 w. w polskich podręcznikach historii okresu międzywojennego / Andrzej Stępnik. // Козацькі війни XVII ст в історичній свідомості польського та українського народів. – Львів, 1996. – С. 246 – 257.
633. Stobiecki R. Historiografia PRL. Ani dobra, ani mądra, ani piękna... ale skomplikowana / Rafał Stobiecki. – Warszawa: Trio, 2007. – 362 s.
634. Stobiecki R. Wprowadzenie / Rafał Stobiecki. // Grabski A.F. Dzieje historiografii. – Poznań: wydawnictwo Poznańskie, 2006. – S. V – XIX.
635. Stobiecki R. Giżycki Jan Marek Antoni / Rafał Stobiecki. // Słownik historyków polskich. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1994. – S. 148 – 149.
636. Stroński Z. Teodor Wierzbowski // Kwartalnik historyczny. – Lwów, 1923. – S. 270 – 271.
637. Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszstkiej Rusi. Wydanie nowe, będące dokładnem powtorzeniem wydania pierwotnego Królewieckiego z roku 1582, poprzedzone wiadomością życia i pismach Strykowskiego przez Mikołaja Malinowskiego, oraz rozprawą o latopiscach Ruskich przez Daniłowicza pomnożone przedrukiem dzieł pomniejszych Strykowskiego według pierwotnych wydań / Maciej Strykowski. – T .II. – Warszawa: nakład G.L.Glucksberga, 1846. – 572 s.
638. Studziński C. Recenzia na: Likowski E. Unia brzeska (r. 1596) – Poznań, 1896 – XX, 424 s. / Cyryl Studziński. // Kwartalnik Historyczny. – 1897 – R. XI. – S. 162. – 172.
639. Szajnocha K. Polska w roku 1646, a Polska w roku 1648. Opowiadanie historyczne / Karol Szajnocha. // Biblioteka Warszawska. – 1862. – T. IV. – S. 401 – 439.
640. Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych: Opowiadania i źródła / Karol Szajnocha. – T. 1. Polska w r. 1646. – Lwów: nakładem autora, 1865. – XXIV, 368 s.
641. Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych: Opowiadania i źródła / Karol Szajnocha. – T. 2. Polska w r. 1648. – Lwów: nakładem autora, 1869. – 300 s.
642. Szymt A. Gimnazjum i Liceum Wolyńskie w Krzemieńcu w systemie oświaty Wileńskiego okręgu Naukowego w latach 1805 – 1833 /

- Andrzej Szmyt. – Olsztyn: wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko – Mazurskiego, 2009. – 417 s.
643. Szmyt A. Tadeusz Czacki jako wizytator szkół guberni wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej / Andrzej Szmyt. // *Ucrainika – Polonica*. – Випуск 1. – Київ – Житомир: видавничий центр Київського Національного лінгвістичного університету, 2004. – С. 325 – 335.
644. Śledziński K. Zbaraż 1649 / Kasper Śledziński. – Warszawa: dom wydawniczy Bellona, 2005. – 159 s.
645. Śleszyński J. Album pamiątek Wołynia / Józef Śleszyński. // *Miesięcznik Heraldyczny*. – 1931. – R. 10. – N 5. – S. 111 – 113.
646. Śreniowski S. O szkołach historycznych w Polsce / Stanisław Śreniowski. // *Kwartalnik historyczny*. – 1949. – T.57. – S. 43 – 72.
647. Śreniowska K. Hoffman Jakub / Krystyna Śreniowska. // *Słownik historyków polskich*. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1994. – S. 185.
648. Święcki T. Opis starożytnej Polski / Tomasz Święcki. – Kraków: nakładem i drukiem Zawadzkiego i Węckiego, 1816. – T. 1. – 403 s.
649. Święcki T. Opis starożytnej Polski / Tomasz Święcki. – Kraków: nakładem i drukiem Zawadzkiego i Węckiego, 1816. – T. 2. – 337 s.
650. Tokarzewski M. Przyczynek do historii męczeństwa kościoła rzymsko-katolickiego w diecezjach Kamienieckiej i Łucko-Żytomirskiej (1863 – 1930) / Marjan Tokarzewski. – Łuck: w drukarni Kurji Biskupiej, 1931. – 56 s.
651. Tomasz Padura. // *Tygodnik ilustrowany*. – 1861. – № 99. – T.IV. – S. 63 – 65.
652. Tomkiewicz W. Testament Jeremiego Wiśniowieckiego / Władysław Tomkiewicz // *Miesięcznik Heraldyczny*. – 1930. – R.9. – N. 3. – S. 75 – 76.
653. Tomkiewicz W. Z dziejów walki o tytuły książęce / Władysław Tomkiewicz // *Miesięcznik Heraldyczny*. – 1931. – R.10. – N. 1. – S. 1 – 5.
654. Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki (1612 – 1651) / Władysław Tomkiewicz. – Warszawa: nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, 1933. – XVI, 406 s.
655. Tomkiewicz W. Wołyń w Koronie 1569 – 1795 / Władysław Tomkiewicz // *Rocznik Wołyński*. – Równe: nakładem Wołyńskiego zarządu okręgowego związku nauczycielstwa Polskiego, 1931. – T. 1. – S. 26 – 66.
656. Turkowski T. Baliński Michał / T.Turkowski. // *Polski Słownik biograficzny*. – T. 1/1. Zeszyt 1. – Kraków: nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1935. – S. 240 – 242.
657. Tyrowicz M. Lipiński Tymoteusz // *Polski Słownik biograficzny*. – T. XVII. – Wrocław – Warszawa – Kraków: PAN, 1972. – S. 399 – 401.
658. Tyszyński A. Amerykanka w Polsce. Romans / Aleksander Tyszyński . – Część druga. – St. Peterburg: w drukarni Karola Kraja, 1837. – 265

- , [1] s.
659. Tyszyński A. Józef Kraszewski i jego «Powieści historyczne» / Aleksander Tyszyński // *Ateneum*. – 1877. – T.3. – S. 461 – 494; T. 4. – S. 1 – 21.
660. Ул. Recenzye na: Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии, составил Н. Теодорович. – Т.2. – Почаев, 1890 // *Kwartalnik Historyczny*. – R.V. – Lwów, 1891. – S. 135.
661. Unia Litwy z Polską. Dokumenty i wspomnienia. Zebrał Henryk Mościcki. W 350-tą rocznicę unii Lubelskiej. – Warszawa – Lublin – Łódź – Kraków: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1919. – 116 s.
662. Vetulani A. Ks. Jan Fijałek, historyk kościoła Polskiego (1864 – 1936) / Adam Vetulani // *Portrety uczonych polskich. 51 sylwetek humanistów.* / Wybor A.Biernackiego. – Kraków: wydawnictwo Literackie, 1974. – S. 167 – 181.
663. W obronie «Ogniem i mieczem»: Polemiki z Olgierdem Górką. Wybór tekstów. / wstęp, oprac. H.Kosętko. – Kraków: wydawnictwo naukowe Akademii pedagogicznej, 2006. – 230 s.
664. Widacki J. Książ Jarema / Jan Widacki. – Kraków: wydawnictwo Literackie, 1997. – 306 s.
665. Wierzbicki A. Wschód – Zachód w koncepcjach dziejów Polski / Andrzej Wierzbicki. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1984. – 346 s.
666. [Wierzbicki A.]. Niemcewicz Ursyn Julian / Andrzej Wierzbicki. // *Słownik historyków polskich*. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1994. – S. 373 – 374.
667. [Wierzbicki A.]. Święcki Tomasz / Andrzej Wierzbicki. // *Słownik historyków polskich*. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1994. – S. 518 – 519.
668. Wierzbowski T. Komisja Edukacji Narodowej / Teodor Wierzbowski // *Przegląd Historyczny*. – T.2. – Warszawa, 1906. – S. 396 – 402.
669. Wiesiołowski K. O starożytnościach religijnych Słowian, pierwszych mieszkańców Polski / Krzysztof Wiesiołowski. // *Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie*. – 1816. – T. IX. – S. 280 – 295.
670. Wojnicz A. Łuck na Wołyńiu. Opis historyczno – fizjograficzny / Adam Wojnicz. – Łuck: w drukarnie państwowej, 1922. – 96 s.
671. Wolff J. Książowie Litewsko-Ruscy od końca czternastego wieku / Józef Wolff. – Warszawa: drukiem J.Filipowicza, 1895.– XXV, 698 s.
672. Wolff J. Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. 1386 – 1795 / Józef Wolff . – Kraków: w drukarni Wł. L.Ańczyca i Spółki, 1885. – VII, 354 s.
673. Wołyńskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. // *Nauka Polska, jej potrzeby, organizacja i rozwój*. – Warszawa, 1935. – T.XX. – *Kronika Polska*. – S. 211 – 212.

674. Wójcicki K. Alexander Przezdziecki / Kazimierz Wójcicki. // Biblioteka Warszawska. – 1872. – T.2. – S. 60 – 78.
675. Wójcicki Wł. Projekt Encyklopedyi Starozytności Polskich J.I. Kraszewskiego / Władysław Wójcicki. // Książka jubileuszowa dla uczczenia pięćdziesięcioletniej działalności literackiej J.I. Kraszewskiego. – Warszawa: drukiem Józefa Ungra, 1880. – S. 440 – 444.
676. Wroński A. Powstanie listopadowe na Wołyńiu, Podolu i Ukrainie / A . Wroński. // Przegląd Historyczny. – T. LXXVIII. – 1987. – Zesz. 4. – S. 629, 651 – 653.
677. Wrotnowski A. Porozbiorowe aspiracje polityczne narodu polskiego/ Antoni Wrotnowski. – Kraków, 1898. – 504 s.
678. Wrotnowski F. Powstanie na Wołyńiu, Podolu i Ukrainie w roku 1831 podług podań dowódców i współuczestników tegoż powstania / Felix Wrotnowski. – T. 1. – Paryż: w księgarni i drukarni polskiej, 1837. – 350 s.
679. Wrotnowski F. Powstanie na Wołyńiu, Podolu i Ukrainie w roku 1831 podług podań dowódców i współuczestników tegoż powstania / Felix Wrotnowski.. – T. 2. – Paryż: w księgarni i drukarni polskiej, 1838. – X, 401 s.
680. Zakrzewski S. Historiografia polska wobec wskrzeszenia państwa / Stanisław Zakrzewski. // Kwartalnik Histotyyczny. – R. XXXVII. – Z. 3 – 4. – Lwów, 1923. – S. 1 – 39.
681. Zawadzki W. Żywot jenerala Dwernickiego / Władysław Zawadzki. – Poznań: nakładem księgarni K.Żupańskiego, 1870. – 16 s.
682. Zieniewicz E. Józef Dunin – Karwicki (1833 – 1910) / Eugeniusz Zieniewicz. // Wołanie z Wołynia. – 1995. – N 2 (3). – S. 23 – 25.

V. Автореферати дисертацій та дисертації

683. Бухало Г. Освободительная война украинского народа 1648 – 1654 гг. в современной польской историографии. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук / Гурий Бухало. – Киев, 1980. – 24 с.
684. Брацка М. Дискурс козацтва в поезії «української школи» польського романтизму: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук / Марія Брацка.– Київ, 2005. – 20 с.
685. Василенко В. Політична історія Великого Князівства Литовського (до 1569 р) в східнослов'янських історіографіях ХІХ – першої третини ХХ ст. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. / Віталій Василенко . – Київ, 2007. – 36 с.
686. Кінд–Войтюк Н. Історико-краєзнавчі дослідження і пам'яткоохоронна робота на Волині у 1920 – х 1930 – х роках.

- Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / Наталя Кінд – Войтюк. – Чернівці, 2007. – 23 с.
687. Левандовська І. Образ України в перцепції творців «української школи» раннього польського романтизму (Б.Залеський, А. Мальчевський, С.Гощинський): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук / Ірена Левандовська. – К., 1995. – 17 с.
688. Марушкіна І. Українсько – польські наукові зв'язки останньої третини ХІХ – поч. ХХ ст. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / Ірина Марушкіна. – Київ, 1994. – 23 с.
689. Масненко В. Історична думка у процесі розвитку національної свідомості українців (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.): Дисертація на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук , 07.00.06./ НАН України. – К., 2002. – 487 арк.
690. Муляр І. Українсько – польські культурні зв'язки в 20 – 30-х рр ХХ ст. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / Інна Муляр. – Київ, 1994. – 17 с.
691. Руда О. Дослідження історії України в польській історіографії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / Оксана Руда. – Львів, 2005. – 17 с.
692. Савчук Г. Польсько-литовсько-руські відносини пізнього середньовіччя у польській історіософії другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / Григорій Савчук. – Львів, 2005. – 20 с.

VI. Довідкова література

693. Бойко М. Історичними шляхами української бібліографії – On the historical pathway of ukrainian bibliography / М. Бойко. – Bloomington; Indiana, 1984. – 161 s.;
694. Бойко М. Бібліографія наукових праць ювілята: 1930 – 1973.// Цинкаловський О. Старовинні пам'ятки Волині. – Вінніпег, 1974. – С. 117 – 123.
695. Бойко М. Роки карбовані друком = Years carved by press: 1949 – 1989: бібліографія / М. Бойко. – Блумінгтон, 1990. – 40 с.
696. Власюк О. Карби пам'яті. Сторінки історії Берестецької битви: Бібліографічний довідник / О. Власюк. – Рівне, 1997. – 37 с.
697. Котляр М.Ф. Черняков І.Т. Рецензія на: Жарких М.І. Бібліографія старої України. // Український історичний журнал. – 2002. – № 2. – С. 130 – 135.
698. Максименко Ф. Матеріали до краєзнавчої бібліографії України, 1847 – 1929. Список бібліографічних праць, що стосуються до

- окремих місцевостей УРСР, Бесарабії, Дону й Криму / Федір Максименко. – Київ, 1930. – XX, 264 с.
699. Українсько – польське протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни. Матеріали до бібліографічного покажчика. / Уклад. О.Каліщук. – Львів – Луцьк: Видавництво «Волинська книга», 2007. – 108 с.
700. Biblioteka książąt Czartoryskich. Informator o zbiorach. – Kraków, 2004. – S. 9.
701. Encyklopedia Kresów. – Kraków: wydawnictwo Kluszczyński, b.r. – 558 s.
702. Estreicher K. Zestawienie przedmiotów i autorów w 32 tomach «Tygodnika Ilustrowanego» z lat 1859 – 1875 / Karol Estreicher. – Warszawa, 1877. – 330 s.
703. Estreicher K. Bibliografia polska XIX stulecia. Lata 1881 – 1990 / Karol Estreicher. – Kraków, 1906 – 1916. – T. 1. – [4], 415 s.
704. Estreicher K. Bibliografia polska XIX stulecia. Lata 1881 – 1990 / Karol Estreicher. – Kraków, 1906 – 1916. – T.2. – [2], 403 s.
705. Estreicher K. Bibliografia polska XIX stulecia. Lata 1881 – 1990 / Karol Estreicher. – Kraków, 1906 – 1916. – T.3. – 475 s.
706. Estreicher K. Bibliografia polska XIX stulecia. Lata 1881 – 1990 / Karol Estreicher. – Kraków, 1906 – 1916. – T. 4. – 652 s.
707. Finkel L. Bibliografia historii polskiej. Wspólnie z dr Henrykiem Samczyńskim i członkami Kółka historycznego uczniów Uniwersytetu Lwówskiego zebrał i ułożył Finkel L. professor Uniwersytetu Lwówskiego / Ludwik Finkel. – T. 1. – Lwów, 1891. – XVI, 527 s.
708. Finkel L. Bibliografia historii polskiej. Wspólnie z dr Henrykiem Samczyńskim i członkami Kółka historycznego uczniów Uniwersytetu Lwówskiego zebrał i ułożył Finkel L. professor Uniwersytetu Lwówskiego / Ludwik Finkel. – T.2. – Kraków, 1895. – S. 528 – 1112.
709. Finkel L. Bibliografia historii polskiej. Wspólnie z dr Henrykiem Samczyńskim i członkami Kółka historycznego uczniów Uniwersytetu Lwówskiego zebrał i ułożył Finkel L. professor Uniwersytetu Lwówskiego / Ludwik Finkel. – T. 3. – Kraków, 1906. – S. 1114 – 2150.
710. Historia Polski. Słownik Encyklopedyczny. – Wrocław: wydawnictwo Europa, 2006. – 432 s.
711. Kołodziejczyk E. Bibliografia słowianoznawstwa polskiego / Edmund Kołodziejczyk. – Kraków: nakładem Akademii Umiejętności, 1911. – XX, 303 s.
712. Maliszewski E. Bibliografia pamiątek polskich i Polski dotyczących (druki i rękopisy) / Edward Maliszewski. – Warszawa: Towarzystwo miłośników Historji, 1928. – X, 451 s.

713. Minkowiecki E. Spis bibliograficzny pamiętników, mających związek historją lub literaturą polską / Edward Minkowiecki. – Kraków, 1882. – 12 s.
714. Słownik historii Polski i świata.– Katowice: Videograf II, 2005.– 944 s.
715. Słownik historyków polskich. – Warszawa: “Wiedza Powszechna”, 1994. – 631 s.

VII. Видання з інтернету

- 716 . Баженов Л. Баженова С. Олександр Пшездзецький – історик і археограф Польщі та України XIX ст./ Лев Баженов, Стефанія Баженова// HYPERLINK "http://www.tovtry.km.ua/ua/history/statti/postati/przeddziecki.htm" www.tovtry.km.ua/ua/history/statti/postati/przeddziecki.htm
- 717 . Зашкільняк Л. Історія Польщі в українській історіографії і суспільній свідомості українців початку XXI століття / Леонід Зашкільняк.// <http://jazon.hist.uj.edu.pl/zjazd/materialy/zaszkilniak.pdf>
- 718 . Какареко В. Нумизматическое движение в Беларуси / Виктор Какареко. // <http://www.nbrb.by/bv/narch/252/15.pdf>.
- 719 . Кралюк П. Ярема Вишневецький – герой чи антигерой / Петро Кралюк. // <http://anvsu.org.ua//index.files/Articles/Kraluk10.htm>.
- 720 . Манько М. Юзеф Кшивіцький – автор волинських матеріалів визначної пам’ятки польської краєзнавчої літератури «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich» / Микола Манько. // Метафора спільного дому. Заславщина багатьох культур. – Ізяслав – Острог: вид. Національного університету «Острозька Академія», 2006. // <http://www.myslenedrevo.com.ua./studies.iziaslav/14 manko.html>.
721. [Павленко С.] Малознані дослідницькі роботи (підготовка до друку і передмова С. Павленка. Переклад з польської М. Данилюка)/<http://www.siver-litopis.cn.ua/arh/2007n5/2007n05r.04.pdf>.
722. Розов Н. Интеллектуальная жизнь России в зеркале “социологии философий” Р.Коллинза // Отечественные записки. – 2002. - № 3. (http://magazines.rus.ru./oz/2002_03_17.html).
723. Ossoliński Ł. Kampania na Ukrainie 1660 roku /Łukasz Ossoliński. // http://www.historia1.terramail.pl/magisterki/lukasz_ossolinski/index.htm.
724. Stankiewicz-Kopeć M. Kresy romantyczne / Monika Stankiewicz-Kopeć // <http://www.kresy.pl/literatura>.
725. Uliasz S. Obrazy Ukrainy i Ukraińców w literaturze polskiej / Stanisław Uliasz. // www.Olijp.p9.pl/lit/Uliasz.doc.